

KONJUNKTÚRAELMÉLET ÉS KONJUNKTÚRAKUTATÁS

ÍRTA

Dr. ANDREICH JENŐ ÉS Dr. ROSTÁS LÁSZLÓ

I.

KONJUNKTÚRAELMÉLET
ÉS
KONJUNKTÚRAPOLITIKA

ÍRTA

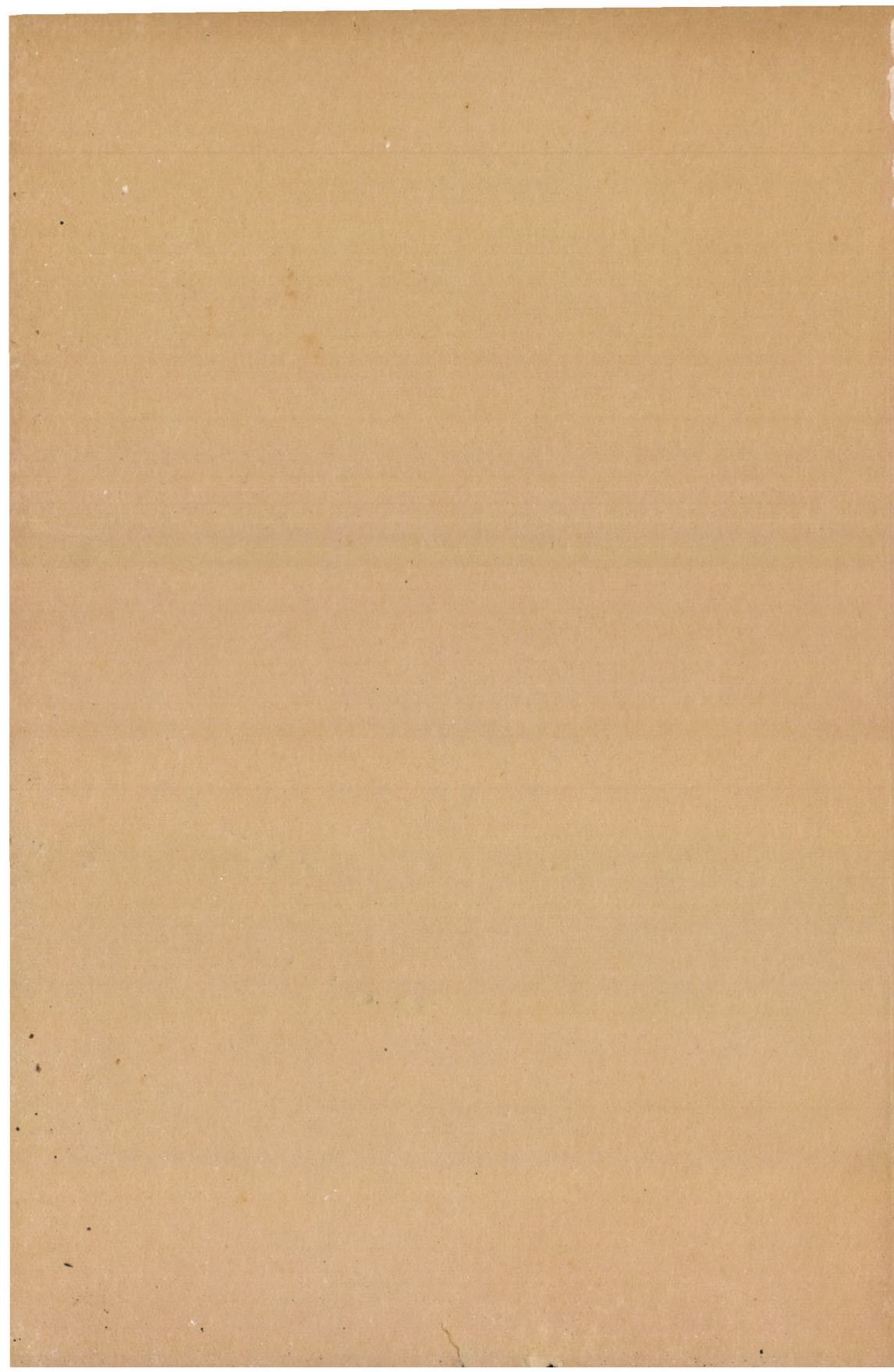
Dr. ROSTÁS LÁSZLÓ

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Gróf Széchenyi István alapítványából
hirdetett jutalommal kitüntetett pályamunka

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1 9 3 7.



KONJUNKTÚRAELMÉLET ÉS KONJUNKTÚRAKUTATÁS

I. KÖTET

KONJUNKTÚRAELMÉLET
ÉS
KONJUNKTÚRAPOLITIKA

ÍRTA

DR. ROSTÁS LÁSZLÓ

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1 9 3 7

KÖNYVTÁRSZABÁLYZAT ÉS KÖNYVTÁRSZABÁLYZAT

KÖNYVTÁRSZABÁLYZAT

KÖNYVTÁRSZABÁLYZAT

KÖNYVTÁRSZABÁLYZAT

A kiadásért felel: Kibédi és Makfalvi Varga Sándor dr.

Sárkány Nyomda R.-T. Budapest, VI., Horn Ede-utca 9. Tel.: 1-221-90.
Igazgatók: Dr. Wessely Antal és Wessely József.

TARTALMI ÁTTEKINTÉS

	Oldal
Első rész. A konjunktúrátan néhány alapvető kérdéséről.	7
Második rész. A konjunktúraelmélet főkérdései.	62
Harmadik rész. A konjunktúrapolitika főkérdései.	278

TARTALOM.

	Oldal
Első rész.	
Bevezetés	4
I. fejezet. A konjunktúra fogalmának kifejtése	7
II. fejezet. A konjunktúraelmélet, konjunktúrakutatás és konjunktúrapolitika viszonya	36
Második rész.	
<i>A) A konjunktúraelméletek története.</i>	
III. fejezet. A konjunktúraelméletek történetének rendszere	62
IV. fejezet. A túltermelési elméletek	69
V. fejezet. A túltőkésítési elméletek	84
VI. fejezet. A fogyasztáshiányelméletek	111
VII. fejezet. A pénzszerű konjunktúraelméletek	131
VIII. fejezet. A színtelen vagy többokú konjunktúraelméletek	157
IX. fejezet. Az „exogén” konjunktúraelméletek	162
<i>B) A konjunktúramagyarázat tünettani megalapozása.</i>	
X. fejezet. A tünettan problémái	185
<i>C) A konjunktúraciklus magyarázata.</i>	
XI. fejezet. A piaci helyzet kialakulása és a konjunktúraciklus . . .	204
XII. fejezet. Néhány előzetes kérdés tisztázása a konjunktúraciklus magyarázatához	224
XIII. fejezet. A konjunktúraciklus magyarázata	247
Harmadik rész.	
XIV. fejezet. A konjunktúrapolitika célja	278
XV. fejezet. A konjunktúrapolitika eszközei	300

RÉSZLETES TARTALOMJEGYZÉK.

I. fejezet.	Oldal
1. A konjunktúra szó nyelvtani eredete	7
2. A mindennapi szóhasználat konjunktúrafogalma	8
3. A konjunktúra első tudományos meghatározásai	9
4. A konjunktúraalakulás és áralakulás kapcsolata	13
5. A konjunktúra magángazdasági szemlélete.	15
6. Általános- és részkonjunktúra	16
7. A konjunktúra kiszámíthatatlansága	18
8. A konjunktúra változékonysága	19
9. A konjunktúra fejlődésméleti fogalma	24
10. Gazdaságtörténeti bizonyítékok a konjunktúra és a fejlett kapita- lisztikus gazdálkodás összefüggése mellett	26
11. A konjunktúra és gazdasági szerkezet összefüggése	30
12. A konjunktúra ütemességének értelmezése	31
13. A konjunktúra helyes fogalma	32
14. A konjunktúrakutatás konjunktúrafogalma	33
II. fejezet.	
1. A konjunktúrában kifejlődésének története	36
2. A matematikai közgazdaságtan és a konjunktúrakutatás viszonya	41
3. A konjunktúrában kifejlődésének szellemi rúgói	42
4. A statika és dinamika szétválasztásának módszertani kihatásai	46
5. Meddig mehet el a konjunktúrakutatás konjunktúraelmélet nélkül?	49
6. A konjunktúrában helye a közgazdaságtan rendszerében	54
III. fejezet.	
1. A konjunktúraelméletek történetének rendszere	62
2. A rendszer csoportjai	63
IV. fejezet.	
1. A válságelméletek kifejlődésének gazdaságtörténeti előzményei	69
2. A válságelméletek kifejlődésének gazdaságelméleti előzményei	71
3. A piacok elmélete. Say	72
4. James Mill és Ricardo felfogása	75
5. A piacelmélet epigonjai	76
6. Támadások a piacok elmélete ellen	77
7. Az általános túltermelés elmélete	78
8. A túltermelési elméletek bírálata	79
V. fejezet.	
1. Átmenet a túltökésítési elméletekhez	84
2. A túltökésítési magyarázat jelentősége	85
3—4. A túltökésítési magyarázat bírálata	87, 89

VI

5. Spiethoff elmélete	91
6. Pohle elmélete	94
7. Cassel elmélete	95
8. Aftalion és Bouniatian elmélete	98
9. Sombart elmélete	100
10. A túltőkésítési magyarázat többi hívei	101
11. A „dinamikus” konjunktúramagyarázat	104
12. A profitelméletek	106

VI. fejezet.

1. A fogyasztáshiányelmélet jelentősége és bírálata	111
2. A fogyasztáshiányelmélet előfutárai	116
3. Marx konjunktúraelmélete	117
4. A marxizmus válságelmélete	119
5. Az agrárszocialisták válságelmélete	121
6. A gazdasági imperializmus elmélete	122
7. Tugan—Baranovsky elmélete	123
8. Hobson és Lederer elmélete	124
9. Forster és Catchings elmélete	126

VII. fejezet.

1. A pénzszerű konjunktúramagyarázat fejlődéstörténete	131
2. A pénzszerű konjunktúramagyarázat bírálata	138
3. A forgalmi iskola pénzelmélete mint konjunktúramagyarázat	141
4. Konjunktúramagyarázat a kamatláb alakulásából	142
5. A járulékos hitelkiterjesztés konjunktúraelméleti jelentősége	145
6. A cambridgei iskola konjunktúramagyarázata	146
7. A neowickselli iskola konjunktúramagyarázata	149

VIII. fejezet.

Szintelen vagy többokú konjunktúramagyarázatok	157
--	-----

IX. fejezet.

1. Az exogén konjunktúraelméletekről általában	162
2. A természeti tényezőkkel magyarázó elméletek jelentősége	163
3. A terméseredmények hatása a konjunktúraciklusra	164
4. Egyéb természeti tényezők hatása a konjunktúraciklusra	167
5. A természeti tényezőkkel magyarázó elméletek bírálata	168
6. A konjunktúraciklus és az elemi ciklusok	170
7. A terméseredmények által kiváltott továbbgyűrűzések	172
8. A konjunktúraciklus és az agrárgazdálkodás összefüggése	174
9. A pszichológiai tényezőkkel magyarázó elméletek	178
10. A technikai tényezőkkel magyarázó elméletek	180
11. A szociális tényezőkkel magyarázó elméletek	181

X. fejezet.

1. A tünettan kutatások természete	185
2. A tünettan kutatások eddigi eredményei	189
3. A magyar kutatás feladatai	192
4. A konjunktúrakutató intézetek	193

XI. fejezet.

1. A piaci helyzet kialakulására ható tényezők	204
2. A piaci helyzet kialakulása és a konjunktúraciklus szabad és kötött gazdálkodás mellett	208
3. Az idényhullámok és a konjunktúraciklus	211
4. A hosszú hullámok és a konjunktúraciklus	217

5. Az irányvonal problémái	219
6. A gazdasági szerkezet és a konjunktúraciklus összefüggése	220

XII. fejezet.

1. Elméleti magyarázatunk előfeltevései	224
2. Helyes-e a konjunktúraciklus végső okait keresni?	226
3. A konjunktúraciklus tökeképződési magyarázata	227
4. A takaréktökeképződés és a konjunktúraciklus	231
5. A vállalati tökeképződés és a konjunktúraciklus	234
6. A kényszerített közbevételekből eszközölt tökeképződés és a konjunktúraciklus	235
7. A pénzügyi politikai tökeképződés és a konjunktúraciklus	237

XIII. fejezet.

1. Melyik gazdasági rétegből indul ki a fellendülés?	247
2. A fellendülés megindulásának előfeltételei a tőkeoldalon	249
3. A fellendülés termelési előfeltételei	253
4. A fellendülés előfeltételei a jövedelemeloszlás és fogyasztás világában	254
5. A technikai fejlődés szerepe a fellendülés megindításában	257
6. A válság eredete a megelőző fellendülésben van	258
7. Miért összpontosul a termelés a termelő eszközök iparában és miért következik be ezek túlméretezése?	260
8. Az aránytalanság tulajdonképeni értelme	264
9. A technikai újítások szerepe a fellendülés letörésében	266
10. A gazdasági élet összezsugorodásának útja	267
11. A tökeelfogyasztás szerepe a pangásban	269
12. Az ütemes ismétlődés lehetősége és jelentősége	269

XIV. fejezet.

1. A konjunktúrapolitika fogalma	278
2. A konjunktúraciklus jelentősége a gazdasági fejlődés szempontjából	279
3. A konjunktúraciklus előnyei és hátrányai	281
4. A konjunktúraciklus nélküli gazdasági élet	283
5. A tervgazdaság mint a konjunktúrapolitika célja	284
6. Az árszínvonalmegrögzítés mint a konjunktúrapolitika célja	288
7. Az árszínvonalmegrögzítés helyességének és lehetőségének bírálata	289
8. A semleges pénz mint a konjunktúrapolitika célja	295
9. A konjunktúrapolitika helyes célja	296

XV. fejezet.

1. A konjunktúrapolitika eszközeiről általában	300
2. A diszkontpolitika kialakulása	300
3. A diszkontpolitika a konjunktúrapolitika szolgálatában	303
4. A diszkontpolitika határai	304
5. A jegybank szerepe a válságban	307
6. Devizapolitika	307
7. Nyílt piaci műveletek	307
8. Külföldi kölcsönpolitika	310
9. Az állam pénzügyi politikájának konjunktúrapolitikai jelentősége	312
10. Kartellpolitika	313
11. A konjunktúrapolitika magángazdasági eszközei	314
12. A konjunktúrajóslás	315
Tárgymutató	325
Névmutató	331

RÖVIDÍTÉSEK MAGYARÁZATA.

Allg. Stat. Arch.	Allgemeines Statistisches Archiv
Am. Ec. Journ.	American Economic Journal
Archiv	Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik
D. öst. Volksw.	Der österreichische Volkswirt
Ec. Ess	Economic Essays
Ec. Journ.	The Economic Journal
Frankfurter Ges. f. K. f.	Frankfurter Gesellschaft für Konjunkturforschung
Hwb. d. Staatsw.	Handwörterbuch der Staatswissenschaften
Jb. f. Nö. u. Stat.	Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik
Journ. of Am. Stat. Ass.	Journal of the American Statistical Association
J. P. E.	The Journal of Political Economy
M. Stat. Szemle	Magyar Statisztikai Szemle
Nat. Bureau of Ec. Res.	National Bureau of Economic Research
N. F.	Neue Folge
Qu. J. E.	The Quarterly Journal of Economics
Rev. of Ec. Stat.	The Review of Economic Statistics
Rdsch.	Rundschau
Schm. Jb.	Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich
Schriften des V. f. S.	Schriften des Vereins für Sozialpolitik
Vjh. z. Kforschung	Vierteljahrshefte zur Konjunkturforschung
Weltw. Arch.	Weltwirtschaftliches Archiv
Wb. d. Volksw.	Wörterbuch der Volkswirtschaft
Ztsch. f. d. ges. Staatsw.	Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft
Ztsch. f. Nö.	Zeitschrift für Nationalökonomie

Az irodalmi rovatokban az 1936. szeptember 30.-ig közzétett irodalmat vettem figyelembe.

ELŐSZÓ.

A Magyar Tudományos Akadémia 1927-ben pályázatot hirdetett a következő címmel: „A konjunktúraelmélet alapjai, a konjunktúrakutatás módszere és eddigi eredményeinek bírálati.” A pályázóknak az egész munka tervezetét és egy kidolgozott fejezetet kellett benyújtani. A pályázat először nem járt teljes eredménnyel. A pályakérdés megismétlése alkalmával a beérkezett pályamunkák közül különösen dr. *Andreich Jenő* és dr. *Rostás László* dolgozatai tűntek ki helyes tervbeosztásukkal és a kidolgozott anyagrészt tetszetőséggel. Dr. *Andreich Jenő* pályamunkájával főleg arról tett tanúbizonyságot, hogy a konjunktúrakutatás módszertanában járatos; dr. *Rostás László* próbafejezetének tárgyául a konjunktúraelmélet egyes alapvető kérdéseit választotta. A megbízást a pályamunka megírására a nevezettek épen ezért ilyen tárgyköri megosztással társszerzői minőségben kapták meg.

A pályamunkák idejére elkészülvén, a Magyar Tudományos Akadémia azokat alulírt bírálók javaslatára jutalmazandónak találta, és úgy döntött, hogy a bírálók által szükségesnek jelzett kisebb mérvű javítások után az egész munkát közzé is teszi.

A Magyar Tudományos Akadémiát ebben az elhatározásában, mint már a pályázat hirdetésében is, az a szándék vezette, hogy a magyar olvasóközönségnek egy, a konjunktúra-elmélet mai állását feltűntető és a konjunktúrakutatás mibenlétét, valamint módszereit ismertető könyvet adjon kezébe. Ennek a célnak a bírálók nézete szerint az olvasó előtt fekvő könyv megfelelő. A bírálók nem tartották feladatuknak a gondolatfűzés és kifejezés mikéntjébe való beleszólást, mert ez az írók egyéniségét háttérbe szorította volna. A bírálat csupán a dolgozat tárgyi érdemlegességének megítélésére, idevágó tanácsadásra és irányításra szorítkozott. Így vélték a bírálók a pályázat azon célját szolgáltni, hogy a munka a maga egészében a szerzők műve legyen.

Heller Farkas r. t.

Navratil Ákos l. t.

BEVEZETÉS.

Amióta kapitalisztikus termelés folyik gazdasági életünkben, értve alatta a tőkére alapított termelési rendszert, a gazdasági élet fejlődésének iránya felfelé haladó ugyan, e fejlődés menete azonban távolról sem egyenletes. De ha évszázadokra visszamenőleg lapozgatjuk a gazdaságtörténet évkönyveit, ugyancsak az egyenetlen fejlődés, az állandó változás képe tárul elénk. A tartós, megszakítatlan jólét, époly ismeretlen az emberiség életében, mint a végnélküli nyomor. Évszázadok óta jó és rossz idők, kedvező és kedvezőtlen gazdasági helyzetek váltják fel egymást, a jólétet, a gazdagságot gyakran szakítják meg a válság, az elszegényedés évei.

És mégis, ha a kapitalisztikus gazdálkodás történetét, különösen mióta legfejlettebb szakaszába a kapitalizmus fénykorába érkezett, az ezt megelőző évszázadok — a korai kapitalizmus — gazdasági fejlődésével összevetjük, a két fejlődés képe — nem is szólva okairól — alapvetően különböző. A korai kapitalizmus gazdasági fejlődésének iránya talán még szembeszökőbben tör felfelé, mint a kapitalizmus fénykoráé. Ezt a fejlődést azonban igen gyakran szakítják meg súlyos megrázkódtatások, amelyeket háborúk, rossz termés, elemi csapások, túlspekuláció és számos más körülmény okoz. Ezek a megrázkódtatások, ezek a válságok azonban egészen szabálytalanul lépnek fel, minden előzmény nélkül, véletlenül, rendszerint nem gazdasági körülmények, ismeretlen erők hatása következtében. Mihelyt a gazdasági élet e válságok pusztításait kiheverte, haladt a fejlődés tovább, amíg újabb és újabb megrázkódtatások ismét vissza nem vetették. Az ú. n. gazdasági forradalom, tehát körülbelül a XIX. század fordulója óta, ahonnan a kapitalizmus fénykorának kezdetét számítani szoktuk, a gazdasági fejlődés menete egészen más. E fejlődés azóta sem egyenletes, sőt inkább szabálytalan, de ebben a szabálytalanságban már bizonyos törvényszerűség, bizonyos rendszeresség fedezhető fel. Valahogy olyan kép tűnik a beható szemlélő elé, hogy a gazdasági élet a felfelé irányuló fejlődés elképzelt egyenes vonala körül ritmusosan ingadozik, a fejlődés hullámhegye hullámvölgybe, ez

ismét hullámhegybe megy át. A válságok azóta is kérlelhetően látogatói a gazdasági fejlődésnek, de most már nem esetlegesek, nem véletlenül, külső erők hatása alatt lépnek fel, hanem szervesen kapcsolódnak bele a ritmusos fejlődésbe. A fejlődés hullámhegye a fellendülés, rendszerint válságban végződik, innen magától lendül át a gazdasági élet menete a hullámvölgybe a pangásba, amit ismét újabb felemelkedés, újabb fellendülés követ. *Fellendülés, válság és pangás váltakozása adja meg a kapitalisztikus gazdálkodás fejlődésének jellegét. E három szakasz az, amit mi a konjunktúra (konjunkturaciklus, konjunkturalakulás) szóval összefogunk, e három szakasz váltakozása adja a konjunkturaciklust, amelynek formájában tehát a fejlett forgalmi gazdálkodás mellett a kapitalisztikus termelés folyik.*

Ha figyelemreméltatjuk azokat a statisztikai sorokat, amelyek a fejlett ipari államok jellemző gazdasági tünetényeiről (foglalkoztatottság, áralakulás, termelés mennyisége, bankjegyforgalom stb.) és az ezekkel összefüggő társadalmi jelenségekről évtizedekre visszamenőleg rendelkezésünkre állnak vagy csupán a legutolsó évtized számszerű gazdasági fejlődését tanulmányozzuk, a ritmusos, konjunkturaciklus alakjában végbemenő fejlődés a maga tapasztalati valóságában áll előttünk.

A közgazdaságtan tudománya ezt az alig több, mint egy évszázados tünetényt, a konjunkturaciklust nem ismerte fel azonnal a maga valóságában. Hosszú időn át annak csak drámai szakaszát, a válságot látta, illetve azt már érezte, hogy — ellentétben a régi időkkel —, e válságok visszatérte nem véletlen, nem esetleges, itt valami szabályszerűség, valami törvényszerűség áll fenn. A tapasztalati megismerés eszközeinek fejlődése és a deduktív okoskodás elmélyülése kellett ahhoz, hogy a konjunkturaciklus egyes szakaszait, e szakaszok szükségszerű összefüggését felismerjük, a konjunkturaciklus jelentőségét méltányoljuk és okait kutassuk. Ez csupán a XX. század fordulója után következett be. Azóta fejlődött rohamosan az egész konjunktúratudomány és vált úgyszólván évtizedeken át a közgazdaságtan „legdivatosabb“, legtöbbet megvitatott, legnagyobb érdeklődést keltő ágává.

A konjunktúratannak az a része, amely különösen a matematikai-statisztika fejlett eszközeivel a konjunktúra tünetényét a tapasztalati anyagból kihámozza, megjelenési formáit keresi, más gazdasági hullámmozgásoktól elkülöníti: *a konjunktúrakutatás. A konjunktúraelmélet* a konjunkturaciklus egyes szakaszainak, e szakaszok összefüggésének és a ciklus ütemes ismétlődésének okait deduktív okoskodás útján keresi, míg *a konjunktúrapolitika* a konjunkturaciklus menetébe való külső, hatalmi beavatkozás szükségességét és e beavatkozás eszközeit vizsgálja.

Ez a kötet, amely az olvasó előtt fekszik, a konjunktúrael-

mélet és a konjunktúrapolitika kérdéseit igyekszik megvilágítani. E célnak megfelelően három nagy részre oszlik.

Az első rész, amely „A konjunktúrában néhány alapvető kérdése” címen a konjunktúra fogalmának kifejtését adja, valamint a konjunktúraelmélet, konjunktúrakutatás és konjunktúrapolitika összefüggéseit tárgyalja, távolabb áll az átlagolvasó érdeklődésétől. E két fejezet célja a konjunktúrában néhány módszertani és ismeretelméleti kérdésében és e kérdések igen gazdag irodalmában tájékoztatni az olvasót.

A második rész, a konjunktúraelmélet kettős megalapozást kívánt nyerni a) a tantörténeti részben, amely a konjunktúraciklus okaival foglalkozó különböző elméletek gondolatmenetét adja vissza és ezek bírálatát nyújtja; b) a tünettani részben, amely a konjunktúraciklus megjelenési formáját, gyakorlati megnyilvánulását tárgyaló eddigi kutatások foglalata. E kettős alapon épül fel szerző saját felfogása és magyarázata a konjunktúraciklus okairól.

A harmadik fő rész a konjunktúrapolitika célját és eszközeit világítja röviden meg.

A második kötet, amelynek szerzője *Andreich Jenő* „A konjunktúrakutatás módszerei” címen az indexkészítés elméleti elgondolásaival foglalkozik; megvizsgálja az egyszerű és összetett indexek jelentőségét és teljesítőképességét és megvilágítja a matematikai módszerek értelmét a konjunktúra jelenségeinek számszerű megközelítésében.

Irodalom. Azok számára, akik a konjunktúraelméletben és konjunktúrapolitikában rövid általános tájékozódást akarnak szerezni, a következő munkák ajánlhatók: *J. Akerman*: Ökonomischer Fortschritt und ökonomische Krisen. Wien, 1932. — *E. Altschul*: Konjunkturbeobachtung; Konjunkturpolitik; Konjunkturtheorie. (Hwb. d. Bankwesens. Berlin, 1933. 307., 310. és 313. ll.) — *A. L. Macfie*: Theories of the trade cycle. London, 1934. — *W. Röpke*: Krise und Konjunktur. Leipzig, 1932. — A konjunktúrakutatásban jó általános tájékozódást nyújt *W. C. Mitchell*: Business cycles. New York, 1927. (Németül: Der Konjunkturzyklus. Leipzig, 1931.) — *E. Wagemann*: Konjunkturlehre. Eine Grundlegung zur Lehre vom Rhythmus der Wirtschaft. Berlin, 1928. és Einführung in die Konjunkturlehre. Leipzig, 1929. — A világgazdasági válság magyarázatához *L. Robbins*: The great depression. London, 1934. c. munkája ajánlható.

I. FEJEZET.

A konjunktúra fogalmának kifejtése.

1. A konjunktúra szó nyelvtani eredete. — 2. A mindennapi szóhasználat konjunktúrafogalma. — 3. A konjunktúra első tudományos meghatározásai. — 4. A konjunktúraalakulás és áralakulás kapcsolata. — 5. A konjunktúra magángazdasági szemlélete. — 6. Általános és részkonjunktúra. Világgazdasági és közgazdasági konjunktúra. — 7. A konjunktúra kiszámíthatatlansága. — 8. A konjunktúra változékonysága. Statikus és dinamikus szemlélet a konjunktúrában. — 9. A konjunktúra fejlődésméleti fogalma. Összefüggése a kapitalisztikus gazdasági élettel. — 10. Gazdaságtörténeti bizonyítékok a konjunktúra és a fejlett kapitalisztikus gazdaság összefüggése mellett. — 11. A konjunktúra és a gazdasági szerkezet összefüggése. — 12. A konjunktúra ütemességének, ismétlődésének (ciklusos, periódikus jellegének) értelmezése. — 13. A konjunktúra helyes fogalma. — 14. A konjunktúrákutató konjunktúrafogalma.

1. A konjunktúrafogalom lényegének megragadásához vezető első út a nyelvtani szóelemzés.¹ A szó latin eredetű egészen nyilvánvaló. (Conjungo = összekötök, összekapcsolok.) Minden bizonnyal a conjunctio szó utánpótlása középkori latinsággal. Utal erre már Lassalle is, aki a „conjunctio rerum omnium” kifejezésből vezeti le nyelvtanilag a fogalmat. Egyébként a nyelv-

¹ A konjunktúra fogalmi meghatározását illetőleg meg kell jegyeznünk, hogy a tudomány ma már nem egyértelműleg használja ezt a kifejezést, amennyiben az angolszász irodalomban a trade cycle (Robertson), business cycles (Mitchell), industrial fluctuations (Pigou), cyclical fluctuations (Hansen) kifejezések használatosak. Ezek a fogalmak lényegileg fedik a kifejtendő konjunktúrafogalmat. Így Mitchell a következőképpen definiálja a konjunktúrát: Business cycles are a species of fluctuations in the economic activities of organized communities... They are recurrences of rise and decline in activity, affecting most of the economic processes of communities with well developed business organization, not divisible into waves of

használat valami hasonlót ért alatta, mint a csillagászatban használatos konstelláció. A konjunktúra szó nyelvtani eredete is rámutat már a mai tudományosan használt fogalom két lényeges elemére, t. i. egyfelől arra, hogy itt összetett jelenséggel van dolgunk, számos tényező illetve folyamat összekapcsolódásával, összefonódásával, egymásra való hatásával. Másfelől a konstelláció az emberi akarattól való függetlenségre, vagyis a befolyásolhatatlanságra, a kiszámíthatatlanságra utal.

2. A konjunktúra egyébként a mindennapi szóhasználatból, főleg az üzleti élet nyelvéből került be az irodalomba, hiszen a közgazdaságtan fogalmainak jó részét épen a gazdasági életből meríti, mely tárgya és forrása is. A konjunktúra osztozik is ezeknek az életből vett közgazdaságtani fogalmaknak (tőke, vagyon, hitel stb.) közös sorsában, t. i. tartalma még ma is határozatlan és vitás. Vitatkoznak a felett, hogy vajjon általános vagy részkonjunktúráról, közgazdasági vagy világgazdasági konjunktúráról beszéljünk-e, hogy magángazdasági vagy közgazdasági szempontból ítéljük-e meg. Sőt van egy ennél még mélyrehatóbb bizonytalansági mozzanat is a konjunktúrafogalommal kapcsolatban. Egyik felfogás a piaci helyzetet érti alatta, a másik a középhullámú ütemes változásokat, holott nyilvánvaló, hogy a piaci helyzetet nemcsak az utóbbiak, hanem a rövid és hosszú hullámok is befolyásolják.²

A konjunktúra az üzleti életben már régóta használt kifejezés az általános gazdasági helyzet megjelölésére. A nyelvtani gyökér itt sem mosódott el teljesen, t. i. több körülmény összetetalakozása, egybekapcsolódása alakítja ki ezt a gazdasági helyzetet. Az üzleti élet általában a kedvező gazdasági életet jelzi a konjunktúra szóval, ellenkezőjét pedig a helytelen képzésű dekonjunktúrával, bár használja a jó és rossz konjunktúra kitételeket is. A mindennapi szóhasználat konjunktúrafogalma természetesen mindig magángazdasági szempontú, ez az oka annak, hogy a tudományos konjunktúrafogalom is magángazdasági színezésű.

amplitudes nearly equal to their own and averaging in communities at different stages of economic development from about three to about six or seven years in duration. (Business cycles, 468. l.) Robertson szerint: The phrases trade cycle etc. are convenient methods of labelling those alternating upward and downward sweeps in the volume of business activity. (Trade cycle. The Encyclopaedia Britannica, XIII. Ed. New Vol. III.) Az angol-szász irodalom különösen kiemeli az ütemesség gondolatát. A nyelvtani értelmezéshez v. ö. *Kelemen*: Német és magyar nagy kézi szótára. 1929. (Konjunktur = viszonylat, kedvező körülmények, viszonyok találkozása.) *Muret-Sanders*: Encyclopädisches englisch-deutsches Wörterbuch. Berlin, 1906. (Konjunktur = 1. Verbindung, Verknüpfung, Vereinigung, 2. Konjunktur, Zusammentreffen von Umständen, Krise.[!])

² V. ö. *Saitzew*: Eine lange Welle der Arbeitslosigkeit. (Schriften des Vereins für Sozialpolitik, Band 185/1. 18. l.)

3. A közgazdaságtan irodalmában szintén több, mint egy fél százada ismeretes a konjunktúra fogalma és ez a fogalom tartalmilag főként a már említett elemekből mint kiszámíthatatlanság, bizonytalanság, több körülmény összeszővődése, stb. tevődik össze. Legalább is ezeket az elemeket tünteti fel *Lassalle*, *A. Wagner*, *Marshall* és *Nicholson* konjunktúra fogalma.³ Ezeknek a meghatározásoknak legfeljebb csak tantörvényeti érdekességük van, mert ezen konjunktúrafogalmakon alapuló konjunktúraelméletekről nem beszélhetünk, az érdeklődés központjában akkor még a válságok állnak.

A mai konjunktúrafogalom kifejlődését — a gazdasági hullámmozgások, helyzetváltozások értelmét tartva szem előtt — egy másik fejlődési folyamatban kell keresnünk. Itt lép előtérbe az ú. n. dinamikus mozzanat, mely a konjunktúra moz-

³ A tudományos irodalomban *Lassalle* adja először a konjunktúrafogalom meghatározását. Szerinte a konjunktúra a társadalmi összefüggéseknek azon láncolata, mely minden létező bizonytalan körülményt egymásba kapcsol. Ezek a társadalmi összefüggések tulajdonképpen az ősrégi orphikus láncsal azonosak, mely lánc minden létezőt elválaszthatatlanul egybefűz, és amit már a görög és római stoikusok is conjunctio rerum omnium-nak, vagyis konjunktúrának neveztek. *Lassalle*-nak erre a hasonlatára *Sombart* megjegyzi, hogy nem tekinthetjük az összes társadalmi jelenségek egybefonódását konjunktúrának. *Lassalle* mellett szól azonban az exogén elemek hosszú sora és az a tagadhatatlan tény, hogy nem gazdasági, főleg pszichikai és technikai tényezők közrehatása a konjunktúra kialakulására nézve sokszor döntő jelentőségű. Tehát *Lassalle* is kiemeli a konjunktúra elemeként több jelenség összeszővődését, és rámutat a konjunktúra döntő jelentőségű mozzanataira, az előre nem tudhatásra, kiszámíthatatlanságra. („Unwiltbare Umstände“, „Schicksalskette“.) (Herr Bastiat-Schulze v. Delitsch. III. 29. 1.)

Ez az elem vonul végig a konjunktúra többi fogalommeghatározásán is. Ilyen értelemben mondja *Schäffle*, hogy „a konjunktúra összege a nem tudható, fel nem becsülhető és nem uralható külső hatásoknak, amelyeknek a gazdasági élet egy adott pillanatban ki van téve“. (Bau und Leben des sozialen Körpers. 1878. II. 238. 1.)

Lényegében *A. Wagner* hosszú meghatározása sem mond ennél többet: „konjunktúra alatt a technikai, gazdasági és jogi feltételeknek összességét értjük, amelyek a munkamegosztáson és magántulajdonon — különösen a tárgyi termelési eszközök, a föld és tőke magántulajdonán — alapuló társadalomban, a javaknak a forgalom számára való előállítását, az irántuk való keresletet, tehát értéküket, különösen csereértéküket és általában árukat, szabály szerint egészen vagy nagymértékben függetlenül a gazdálkodó alany akaratától és tevékenységétől meghatározzák.“ (Grundlegung der politischen Ökonomie. 3. Auflage, I. 38. 1.)

A *Wagner*-féle definíciót veszi át *Marshall* (Principles of economics. 200. 1.) és *Nicholson* (Principles of economics. Vol. 1. 400. 1.), akik kiemelve a konjunktúra szó német eredetű használatát, megkísérik azt meghonosítani az angol irodalomban, ezzel helyettesítvén az „opportunity, environment“ illetve „chance“ szavakat. Mint már említettük, az angol-szász irodalomban a konjunktúra helyett más elnevezéseket használnak, olyanokat, amelyek kidomborítják a ciklus gondolatát, míg a német irodalomban inkább a „piaci helyzet“ domborodik ki.

gási, fejlődési jellegét viszi az előtérbe. A tünetmenyt akkor azonban még nem nevezik konjunktúrának.⁴

Itt arra a szemléleti eltolódásra gondolok, mely gyökereken megváltoztatta a válságról alkotott eddigi felfogást. Bebizonyosodott ugyanis, hogy a válság nem egymagában álló történeti jelenség, hanem csak egy része, egy fázisa a gazdasági életben végbemenő hullámmozgásoknak.⁵ Ezt a meglátást az

⁴ Snyder szerint 1911-ig az amerikai irodalomban sem fordul elő a „business cycles” elnevezés. (Das Studium der Krisen und Wirtschaftskyklen in den Vereinigten Staaten. Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart. IV. kötet. 17–32. lapok.)

⁵ Szemléltetően mutatja ezt a fejlődést a „természetes” (normális) fogalmának alakulása. A „természetes” fogalmát először a „legyen” (Sollen) síkjában találjuk meg, mint teleologikus kategóriát, vagyis azt jelzi, mi lenne és kell, hogy legyen a normális, ideális állapot gazdasági életünkben. A természetes állapotot ez a felfogás a gazdasági egyensúly állapotában látta meg. Az egész gazdasági élet „természetes” alakulását úgyszólván napjainkig, a termelés és fogyasztás, a kereslet és kínálat egyensúlyában látták és keresték. Ezáltal vált azonossá a „természetes” és gazdasági egyensúly problémája és így jutott a közgazdaságtan ahhoz, hogy a természetet a statikus helyzettel hozza kapcsolatba, mely utóbbinak szintén az egyensúly képezte alapját. A természetesnek ez az értelmezése magyarázza meg, miért tartotta a közgazdaságtan hosszú időn át a statikus egyensúlyhelyzetet a gazdaságtani élet alaptüneteményének, szemben a dinamikus valósággal. Ezt tartotta ugyanis természetesnek, vagyis oly ideálnak, mely felé gazdasági életünkben törekednie kell, sőt — és e ponton lecsúszik ez a felfogás a tisztán teleologikus síkról! — amely felé gazdasági életünk tényleg törekszik.

A természetesnek ilyen értelmezése mellett a válság fogalma is igen könnyen megmagyarázható, aminthogy az összes válságfogalmak mibenlétét épen az dönti el, mit tekintünk természetesnek. Minthogy a természetes gazdasági élet a termelés és fogyasztás, a kereslet és kínálat egyensúlyát jelenti, az a jelenség, mely ezt az egyensúlyt megzavarja, már eltérést jelent a természetes, helyes, ideális helyzettől, tehát beteges tünet. Így lett a válság a természetesnek a gazdasági erők szabad játéka által életrehevített zavar, tehát patológikus tünet, a gazdasági élet betegsége. Ezért keresik a különböző válságelméletek a válság okait épen a gazdasági egyensúly megzavarását előidéző körülményekben. A túltermeléssel és fogyasztáshiánnyal magyarázó elméletek ezáltal a válság okát a kereslet és kínálat egyensúlyának megzavarásában látják és így magyarázzák, más-más oldalról szemlélve azt. A harmadik válfaj, a pénzszerű válságelméletek pedig a mennyiségi elméletben kifejezett egyensúlytól való eltérésben keresik a válság okát.

A tudomány tehát, a természetes teleologikus szemléletével, a természetes mechanisztikus, mondhatjuk statikus fogalmához jutott el, amellyel együtt jár a válságnak, mint beteges tünetnek felfogása és megmagyarázása.

Ha ezzel a felfogással szemben a „van” („Sein”) síkjában indulunk el és a természetet nem teleologikusan, hanem fenomenologikusan szemléljük, vagyis azt nézzük, hogy a való életben mi a szokásos, szabályszerű, leggyakrabban előforduló, akkor jutunk el a természetesnek egyedül helyes fogalmához és ezt a természetes dinamikus fogalmának nevezhetjük. Azt láthatjuk ugyanis, hogy a valóságban távolról sem az a normális helyzet, hogy kereslet és kínálat egyensúlyban vannak egymással, hanem az, hogy a termelés és a fogyasztás, a kereslet és kínálat mindig ezen egyensúlyhelyzet körül ingadozik, vagyis állandó hullámmozgás észlelhető

irodalomban *Juglar*-nak tulajdonítják, és még *Schumpeter* is őt tekinti a gazdasági hullámmozgások felfedezőjének. *Juglar* szerint 1800 óta beszélhetünk a világpiacok egységes szerkezetéről és így egyben a válságok mechanizmusáról is. „Une nation — írja — se trouve toujours placée soit dans une période prospère, soit dans une période de crise, soit dans une période de liquidation.”⁶ *Juglar* nem kísérli meg ezeknek a gazdasági folyamatoknak közelebbi magyarázatát, valamint kapcsolatbáhozatalukat gazdasági életünk szervezetével, tehát érdemei csak a fogalmi megjelölésben vannak. E mellett elődjeiről is van tudomásunk. Mindazok ugyanis, akik a válság ütemessége mellett foglaltak állást, tehát eltekintettek annak történeti esetlegességétől, *Juglar* és a mai értelemben vett konjunktúra-fogalom előharcosainak tekinthetők. Hogy ezek mily nagy számban vannak, arra épen *Bergmann* mutatott rá tantörténetében. Már *Sir William Petty* „Treatises on taxes and contributions” című munkájában (1662) megtalálja nem is az ütemesség, hanem a ciklus gondolatát.⁷ E gondolat többi hívé-

gazdasági életünkben, egy fel és lefelé haladó folytonos váltakozás. Ez az állandó hullámmozgás, a gazdasági helyzetváltozásoknak körforgása a természetes gazdasági életünkben. Ez a hullámmozgás, ez a gazdasági helyzetváltozás pedig nem más, mint a konjunktúra.

Ma már a válság sem tekinthető abnormis, beteges tünetnek, patológikus jelenségnek, mert a válság is egyik fázisa, egy része a gazdasági élet hullámmozgásának, vagyis természetes következménye a kapitalisztikus gazdálkodásnak.

El kell vetnünk tehát azokat a felfogásokat is, amelyek akár a fellendülést, akár a pangást tekintik gazdasági életünk természetes tüneményének. Ez utóbbi felfogás különösen a Verein für Sozialpolitik 1903. évi hamburgi gyűlésén talált híveket *E. May*, *Liefmann* és *Sombart* személyében. — Azt a körülményt, hogy a hullámmozgás a „normális” gazdasági életünkben, *Pareto* hangsúlyozta először (Cours d'économie politique, 1897. 278. l.) Hasonló értelemben állítják ezt *Röpke*, *Mombert*, *Sombart*, *Löwe*, *Diehl*, *Mitchell*, míg a régi felfogáshoz tér vissza *Budge*.

(A természetes problémájának kimerítő tantörténeti ismertetését adják: *Pinkus*: Das Problem des Normalen in der Nationalökonomie. Leipzig, 1906. — *Vogel*: Das Krisenproblem i. m. 99—166. II. — *Pribram*: Die Idee des Gleichgewichtes in der älteren nationalökonomischen Theorie. Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik u. Verwaltung. 1908.)

⁶ *Juglar*: Des crises commerciales et de leur retour périodique. (II. kiadás. 1889. 20. és köv. lapok.) *Juglar* ezt az álláspontot számos az 1850-es években megjelent tanulmányában képviseli, ily tisztán azonban először csupán fenti pályadíjat nyert munkájának 1860-ban megjelent első kiadásában. Munkája nagy statisztikai apparátuson épül fel. „Minden elmélet és hypothezis használata nélkül — írja — a tények megfigyelése elegendő volt ahhoz, hogy a válságok törvényeit és azok periodicitását felfedezzük.” (I. m. II. kiadás, XV. l.)

⁷ *Bergmann*: Geschichte der nationalökonomischen Krisentheorien. (Stuttgart. 1895. 235—260. l.) — Fentieken kívül felemlíthető még: *Petty*, *Wade*, *Hyde Clark*, *Briaune*, *W. Langton*, *John Mills*, *Jevons*, *Proctor*, *Lockyer*, *Hunter*, *Archibald*, *Blanford*, *Hermann Fritz*, *Foxwell*, *Poynting*, *Juglar*.

nek hosszú sorából csak John Wadera kívánok utalni, aki-
nek jelentős munkáját e téren már *Mitchell* is *Juglar* elé
helyezte, és *Engels*-t emliteném meg, aki „Herr Eugen Dührings
Umwälzung der Wissenschaft“ (6. kiadás, 1907. 296—297. la-
pok) című munkájában mesterien mutat rá a kapitalisztikus
gazdasági élet folytonosan változó szakaszaira.

Juglarnál tehát már megtaláljuk a gazdasági hullámmoz-
gás fogalmát, amit azonban ő még nem nevez konjunktúrának.
De például már *Philippovich* a konjunktúra váltakozásairól be-
szél, ami alatt a termelés és fogyasztás feltételeinek, a vállal-
kozó akaratától független süllyedéseit, ingadozásait érti.⁸
Ugyanígy *Pohle*, *Spiethoff* és *Schmoller*⁹ a váltakozó konjunktú-
rák tipikus lefolyása címén a fellendülés, válság és pangás
elemzését adják. A konjunktúra fogalmának egészen tisztult fel-
fogásával találkozunk *Sombart*-nál. Már 1905-ben azt írja, hogy
„fordítsuk figyelmünket a szűk válságelméletről kapitalisztikus
gazdasági életünk mozgási problémái felé. A fellendülés és pan-
gás váltakozását nevezzük konjunktúrának és akkor a fel-
adat a válságelméleteknek konjunktúraelméletekké való ki-
építése.”¹⁰

A konjunktúra fogalmának ez a helyes nyomokon való fel-
ismerése egész tisztán érvényesül a huszas években meginduló
konjunktúraelméleti áradatban. A konjunktúra és válság beál-
lítása a gazdasági folyamatba mindenütt azonos — úgyszólván
ez a konjunktúrátan egyetlen szilárd és vitán felül álló pontja
—, legfeljebb különböző elméletek a konjunktúra egyik vagy
másik elemét domborítják ki jobban, új mozzanatokat fűznek
hozzá vagy régieket hagynak el, az eredmény azonban az, hogy
a konjunktúra fogalma tartalmilag folyton gazdagodik és las-
sanként kialakult igazi mivoltában. Ehhez a kialakuláshoz vezető
út azonban nem volt mentes félremagyarázásoktól. Sőt a kon-
junktúrafogalom helyzete e tekintetben még kedvezőtlenebb
volt, mint a tőkefogalomé. Míg ugyanis generációk dolgoztak
azon, hogy a tőkefogalmat tartalommal töltsék meg és minden
irányban elhatárolják, addig a konjunktúrafogalom úgyszólván
minden mélyebb tartalom nélkül járt kézről-kézre. Ennek
kettős következménye volt: 1. Ki nem jegecesedett fogalomról

⁸ *Philippovich*: Grundriß der politischen Ökonomie. (III. kiadás. 1898.
100. és 181. lapok.)

⁹ *Pohle*: Bevölkerungsbewegung, Kapitalbildung und periodische Wirt-
schaftskrisen. 1902. és *Schmoller*: Grundriß der allgemeinen Volkswirt-
schaftslehre. 1900. 939. l. és köv.

¹⁰ *Sombart*: Versuch einer Systematik der Wirtschaftskrisen. (Archiv,
1904.) V. ö. még: *Schumpeter*: Die Wellenbewegung des Wirtschaftslebens.
(Archiv. 1924. Bd. 39. l.) és *E. H. Vogel*: Die Theorie des volkswirt-
schaftlichen Entwicklungsprozesses und das Krisenproblem. Wien und
Leipzig, 1917.

lévén szó, sok író a saját elmélete számára alkotott konjunktúrafogalmat és nem a helyes konjunktúrafogalomra építette fel elméletét.¹¹ 2. Másfelől alig határolták el a konjunktúrát egyéb gazdasági jelenségektől, úgyhogy fogalma egyszer oly tág, hogy az egész gazdasági életet felöleli, amire példa az univerzalizmus konjunktúrafogalma, másszor oly szűk, hogy alig különböztethető meg az ártól.

4. Míg azonban a konjunktúra egészen tág univerzalisztikus értelmezése veszélytelen, mert a magyarázat során ily konjunktúrafogalom tarthatatlansága úgyszólván kiderül, az ár és konjunktúra közötti összefüggések tisztázásának egészen döntő fontosságú konjunktúraelméleti és konjunktúrapolitikai következményei vannak, úgyhogy ez a probléma a konjunktúrában egyik alapvető kérdése. Fenti veszély szemléltetésére elegendő *Aftalion* válságelméletére hivatkoznunk, amint ő ezt „Les crises” című munkájának 1913-i kiadásában közzétette. (I. kötet. 5., 6., 105. és köv. lapok.) Szerinte a periódikus válságprobléma lényegében az áralakulás problémája és pedig az általános árszínvonal változásának kérdése. Aftalion arra a következtetésre jut, hogy az egyes gazdasági ágakon belüli egyes árindexek változása nagyban egészében megegyezik az általános árindex hullámzásával. A konjunktúra emelkedő ága, a fellendülés sajátossága az árak lassú emelkedése, míg csökkenő ágát az árszínvonal esése jelzi; e görbe csúcspontján, ahol az átfordulás történt, áll a válság. Ha ezt a felfogást elfogadjuk, vagyis a konjunktúráváltozást az általános árszínvonalváltozással azonosítjuk, a legkézenfekvőbb és leglogikusabb konjunktúramagyarázat, a pénzszerű magyarázat és a leghatásosabbnak ígérkező konjunktúrapolitika, a pénzszerű politika. E felfogás alapján az állandó árszínvonal egyértelmű a konjunktúranélküli, vagy, ami még jelentősebb, a válságnélküli gazdasági élet ideális állapotával.

A konjunktúra és áralakulás között tagadhatatlanul szoros kapcsolatok vannak, a konjunktúra ugyanis nem egyszerű változása a gazdasági életnek, hanem — mivel a fejlett forrási gazdálkodás piaci gazdálkodás — a konjunktúra a piac változásában tükröződik.¹² A konjunktúra nem azonos a piaci

¹¹ Legjobb példa erre Hahn elmélete. (*Hahn: Grundprinzipien der monetären Konjunkturtheorie. Schriften des Vereins für Sozialpolitik.* 173. kötet. 153. l.)

¹² Ezt a tisztult konjunktúrafogalmak, így főleg *Sombart*, *Röpke* és *Heller* meghatározásai igen élesen kidomborítják. *Sombart* egyenesen a piac időnkénti alakulását tekinti konjunktúrának, míg *Heller* a gazdasági élet változásainak a piacra való kihatását. Ez az értelmezés ugyan megóvja a konjunktúrafogalmat attól, hogy pusztán magángazdasági fogalommal legyen. Kérdéses azonban, nem forog-e fenn ez esetben annak veszélye, hogy a konjunktúra alatt egyszerűen áralakulást értsünk, a konjunktúrát kialakító tényezőket az áralakulás tényezőiben lássuk meg. Ezt a veszélyt már *Röpke*

helyzettel és áralakulással, már csak azért sem, mert a konjunktúra hullámszásánál bizonyos nagyságviszonylatok (munkanélküliség, külkereskedelem, termelés volumenje stb.) változásai is döntő szereppel bírnak. De nem azonos a konjunktúra az ármozgalommal sem.¹³ Áralakulás mindig volt, amióta a gazdasági élet a piacon játszódik le. Az árváltozás, ármozgalom pedig ennek szükségképpen következménye. Abból is következik egyébként, hogy a konjunktúra nem egyszerű ármozgalom, mert az áremelkedés, illetve árcsökkenés csupán a háború előtt volt kivétel nélkül kísérője a fellendülésnek, illetve pangásnak, míg a legutóbbi racionalizálási konjunktúra Észak-Amerikában megmutatta, hogy konjunkturális fellendülés elképzelhető áremelkedés nélkül is.¹⁴

A konjunktúra tehát nem azonos az ármozgalommal, az ármozgalom a konjunktúrának csak külső képe, a piac és a piaci árak csak rendszerint megjelenési formái. A gazdasági folyamatok kölcsönös összefüggése, folytonos váltakozása és ütemes visszatérése nem minden ármozgalomnak jellemzője, csupán a modern forgalmi gazdálkodás ármozgalmában tükröződő konjunktúráé.

A konjunktúrahullám — amint ezt *Perwushin* meggyőzően kifejti¹⁵ — legelőször és legerősebben a piacokon jelentkezik (árupiac, pénzpiac, hitelpiac, munkapiac), amint a *Heller*-féle meghatározás kiemeli, a gazdasági változásoknak a piacra való kihatásában mutatkozik. Ez a konjunktúra ütemes áremelkedésekhez, áresésekhez és áreltolódásokhoz vezet. Ebből áll lényegében a konjunktúrafolyamat.¹⁶

is észrevette. Azzal azonban, hogy a konjunktúra fogalmába az áralakulás mellé a forgalom kialakulását is felvette — vagy mint más elméletek felveszik az üzletmenet, foglalkoztatottság, stb. alakulását — korántsem oldotta meg a kérdést, mert hiszen ezek is piacon játszódván le — figyelembe véve a hitel-, pénz-, áru- és munkapiacot stb. — visszavezethetők az áralakulásra.

¹³ Támogatja ezt a téves útra vezető felfogást még az a körülmény is, hogy a konjunktúrának a gazdasági fejlődés fogalmaként való beállítása esetén a gazdasági fejlődés másik főproblémája, a gazdasági fejlődés alapiránya veszedelmes hasonlóságot mutat az árirányzattal, míg a konjunktúra az ármozgalom fogalmát fedi, vagyis oly fogalmakat, amelyeket a közgazdaságtan már régen ismert és tanított.

¹⁴ V. ö. *Fr. A. Hayek*: Geldtheorie und Konjunkturtheorie c. munkájának bevezetésével.

¹⁵ *Perwushin*: Versuch einer Theorie der wirtschaftlichen Konjunkturten auf die Konjunkturentwicklung der Vorkriegszeit in Rußland angewandt. (Vierteljahrshefte für Konjunkturforschung, Sonderheft 12. 1929. 44—79.)

¹⁶ A kérdéssel foglalkozik *Zwiedineck-Südenhorst*: Preislehre und Konjunkturforschung című tanulmánya, (Ztsch. f. d. ges. Staatsw. 82. kötet. 1927. 255—287. l.), e fontos problémát azonban csak mellékesen érinti és nem is világítja meg. Igen világos ellenben *Engländer* felfogása. Szerinte nyilvánvaló, hogy a javak árai és a konjunktúrahullámok egymással kap-

Mínt hogy a konjunktúrahullám — ezek szerint — az árrendszerben mutatkozik, az árrendszer pedig az összes gazdasági folyamatok középpontjában áll, a konjunktúrára mindezek a gazdasági folyamatok jelentőséggel bírnak, viszont a másik oldalon a konjunktúra maga is épen ennél a központi helyzeténél fogva, visszahat az összes gazdasági folyamatokra.

5. A konjunktúra fogalma körüli vitának nem kevésbé fontos ütközőpontja a konjunktúra magángazdasági szemlélete. Közgazdasági és magángazdasági szempontok szembeállítására és e két szempont felcserélése tulajdonképpen már sokszor megvitatott problémája a közgazdaságtannak, kezdve a jószágelméletről a tőkeelméleten át a hitelméletig. Általános jelentősége — elvonatkoztatva tudniillik a szóbanforgó problémától — ma még sokkal nagyobb, hiszen kialakulóban van egy új tudomány: a magángazdaságtan. (Betriebswirtschaftslehre.) Kézenfekvő tehát a veszély, hogyha valamely fogalmat magángazdasági szempontból határozzunk meg, nem nyeli-e el az egész tant, melynek e fogalom képezi tárgyát, ez az új tudomány.

A konjunktúra magángazdasági szemlélete ellen azt szokták felhozni, hogy a gazdasági helyzet alakulásáról sohasem nyújt egységes képet.¹⁷ Mert ha a termelés és kereskedelem a magas ár mellett virágzik, a fixfizetéses és járadékot élvező a drágaságról panaszkodik, sőt még a termelési és forgalmi rétegeken belül is a magángazdaságok egyik csoportja kedvezően látja ugyanazt a helyzetet, mely egy más csoportra nézve kedvezőtlen. Vagyis magángazdasági szempontból nézve a konjunktúrát, kérdés, melyik magángazdaság, melyik vállalkozó vagy fogyasztó szempontja az irányadó a konjunktúra megítélésére. A jelen tapasztalatai bizonyították be, hogy a kérdés nem elvont elméleti, hanem fontos konjunktúrapolitikai probléma. A válság enyhítését célzó intézkedéseknél mindig

csatlakoznak. A konjunktúra emelkedő ágában az árak is emelkednek szabály szerint, de ezzel együtt jár a nagyobb kelendőség is, míg a konjunktúra lefelé irányuló ágában a csökkent árakkal csökkent kelendőség jár együtt. Engländer megállapítja, hogy az árak változása ösztönzőül szolgálhat konjunktúráváltozásokra, de a konjunktúra is kiválthat bizonyos árváltozásokat. A konjunktúrahullám emelkedésével mindenkor együtt jár azonban az árösszegek emelkedése és a pangással együtt jár az árösszegek csökkenése. (Preise und Konjunktur. Beiträge zur Krisen- und Preistheorie. Brünn, 1931. 1—39. lapok.) — *Eulenburg* szerint az ár szerepe ma négyes: a termelés szabályozója, a jövedelem kialakítója, a fogyasztás ösztönzője és a konjunktúra tünete. (Die Preisbildung in der modernen Wirtschaft. Grundriß der Sozialökonomik. IV. 1. köt. II. Aufl. 1925. 258—315. ll.) — Az elméleti részben fejtem különben részletesebben ki, hogy a konjunktúraalakulásban nem is annyira az általános árszínvonal változásainak, mint inkább az áreltolódásoknak van döntő jelentősége.

¹⁷ *Mühlenfels*: Spezielle und allgemeine Konjunktur. Zur Kritik des Konjunkturbegriffs. (Jrb. f. Nö. u. St. 1924. Bd. 67. 606. l. és köv.) és *Streller*: Die Dynamik der theoretischen Nationalökonomie. Tübingen 1928. 204. l.

felmerül az a kérdés, vajon kiknek áll érdekében ez vagy az az intézkedés és kiket sujt. Élesen mutatkozik ez az ú. n. nekilendítés problémájánál. Minden termelő osztály hajlandó a piaci helyzetet a maga szemüvegén át nézni és nem látja be, miért ne volna megengedhető, hogy a gazdasági élet épen az ő érdekeiért áldozatot hozzon, amikor ez az ő felfogása szerint a köz érdeke is.

Helyes útra vezet bennünket az élet konjunktúrafogalma, mely jó konjunktúráról beszél, ha a relatív nyerési lehetőségek kedvezőek és rossz konjunktúráról, ha e nyerési lehetőségek kedvezőtlenek. Maga az élet is már a termelő szemszögéből és nem például egy-egy fogyasztó, vagy a termelésben csak közvetve résztvevő osztály, mondjuk köztisztviselő osztály szemszögéből nézi a konjunktúra alakulását. Nyilvánvaló, hogy még ebből a szemszögből nézve is, az egyes termelők, vállalkozók helyzete az egyes termelőágakon belül is különböző. Ez függ a nagyobb gazdasági erőtől, a saját tőke nagyságától, a már kiépített piacoktól, modernebb gépektől, ügyes üzleti vezetéstől, stb. Mégis az élet azt mutatja, hogy a konjunktúra alakulása az egyes termelő ágakon belül (pld. vasipar, textilipar, papíripár stb.), a vállalatok többségénél, nagyjában azonos változásokat mutat, a javulás és a rosszabbodás egyidejűleg következik be és ugyanez a helyzet az egyes termelő ágakra vonatkoztatva — talán a mezőgazdaság kivételével —, bár itt is vannak bizonyos kölcsönhatások. A javulás, de főként a rosszabbodás majdnem egyidejűleg érezhető valamennyi termelő ágban.¹⁸

Amikor tehát a konjunktúráról beszélünk, a magángazdaságok túlnyomó többségének azonos helyzetváltozására gondolunk. Ez a magángazdasági szemléletünk lesz egyben az egyetlen helyesen alkalmazható közgazdasági szemlélet is.¹⁹

6. Ezzel már feleltünk a konjunktúra magángazdasági szemléletével kapcsolatosan felmerülő arra a kérdésre is, hogy általános, vagy részkonjunktúráról beszéljünk-e.

¹⁸ V. ö. *Stucken*: Die Konjunkturen im Wirtschaftsleben. Jena, 1932. 1—9. ll.

¹⁹ Hasonló értelemben dönti el a kérdést *Mombert*: „Ha a konjunktúra szemlélésénél — írja — hausse-ról vagy baisse-ről, kedvező vagy kedvezőtlen fejlődésről beszélünk, ezt mindig a termelő (értsd magángazdaság) szempontjából tekintettük, de mindig feltételeztük azt, hogy e tekintetben a termelő érdeke az egész közgazdaság érdekével azonos. Tulajdonképpen közgazdaság mint ilyen nem létezik, társadalmi és gazdasági életünk mai szervezetében csak magángazdaságok léteznek, amelyek mégis a leg-sokrétűbb belső és külső kötelekekkel vannak összekötve, úgyhogy lelki szemeink előtt mintegy egészként épen azt adják ki, amit mi közgazdaságnak nevezünk.” (Einführung in das Studium der Konjunktur. Leipzig. 1921. 43. l.) Érdekes *Herkner* ezzel teljesen egybevágó felfogása a Hwb. III. kiadásában 1910-ben!

A konjunktúraelmélet szempontjából mindig általános konjunktúráról kell beszélnünk.²⁰ A valóság ugyan az, hogy a fellendülés, válság és pangás mindig a gazdasági élet egy-egy ágában lép fel, vagyis részkonjunktúra keletkezik, két döntő tényező azonban elősegíti azt, hogy általános konjunktúrává váljék. Egyfelől a konjunktúrában rejlő kiterjeszkedési irányzat,²¹ másfelől gazdasági életünk mai szervezete, különösen forgalmi gazdasági összekötése. E két tényező folytán, de különösen a hitelszervezet útján a részkonjunktúra gyorsabban vagy lassabban a gazdasági élet mind szélesebb és szélesebb rétegeire terjed ki, épen ezért a részkonjunktúra szemlélete nem vezethet helyes eredményhez. Viszont minden konjunktúraelméletnek azt is meg kell magyaráznia, miként terjed tovább a részkonjunktúra hatása, vagyis miként váltja ki az egyes gazdasági ágakban fellépő kedvező mozzanat az általános konjunktúrát.²²

Az általános és részkonjunktúra szembeállításának azonban egy másik oldala is van, mely különbséget tesz az egy nemzetgazdaságon belül lejátszódó és az úgynevezett világ-gazdasági konjunktúra között. A világ-gazdasági konjunktúrafogalom sokféle értelemmel bírhat. Jelentheti a világkereskedelem, a nemzetközi tőkemozgalom vagy nemzetközi vándor-

²⁰ Persze létezik különleges konjunktúra is, amit azonban rendszerint exogén tényezők hívnak életre, pld. vámkedvezmény (textilipar), politikai okok (fegyverkezési ipar) stb. De nem ezek magyarázatunk tárgyai. Magától értetődik, hogy a különleges konjunktúrák az általános konjunktúraalakulást kedvezően befolyásolják. Annak megindítóit lehetnek, a már kedvező konjunktúraalakulás erősségét növelhetik, időtartamát meghosszabbíthatják. Minthogy itt rendszerint mesterséges beavatkozásról van szó, e beavatkozás megszüntetésének pillanatában azonnal beállnak az elmaradhatatlan visszahatások, melyek ismét az általános kedvező konjunktúraalakulást megszüntethetik, erősségét gyengíthetik, a pangás tartamát meghosszabbíthatják.

²¹ E kiterjeszkedés üteme és a gazdasági életnek ehhez való alkalmazkodása képezi például *Heller* elméletének alapját. E probléma ma nagy vitáknak középpontja, különösen a rugalmasság kérdésével kapcsolatosan. Ide kapcsolódik az ú. n. reperkusszió (továbbgyűrűzés) problémája is. (*Pigou, Schwoner és Koopmans.*)

²² Ilyen irányú kísérletet tett legújabban *Stucken*: *Die Konjunkturen im Wirtschaftsleben* (Jena, 1932.) című munkájában, ahol először az egyes gazdasági ágak konjunktúráját tárgyalva le, tér rá az általános konjunktúra megmagyarázására. Ezt az eljárást az magyarázza, hogy ő konjunktúra alatt oly gazdasági helyzetet ért, mely jó, illetve rossz nyereségi lehetőségekkel jár és nem a konjunktúrahullámozást, amelynek tipikus lefolyását a mai viszonyok között kétségbe vonja. Épen azért ő konjunktúraelmélet — vagyis a konjunktúrahullámozás okainak kutatása — helyett a konjunktúrát, értsd a piaci helyzetet javító vagy rosszabbító mozzanatokot mutatja be, amelyek nyilván jobban tárgyalhatók egy termelőágon belül szemlélve és csak azután az összes termelő ágakra vonatkoztatva. *Stucken* eljárását természetesen csak az követheti, aki az ő, ma már meghaladott, konjunktúrafogalmát és a konjunktúrák jellegzetes lefolyásáról táplált pesszimiztikus nézetét elfoqadja.

lások hullámzását és jelentheti a közgazdasági konjunktúra analógiájaként, bizonyos nemzetközi gazdasági helyzeteknek megismétlődő visszatérését és e mozgások többé-kevésbé nemzetközi összefüggését. Ha a konjunktúramagyarázat a világgazdasági konjunktúrafogalmat egy a közgazdasági konjunktúránál magasabbrendű fogalomnak tartja, vagyis a kettő viszonyát úgy képzei el, mint az egyes gazdasági ágak és az általános konjunktúra viszonyát, helytelen utakon jár. E felfogás nyilvánvalóan nem tehet mást, mint a konjunktúrajelenséget nem egy közgazdaságon belül, hanem a világgazdaság, mint zárt egységen belül magyarázza meg. Ezzel azonban oly előfeltevésből indult ki, mely a valóságban korántsem állja meg helyét. Egyedül helyes és sokkal általánosabb szempont az, amely a közgazdasági konjunktúrát igyekszik megmagyarázni és ezenfelül figyelembe veszi azokat a további következményeket, amelyek az egyes közgazdaságok nemzetközi összekapcsoltsága (nemzetközi kereskedelem, fizetési közösség, tőke mozgalmak, vándorlások stb.) folytán felmerülnek. Ez az eljárás már azért is helyes, mert közgazdasági konjunktúra elképzelhető világgazdasági konjunktúra nélkül is, amire jó példát nyújthatnak újabban a konjunktúrapolitikai beavatkozással előidézett belső konjunktúrák az Egyesült Államokban és Németországban. Megfelel ez a világgazdaságtan olyatén való értelmezésének, mely világgazdaságtan alatt oly közgazdaságtant ért, mely a gazdasági életnek különösen a világviszonylatok szempontjából fontos és érdekes jelenségeit vizsgálja.²³ Az ú. n. világgazdasági konjunktúratannak, vagy akár a világgazdaság kisebb egységeit felölelő regionális konjunktúratannak feltétlenül a közgazdasági konjunktúratanon kell alapulnia.²⁴

7. Ugyancsak a konjunktúrának magángazdasági szemlélete vezet át annak egy másik, már többször kiemelt eleméhez és ez a kiszámíthatatlanság, bizonytalanság, befolyásolhatatlanság,

²³ V. ö. *Navratil*: *Közgazdaságtan*, 7. l.

²⁴ Helyesen ítéli meg a kérdést *Gottschalk*, aki szerint a világgazdasági konjunktúra tárgya a külső gazdasági forgalom konjunktúráváltozásainak vizsgálata, eszközei pedig a nemzetközi kereskedelem elmélete és a konjunktúraelmélet. Ezzel szemben *Wagemann* szerint a világgazdasági konjunktúratan feladata annak vizsgálata, hogyan, mely intenzitással és milyen idő alatt terjednek át a konjunktúrahullámok a világgazdaság különböző részeibe. A kérdés irodalmához lásd: *Harms*. *Strukturwandlungen der Weltwirtschaft*. [Weltw. Arch. Bd. 25. 1927. 46. l. és köv.] — *Morgenstern*: *Internationale vergleichende Konjunkturforschung*. Ztschr. für d. ges. Staatsw. Bd. 83. 1927. — *Mühlenfels*: *Internationale Konjunkturzusammenhänge*. Jrb. f. Nö. u. Stat. 1929. Bd. 75. — *Wagemann*: *Struktur und Rhythmus der Weltwirtschaft*. Berlin, 1932. — *Gottschalk*: *Die weltwirtschaftlichen Zusammenhänge als Gegenstand der Wechsellagenforschung*. [Spiethoffs Festschrift, 85. l.] — A világgazdasági összefüggéseket figyelembe vevő kiegészítéseket kitűnően elemzi *Keynes*: *Vom Gelde*, XXI. Kapitel.)

előre nem látás.²⁵ Ez azért egyik leglényegesebb eleme a konjunktúrafogalomnak, mert ennek létén vagy nem létén dül el a konjunktúrajóslás lehetősége, vagyis az a probléma, mely éppen betetőzése kíván lenni az egész konjunktúratannak. Vitis, mit értsünk a konjunktúra ezen eleme alatt és az is kérdéses, vajjon szükséges és állandó tartozéka-e ez a konjunktúra fogalmának.

E fogalmi elemet legcélszerűbben nemlegesen határolhatjuk el. Nem érthetünk alatta mennyiségileg és minőségileg meg nem határozhatót. Így ugyanis gazdasági életünk egy jelensége sem határozható meg előre. A gazdálkodás alanya ugyanis maga az ember, önálló akaratával és célkitűzéseivel és ezeknek megvalósítására törekvő képességeivel. Ezek a tulajdonságai azonban oly változékonyságot jelentenek, melynek következményeit természettudományi pontossággal előre meghatározni nem lehet.

De nem értelmezhetjük a kiszámíthatatlanságot úgy sem, hogy az csak jelenleg jellemző a konjunktúrára, vagyis a konjunktúratan fejlődésének szükségképen oda kell vezetnie, hogy a konjunktúra kiszámítható legyen — bár az amerikai optimizmus épen ebben látta még alig néhány éve a konjunktúrakutatás célszerűségét és indokoltságát. Ez az értelmezés téves és a konjunktúrajóslás számára sem kedvező. Ha ugyanis a konjunktúra teljesen kiszámítható, elesik minden spekuláció lehetősége és ezzel együtt az úgynevezett konjunkturális jövedelem is.

Helyes értelmezésben itt tulajdonképen arról van szó, hogy a gazdasági élet hullámozása független a gazdálkodó alany akaratótól. A konjunktúrát, illetve annak lefolyását a gazdálkodó egyén cselekvéseivel és tevékenységével meg nem változtathatja, irányából el nem térítheti, vagyis ezek a hullámozgások mintegy a gazdasági élet belső erőinek kényszerűségénél fogva jönnek létre. És épen ez a mozzanat döntő és szolgáltat alapot a konjunktúrajóslás számára. Ha ugyanis a konjunktúra lefolyása előrelátható és befolyásolható volna, ez a konjunktúrajóslást lehetetlenné tenné. A gazdálkodó alany ugyanis úgy rendezkedhetnék be erre a konjunktúrára, hogy egy másik alany számára a helyzet ugyanilyen kiaknázását megakadályozná. Sőt ez a veszély a kiszámíthatatlanság utóbbi értelmezése mellett is fennforog.²⁶

8. A konjunktúrafogalom magángazdasági szemlélete ellen irányuló támadások az eddig kifejtettekben nem a közgazdaságtan új irányban haladó szemlélete, az univerzalizmus útjain jártak. Természetes azonban, hogy ez az irány sem talál

²⁵ Ellenkező véleményen van Adolf Weber: „Der Konjunkturwechsel ist etwas... Voraussehbares, die Krisen dagegen etwas Unvorhergesehenes und Unvorhersehbares.” (I. m. 323. l.)

²⁶ Morgenstern: Wirtschaftsprognose. Wien, 1928.

hatja helyesnek a konjunktúrának ezt az individuális nézőpontját, hisz az egyáltalában nem egyeztethető össze az organikus univerzalizmusnak *Spann* által kiadott jelszavával: „Die Ganzheit der Volkswirtschaft ist vor der Wirtschaftshandlung der Einzelnen.“ *Spann*, aki a konjunktúrát a gazdasági élet átagozódásába osztja be, mely az ő szempontjából a piaci helyzetet jelenti, az alanyi meg nem határozhatóság helyébe a gazdasági élet állandó változását helyezi, vagyis azt állítja, hogy ami szubjektíve kiszámíthatatlanság, az tárgyilagosan nézve nem más, mint változás. Ebben *Spann*-nak igaza is van, a két mozzanat valóban a lehető legszorosabban összefügg egymással, mert a befolyásolhatatlanság logikai előfeltevése éppen a folytonos változás. Tehát a befolyásolhatatlanság mellett az objektív változás is alkotó eleme a konjunktúra fogalmának annál is inkább, mert éppen a konjunktúra ezen fogalmi jegye az, ami a konjunktúra dinamikus voltát annyira kidomborítja és ezáltal annak statikus szemlélését, statikus elemzését lehetetlenné teszi.

Rövid megvilágítást igényel, mi a mélyebb értelme a közgazdaságtan, közelebből a konjunktúratan szempontjából a statikának és dinamikának, e két, a természettudományokból, közelebből az elméleti fizikából kikölcsonzött fogalomnak.²⁷

A konjunktúratan fejlődésének, az ellentétes nézetek tisztázásának nem vált éppen előnyére, hogy a konjunktúraelméleti fejtegetéseknek mintegy önként adódó módszertani kiindulási pontjául éppen e szempontok kínálkoztak, még pedig azért nem, mert a statika és dinamika fogalmait a közgazdaságtan nagyon sokféleképpen értelmezi, néha módszertani elgondolást, tehát egy magyarázó segédeszközt, majd tényleges gazdasági állapotot, adott helyzetet, sokszor csupán irányzatot értve alatta.

Clark például, aki elsőnek foglalkozik a gazdaságtudományokban a statika és dinamika problémáival, e két szempont szétválasztásában igyekezett mereven a statika és dinamika mechanikai fogalmaihoz ragaszkodni. A mechanikában a statika erők, energiák egyensúlyát nyugalmi helyzetben vizsgálja, míg a dinamika erők mozgási jelenségeit teszi vizsgálódás tárgyává. Midőn *Clark* a gazdasági élet dinamikájáról beszél, sem többet, sem kevesebbet nem ért alatta, mint a gazdasági élet mozgását. Az általa felvett statika pedig mechanikusan értelmezendő, vagyis egy nem létező, de felvehető nyugalmi helyzetet fejez ki. Sokszor idézett hasonlata szerint, bármily viharos is a tenger, elképzelhető egy ideális tengerszint, amely körül a hullámozó tenger háborog. Éppen ezért *Clark* határozottan elkülöníti a statikát a stationár gazdasági helyzettől és kifejezetten hangsúlyozza a statika elképzelt voltát, vagyis azt, hogy ez csak módszertani segédeszköz bizonyos jelenségek megmagyarázására.

Clark előtt tulajdonképpen az angol klasszikusok felfogása

²⁷ Irodalmát I. a fejezet végén.

lebegett és ő nem tett mást, mint természetes ár, bér, kamat stb. fogalma helyett egyszerűen statikus árról, bérrel és kamatról beszélt.²⁸ Minthogy pedig érezte, hogy a klasszikus közgazdaságtan az összes gazdasági jelenségeket kellően megmagyarázni nem tudja, törekedett megalapozni a közgazdaságtannak azt a részét, mely már ezeket a statikusan nem magyarázható jelenségeket is megérti és ezt — a mechanikai analógiával élve — dinamikának nevezte el. Az elmélet azonban továbbment. Kiindulva abból, hogy a gazdasági élet folytonos mozgásban van, mert az élet már maga is mozgást jelent, tagadta a *Clark*-féle statikus nyugalmi helyzet létezését.

A statikus gazdasági életben — érvelt e felfogás — nincsen nyugalom, hiszen a gazdasági élet körforgása állandó. Ha ennek ellenére is statikusnak nevezzük ezt a helyzetet, ez azért van, mert tulajdonképpen itt is egyensúlyi helyzetről van szó. De ez nem mechanikus egyensúly, hanem mozgásban levő egyensúly.²⁹ A módszertani elgondolásból ezáltal gazdasági állapotok szembeállítására lett. A mozgó egyensúly azt jelenti, hogy a gazdasági élet mozgató erői, alaptényezői és ezek nagysága mindig állandó marad.³⁰ Vagyis ez olyan helyzet, melyben minden, a változásra irányuló tendencia hiányzik.³¹ Tehát itt is van mozgás, de ez a mozgás épen az említett tényezőknél fogva egyenletes. Képzeljük szemünk elé a csillagos eget. Fizikai értelemben véve ez nyilvánvalóan dinamikus, vagyis mozgásban levő rendszer, míg a statika iménti értelmezésében statikus. Az egyes csillagok nagysága, egymástól való távolsága, sebessége mindig ugyanakkora marad, tehát az égi testek mozgása egyenletes.

A statika ezen közgazdasági értelmezésével szemben a gazdasági dinamika azt a helyzetet jelenti, melyben a gazdasági élet ható

²⁸ A klasszikusok természetes árfogalma azonban mást jelent. A természetes is fejlődésben való szemlélete az áraknak. „De a fejlődésben szemlélt ártüneteknek is vannak kimagaslóbb, állandóbb, a tünetény lényegével bensőbben összefüggő jellemzői. Hogy ezek a tünetény lényegével szorosabban fűgnek össze, azt épen állandó szereplésükből látom. Ha ezeket emelem ki a tünetény vizsgálatánál és azoknak a tényezőknek a játékát időlegesen figyelmen kívül hagyom, amelyek ezeknek az erősebben szembeötlő, állandó jellegű tényezőknek a hatását elferdítve befolyásolják, úgy az árjelenséget „természetes” formájában vizsgálom, de azért a fejlődést nem kell figyelmen kívül hagynom.” (Navratil: Közgazdaságtan. 246. l.)

²⁹ *Vogel*: Die Theorie des wirtschaftlichen Entwicklungsprozesses und das Krisenproblem. 1917. 99. és 351. oldalain „Bewegung im Gleichgewichtsverhältnis”-ről beszél. Újabb *Adams* is a „moving equilibrium” állapotát választotta kiindulási pontjául.

Ez a helyzet nem fogható fel a mechanika labilis egyensúlyi helyzeteként, hanem megfelel a dinamikus egyensúlynak, mely erők egyensúlya mozgásban. A közgazdaságtanban a stabilis egyensúly azt a rendszert jelenti, mely ha változás kimozdítja helyéből, oda ismét visszatér. Labilis egyensúly pedig oly gazdasági rendszert jelent, melynek több nyugalmi helyzete van. (Schumpeter konjunktúraelmélete, mely szerint az út a pangásból a fellendülésen át a pangásba vezet, értelmezhető így.) Lásd a kérdésre Pareto: Manuale di economica politica. 192. lap. V. ö. O. Weinberger: Mathematische Volkswirtschaftslehre. 119—125. l.

³⁰ *Amonn*: I. m. 275. és köv.

³¹ *Schumpeter*: Wesen... 29. old. V. ö. *Heller*: Theoretische Volkswirtschaftslehre. Leipzig, 1927. 263. és köv. *Löwe*: I. m. 358. old.

és mozgató tényezőinek erő- és nagyságviszonyai is változnak, vagyis a gazdasági életben fejlődés van. Az ilyen dinamikus gazdasági életben a mozgás már nem egyenletes, hanem lökésszerű.³² A gazdasági élet tendenciája azonban oda irányul, hogy ez a változás kiegyenlítődjék, a nélkül, hogy a mozgás is megszűnjön és így az élet közeledhessen a statikus, egyensúlyi állapothoz. Ezt az alkalmazkodási folyamatot megátolja a körülmény, hogy mielőtt ez a kiegyenlítő-dés megtörtént volna, már ismét új változás lépett fel, mely a gazdasági élet egyenletes mozgását megakasztja. Így a statikus helyzetre irányuló szemlélet csak elképzelt helyzetet vesz szemügyre — amit a felfogás hívei is szükségesnek tartanak hangsúlyozni, — de ez mégis szükséges a dinamikai helyzet megértéséhez és megismeréséhez.

Ennek a felfogásnak a hívei tagadhatatlanul helyes nyomon járnak a gazdasági dinamika folyamatának vázolásában. A kapitalisztikus gazdasági életet valóban ez a folytonos változás, új formák, új irányok felbukkanása és megvalósulása, szóval hajtó erőinek és tényezőinek folytonos váltakozása jellemzi.

Amit azonban ez a felfogás statikusnak nevez, az lényegében nem más, mint stationär gazdasági helyzet. Vagyis ez a felfogás tévesen mesterséges elgondolásokat, mint amilyen a statikus gazdasági helyzetszemlélet, tényleg létező gazdasági állapottal, t. i. a stationär állapottal azonosít.

Ezt a félremagyarázást a contrario az is bizonyítja, hogy a felfogás, amíg a statikát a stationär helyzettel hozza kapcsolatba, a dinamikához köti a stationär helyzet ellentétes pólusának, a fejlődő gazdasági életnek, a fejlődésnek fogalmát.

Schumpeter és Amonn, akik a felfogásnak legjellegzetesebb képviselői, a fejlődésben az egyensúlyt megzavaró jelenséget látnak. Ez a felfogásuk azon sarkallik, hogy a gazdasági élet alaptermésében statikus, tehát a fejlődés csak megtörése az egyensúlyi helyzetnek, mintegy átmenet a statikus helyzetből a dinamikuson át ismét a statikusba, itt tehát a statika már nem módszerbeli elgondolás, sem állapot, hanem irányzat.³³ Ezzel a felfogással szembe kell helyeznünk azt a kétségtelen tény, hogy a gazdasági élet tulajdonképeni alaptüneménye a mozgás. Épen az teszi lehetővé a mechanika és közgazdaságtan analógiáját, hogy míg a mechanikus egyensúlyi helyzeteknek az a tendenciájuk, hogy ezen helyzetben megmaradjanak és ha nincsenek egyensúlyban, ide törekednek visszatérni, addig a gazdasági egyensúlyi helyzetnek az a tendenciája, hogy ebből az egyensúlyból kikerüljön, mert éltető eleme a mozgás és változás.³⁴

³² Schumpeter: Entwicklung 94. old.-án „ruckweise”-t mond. Hasonló értelemben Honneger „sprunghaft”-ról beszél. (Zur Krisis der statischen Nationalökonomik. Schmollers, Jahrbuch. 48. Jahrgang. 473—490 ll. 1924.

³³ Ez a koncepció az alapja Schumpeter konjunktúraelméletének is. Ő ugyanis statikusnak tekinti a pangást — ugyanezt teszi Bouniatian is. — Itt tehát már kibújik a lóláb, hogy tulajdonképen a Schumpeter-féle statika is azonos a stationär helyzettel.

³⁴ Erre egyébként már 20 évvel ezelőtt kitűnően rámutatott Spann. Schumpeter: Wesen stb. című munkájának bírálatában. (Othmar Spann: Die mechanisch-mathematische Analogie in der Volkswirtschaftslehre. Archiv f. Soz. wiss. u. Soz. pol. Bd. 30. 1910. 786—824. old.) Schumpeter e régi fel-

Clark értelmezésében, mint láttuk, a statika módszertani, elképzelt jellege élesen kidomborodik, míg a dinamika nála a való élet: „A theoretical dynamic world is exactly like actual world”. A *Schumpeter—Amonn*-féle felfogás, mely a statikát a stationär állapottal azonosította, a dinamikában pedig a fejlődés fogalmát kötötte, már megfeledezett e fogalmak elképzelt szerepéről. Egy harmadik — igen jelentős következtetésekhez vezető — felfogás mindkettőnek konstrukcionális jellegét húzva alá, a statikát két szimmetrikus és egymást kiegészítő gondolatrendszernek tekinti, amelyek különböző módon kísérik meg a tényleges történést leírni.

E szembeállítás szerint, amely még *Mill*-re nyúlik vissza, a statika gazdasági jelenségek szemlélete, annak feltételezésével, hogy egy gazdasági egyensúlyhoz vezető irányzat áll fenn, vagyis pontosabban feltételezése annak, hogy a gazdasági erők szabad játéka esetén az árak összefüggése folytán az állandóan változó gazdasági tényezők egyensúlya önként adódik. A statikus rendszerben természetesen a teljes függőség uralkodik, mert csupán a rendszer elemeinek egymáshozkötöttsége teszi lehetővé az egyensúly, illetve az egyensúlyi irányzat feltételezését. A statikával ellentétben a dinamikában feltételezzük, hogy az adottságok változásai nem folyamatosan mennek végbe az egyensúly irányában, vagyis a statikára jellegzetes függőség időlegesen felbomlik. A dinamika, ámbár szintén elgondolás, mégis közelebb áll a valósághoz, mert a gazdasági tényezők időbeli kötöttségét és a kiegyenlítődés mechanizmusának időleges fennakadásait (frikció, tehetetlenség, stb.) figyelemreméltatja. E két gondolatrendszert újabban mint *egyensúlyi* és *időköz-gazdaságtant* szokták szembeállítani, már az elnevezéssel igyekezve megragadni a két gondolatrendszer legfontosabbnak ítélt tartalmi jegyét.

Mindezekből a szembeállításokból, amelyeknek részleteire való kitérés igen messze vezető volna a konjunktúratan számára, a következőket állapíthatjuk röviden meg: A gazdasági életben minden jelenség dinamikus, vagyis mozgásban levő. Még mielőtt kilépniénk a külső gazdasági jelenségek körébe, már ott vannak a gazdálkodás szubjektív rúgói, a szükségletek, amelyek folyton változnak és fejlődnek, vagyis dinamikus jellegűek. De még sokkal szembetűnőbben változnak a gazdálkodás objektív rúgói. Ez a kétségtelenül dinamikus gazdasági élet kétféle lehet: 1. vagy stationär, vagyis nem fejlődő, mely ismereteink szerint még primitív gazdálkodás mellett sem gyakorlati, de gondolatilag feltételezhető, 2. vagy pedig fejlődő gazdasági élet, mint amilyen a fejlett kapitalisztikus berendezkedés is.

E fejlődő gazdasági élet jelenségei között — mert hiszen ezek érdekelnek bennünket, — vannak olyanok, mint pld. az érték és az ár, amelyek az egyensúlyi elmélet elképzelt előfeltevései mellett jobban megmagyarázhatók, mintha minden elvonatkoztatás nélkül úgy akarnók őket megérteni, amint azok a valóságban adva vannak. Ha ezt az egyensúlyrendszert statikus rendszernek nevezzük, ez tisztán elnevezés dolga, azonban mindig figyelemmel kell lennünk

arra, hogy mit értünk a statikus rendszer alatt. A fenti módon vizsgált jelenségek nem a valót tükrözik vissza, de ezt a hibát könnyen kiküszöbölhetjük, ha ezeket is a tényleges gazdasági élet dinamikus természetével közös nevezőre hozzuk. A fejlődő gazdasági élet számos jelensége azonban nem magyarázható meg az egyensúlyelméleten belül. Ezt aényt vette észre már *Mill* és ez adott ösztönzést *Clark*-nak is a dinamika kiképzésére. Azoknak a jelenségeknek a köre, amelyek csak a dinamikában magyarázhatók meg, még nem alakult ki, egy azonban vitán felül áll, és ez az, hogy a válság és konjunktúra problémái csak a dinamikában oldhatók meg.

Ez a dinamikus rendszer szintén módszertani elgondolás lesz a mi értelmezésünkben is, minthogy minden elmélet módszertani elgondolás annyiból, hogy bizonyos egyszerűsítő feltételezésekből dolgozik. De a dinamikus elmélet egyszerűsítő feltételezései nem az élettől idegen és a valóságtól távolvivő egyszerűsítések, csupán a probléma bonyolult voltát leegyszerűsítő feltételezések és még ezeket is igyekszik a dinamikus elmélet a fejtegetések láncán haladva elejteni.

Az alapvető különbség a két rendszer között azonban az, hogy a dinamikus elmélet elejti az egyensúly fogalmát, legalább is azt a kötött tartalmú, merev, mechanikai egyensúlyfogalmat, amin, mint alapvető pilléren, pld. a lausanne-i vagy bécsi iskola, az egyensúlyi elméletrendszer felépül.

Az egyensúly fogalma azonban oly mélyen gyökerezik a közgazdasági gondolkodásban, hogy a dinamikus rendszerben is dolgoznak vele. A nagy különbség azonban az, hogy ez az egyensúly sokszor csupán egy a gazdasági életnek tulajdonított irányzatot, sokszor csak egyszerű hasonlatot jelent, de semmiesetre sem a statikus rendszerre annyira jellemző mechanikai egyensúly fogalmát.³⁵

A dinamikus rendszerben magától értetődőleg szerepe van az időnek, ez a szerep azonban nem oly középponti, mint épen a statikus rendszerben az egyensúlyé. Magától értetődő, hogy a dinamikus rendszer feladja az egyensúlyi rendszer egyidejűségét, de az időfrikciók fennforgása mellett még számos más körülmény van, amely a gazdasági élet nem teljesen zavarmentes lefolyását és hiányos alkalmazkodását előidézte a dinamikus rendszer szükségességéhez vezet. Vagyis nem tagadjuk az időmozzanat jelentőségét a dinamikus rendszer szempontjából, csupán azt, hogy ennek nagymértékű aktivitás tulajdoníttassék és ez legyen a választóvonal a statikus rendszerrel szemben. A dinamikától a konjunktúrához az időmozzanaton át nem juthatunk el, hanem — amint látjuk — a fejlődés fogalmán keresztül.

9. Amikor fentebb a változékonyságra, mint a konjunktúra egyik alkotóelemére és ezzel szembetűnő dinamikus voltára rámutatunk, még nem mondtuk meg, hogy vajjon a konjunktúra a dinamikus gazdasági élet minden változatában, vagyis

³⁵ *Mitchell* a mechanikai egyensúly helyett a könyvviteli egyensúlyt ajánlja, ha már a közgazdaságtan az egyensúlyhoz ragaszkodik.

a stationär és fejlődő gazdasági életben is megmagyarázható-e és mikép magyarázható meg. Ha ugyanis a konjunktúra stationär gazdasági életben is előfordulhat, helytelen volna a konjunktúra kialakulásának okait a kapitalisztikus, tehát fejlődő gazdasági élet legjellemzőbb tényeiben keresnünk. A konjunktúraciklus okainak feltárása fogja megmutatni, hogy konjunktúra stationär gazdasági életben teljességgel elképzelhetetlen.³⁶ Az bizonyos, hogy itt is lehetségesek válságok, ezek azonban nem a gazdasági életből önként fakadó, gazdasági okok által előidézett zavarok, hanem háború, éhínség, árvíz, rossz termés stb. által előidézett megrázkódtatásai a gazdasági szervezetnek, míg konjunktúraciklus, vagyis a gazdasági élet hullámmozgása, fellendülés és pangás váltakozása teljességgel elképzelhetetlen a stationär gazdasági életben. A konjunktúraciklus tehát szükségképpen a gazdasági fejlődés tünetényével függ össze.

A fejlődő gazdasági életnek azonban különböző szakai vannak. Ha a gazdasági élet hajtóerejét nézzük, három korszak különböztethető meg a gazdasági fejlődésben:³⁷ a primitív gazdasági élet, amelynek hajtóereje a használati érték; az egyszerű forgalmi gazdálkodás korszaka, amelynek hajtóereje a csereérték és a fejlett forgalmi gazdálkodás, amelyben mi is élünk, ennek hajtóereje a nyereség. Mindhárom korszak fejlődésben lévő gazdasági élet, csupán a fejlődés más és más szakaszait jelzi.³⁸ A konjunktúra tüneténye, a gazdasági hullám-

³⁶ Erre legjobb példa Say elmélete, amelyben az általános túltermelés lehetőségét a gazdasági körforgás elméletével cáfolja. A piacok elmélete a stationär körforgási elmélet, amely csupán annyit mond, hogy a termelésnek és fogyasztásnak — hosszú időt tartva szem előtt — szükségképpen fedniök kell egymást. Stationär gazdasági életben ez tényleg be is következhetik, minthogy külső erők zavarólag nem hatnak, mert vagy egyáltalán nincs ilyen külső erő, pld. nincs technikai újítás, vagy ha hatnak ilyen külső erők, ezeknek eredője nulla. Például a népességszaporodást a termelés arányos növekedése követi. (Ez utóbbit szokták harmonikus dinamikának is nevezni.)

³⁷ Fenti *Lederertől* eredő megkülönböztetésnek túlzott jelentőséget nem kell tulajdonítanunk; bennünket csupán a harmadik fejlődési szak érdekel, melynek jellemző sajátosságait *Spiethoff*, *Mitchell* stb. is hasonlóan határozták meg. A *Lederer*-féle „Moderne Verkehrswirtschaft” fedi a *Mitchell*-féle „Profit economy”, „Business economy” és a *Spiethoff*-féle „freie geldwirtschaftliche hochkapitalistische Marktverfassung” fogalmát.

³⁸ Mindhárom fejlődési szak alaptünetényeit megkísérlelhetem megmagyarázni statikusan, vagyis az élettől elvonatkoztatva, keresztmetszetben nézve. De magyarázhatom a jelenségeket úgy, ahogy vannak, vagyis dinamikusán. Ez utóbbi esetben ismét két lehetőségem van: az egyes jelenségek vizsgálatánál kikapcsolom egyszerűen a fejlődés fogalmát, vagy a fejlődés elemeit úgy veszem fel, hogy egymást kiegyenlítsék, avagy — és ez az élethez legközelebb álló elgondolás — úgy vizsgálom a jelenségeket, amint vannak, tehát dinamikusán és a fejlődés tényeit is figyelemre méltatom. Természetesen ez az elmélet sem tudja a valóságot a maga egészében megragadni, minthogy minden elmélet szükségképpen elgondolás. —

mozgás, a fellendülés, válság és pangás váltakozása azonban csupán a harmadik korszak, vagyis a szabad versenyen és piaci gazdálkodáson alapuló, pénzgazdálkodással élő, kapitalisztikus gazdasági élet tüneménye, és ennek legjellegzetesebb megnyilvánulása.

10. Tételünket, hogy a konjunktúra csupán a felett forgalmi gazdálkodás tüneménye, deduktíve csupán a konjunktúra végső okainak feltárásával fogjuk tudni bebizonyítani. Empirikus adatokkal azonban már e helyen is alátámaszthatjuk. E célra a rendelkezésünkre álló igen gazdag válságtörténeti kutatásokat használhatjuk fel.

A válságtörténeti fejlődést illetően három korszakot helyes megkülönböztetni. A legrégibb, de már történeti idők válságait, a korai kapitalizmus válságait és a tulajdonképeni konjunktúraválságokat.

A jó és rossz idők váltakozása jellemzi az emberiség fejlődését kezdettől fogva. Ha csak e váltakozást tekintenők konjunktúrájának, akkor a bibliai hét sovány és hét kövér esztendő története és ennek magyarázata volna az első konjunktúraelmélet. Válságos időszakok is gyakoriak voltak az emberiség történetében, különösen oly természetű megrázkódtatások folytán, amelyeket természeti csapások (dögvész, éhínség, árvíz stb.) idéztek elő. De a gazdasági intézményekkel (kereskedelemmel, hitelszervezettel) kapcsolatos válságok is igen régiek. Nem hinnénk, hogy téved *Mitchell*, amikor a kereskedelmi válságokat a kereskedelemmel egyidősnek tartja és a régi Babilónia, Egyiptom, Bizánc, Róma és Athén gazdasági életében fellépő gazdasági válságokra következtet. Az ókor pénz- és hitelválságaira egyébként *Mommsen* és *Rodbertus* is utalnak, utóbbi csupán áruválságot tart lehetetlennek az ókorban. Ezek a régi válságok azonban nem fedik azt a fogalmat, amit a századfordulón a közgazdasági tudomány válság alatt értett, amiből nyilvánvaló, hogy még kevesebb közük van a konjunktúrahullámhoz. A régi válságelmélet felfogása szerint magyarázatot igénylő válságok az újkorban kezdődnek, amikor a gazdasági élet már egy bizonyos fejlődési fokra eljutott, tehát a *Sombart*-féle korai kapitalizmus korszakában. E válságok legjellegzetesebb fajai (*Spiethoff* időbeli sorrendjében) a spekulációs válságok, alapítási és tőkeválságok és a túltermelési válságok. Ez a korszak tulajdonképen a XV. és XVI. század fordulóján veszi kezdetét és a XVIII. század végéig tart, vagyis a kapitalizmus fénykorának kezdetéig. Amint *Sombart* megjegyzi, „...bis zum Eintritt eines großen Landes (Englands) in die hochkapitalistische Epoche“. A válságtörténeti kutatás valóban a XVI. század elejére nyúlik vissza. Van ugyan forrásunk, amely a firenzei kereskedelem helyzetét elemzi a XIII. és XIV. században, ez azonban nem mond ellent előbbi megállapításunknak, hisz *Som-*

A konjunktúra tüneménye annyira a gazdasági fejlődésből nő ki, hogy a fejlődés figyelmen kívül hagyásával vagy semlegesítésével együtt a konjunktúra tüneménye is eltűnik. Ezért magyarázható a konjunktúra módszerrel csak dinamikus fejlődéses elmélettel.

bart szerint is „a XIII. században Itália egyes helyein, például Firenzében az árukereskedelem oly formákat öltött, mely többé-kevésbé már a kapitalizmus bélyegét viseli magán.” A legtöbb válságtörténeti forrásmunka Angliára vonatkozik, nyilván azért, mert e munkák megírásakor, vagyis a kapitalizmus fénykorában már Anglia volt a mintaállam. Így magyarázható meg a kitűnő *Bouniatian* tévedése is; válságtörténetében ő is ezért hivatkozik Anglia példájára, ezért választja Anglia gazdaságtörténetét válságelméleti fejtegetéseinek alapjául. „Ebben a gazdaságilag legfejlettebb államban — írja — a legkorábban léptek fel gazdasági válságok és periodikus visszatérésükben legkiképzettebb megjelenési formájukat érték el.” Az utóbbi állítása a XIX. századra vonatkoztatva mindenestre megáll, de az első válságok nem Angliában léptek fel, mert e korban Hollandia, Franciaország, Délnémetország és Olaszország gazdasági fejlődésben megelőzik Angliát. Amint *Sombart* megállapítja, a középkor végén lép Olaszország, Spanyolország, Franciaország és Németország, majd lassúbb tempóban Anglia is a kapitalizmus fejlődésének pályájára. Olaszország, Németország, Spanyolország fejlődésében a XVI. század közepén visszaesés áll be, míg Anglia, Franciaország és a század végétől kezdve Hollandia gyors ütemben fejlődnek. Franciaország és Hollandia a XVII. század második felében érik el a csúcspontot, a fejlődés ettől kezdve lefelé irányuló, még pedig Hollandiában véglegesen, Franciaországban 1715-ben új, jelentős fellendülés kezdődik. Egyidejűleg Anglia megszakítás nélkül halad a kapitalisztikus fejlődés pályáján, ahová a XVII. század végétől kezdve a német gazdasági fejlődés is beletorkollik. (*Sombart: Der moderne Kapitalismus. II. kötet, 226. lap és köv.*) A legrégebbi válságtörténeti monográfiák — épen ezért — Hollandia, Franciaország és Olaszország gazdasági fejlődésére vonatkoznak. Richard *Ehrenberg* az akkori két világtőzsde városának, Antwerpennek és Lyonnak XVI. századbeli válságait írja le, amelyeket a spanyol, francia és osztrák uralkodók fizetési zavarai idéztek elő.³⁹ A XVII. századtól az 1720-as évekig tartó francia spekulációs válságokról is bő irodalmunk van.⁴⁰ Az első mélyreható angol válságtörténet, melynek W. R. *Scott* a szerzője, az 1558-tól 1720-ig tartó válságokat öleli fel. *Lipson* az 1553. évtől kezdve közöl habár gyér adatokat az angol gyapjúipar válságára vonatkozóan.⁴¹ *Bouniatian* angol válságtörténete, amely azonban nem nyugszik oly alapos forráskutatásokon, mint *Scotté*, az 1640-től 1840-ig tartó éveket öleli fel. *Jevons* az 1701. évvel, *Juglar* az 1696. évi angol bankválsággal kezdi válságtörténetét. A többi források sem nyúlnak mesz-

³⁹ Alfred *Doren*: Studien aus der Florentiner Wirtschaftsgeschichte. Stuttgart, 1901. és Entwicklung und Organisation der Florentiner Zünfte im XIII. und XIV. Jahrhundert. 1897. — Richard *Ehrenberg*: Das Zeitalter der Fugger. Band II: Die Weltbörsen und Finanzkrisen des XVI. Jahrhunderts. Jena, 1896—1897.

⁴⁰ *Sombart* idézi *Forbonnais* és *Du Hautchamp* válságtörténeteit. (*Der moderne Kapitalismus. II. Band, 213. old.*)

⁴¹ R. W. *Scott*: The Constitution and Finance of English, Scottish and Irish Joint-Stock-Companies to 1720. Vol. I—III. Cambridge, 1910/12. — E. *Lipson*: The Economic History of England. Vol. III. The Age of Mercantilism. London, 1931.

szebbre vissza. Így a zsurnalisztikai jellegű Max Wirth-féle válságtörténet a lübecki kereskedelmi válsággal kezdődik, akárcsak *Surányi-Unger* Tivadar válságtörténete.⁴² *Tugan-Baranovsky*, *Herkner* és *Lescure* válságtörténete már a kapitalizmus fénykorának válságait ölelik csupán fel.

E válságtörténeti irodalom révén a válságtörténet második korszakának kezdeti időpontja meghatározhatónak látszik és ez a XV. és XVI. század fordulója. E korszak legismertebb válságait: a lübecki kereskedelmi válságot, a tulipánszédelgést, a Law-féle bankszédelgést, nemkülönben a déltengeri buborékválságot mindenki ismeri. E régi válságtörténetek ma csak egy szempontból értékes forrásai a konjunktúratannak és ez is egy negatívum. Ha ugyanis a XVI—XVIII. század válságainak történetét a XIX. század válságaival összevetjük — amint ezt *Mitchell* tette meg a „Business Annals” alapján — élesen kidomborodik e válságok exogén jellege. E válságok nem fázisai a konjunktúrahullámnak, nem visszahatásai egy megelőző fellendülésnek, hanem különböző egyszeri történeti események (rossz termés, háború, állampénzügyi zavar, politikai bizonytalanság, túlspekuláció stb.) következményei. Mind e korszakot, mind annak tipikus válságait helyesen jellemzi *Sombart*, amikor megállapítja, hogy ebben a korai kapitalizmusban külsőleg Európa gazdasági életének gazdagodása ment végbe, mely az idegen népek kizsákmányolása által történt. Ennek a folyamatnak, amely a XVIII. században érte el csúcspontját, ösztönző ereje a pénz szaporítása volt, az akkori felfogás szerint ugyanis ez hozza mozgásba a közgazdaság nagy gépezetét. Ez jut kifejezésre a nemes ércért folytatott küzdelemben, melyet a kereskedelmi politika eszközeivel folytatnak. Ebből a kapitalizmusból, állapítja meg *Sombart*, a fellendülési konjunktúra teljesen hiányzik.

Ha e korszak gazdasági fejlődése nem is mutatja tehát azokat a jellegzetes ingadozásokat, amelyeket konjunktúrahullámnak nevezhetünk, e korszak fejlődésének iránya ezek ellenére is megállapítható és ez a fejlődés felfelé mutat. E századok kapitalisztikus gazdálkodását főleg az árak felfelé irányuló tendenciája jelzi. Nyilvánvaló, hogy e korszak fejlődése sem halad felfelé töretlenül és egyenes vonalban, de ezek a fejlődésmegszakadások egészen más természetűek voltak, mint a jelenlegi gazdasági fejlődés konjunktúraválságai. A korai kapitalizmus gazdasági fejlődésének ennél fogva egészen más jellege van, mint a kapitalizmus fénykorának. E kor válságai valóban történeti epizódok, egyszeri események és nem organikus kinövései a kapitalisztikus gazdálkodásnak. Minthogy pedig ebből a korszakból a fellendülés is hiányzott, a korai kapitalizmus fejlődése is lassúbb ütemű volt, mint a konjunktúra fénykoráé.^{43 44}

⁴² Max Wirth: Geschichte der Handelskrisen. III. Auflage. Frankfurt a. Main, 1883. — *Surányi-Unger* Tivadar: Gazdasági válságok 1920-ig. Budapest, 1921. II. kiadás.

⁴³ A korai kapitalizmusban mai értelemben vett konjunktúrahullám nem volt, e korszak fejlődésének iránya, trend-je, felfelé irányuló. Kérdés, voltak-e e korszakban hosszú hullámok? Ha a hosszú hullámokat kezdetükben az aranytermelés változásaira vezetjük vissza, akkor lényegében a hosszú hullámoknak régebbi időkre kellene visszanyúlniuk, *Kondratieff*

A konjunktúraváltozások és így az igazi konjunktúraváltságok kezdeti időpontja egybeesik a kapitalisztikus fejlődés nagy átalakulásával, az ú. n. gazdasági forradalommal. Csak miután a lakosság nagyobb része áttért a pénzgazdasági formára (aminek egyik oldala az, hogy pénzt keres és pénzt költ), amikor a termelés távoli és nagy piacok számára, a termelés kerülő útjainak igénybevételével, vagyis nagy tökeintenzivitással történik, amikor a vállalkozás céljaira hitelt vesznek igénybe, amikor a gazdasági életben kevés vállalkozó áll szemben sok munkással, tehát nagyüzemi termelés folyik, akkor találjuk meg az igazi konjunktúraciklust. Az elméleti részben látni fogjuk, hogy a konjunktúraváltozások keletkezésükben a termelés kapitalisztikus szervezésére és a modern pénz- és hitelszervezetre, illetve e kettőnek egymásra való hatására vezethetők vissza. Minél bonyolultabbá vált e két szervezet, annál bonyolultabb hatások eredményeként jön létre a konjunktúraciklus.

A konjunktúraváltozások első fellépésének időpontját a válságtörténet majdnem egyöntetűen ítéli meg. *Bouniatian* szerint az 1793. évi válság volt az első nagy ipari válság Angliában, melynek okai az ipar és kereskedelem hirtelen fellendülésében és a termelés gyors fejlődésében keresendők. Az első konjunktúraváltságok az akkor legfejlettebb államban, Angliában lépnek fel. Mint tájékoztató számokat közölhetjük: *Watt* 1769-ben szabadalmaztatta gőzgépét, ugyanabban az évben találta fel *Arkwright* a szövőgépet, 1770-ben találta fel *Hargreave* a finom szövőgépet, *Crompton* fedezése az 1779. évre esik, míg *Cartright* mechanikai szövőszéke

alapvető vizsgálódásai az 1815-ös évektől kezdődnek, de nem elvi okokból, hanem azért, mert a korábbi évekre nem áll forrás rendelkezésére. *Wagemann* a XVII. századra vezeti vissza a hosszú hullámok eredetét, sőt lehetségesnek tartja ezeknek még további visszafelé való követését is. (Struktur und Rhythmus der Weltwirtschaft. I. m. 368. old.) A hosszú hullámokra (vagy esetleg rövid árhullámokra) de semmiesetre sem a konjunktúrára enged következtetést *Schumpeter* következő megjegyzése: Spanyolországban és Olaszországban a kapitalisztikus gazdasági forma a XIV. század elejéig nyúlik vissza. Az az anyag, ami rendelkezésünkre áll, így például a felbecsülhetetlen értékű kasztíliai, andaluziai és valenciai ársorok az 1500. évtől kezdődve arra utalnak, hogy jelenségünk régebbi, mint azt hinni lehet." (*Spiethoff*: Festschrift 265. old.) — A hosszú hullámoknak a kapitalizmus fénykora előtti időkre való visszavezetése ellen foglal állást *Saitzew*. (Eine lange Welle der Arbeitslosigkeit. I. m. 21. old.)

⁴⁴ A korai kapitalizmus és a kapitalizmus fénykorának fejlődését szépen világítja meg *Sombart* hasonlata. A kapitalizmus fénykorának konjunktúrahulláma — írja *Sombart* — *Engels* következő szavai jellemzik: „Nach und nach beschleunigt sich die Gangart, fällt in Trab, der industrielle Trab geht über in Galopp und dieser steigert sich wieder bis zur zügellosen Korridore, einer vollständigen industriellen, kommerziellen, kreditlichen und spekulativen Steeple chase, um endlich nach den halbsbrechenden Sprüngen wieder anzulangen im Graben des Krachs. Und so immer von neuem.” „Die Bewegung der frühkapitalistischen Wirtschaft — írja *Sombart* — dagegen gleicht dem Gange eines kräftigen Wanderers, der einen Berg besteigt bei schweren Sturm und Wetter. Sturm und Wetter werfen ihn immer wieder ein Stück zurück, aber er überwindet diese entgegenstrebenden Mächte und kommt langsam an seinem Ziele an.” (Der moderne Kapitalismus. II. kötet, 230. lap.)

1785-ből való. *Bouniatian* fenti adatát fogadja el *Mitchell* is. Velük szemben áll *Tugan-Baranovsky*, *Spiethoff* és az ő nyomukon mások (*Röpke*, *Wagemann*, *Schumpeter*) felfogása. Tugan szerint a válságok periódikus visszatérése, vagyis a konjunktúraciklus Angliában a XIX. század huszas éveiben kezdődik. Ő a századeleji (1811, 1815 és 1818-as) válságokat az exogén válságok közé sorozza, amelyek a napoleoni háborúkkal függenek össze. Ezt az álláspontot támogatja *Spiethoff* is: „Jedenfalls scheint mir erst mit den 1820-er Jahren der recht eigentlich kapitalistische Kreislauf der Wechsellagen zu beginnen.“

Bármelyiket fogadjuk is el a két magyarázat közül, annyi bizonyos, hogy a konjunktúra csupán a fejlett kapitalizmus tünete, mert az empirikus kutatások tanúbizonysága szerint, a XIX. század huszas éveiben, vagyis a fejlett kapitalisztikus gazdaság kezdeteivel egyidejűleg lépnek fel először a gazdasági életben a jellegzetes konjunktúraváltozások.

De ezen túlmenőleg még egy induktív bizonyíték áll rendelkezésünkre és ezt a National Bureau of Economic Research „Business Annals“-ai szolgáltatják.⁴⁵ *W. Thorp* kitűnő munkája a kapitalisztikus gazdaság fejlődését a konjunktúrakutatás különleges szemszögéből nézve világítja meg a legfontosabb államokban. A munka minden országra vonatkozólag, minden évben négy szempontból jelöli meg a konjunktúrafelépítés fokát és pedig 1. az ipar, kereskedelem és munkaviszonyok, 2. pénz-, tőke- és értékpapírpiac, 3. mezőgazdasági termelés és áralakulás, 4. exogén jelenségek, pld. politikai események szemszögéből. E részletek alapján, amelyeket az egyes országokra vonatkozólag a leghivatottabbak ellenőriztek, alkotta meg *Thorp* saját véleményét az illető év általános gazdasági helyzetéről és a konjunktúra megfelelő fázisához való tartozásáról. E kutatások az Egyesült Államokra és Angliára vonatkozólag az 1790-es évekig vezetnek vissza, Franciaország adatai 1840-ig, Németorszáé 1853-ig, Ausztriáé 1867-ig nyúlnak vissza. Olaszország, Hollandia, Svédország és Oroszország adatai az 1890-es évekkel kezdődnek. A „Business Annals“ a fentieken kívül még Kanada, Ausztrália, Dél-Afrika, Argentína, Brazília, Brit-India, Japán és Kína adatait öleli fel. Már most a „Business Annals“ tanúsága szerint azokban az országokban, amelyekben a kapitalisztikus termelés és hitelrendszer ismeretlen vagy fejletlen, a konjunktúra tünete sem tapasztalható, így pld. Kínában, Indiában és Braziliában. Ezekben az országokban a gazdasági hullámzásoknak inkább exogén jellege van. A legtipikusabb példája ennek Kína, ahol a gazdasági bajok főforrásai politikai zavarok, éhínség és árvíz. De már a tengeri kikötővárosok gazdasági életében a konjunktúrahullámzás mindinkább felismerhető és döntő jelentőségű.

11. Megállapítást nyert, hogy a konjunktúra a gazdasági fejlődés legjellegzetesebb megnyilvánulása. A gazdasági fejlődés azonban nem egyértelmű a konjunktúraciklussal. A gazda-

⁴⁵ *Thorp W.*: Business Annals. With an introductory chapter by *W. C. Mitchell* and a foreword by *E. F. Gay*. New York. National Bureau of Economic Research. Vol. 8. 1926.

sági fejlődés problémája kettős. A gazdasági fejlődés ugyanis, mint minden fejlődés, bizonyos irányban halad, és ezzel máris felmerül annak szüksége, hogy vizsgálat tárgyává tegyünk, milyen irányban halad a fejlődés és melyek azok az eszközök, amelyek a fejlődésnek éppen ezt az irányát határozzák meg. Minthogy a gazdasági élet fejlődésének irányát bizonyos fokig a gazdasági élet szervezete szabja meg, ennek a problémának részletes kifejtése nem a konjunktúrában, hanem már a struktúrában feladatainak körébe tartozik.⁴⁶ Ha ez a fejlődés egyenletes és állandó erősségű volna, akkor tulajdonképpen csak a fejlődés iránya érdekelne bennünket. Minthogy azonban — amint megállapítottuk — a fejlődés lökészerű, folytonos erős és nagyságváltozással kapcsolatos, a fejlődés irányát jelző vonal nem egyenes, hanem hullámmozgást mutató görbe lesz. Vagyis a fejlődés alapiránya mellett felmerül a másik probléma, és ez a meghatározott irányban haladó fejlődés útjának, a fejlődéserősség folytonos váltakozásának, a gazdasági hullámmozgásnak, egyszóval a konjunktúraalakulásoknak problémája.

12. E hullámmozgások további elemzése már a konjunktúraalakulás ütemességének, folytonos ismétlődésének (periodicitás, ritmus, ciklusos jelleg) kérdéséhez vezet bennünket. Ezek a fogalmak, helyes értelmezés szerint, a konjunktúrában egyértelműek. Úgy magyarázandók t. i., hogy gazdasági életünkben bizonyos gazdasági helyzetek váltják fel egymást, ez adja a gazdasági élet ütemességét.⁴⁷ Minthogy a gazdasági helyzetek egymásután váltakozván, ismét előlről ugyanazon sorrendben következnek, mozgásukat ciklusnak is nevezhetjük. Ezenfelül csupán az lehet még kérdéses, hogy ez az ismétlődés hány ütemű, vagyis hány egymástól teljesen elkülöníthető gazdasági helyzet váltakozik, hány fázis következik egymás

⁴⁶ A szervezet és konjunktúráváltozások egyszerű szembeállítására nem teljesen pontos és elméletileg is igen problematikus. Harms — akitől ez a megkülönböztetés ered — konjunktúráváltozások alatt azokat a relatív rövid ciklusokat érti, amelyek a közgazdaság szerkezeti adottságait csak átmenetileg változtatják meg, míg a szerkezeti változások a közgazdaság alapépítményeit (Gefüge) a maga egészében, vagy részleteiben tartósan átalakítják. Ez a meghatározás Harms részéről konkrét gyakorlati cél szolgálatában történik: az akkor összeülő német Enqueteausschuß számára kellett e megjelöléssel a munka határait megvonni. E fogalmakat azóta gyakran más értelmezésben használják és e megkülönböztetésnek gyakran igen nagy jelentőséget tulajdonítanak. (Harms: Strukturwandlungen der deutschen Volkswirtschaft. W. A. Band 24. Seite 259., és Strukturwandlungen der Weltwirtschaft. W. A. Band 25. Seite 1.) V. ö. még H. Wolff: Lehrbuch der Konjunkturforschung. Zugleich eine kritisch-theoretische Untersuchung von Struktur und Konjunktur. Berlin, 1928. — M. R. Weyermann: Die Konjunktur und ihre Beziehungen zur Wirtschaftsstruktur. Bern, 1929.

⁴⁷ Robertson „quasi ritmusról” beszél, Pigou „akcidentális ritmusról”. Sombart szerint a ritmus mindig bizonytalanabbá válik.

után? Vajjon tíz, öt, négy, három, avagy épen két ütemű-e a gazdasági hullámmozgás?⁴⁸

Az ütemességnek szokásos még egy másik értelmezése is. E felfogás azt a fentebb elemzett tény, hogy az egyik fázis követi a másikat, szűkebb értelemben vett ritmusnak nevezi, és e mellett az ütemességet úgy értelmezi, hogy az egyes fázisok szabályos időközben követik egymást. Ez egyértelmű volna az egész ciklus és az egyes fázisok hosszának pontos meghatározásával. Ilyen értelmű ütemesség fennforgása és megállapításának lehetősége természetesen óriási jelentőségű volna a konjunktúrajóslás szempontjából. Az eddigi kutatások eredményei azonban inkább azt a meggyőződést keltik bennünk, hogy az ú. n. szabályosságot a fázisok visszatérésében nem szabad túlbecsülnünk, s így helyesebb az ilyenértelmű ütemességet a konjunktúra fogalmából kikapcsolnunk.⁴⁹

13. Ha mindezeknek a szempontoknak tisztázása után a konjunktúra fogalmát érintő fejtegetéseinket összefoglaljuk, megállapíthatjuk, hogy a konjunktúra a fejlődésben levő gazdasági élet jelensége, nem azonos a fejlődés irányával, hanem épen a fejlődés irányában haladó gazdasági élet legjellemzőbb alap-tényezőinek: az áraknak, termelt mennyiségeknek, kamatoknak, tőkebefektetéseknek, béreknek, nyereségeknek általános és egy-

⁴⁸ S. Loyd szerint tízütemű a ciklus: quiescence, improvement, growing, confidence, prosperity, excitement, overtrading, convulsion, pressure, stagnation, distress ending again in quiescence. (*Bergmann*, i. m. 192. old.) A Harvard-séma szerint ötütemű: depression, recovery, business prosperity, financial strain and industrial crisis. John Mills szerint négyütemű: prosperity, crisis, depression, revival. (*Mitchell*, i. m. 387. old.) A *Wagemann*-féle séma szerint háromütemű: Depression, Aufschwung, Krisis. Végül *Mitchell* szerint kétütemű: depression, prosperity. L. részletebben a tünettanban.

⁴⁹ V. ö. Keynes: *Vom Gelde*, 226. old. — Hasonló értelemben dönti el a kérdést *Mitchell* is, amikor ciklus alatt a különböző fázisok visszatérését érti és óva int a periodicitás használatától. Ugyanott beszámol az amerikai tudományok 1922-ben tartott cikluskonferenciájáról, melynek az volt a célja, hogy a ciklusnak oly meghatározását adják, mely egyaránt használható a meteorológiában, botanikában, geológiában, paleontológiában, asztronómiában, földrajzban és közgazdaságtanban. A kongresszus a következő meghatározást fogadta el: „A tudományban ciklus alatt különböző fázisok, plusz és mínusz eltérések visszatérését értjük, mely gyakran pontosan mérhető. Meghatározott időköz nem szükséges, noha ez gyakran az asztronómiai ciklusok kritériuma. Eltekintve a napnak, a holdhónapnak és az évek szokásos ciklusától, a napfoltok visszatérése a legismertebb és a ciklus kifejezés majdnem általánosan e jelentőségre alkalmaztatik. Itt látszik, hogy a visszatérés mozzanata fontosabb, mint az időközé, mivel a napfoltciklus 1788 óta 7-ről 17 évre hosszabbodott, míg fázisai 1833 óta 3-ról 5, 6, illetve 8 évre emelkedtek. A ciklus kifejezés tehát az összes visszatérő mérhető jelenségeket jelentse és a periódus vagy periodicitás a meghatározott időközzel visszatérő jelenségeket. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a kettő között nincsenek pontos határok.” (*Mitchell*, i. m. 376. old.)

idejű hullámzását jelenti. Ezt a hullámmozgást bizonyos ütemesség jellemzi, t. i. a hullámmozgásokon belül mindenkor bizonyos fázisok, gazdasági helyzetek váltják fel egymást, e szabályosságukkal kiadva a konjunktúraciklust. E konjunktúraciklust jellemzi egyfelől az áralakulással való szoros kapcsolata, és így a magángazdaságok széles körét érintő hatása, másfelől az a körülmény, hogy a ciklus kialakulása független és nem befolyásolható a gazdálkodó akaratától.

14. A konjunktúra tüneményét a konjunktúrakutatás is a gazdasági élet hullámmozgásaiban látta meg. Rögtön észrevette azonban azt is, hogy a szoros értelemben vett konjunkturális hullámzás csak egy mozgássor a gazdasági hullámmozgások rengetegében. Ezért különböztet az amerikai kutatás a gazdasági hullámmozgások alapiránya, trend, az idényhez kötött változások (seasonal fluctuations), rendszertelen változások (irregular fluctuations) és ezek mellett, illetve ezeken felül a „ciklusos” hullámzások (cyclical fluctuations), azaz a tulajdonképeni konjunktúra között. Egy lépéssel tovább megy a német kutatás, mely a szerkezeti és konjunkturális változások két típusát látja meg. Az első egyszeri változások és vagy állandóan tartók, vagy megszakítottak. (Megfelel a rendszertelen változásoknak és a trend-nek.) Az utóbbiak időszakosak és vagy kötött vagy szabad ritmusúak. (Idényszerű, ill. tulajdonképen konjunkturális hullámzások.) Egyéb kutatások ráirányították a figyelmet empirikusan megfigyelhető más hullámmozgásokra is, mint amilyenek a *Kondratieff*-féle hosszú hullámok és a *Kitchin*-féle rövid hullámok. A konjunktúrakutatás azt tekintette további feladatának, hogy a ciklusos hullámzásokról kapjon tiszta képet. Ezért igyekszik kiküszöbölni a trend és az idényhez kötött változások zavaró hatásait.

Irodalom. *A válságok történetére nézve* v. ö. különösen *M. Bouniatian*: Geschichte der Handelskrisen in England im Zusammenhang mit der Entwicklung des englischen Wirtschaftslebens 1640—1860. München, 1908. — *M. I. v. Tugan-Baranovsky*: Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England. Jena, 1901. — *J. Lescure*: Des Crises Générales et Périodiques de Surproduction. Paris, 1932. — *M. Wirth*: Geschichte der Handelskrisen. III. Aufl. Frankfurt a./Main, 1883. — *Surányi-Unger Tivadar*: Gazdasági válságok 1920-ig. Budapest, 1921. II. kiadás. — Rövid válságtörténeti áttekintést nyújt *Spiethoff*: Krisen. (Hwb. d. Staatsw. IV. Aufl. Bd. VI.) Ugyanott igen részletes további irodalmi utalások találhatók. — Az utolsó évtizedek konjunktúrafejlődésére vonatkozó irodalomból v. ö. *W. L. Thorp*: Business Annals. New York, 1926. — Die Störungen im deutschen Wirtschaftsleben während der Jahre 1900 ff. (Schriften des V. f. S. Bd. 105—112. 1903.) — *J. B. Esslen*: Konjunktur- und Geldmarkt 1902—1908. Berlin, 1909. — *A. Feiler*: Die Konjunkturperiode 1907/1913. Jena, 1914. — *E. W. Axe* und *H. M.*

Flinn: Ein Konjunkturindex für Deutschland in den Jahren 1898—1914. (Wirt. Nachr. f. Rhein u. Ruhr. 7. Jg. 1926.) — A régebbi gazdasági helyzetjelentések közül felemlíthető *R. Calwer*: Das Wirtschaftsjahr, 1902—1913 és Die Konjunktur, 1909/10—1923. — *L. Pohle*: Monatliche Übersichten über die allgemeine Wirtschaftslage, 1900—1922. (Beilage der Zeitschrift f. Sozialwissenschaft, N. F. Leipzig, 1910. és köv.) — A régebbi magyar fejlődésről sok értékes adalékot szolgáltat *Pólya J.*: A gazdasági válság. Budapest, 1890. — A legújabb konjunktúrafejlődésre vonatkozólag az irodalmat lásd a tünnettani fejezetben.

A statika és dinamika problémájára vonatkozólag, különösen konjunktúraelméleti vonatkozásban v. ö.: *J. Akerman*: Dynamische Wertprobleme. (Ztsch. f. Nö. Bd. II. 579—611. ll. 1931.) és Quantitative Economics. (Weltw. Arch. Bd. 35. 34—65. ll. 1932.) — *E. Altschul*: Die Mathematik in der Wirtschaftsdynamik. (Archiv Bd. 63. 523—538. ll. 1930.) — *H. Bayer*: Das Grundproblem einer Theorie der Wirtschaftsänderungen. (Ztsch. f. Nö. Bd. III. 384—399. ll. 1932.) — *Ifj. Boér Elek*: A közgazdaságtan módszervitája a statika és dinamika szempontjából. Kecskemét, 1932. — *E. Carell*: Sozialökonomische Theorie und Konjunkturproblem. München, 1929. Ehhez a munkához *E. H. Vogel*: Statik und Dynamik als Grundprobleme der theoretischen Nationalökonomie. (Ztsch. f. d. ges. Staatsw. Bd. 84. 225. és köv. ll. 1928.) és *E. H. Vogel*: Methodik und Erkenntnisobjekt einer Theorie der volkswirtschaftlichen Dynamik. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 77. 321—388. és Bd. 78. 48. és köv. ll. 1930.) Erre válaszol *E. Carell*: Methodik und Erkenntnisobjekt einer Theorie der volksw. Dynamik. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 78. 48—56. ll. 1930.) — *E. H. Vogel*: Nachwort. Zugleich eine Erwiderung an E. Carell. (U. o. 57—63. ll.) — *E. Carell*: Über Gegenstand und Methode der „Dynamik“. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 80. 192—208. ll. 1931.) — *H. Honegger*: Zur Krisis der statischen Nationalökonomik. (Schm. Jb. 48. Jg. 473—490. ll. 1924.) — *G. Clausing*: Reine und realistische Wechsellenlehre. (Schm. Jb. 57. Jg. 27—40. ll. 1933.) — *R. Frisch*: Statikk og dynamikk den økonomiske teori. (Nationalekonomisk Tidsskrift. 1923. 321. és köv. ll.) — *N. D. Kondratieff*: Wirtschaftliche Dynamik und Konjunktur. (Archiv Bd. 60.)

F. H. Knight: Statik und Dynamik. Zur Frage der mechanischen Analogie in den Wirtschaftswissenschaften. (Ztsch. f. Nö. Bd. II. 1—26. ll. 1931.) — *S. S. Kuznets*: Static and dynamic economics. (Am. Ec. Rev. Vol. 20. 426—441. ll. 1930.) és Equilibrium Economics and Business Cycle Theory. (Qu. J. E. Vol. 44. 381—419. ll. 1930.) — *O. Lange*: Die allgemeine Interdependenz der Wirtschaftsgrößen und die Isolierungsmethode. (Ztsch. f. Nö. Bd. IV. 52—78. ll. 1932.) — *Fr. Lutz*: Das Konjunkturproblem in der Nationalökonomie. Jena, 1932. és Realistische Konjunkturerklärung. Eine Entgegnung auf Clausings „Reine oder realistische Wechsellenlehre“. (Schm. Jhrb. Jg. 57. 731—740. 1933.) *G. Clausing*: Erwiderung. (U. o. 741—744. ll.) — *Neubauer Gy.*: A gazdasági egyensúlyról. (Közz. Szemle, 1932. 357—388. ll.) — *D. J. Oparin*: Das theoretische Schema der gleichmäßig fortschreitenden Wirtschaft als Grundlage einer Analyse ökonomischer Entwicklungsprozesse. (Weltw. Arch. Bd. 32. 105—134. és 505—545. ll. 1930.) — *U. Ricci*:

Die Methode der nationalökonomischen Wissenschaft. (Ztsch. f. Nö. Bd. IV. 577—603. ll. 1933.) — *L. Robbins*: On a certain ambiguity in the construction of a stationary equilibrium. (Ec. Journ. Vol. 40. 194—214. ll. 1930.) — *P. N. Rosenstein-Rodan*: Das Zeitmoment in der mathematischen Theorie des wirtschaftlichen Gleichgewichtes. (Ztsch. f. Nö. Bd. I. 129—142. ll. 1930.) — *E. Schams*: Komparative Statik. (Ztsch. f. Nö. Bd. II. 27—61. ll. 1931.) és Konstanz und Variabilität ökonomischer Größenbeziehungen. (Weltw. Arch. Bd. 31. 393—423. ll. 1930.) — *A. Sommer*: Die Fiktion in den Wirtschaftswissenschaften. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 81. 641—675. ll. 1932.) — *R. W. Souter*: Equilibrium economics and business cycle theory. (Qu. J. E. Vol. 45. 40—93. ll. 1931.) — *R. Streller*: Statik und Dynamik in der theoretischen Nationalökonomie. Leipzig, 1926.; Die Dynamik der theoretischen Nationalökonomie. Tübingen, 1928. és Die Eingliederung der Geld- und Konjunkturlehre in der Theorie der Nationalökonomie. (Ztsch. f. d. ges. Staatsw. Bd. 91. 23—60. ll. 1931.) — *R. Stucken*: Zur Lehre von den Bewegungsvorgängen des Wirtschaftslebens. (Ztsch. f. d. ges. Staatsw. Bd. 89. 225. és köv. ll. 1930.) — *J. Tinbergen*: Ein problem der Dynamik. (Ztsch. f. Nö. Bd. III. 169—184. ll. 1932.) és Konjunkturforschung und Variationsrechnung. (Archiv Bd. 61. 533—541. ll. 1929.) — *H. Wagenführ*: Der Systemgedanke in der Nationalökonomie. Jena, 1933.

II. FEJEZET.

A konjunktúraelmélet, konjunktúrakutatás és konjunktúrapolitika viszonya.

1. A konjunktúrában kifejlődésének története. — Matematikai vizsgálódások a közgazdaságtanban. — A matematikai-statisztikai módszerek tökéletesedése. — A gazdasági élet empirikus kutatásának előtérbenyomulása. — A matematikai konjunktúrakutatás kezdetei. — Mitchell fellépése. — A konjunktúrakutatás továbbfejlődése Amerikában. — 2. A matematikai közgazdaságtan és a konjunktúrakutatás viszonya. — 3. A konjunktúrában kifejlődésének szellemi rügői. — Az amerikai közgazdaságtan empirikus beállítottsága. — Módszerviták az American Economic Associationban. — Az institucionalizmus programja és szellemi kapcsolatai a konjunktúrával. — 4. A statika és dinamika szétválasztásának módszertani kihatásai. — A tiszta elmélet és a konjunktúrában. (Carell.) — 5. Meddig mehet el a konjunktúrakutatás konjunktúraelmélet nélkül? — Az empirikus konjunktúrakutatás hibái. — A konjunktúraelmélet és konjunktúrakutatás egymásrautaltsága. — A konjunktúraelmélet és konjunktúrakutatás viszonya a konjunktúrapolitikához. — 6. A konjunktúrában helye a közgazdaságtan rendszerében. — Van-e a konjunktúraelméletnek létjogosultsága? Lehetséges-e egyáltalán konjunktúraelmélet (Lutz)? — Nem pótolja-e a konjunktúraelméletet az árelmélet vagy a gazdasági körforgás elmélete? — Nem tartozik-e a konjunktúraelmélet a magángazdaságtanba? — Van-e a közgazdaságtannak létjogosultsága a konjunktúrával szemben?

1. Minden tudománynak, mely a maga problémáival rendszeresen és kimerítően akar foglalkozni, első és legfőbb feladata alapfogalmainak tisztázása. Ezen alapfogalmak felfogásától, beállítástól és elhatárolásától függ ugyanis az, hogy tulajdonképpen melyek azok a problémák, amelyeket az illető tudománynak meg kell oldania, melyek azok a szempontok,

amelyekből ezeket a problémákat meg kell vizsgálnia, és végül, melyek az illető tudománynak a módszerei. A konjunktúra fogalmának kifejtését követőleg épen ezért a második lépés a problémáknak körülhatárolása, amelyekkel a konjunktúrátnak foglalkoznia kell. Kérdéses, mit értsünk konjunktúrátnak alatt?

A konjunktúrátnak elnevezése helyes értelmezésével a tudományban még nem találkozunk. Használni is csak *Wagemann* használja a „Konjunkturlehre” elnevezést. Amit azonban ő e címen nyújt, az jórészt a konjunktúrátkutatás tárgykörébe vág. A konjunktúrátnak helyes értelmezéséhez akkor jutunk, ha a lehető legátfogóbban fogjuk fel és birodalmába utaljuk mindazokat a fejtegetéseket, amelyek a konjunktúra fogalmával, annak bármely oldalával, bármely szempontból foglalkoznak. A konjunktúrátnak helyes értelmezésben a konjunktúrárciklus összes problémáit felöleli, magában foglalja tehát a konjunktúraelméletet, a konjunktúrátkutatást és a konjunktúrátpolitikát is.

A konjunktúrátnak e három nagy ágának, illetve ezek egymáshoz való viszonyának kellő megvilágítása behatóbb vizsgálódást igényel abban az irányban, miképen fejlődött ki a konjunktúrátnak, melyek voltak azok a szellemi áramlatok, közgazdasági irányok, iskolák és törekvések, amelyek közrehatottak ennek az új tudományágnak kifejlődésénél, kialakulásánál, és amelyek meghatározták továbbfejlődését is. Ezen a nyomon haladva kell keresnünk, miként és miért jutott a konjunktúrátkutatás a konjunktúrátnak középpontjába, milyen logikai érvek azok, amelyek ezt a helyet a konjunktúraelméletnek követelik és miként olvad fel a konjunktúraelmélet és konjunktúrátkutatás közötti ellentét a konjunktúrátpolitikához való viszonyukban. Mindezekben a problémákban végighúzódik a konjunktúrátnak módszerének problémája, minthogy ezeket a fejtegetéseket épen módszertani jellegük fűzi egységbe.

A konjunktúrátnak fejlődéstörténete azt tanúsítja, hogy először a konjunktúrátkutatás, ez az „empirikus szellemű, matematikai módszerekkel dolgozó és jóslásra törekvő” (*Mitchell*) tudományág fejlődött ki. A konjunktúrátkutatás kialakulását három irányban kell keresnünk: egyfelől abban a törekvésben, mely a közgazdaságtan problémáinak megoldásánál matematikai, illetve matematikai-statisztikai eszközöket igyekezett alkalmazni, másrészt a reális gazdasági élet kutatásának vágyában, de nem kevésbé a matematikai módszereknek tökéletesedésében, illetve e három irány egymásrahatásában.

Az a törekvés, mely matematikai módszereknek igénybevételével igyekezett a közgazdaságtan problémáit megoldani, már igen régi multra tekint vissza. Amikor *Jevons* „Theory of political economy” című munkájának 1871. évi első kiadásához a matematikai-közgazdaságtani könyvek, értekezések és röp-

iratok jegyzékét csatolta, a matematikai, közgazdaságtani írá-
sok négy csoportját különböztette meg.¹ A négy csoport közül
az első három jelentőség nélküli a közgazdaságtan szempont-
jából, a negyedik csoport öleli fel a tulajdonképeni matema-
tikai közgazdaságtan hivatott képviselőit (*Dupuit, Cournot,*
Gossen, Walras). Mindaz, amit az úgynevezett matematikai
közgazdaságtan (beleértve a felsoroltakon kívül magát *Je-*
vonst, Paretot, Marshallt, Edgewortht, Casselt és Fishert) ki-
munkált, csupán közvetett jelentőségű a konjunktúratan kifejlő-
désére. Azok a problémák ugyanis, amelyeknek matematikai
eszközökkel való megoldását megkísérelték: az egyensúly, az
érték, ár, különösen monopolár, stb. nagyrészt oly problémák,
amelyeket a közgazdaságtan a statikus rendszerben kíván
megoldani. A matematikai közgazdaságtan hatalmas gondolat-
rendszerének felemlítésével csupán az bizonyítható, hogy már
hosszú évtizedek óta úgyszólván egész természetes és magától
értetődő a közgazdaságtan legsajátosabb elméleti kérdéseinek
matematikai módszerekkel való tárgyalása és megoldásának
megkísérlése.

A konjunktúrakutatás közvetlen ösztönzést a matematikai
statisztika fejlődésétől nyert. Hogy a statisztika egyéb ágai,
akár a régi közigazgatási statisztika (*Staatsmerkwürdigkeiten*,
ahogy *Westergaard* nevezi), akár a német egyetemi statisztika
hatottak volna a konjunktúrakutatásra, nem mutatható ki. —
Még bizonyos hatás feltételezhető a politikai aritmetikánál, itt
is csupán *W. Petty* személyén keresztül, aki „*Treatises on*
Taxes and Contributions” (1662.) c. munkájában a ciklicitás
gondolatának első hirdetője. (V. ö. *Bergsmann* i. m. 235. lap,
Mitchell i. m. 181. lap.) A matematikai-statisztika fejlődése
volt az, ami a konjunktúrakutatás kialakulásához vezetett. En-
nek az iránynak első pillére *Bernoulli* Jakab (1654—1705)
1713-ban megjelent „*Ars Conjectandi*”-ja.² Ez a munka tar-
talmazza azt a híres tételt, mely később a francia *S. D. Poisson*
(1781—1840) fogalmazásában a nagy számok törvényének ne-
vét nyerte el. *Bernoulli* Dávid (1700—1782) a matematikai és
normális várakozás fogalmát fejti ki. *Laplace* (1749—1827) ku-
tatásai még ma is alapvetőek a valószínűségi számítás szem-
pontjából, akárcsak *C. F. Gauss* (1777—1855) hibatörvénye és
a legkisebb négyzetek elvére vonatkozó fejtegetései. Nem ma-
radhat említés nélkül *Quetelet* munkássága sem, bár a való-
színűségi elmélet csak az ő utána következő időben fejlődik
tovább. Nagy lépésekkel viszi előre e fejlődést *Lexis* és *Bort-*
kiewicz ú. n. kontinentális iránya, mely főleg az orosz, skandi-

¹ V. ö. *Otto Weinberger: Mathematische Volkswirtschaftslehre.*
Leipzig, 1930. 31. l.

² *Jordán Károly: Matematikai statisztika.* Budapest, 1927.

náv és olasz kutatást termékenyítette meg, nemkülönben a *Pearson* és *Edgeworth*-féle angol iskola. Mindkét irány a valószínűségi számítás alapjain áll. A matematikai-statisztikai módszerek a XIX. század végén igen nagy tökéletességet értek el. Legkiemelkedőbb teljesítmény e téren a konjunktúratan szempontjából a korrelációs számítások felfedezése, melyeknek alapelvét már A. *Bravais*, francia asztronómus 1846-ban felfedezte. Tulajdonképeni felfedezését azonban Sir Francis *Galton* biológusnak tulajdonítják. További kifejlesztése Galton tanítványának, C. *Pearson*-nak érdeme. Egyikük sem használta azonban a módszert idősorok vizsgálatánál, csak miután *Pearson* hatása a gazdaság-statisztikai érdeklődésű kutatókra is kiterjedt (*Bowley* és *Yule*), kezdték e módszereket a társadalomtudományokban és különösen a gazdaság-statisztikában használni.³

A gazdaság-statisztikai módszerek mellett a konjunktúratan kifejlődésének egy másik indító okát abban a törekvésben kell keresnünk, mely a gazdasági élet lefolyásának reális, empirikus kutatását tűzte ki céljául. A kutatás tárgyra a gyakori és súlyos megrázkódtatásokkal járó válságok irányították a figyelmet, míg a kutatás irányára és empirikus módjára minden bizonnyal a történeti iskola célkitűzései voltak hatással. Hogy a nagy lendülettel meginduló ténykutatásból csak a konjunktúratan szempontjából legkiemelkedőbb eseményeket említsem meg, a századfordulón jelenik meg *Tugan-Baranovsky* hatalmas munkája, mely elméleti tanait az angol gazdasági válságok történetére építi. Erősen tapasztalati anyagra építenek rajta kívül *Lescure* és *Aftalion*, a konjunktúraelmélet még ma is legkiemelkedőbb francia képviselői, nemkülönben *Bouniatian*, *Spiethoff*, *Pohle*, stb. Legjelentősebb teljesítmény e téren a Verein für Sozialpolitik 9 kötetből álló hatalmas sorozata, mely a német és osztrák gazdasági élet minden ágára kiterjedő zavaroknak oknyomozó történetét tárja elénk az 1900. és ezt követő években.

Ugyanezen a nyomon halad a mult század végén meginduló rendszeres és nagymérvű gazdaságstatisztikai adatgyűjtés, különösen az Egyesült Államokban. Ezek az adalékok, amelyek természetesen gyakorlati célokat szolgáltak, főleg a termelés, kereskedelem, forgalom, kamatláb, bérek, élelmiszerárak, létfenntartási költségekre terjedtek ki.⁴

³ Az egész kérdés részletes feldolgozását lásd *Altschul*: Konjunkturtheorie und Konjunkturstatistik. (Archiv, Bd. 55., 60—90. lapok.) — *Mitchell*: Business cycles. 189—203. lapok. — O. *Anderson*: Zur Problematik der empirisch-statistischen Konjunkturforschung. (Veröff. d. Fr. G. Heft 1.) és Die Korrelationsrechnung in der Konjunkturforschung. (Veröffentlichungen der Frankfurter Gesellschaft für Konjunkturforschung. Heft 4.)

⁴ F. A. *Fetter*: Amerika. (Wirtschaftstheorie der Gegenwart. Bd. I. 59. lap.)

Előttünk áll tehát a gazdasági élet lefolyásának empirikus kutatása, másfelől a matematikai statisztika módszereinek tökéletesedése és kifinomodása. Az empirikus konjunktúrakutatás nyilvánvalóan a két irány egymásra hatásának gyümölcse.

E kutatások már kezdeti stádiumukban két nagy területet ölelnek fel. Egyfelől ugyanis a hullámmozgások elemzése áll az előtérben. Igyekeznek a jellegzetes hullámvázakat az egyéb ingadozásoktól elkülöníteni és az egyes tünetmények jellegzetes hullámvázai közötti összefüggéseket felderíteni. *Jevons* ebből a célból tanulmányozza az idényhez kötött hullámvázakat („periodical commercial fluctuations”), mely munkát *Georg Clark* folytatja a londoni pénzpiac adatainak figyelembevételével. *J. H. Poynting* és *R. H. Hooker* a „Secular trend” kutatása körül szereznek érdemeket, melynek kiszámítására már a mozgó átlagot használják. Ugyancsak *Hooker*, *Yule* és *Edgeworth* már gazdasági adatokkal végeznek korrelációs számításokat. Mindezeket a matematikai módszereket már együttesen alkalmazza *J. P. Northon*.

A kutatásnak egy másik iránya egy általános index keresését tűzte ki céljául, mely a gyakorlati élet emberei számára barométerül szolgálhatna. Ebben az irányban *Neumann-Spallart*, *De Foville*, *Beveridge*, *Julin* és *Mortara* tekinthetők úttörőknek.⁵

Mindezek a munkálatok azonban, bármily értékes adalékai is a konjunktúran kifejlődésének, annyira a részletkutatások terén mozognak, hogy *Mitchell* korszakalkotó munkája nélkül a konjunktúran nem jutott volna el a fejlődésnek arra a fokára, ahol ma áll. A „Business cycles” 1913-as első kiadásában ugyanis *Mitchell* igen széleskörű ténykutatás felhasználásával, — t. i. az amerikai, angol, német és francia gazdasági élet 1890—1911. közötti alakulását véve alapul, — nemkülönben a matematikai-statisztikai módszereknek, főleg grafikai eljárásainak igénybevételével megteremti a mai konjunktúran alapjait; e munkájában az egész konjunktúraciklus ideál-tipikus lefolyásának leírását adja. *Mitchell* hatása különösen az amerikai kutatás irányára döntő jelentőségű, melynek további fejlődése nem más, mint a *Mitchell* által megteremtett konjunktúramorfológia kiépítése és elmélyítése a matematikai-statisztika eszközeinek fokozott figyelembevételével, vagy amint *Altschul* találóan megjegyzi: „A mitchell-i konjunktúraelemzés matematikai formába való öntése.”⁶

Már a Business cycles megjelenését követő években oly jelentős események követik egymást e téren, mint *Moore* „Eco-

⁵ V. ö. *Wagemann*: Konjunkturlehre. 5—19. l.

⁶ Érdekes, hogy *Mitchell* még nem használta a korrelációs számítást; az ő adatait ily módon *B. W. King* dolgozza át. (A study of Mitchells inquiries into prices. The Quarterly Journal of Economics. Vol. 31, 1917.)

conomic cycles" című könyve, mely az ú. n. harmónikus elemzés felhasználásával igyekszik a nyolc évenként visszatérő gabonaválságokat megmagyarázni. 1915-ben pedig W. M. *Persons* először kísérli meg gazdasági barométer elkészítését.⁷ 1917-ben megalakult a Harvard University Committee of Economic Research, a későbbi Harvard Economic Society, mint a konjunktúrakutatás első nemcsak gyakorlati, hanem tudományos célokat is szolgáló szerve.⁸ Ezzel indul meg intézményesen is az empirikus szellemű, mert statisztikai adatokon nyugvó és matematikai módszerekkel dolgozó konjunktúrakutatás. Ennek a kutatási iránynak amerikai főképviselei a már említett *Mitchellen*, *Persons-on* és *Moore-on* kívül W. J. King, B. W. King, *Bullock*, *Gay*, *Secrist*, *Kuznets*, stb.

2. Szembe szokták állítani a konjunktúratannak matematikai alapokon felépülő kutatási irányát, az empirikus konjunktúrakutatást az ú. n. klasszikus matematikai közgazdaságtannal, mely csúcspontját a lausanne-i iskola gondolatrendszerében érte el. A különbség a kettő között — vallja az egyik felfogás — az, hogy a matematikai közgazdaságtan a statika, a konjunktúrakutatás a dinamika problémáit kísérli meg matematikai módszerekkel megoldani. Egy mélyebben járó megkülönböztetés abban látja a főkülönbséget, hogy míg a matematikai közgazdaságtan az euklides-i geometria módjára meghatározott előfeltevésekből, axiómákból és posztulátumokból indul ki és így szigorúan deduktív tudománynak tekinthető, addig a konjunktúrakutatás tisztán empirikus jellegű, mely minden előfeltevés mellőzésével tisztán a tapasztalat által adott tényekre és adatokra támaszkodva alkalmazza matematikai módszereit (*Weinberger*). *Lorenz* a fenti két kategória mellett (ú. m. matematikai közgazdaságtan és konjunktúrakutatás) a matematikai közgazdaságtannak és statisztikának még egy harmadik gondolati irányát: a valószínűségi elméleti irányt különbözteti meg. Ez az irány a matematikai közgazdaságtantól munkamódjában, kutatási területében és módszereiben különbözik, mert az emberi tömegjelenségek statisztikájára épít, vagyis tapasztalati anyagot vesz igénybe, míg a konjunktúrakutatástól deduktív módszerében tér el, mert a tapasztalati anyagot egy elvből, a valószínűség elvéből kiindulva világítja meg.⁹

E három kategóriát semmiesetre sem látnók oly élesen elhatároltnak, mint ezt *Lorenz* teszi. A konjunktúratan lényegében mindkettőre támaszkodik, mindkettőből táplálkozik, mind a matematikai közgazdaságtanból, mind a valószínűségelméletből.

Történetek kísérletek a statikus egyensúlyi elmélet dinamizálására és ennek az iránynak a hatása a konjunktúratanra máris két irányban bontakozott ki. Az egyik irány az egyensúlyelmélet kibővítésével és az időfogalom bevezetésével, de különben a zárt exakt

⁷ *Persons*: Construction of a business barometer. Based upon annual data. American Economic Review, 1916, 739—769.

⁸ T. i. a *Babson* és *Brookmire* intézetek már előbb is fennállottak.

⁹ *Lorenz*: Denkrichtungen in der mathematischen Ökonomie und Statistik. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 81. 817—833. lapok.)

deduktív matematika fenntartásával igyekszik a konjunktúraelmélet problémáit megoldani, amint ezt újabban *Evans*, *Roos*, *Amoroso* és *Theiss* megkísérlik. Ennél jelentősebb a kutatásnak az az iránya, mely közvetlenül *Moore* alapvető munkásságára támaszkodva a kereslet és kínálat statikai törvényeit keresi.

Ez a tudományág az ú. n. kereslet- illetve kínálatelemzés, mely mai fejlődésében közös terméke a matematikai közgazdaságtannak és a konjunktúramatematikának, az empirikus konjunktúrakutatásnak ma egyik legfejlettebb és gyakorlatilag is legtöbbet ígérő ága. Az egész ú. n. piackutatás, amennyiben közgazdasági problémákkal is foglalkozik és nem csupán üzemtani kérdésekkel (mint pl. a piaci értékesítés szervezeti és módszerbeli része) a kereslet elemzésén épül fel, vagyis a piackutatásnak közgazdasági szempontból törzse, a főproblémája az árktutatás.¹⁰

Ami pedig a konjunktúrakutatás és valószínűségelmélet szembeállítását illeti, e kettőnek merev elválasztása, amint látni fogjuk, az empirikus konjunktúrakutatásnak legnagyobb hibája. *Lorenz* tehát itt konjunktúramatematikájának gyengeségét maga fedte fel. Az a konjunktúramatematika ugyanis, amely nem a valószínűségelméleten épül fel, előbb vagy utóbb helytelen eredményekhez kell, hogy vezessen.

3. Az amerikai konjunktúrakutatás empirikus irányával szemben egész más utakon halad a konjunktúratan további fejlődése az európai kontinensen, ahol a német tudomány vette át a vezető szerepet. Itt a konjunktúra tüneményének elméleti magyarázata az elérendő cél, tehát a kutatások azon a nyomon haladnak, amit már *Sombart* 1905-ben programmul tűzött ki, midőn a válságelméletnek konjunktúraelméletté való kiépítését ajánlotta. Ez a konjunktúraelméleti kutatás, mely így egyenes folytatása a százados multra visszatekintő válságelméletnek, tisztán az elmélet fegyvereivel, vagyis deduktív módszerrel igyekszik a konjunktúraelmélet problémáit fölszínre hozni, a konjunktúratünetek magyarázatát adni.¹¹

Szembenáll tehát két irány. Az egyik, mely a konjunktúrakutatás céljait szolgálja, empirikus szellemben, matematikai-statisztikai és grafikus módszerekkel vizsgálja a konjunktúra tüneményét, közvetlen célja pedig konjunktúrajóslás fel-

¹⁰ A konjunktúrakutatás és piackutatás közeli rokonsága különösen kidomborodik, ha mindkettőnek prognosztikus beállítottságát nézzük. A keresletelemzés elméleti problémái árelméleti problémák. Módszereiben részint a korrelációs számítást használja, részint az ú. n. rugalmassági számításokat. A kérdés igen gazdag, különösen amerikai, irodalmát a bibliográfiában adjuk. A legismertebb kutatók: *H. Schultz*, *Ezekiel*, *F. Warren* és *F. A. Pearson*, *H. Working*, *Hanau*, *Marschak* stb.

¹¹ Természetesen e két irány kontinens szerinti elválasztása nem megegyezően értelmezendő. Amerikában is vannak hívei a deduktív konjunktúraelméleti iránynak, így *Hansen*, *Foster*, *Catchings*, *J. M. Clark*, *Adams* stb. Az amerikai irány híve viszont *Wagemann*. Amikor a konjunktúraelmélet fenti német irányát kiemeltük, természetesen nem feledkeztünk meg a legújabb főleg angol és skandináv fejlődésről.

állítás; a másik irány a konjunktúra problémáit elméleti úton akarja megoldani, módszere deduktív. Felmerül a kérdés, mi a viszonya e két iránynak, illetve közelebből nézve a konjunktúrakutatásnak és a konjunktúraelméletnek egymáshoz. Melyik a logikai prius és melyik a posterius? Vajjon tényleg igaz-e az, amit Löwe állít, hogy a gazdasági körforgás elméleti összefüggéseit és szerkezeti törvényeit az összes fázisleírások és korrelációs számítások révén sem látjuk világosabban — és ezt még Snyder is így állítja — avagy talán Wagemann-nak van igaza és az elmélet viseltetik szinte fanatikus idegenkedéssel a valósággal szemben, úgyhogy a konjunktúrakutatásnak elméletre egyáltalán nincs szüksége. De felmerül az a kérdés is, vajjon melyik a cél és melyik az eszköz? Vajjon a konjunktúrakutatás valóban akkor szolgálja-e az életet, ha nem közvetlenül annak, hanem az elméletnek szolgálatában áll, tehát szerepe csupán az elmélet verifikálása, avagy a konjunktúraelmélet az alapja a helyes konjunktúrakutatásnak, mely lehetőséget nyújt jóslás felállítására. De vitás az a kérdés is, hogy vajjon mi már most a konjunktúrátan módszere: az indukció vagy a dedukció?

Mindezek a felvetett problémák döntő jelentőségűek az egész konjunktúrátan szempontjából, s minthogy a legszorosabban összefüggének egymással, megoldásuk közös kulcsát kell keresnünk. A helyzet tudományunkban e téren a világváltság előtt eléggé kiéleződött, egy újabb módszervita lehetősége nem állt messze.

Az empirikus kutatás a válság során, mondhatnók, kegyelemdőfést kapott, és az egész jósló irányú mennyiségi kutatás az amerikai tőzsdekrachot követőleg összeomlott. Egy nemrégiben megjelent reprezentatív munka, mely a konjunktúrakutatás jelenéről és jövőjéről akar képet adni (*Spiethoff Festschrift*), a konjunktúrakutatás jelenlegi állásának egyik jellemzőjeként épen az elmélet nélküli empirikus kutatás összeomlását tekinti és a kutatásnak ezt az irányát úgyszólván elintézettnak tartja (*Haberler, Altschul, Mayer, Röpke*). Ezek ellenére sem látszik feleslegesnek — már csak a konjunktúrátan fejlődéstörténete szempontjából is — az empirikus és deduktív konjunktúrakutatás viszonyát tisztázni, a módszertani félreanyagarázásokat megvilágítani és a felmerült kételyeket eloszlatni. Ennek a feladatnak azonban csak akkor felelhetünk meg, ha a konjunktúrátan kifejlődésének mélyére nézve, azokat a szellemi rúgókat keressük, amelyek a konjunktúrátan mai formáját kialakították.

A konjunktúrátan, amint ezt fejlődéstörténetének vázolója is mutatja, Amerikából, tehát a realitások hazájából indult ki, még pedig a matematikai-statisztikai eszközökkel dolgozó induktív konjunktúrakutatás formájában. Meg kell

állapítanunk, hogy az amerikai kutatásnak ezt az irányát a lehető legnagyobb mértékben azok a szellemi áramlatok determinálták, amelyek egyszersmind az amerikai közgazdaságtan elméletének kialakulására is döntő hatással voltak és az institucionalizmus irányához vezettek.

Az amerikai közgazdaságtannak már első nemzedéke, amely közgazdasági tudását az európai, főleg német egyetemeken sajátította el, az akkor uralkodó történeti iskola hatása alá került és az induktív módszerek szeretetét vitte magával az új világba. Már az amerikai közgazdaságtan ma is vezető testületének, az „American Economic Association” megalapításánál is kifejezésre jut ez a szellem. A kontinensen csakhamar bekövetkezett azonban az ellenhatás a történeti iskolával szemben a deduktív szellemű határhaszon iskola tanításaiban, mely az amerikai közgazdaságtant is hatókörébe vonta. Főképviseelője ennek az iránynak J. B. Clark. Az ő „Essentials of Economic Theory” című munkája tekinthető ezen irány csúcspontjának, de ez egyben fordulópontra is az amerikai közgazdaságtan történetében. Párhuzamosan indul meg ugyanis egyfelől a „fiataloknak” — különösen az amerikai pszichológia újabb fejlődésének hatása alatt álló — institucionalista-behaviorisztikus iránya, másfelől vezető amerikai közgazdák az a törekvése, mely a gazdasági élet reális szemlélését igyekszik az érdeklődés homlokterébe állítani és ezzel a deduktív gondolkodás és az induktív kutatás egyensúlyát helyreállítani. Ezt az utóbbi törekvést érdekesen tükrözi vissza az „American Economic Association” belső élete. Az utolsó 25 évben itt lefolyt meglehetősen gyakori módszerviták a válság előtti konjunktúratani ellentéteknek minden bizonnyal erős rúgóói. Ebben a társaságban ugyanis a századfordulón Seligman,¹² két évvel később Hollaender, 1907-ben Patten, majd Irving Fisher és végül 1924 karácsonyán Veblen és Mitchell az elvont elméleti kutatásokkal szemben a gyakorlati gazdasági élet jelenségeinek fokozott vizsgálatát és a gazdasági elméletnek realisztikus, induktív, statisztikai alapon való felépítését (Patten), mennyiségi elemzését (Mitchell)¹³ követelik.

Veblen és Mitchell alakjai vezetnek át bennünket a már említett másik irányhoz, mely a gazdasági összefüggések helyes megértését tűzve ki céljául, ezt kizárólag a szociális, jogi és politikai intézményeknek, azok természetének, eredetének és változásainak közgazdasági szempontból való vizsgálatával igyekszik elérni. Ennek az institucionalizmusnak nevezett irány-

¹² Surányi-Unger: Die Entwicklung der theoretischen Volkswirtschaftslehre im ersten Viertel des XX. Jahrhunderts (Jena, 1927. 202—205. lapok.)

¹³ Mitchell: Quantitative Analysis and Economic Theory. (Am. Ec. Rev. 1925. March.)

nak megalapítója és vezetője *Veblen*. Jelentősége éppoly döntő az institucionalizmus második nemzedékére, mint *Schmoller*-é az újabb történeti iskolára. Ez az „ifjabb nemzedék”, melynek főképviselői *Mitchell*-en kívül *A. B. Wolfe*, *J. M. Clark*, *A. Young* és *Aynes* stb. egy 1924-ben megjelent gyűjteményes munkában („*The Trend of Economics*”), módszertani nézeteiket fejte ki, világosan állítják elének, mit akar az institucionalizmus, milyen irányban óhajt haladni, melyek a módszerei. A „*Trend of Economics*”-ban lefektetett program a konjunktúrátan szempontjából igen nagy jelentőségű azon oknál fogva, mert épen a konjunktúrátan problémái a legalkalmasabbak ennek a programnak megvalósítására és az amerikai kutatás itt is alkalmazta először e szempontokat.

Az institucionalizmus programjának kritikai részében az orthodox elmélet elvetését követeli, mert helytelen előfeltevéseken nyugszik.¹⁴ Ezekből az előfeltevésekből kiindulva állította fel ugyanis az orthodox elmélet elvont törvényeit, amelyek a modern gazdasági élet megmagyarázására már nem kielégítőek. Ezeket az elvont törvényeket az elmélet a fizikai mechanika analógiájára alakította ki, azért ezek a gazdasági élet lefolyását csak a statikus állapot erőltetett elgondolásában ragadják meg. Ez a helytelen előfeltevéseken nyugvó, szűk és mechanisztikus elmélet nem alkalmas a közgazdaságtan tulajdonképeni problémájának, a szociális jólétnek megoldására. Mi tehát a feladat? A kutató munkának az egyes intézmények kellő leírása által a valóság képét kell megadnia. Módszere ezáltal a tiszta leírás. Szakítani kell ugyanis a deduktív módszerekkel, ezeknek helyébe a statisztikai módszereknek kell lépnie. Nem nagy rendszerek felállítására van szükség, hanem monografikus részletkutatásra.

Az amerikai institucionalizmusnak fenti célkitűzései minden kétséget kizáróan mutatják a történeti iskolával való kapcsolatát. Így nyer valószínűsítést az a felfogás, hogy a konjunktúrakutatás empirikus irányára a történeti iskola gyakorolt befolyást. Az institucionalizmus és a történeti iskola felfogása annyiból érintkeznek, hogy mindkettő az elmélet szűk voltát hangsúlyozza, a szociálpolitikai célokat emeli ki; mindez a konjunktúrátan szempontjából közömbös. Ami azonban már a konjunktúrátan elevenjébe vág, az a módszer kérdése. Bármiképen vélekedjünk ugyanis az institucionalizmus tanításai felől, az, amit a módszer kérdésében mond, nem tekinthető ezen egyetlen irány megnyilvánulásának. Az induktív hajlam, az

¹⁴ A programot *Eva Flüge*: *Institutionalismus in der Nationalökonomie der Vereinigten Staaten* (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 71. 337. l. és köv.) című munkája alapján ismertetjük. — V. ö. még *Economic Theory-Institutionalism, what it is and what it hope to become.* (The American Economic Review. Vol. XXI. Supplement. March. 1931.)

empirikus szellem, amint láttuk, az egész amerikai közgazdaságtan jellemzője, mely fejlődésének már a csírájában is megvan, és ha vannak deduktív iskolák is Amerikában, az empirikus módszer követelése mindig felüti a fejét.

Mindez azt bizonyíthatja, hogy nemcsak az amerikai gyakorlatias hajlam, hanem az amerikai közgazdaságtannak imént felfedezett szellemi forrásai voltak azok, amelyek az amerikai konjunktúratant matematikai-statisztikai módszereivel kialakították. Ezért volt ideálja az amerikai kutatásnak a mennyiségi, vagyis statisztikai, számszerű, leíró elemzése a konjunktúrának és nem annak oknyomozó elméleti tárgyalása.

Ezeknek a szellemtörténeti kapcsolatoknak a kidomborítása egyben értékes adaléka a közgazdaságtan történeti kifejlődésének, mely miként a tudományok általában, a hegeli filozófia által meglátott dialektikai módszer szerint halad előre. A merkantilizmus szélsőségeit igyekeznek ellensúlyozni a fiziokratizmus és a klasszikus individuális-liberális iskola. A klasszikus közgazdaságtan szélsőségei hívják életre egyfelől a szocializmust, másfelől a történeti iskola irányát. Az utóbbi ellen lép fel a határhaszoniskola deduktív tanításaival és tiszta elméletével. Ezen irány szélsőségeinek ellenhatása az amerikai konjunktúratan empirikus-reális iránya.

4. A konjunktúratan továbbfejlesztése és különösen elméleti irányban való elmélyítése — mint már említettük — a kontinensen ment végbe. A konjunktúrakutatás és konjunktúraelmélet módszere körüli ellentétek itt a statika és dinamika szempontjainak szétválasztására nyúlnak vissza. Az a felfogás ugyanis, mely a konjunktúratan induktív módszere mellett foglalt állást, érveit a statika és dinamika szétválasztásának arzenáljából meríti. Ez a felfogás ugyanis észreveszi a konjunktúratünemény szembeötlően dinamikus természetét és ezért a konjunktúra problémáját nem a statikában, hanem a dinamikában kívánja megoldani. Minthogy pedig a dinamika minden tekintetben különbözik a statikától, különbözik tárgyában, tehát el kell térnie attól módszereiben is. A statika módszere a dedukció, a dinamikáé és ezzel együtt a konjunktúratané az indukción.

E felfogással szemben felhozható, hogy már maga J. B. Clark is határozottan mutatott rá, hogy a dinamika módszere épügy a dedukció, mint a statikáé, hisz épen ez választja el a leíró és induktív eszközökkel dolgozó gazdaságtörténettől.¹⁵

¹⁵ Amit Clark a gazdaságtörténet és elmélet viszonyáról mond, minden bizonnyal ráillik a konjunktúrakutatás és konjunktúraelmélet viszonyára: „Historical economic — írja — will note and measure the gains, that have been made by a hundred years of migration and mechanical invention, while the theory of economic will refer these gains to the causes and furnish a philosophy of economic evolution.” (Distribution 73. l.)

De miként a közgazdaságtan további fejlődési fázisaiban eltér a *Clark* által meghatározott statika és dinamika fogalmaktól, épügy szinte következetesen foglalt állást a dinamika és ezzel a konjunktúratan induktív módszere mellett.¹⁶

Ez a régi ellentét új formában jelentkezik *Carell*-nél, aki a tiszta, exakt elméletet és az empirikus reális teóriát állította egymással szembe.¹⁷

A tiszta elmélet megismerési tárgya szerint nem az időbelileg meghatározható, szociológiailag, pszichológiailag és technikailag adott közgazdaság, nem is a valóságnak ideális rendje, hanem a közgazdaságnak önmagában szemlélhető lényege, mibenléte. („Das Wesen, das Sosein der Volkswirtschaft.“) Természetesen ez nem reálisan létező, hanem gondolati elvonatkoztatás útján nyert megismerési tárgy, ami által a tiszta elmélet is logikai elgondolás lesz. Ez a tiszta elmélet tehát eltekint a gazdasági dinamika folytonos tarka zűrzavaraitól, szemléleti módjának jellemzője az állandóság. Ezért is nevezhető állandóságra irányított szemlélődésnek. („Auf-die-Dauer-Betrachtung.“) Épen ennél fogva megállapításai abszolútok és időbelileg határtalanok. De ezek a megállapítások — törvényszerűségek — nem okozati összefüggéseket állapítanak meg, mert akkor a valóságtól már nem volnának elvonatkoztathatók, hanem csak nagyságviszonylatokat fejeznek ki, amelyek azonban a tényleges gazdasági életre is érvényesülnek, ha nem is ragadják azt meg teljes tartalmában.

Kérdés már most, vajjon a konjunktúratünemény természete ellentétben áll-e a tiszta elmélettel? *Carell* ahhoz a végkövetkeztetéshez jut, hogy a konjunktúra problémái a tiszta elmélet körén belül le nem tárgyalhatók, ezek csak az empirikus, reális elmélet keretében találhatnak megoldásra. Ez az empirikus reális kutatás, mely nem az állandóságra, hanem a változásra tekint, a tényleges gazdasági életből indul ki és így jut el a reális jelenségek alapformáihoz és empirikus törvényeihez, amelyek — és itt *Carell* is *Mengert* idézi — e reális jelenségek létezésének és egymásutánjának gyakorlati szabályszerűségét adják. Ez az empirikus közgazdaságtan tehát szintén elmélet és nem egyszerű kutatás, t. i. a jelenségeket

¹⁶ Mint a konjunktúratan szempontjából legfigyelemreméltóbb felfogást, *Cassel*-ét emelem ki. Ő a közgazdaságtan statikus, mintegy statikus és dinamikus lépcsőfokai között tesz különbséget, melyek módszer tekintetében is eltérnek egymástól. A statikus és mintegy statikus fokok módszere a dedukció, míg a dinamikusé az indukcio. Az utóbbiba tartozik a konjunktúraelmélet is. A *Cassel*-féle konjunktúraelmélet azonban, amelyet *Amonn* a teoretikus indukcio mintapéldájának nevez, épügy kevésbé tisztán induktív felépítésű, mint akár *Schmoller* Grundrisse, akár *Bücher* „Die Entstehung der Volkswirtschaft“-ja.

¹⁷ *Carell* előbb általános tudományelméleti szempontból fejti ki a kérdést. (Wirtschaftswissenschaft als Kulturwissenschaft. Untersuchungen zur verstehenden Nationalökonomie insbesondere. Tübingen, 1930.), majd konjunktúraelméleti nézőpontból. (Sozialökonomische Theorie und Konjunkturproblem. München, 1929.) — V. ö. *Vogel*: Methodik und Erkenntnisobjekt einer Theorie der volkswirtschaftlichen Dynamik. (Jb. f. Nö. u. St. Bd. 77. 321—388. lapok.)

nem idiografikusan, hanem nomotetikusan szemléli. Ezt azáltal teheti meg, mert az empirikus elmélet sem ragadja meg a teljes valóságot, nem individualizál, hanem elvonatkoztat és általánosít, tehát a jellegzetest magyarázza meg. Ez az empirikus elmélet tehát a tiszta elmélettől elsősorban tárgyában különbözik, de éppen ezen eltérésnél fogva különböznek módszereik is. A tiszta elmélet módszere *Carell* szerint a dedukció, az empirikus reális elméleté az indukción. Mint-hogy pedig a konjunktúra problémái csak ezen empirikus reális elmélet körén belül tárgyalhatók, a konjunktúrátan módszere is az indukción lesz.

A közgazdaságtannak *Carell* által történt szétválasztása lényegében szintén levezethető statikára és dinamikára. Ezt *Carell* maga is bevallja. Nem látható azonban akkor be, miért van szükség arra, hogy ezt a tiszta elmélet terminológiájába bujtassa. A támadási felület ugyanis így sokkal szélesebb, eltekintve ugyanis azoktól az érvektől, melyeket a statika és dinamika szétválasztása ellen felhoztunk, a *Carell*-féle tiszta elmélet mint statikus szemlélet sem állja meg helyét. Ha ugyanis a tiszta elmélet még az okozati összefüggések felderítését sem tekinti föladatának, a valóság számára semmi értékkel sem bír. Amikor pedig *Carell* a konjunktúra egyes fázisainak törvényszerű összefüggéseit elveti, azzal érvelve, hogy a konjunktúrárt csak történelmileg adott és időhöz kötött pszichológiai, szociológiai és technikai tényezők határozzák meg, még az empirikus törvényszerűségek lehetőségét is kétségbevonja, nem is véve figyelembe azt a tényt, hogy egyelőre kevesebb empirikus anyag áll rendelkezésre, semhogy a nagy számok törvénye alkalmazható volna.

Ez az okoskodás logikailag oda vezet, hogy egyáltalán nem lehet konjunktúraelméletet felállítani, hanem meg kell elégednünk a tünemény puszta leírásával. Így jut vissza *Carell* a történeti iskola célkitűzéseéhez.¹⁸

¹⁸ *Carell* fenti metodológiai megfontolásainak cáfolatát saját maga szolgáltatja „Die Konjunktur” című 1932-ben megjelent munkájában, mely „Umriß einer Theorie der Konjunkturbewegungen auf Grundlage der Erfahrung” alcímet viseli. A munka egyik bevezető mondata így kezdik kapcsolatot teremteni a régi módszertani fejtegetések és e könyvben nyújtott konjunktúramagyarázat között: „Nur eine einwandfreie empirisch-induktive Erfassung der Kausalzusammenhänge des komplexen Geschehnisablaufes Konjunktur kann zur Lösung des Problems führen und so den Streit der Meinungen schlichten.” Az általa követett eljárást azonban nem nevezhetnők empirikus-induktívnek. Kiindul ugyanis abból, hogy a konjunktúra-lefolyás még főbb vonásaiban sem ismétlődik ugyan, a konjunktúra hullámzásoknak más és más az intenzitása, tartama, azonban a konjunktúra-lefolyás felépítése alapszerkezete főbb vonásaiban mégis megismétlődik, tehát a konjunktúrahullámok felépítésére vonatkozólag máris általános elmélet építhető fel. Amikor továbbmenőleg az egyes fázisok leíró, majd magyarázó értelmezését adja, ugyanazt nyújtja, amit más elméletek tünetten és elmélet címen adnak. Ha az egész *Carell*-féle módszertani hadakozásnak csupán az volt a célja, bizonyítani, hogy a konjunktúramagyarázat megismerési tárgyának és tapasztalati tárgyának azonosnak kellene lenni, ezt rövidebben és világosabban is megtehetette volna, mint azt éppen idézett módszertani munkájában tette. Szinte csodálatos egy tapasztalati alapon felépülő magyarázat oly határtalan elvakultsága a monetárius magyarázatok-

5. Kétséges ugyanis, hogy az az irány, mely a deduktív okoskodást teljesen ki akarja küszöbölni a konjunktúra problémáinak megoldásából — mert hisz ez az amerikai és a *Carell*-féle német kutatási irányoknak imént vázolt közös program-pontja — eleget tud-e tenni feladatának? Szellemi elődjének, a történeti iskolának eredményei ellentmondanak ennek. Sem az aprólékos részletkutatások, sem a tisztán schmolleri módszerek nem alkalmasak a konjunktúratan nagy problémáinak megoldására. Ezt a tényt a múlt században lefolyt módszervita minden kétséget kizáróan leszögezte. Ami ezzel szemben a *Harvard*-féle konjunktúramatematika kutatási módját illeti, ezek nem tekinthetők oly vívmányoknak, amelyek a történeti iskola módszereit felülmúlják.¹⁹ A logikai problémák azonosak maradtak, a különbségek csak technikai jellegűek. A történeti iskola archívumokkal és történeti adalékokkal, a konjunktúrakutatás szám-szerű statisztikákkal és matematikai formulákkal dolgozik. Mindezek az eszközök azonban deduktív elméleti meggondolások nélkül nem célravezetők. Hiába tűzi ki ez az irány, hogy nem idiografikus, hanem nomothetikus tudomány akar lenni — ami feladata is volna — matematikai statisztikai módszereivel ezt elérni nem tudja.

Jellemző példa erre a Harvard-iskolához tartozó *Hexter* elmélete, aki tisztán matematikai-statisztikai alapon kísérli meg a konjunktúraalakulás megmagyarázását. Okozati összefüggéseket keres ugyanis néhány tipikus demográfiai jelenség, mint születés, halálozás, halvaszületés, házasságkötés és válás, valamint néhány tipikus gazdasági jelenség, mint nagykereskedelmi árak és munkanélküliség között. Ezen összefüggések megállapítására felhasználja a korrelációs számítás egyik legfontosabb ágát, az ú. n. „lagkorrelációs számítást”.²⁰

Az így nyert korrelációs koefficiensekből vonja le általános érvényű megállapításait, amelyek szerint: „rendszeresen visszatérő pszichológiai ingadozások demográfiai és ezek ismét gazdasági, konjunkturális változásokhoz vezetnek. És pedig számításai szerint a fogantatás hullámmása 8 hónappal előzi meg a nagykereskedelmi árak hullámmását, a születések 17 hónappal a munkanélküliséget, a halandóság szintén 17 hónappal a nagykereskedelmi árakat, míg a halandóság hullámmása 8 hónappal előzi meg a munkanélküliséget. Ennek az a magyarázata, hogy egyszerre letterő és optimizmus

kal szemben, mintha *Carell* tudomást sem venne arról a tényről, hogy a pénzgazdálkodás nem azt jelenti, hogy a pénz csereeszközi szerepet tölt be, hanem jelenti a termelés, jövedelemeloszlás és fogyasztás ezzel kapcsolatos szervezését.

¹⁹ V. ö. *Morgenstern*: Qualitative und quantitative Konjunkturfor-schung. (Ztsch. f. d. ges. Staatsw. Bd. 85. 54—88. lapok.)

²⁰ Jelenti két vagy több időbelileg eltolt statisztikai sor közötti szoros összefüggés keresését. A legmagasabb korrelációs koefficiens adja a helyes eredményt.

fogja el az embereket, ez hat ki a születések és halálozások alakulására, ami viszont továbbmenőleg a kedvező illetve kedvezőtlen üzleti elhatározásokat befolyásolja."

Az amerikai konjunktúrakutatás kudarca minden kétséget kizáróan mutatja, hogy az empirikus kutatás nem pótolhatja a konjunktúraelméletet, de e kudarcok felvetik azt a kérdést is, vajjon helyesek-e a *Harvard*-féle statisztikai módszerek és az ezeknek alapját képező előfeltevések?

A matematikai-statisztikai módszerek segítségével csupán akkor juthatunk a pontos leíráson túlmenő ismeretekhez, ha az ezek alapján nyert törvényszerűségek bizonyos meghatározott valószínűség-elméleti képre vezethetők vissza.²¹ Nyilvánvaló, hogy az amerikai konjunktúrakutatás módszereinek is megvan a maga valószínűség-elméleti alapja. A korrelációs számításoknál ez egészen kézenfekvő. *Anderson* azonban meggyőzően bizonyítja be, hogy a statisztikai sorok szétbontása szükségképen nagyszámú, többé-kevésbé egyszerűsítő, sokszor önkényes, néha merész hypothetikus stochastikus előfeltevéseken nyugszik. A *Harvard* konjunktúra-matematika legfőbb hibája az volt, hogy a konjunktúra-matematika valószínűségelméleti (stochastikus) jellegét félreismerte, illetve nem vette észre. Ez azzal magyarázható, hogy bár az amerikai tudomány a matematikai statisztikát a *Pearson—Edgeworth*-iskolától — tehát egy a

²¹ A valószínűség-elméleti (stochastikus) összefüggést kitűnően világítja meg *Altschul* szemben a kauzális és funkcionális összefüggésekkel: „Man muß grundsätzlich zweierlei Arten von Kausalgesetzmäßigkeiten unterscheiden: eindeutig gegebene Kausalbeziehungen und solche bei denen eine Abhängigkeit der Einzelwerte zweier oder mehrerer Variablen nur innerhalb gewissen Grenzen besteht. Wenn zwei oder mehrere Variable derart miteinander verknüpft sind, daß jedem Werte der einen Variablen bestimmte Werte der anderen stets entsprechen, so haben wir es mit Kausalbeziehungen von funktionellen Charakter zu tun, wie es die Naturalgesetze sind. Wenn dagegen die Veränderungen der einen Variablen mit demjenigen der anderen nicht in strikter Weise verbunden sind, sondern die Abhängigkeit nur innerhalb eines gewissen durch die Verteilung der Einzelwerte um den Mittelwert der Reihe bestimmten Spielraumes besteht, so haben wir es mit Kausalzusammenhängen vom statistischen Charakter zu tun. Die nur statistisch erfaßbaren Kausalzusammenhänge werden also dadurch gekennzeichnet, daß verschiedene Werte der einen Variablen in Kombinationen von bestimmten Wahrscheinlichkeiten mit verschiedenen Werten der anderen Variablen auftreten. Die so gewonnenen Kausalbeziehungen werden, weil ihrer Erfassung Schemata zugrundegelegt werden, die der Wahrscheinlichkeitstheorie entnommen sind, als stochastische Abhängigkeiten bezeichnet.” (Konjunkturtheorie und Konjunkturstatistik. 63. l.) Egy későbbi tanulmányában kitűnően mutatott rá arra, hogy a gazdasági valóság többértelmű összefüggései és nem folytonos változásai folytán a fejlődés útja a funkcionális összefüggésektől szükségképen a stochastikus szemlélethez vezet. (Die Mathematik in der Wirtschaftsdynamik. Archiv. Bd. 63.) Ennek a tételnek szemléltetésére utalhatunk a keresletelemzés tanának fejlődésére. (V. ö. még *Anderson* munkáival.)

valószínűségelméleten alapuló iránytól — tanulta, mégis az amerikai statisztika e problémák logikai, ismeretelméleti oldalai iránt alig mutatott érdeklődést, hanem főleg az új módszerek technikája iránt érdeklődött. Ezzel a módszerek valószínűségelméleti alapja teljesen háttérbe tolódott, csupán a módszerek érték el technikailag igen nagy fejlődést.

E módszereket alkalmazta az európai konjunktúrakutatás és annak legizmosabb ága, a német *Wagemann*-féle irány is. A valószínűség-elméleti alap hiányára a német konjunktúramatematika* sem gondolt, ami abban leli magyarázatát, hogy a valószínűség-elméleti német iskola (*Lexis—Bortkiewicz*) alig talált talajra saját hazájában, e mellett a hódolás az amerikai divatos kutatási irányoknak magától értetődő volt, különösen ha a *Harvard* módszer kezdeti sikereit figyelembe vesszük. A *Harvard*-irány kudarcaiban épen a valószínűség-elméleti alap figyelmen kívül hagyása bosszulta meg magát. Hiszen a felvett stochasztikus előfeltevések fennforgásáról minden adott statisztikai sornál bizonyosságot kell szerezni. A korrelációs számítás sem alkalmazható minden további nélkül; alkalmazásuk meghatározott stochasztikus képhez van kötve. Csak azon előfeltevétel fennforgása esetén, hogy a stochasztikus összefüggések minden lehetséges formája tanulmány tárgyává tétetett, alkalmazható a korrelációs számítás idősorokra is. Érdeme az angol-konjunktúramatematikájának, hogy ennek szükségességét azonnal meglátta.²²

²² Így pl. korrelációt számítottak az anglikán házasságkötések és Anglia relatív halandósága között és az eredmény 0.9512 volt. Ezen abszurditásokkal foglalkozik *Yule* 1925. évi elnöki székfoglalójában a Royal Statistical Society-ben. (Why do we sometimes get nonsense correlations between time series.) — A konjunktúramatematika stochasztizálásának képviselője *Altschul* két tanulmányában. Kitérően fejti ki ezen álláspont védelmét és kritizálja a *Harvard*-módszereket *Anderson* két könyvében. *Anderson* különben még jóval a *Harvard*-iskola előtt 1914-ben a *Biometrikában* (a *Pearson*-iskola lapjában) új módszert tett közzé, valószínűség-elméleti alapon, adott gazdasági görbék közötti korrelációs számításokra, az ú. n. variate difference-method-ot. *Anderson Tschuprow* tanítványa. *Altschul* főleg *Bortkiewicz* és *Tschuprow*, de az angol biometrika hatása alatt is áll. V. ö. még *P. Lorenz*: Hohe Korrelationskoeffizienten und ihre Bedeutung für das Studium der Nachfragekurven. (Allg. Stat. Arch. Bd. 21. 413—421. lapok. 1931. és Bd. 22. 293. és köv. lapok. 1932.) — *A. Tschuprow*: Ziele und Wege der stochastischen Grundlegung der statistischen Theorie. (Nordisk Statistik Tidskrift Bd. 3. 1924) és Grundbegriffe und Grundprobleme der Korrelationstheorie. Leipzig und Berlin, 1925.

Jellemző e kérdésre *Mitchell* felfogása, aki maga is belátja, hogy ezek az empirikus induktív matematikai úton elért eredmények sem nem kielégítőek, sem nem biztosak, és így az elméletnek, matematikai-, statisztikai módszereknek és a történelmi adalékoknak együttes felhasználása szükséges ahhoz, hogy a konjunktúra problémáit megoldhassuk, vagyis a konjunktúralefolyás törvényszerűségeit megállapíthassuk. Azt azonban már tagadnunk kell *Mitchell*-el szemben, mintha az elmélet és konjunktúrakutatás egyenrangúak volnának.

Ezzel azonban a konjunktúraelmélet létjogosultsága a konjunktúrákutatók oldaláról is beigazolást nyert, mert nyilvánvaló, hogy a valószínűség-elméleti feltevések legkönnyebben és leglogikusabban a konjunktúraelméletből szűrhetők le.²³

A konjunktúraelmélet feladata a konjunktúrákutatók szempontjából is kettős: 1. elméleti megfontolások szükségesek azoknak a jelenségeknek kiválasztására, amelyek a konjunktúraalakulás tüneteinek tüneteiként tekinthetők. Itt nem bízhatjuk az indukcióra magunkat — ami egyébként *Löwe* szerint *petitio principii* is volna —, mert pusztán indukció útján a gazdasági helyzet alakulására nézve fontos és nem fontos, jellegzetes és nem jellegzetes tüneteket egymástól elkülöníteni és így a konjunktúrákutatók számára a kellő alapot megadni nem tudjuk.

2. A tünetek kiválasztásánál is nagyobb jelentőségű feladata a konjunktúraelméletnek a konjunktúraalakulás egyes fázisainak okát felkutatni. Mindaddig, amíg a deduktív megfontolások útján a konjunktúra lefolyásának gazdasági és egyéb tényezőkkel való okozati összefüggése bebizonyítva nincs, semmiféle korrelációs számítást észszerűen nem végezhetünk. Ha az elmélet ezt a két feladatot nem látja helyesen el, avagy nincs elmélet — mert feleslegesnek tartják —, amely ezeket a feladatokat ellássa, a konjunktúrákutatók és a konjunktúra-jóslás zsákutcába jut.²⁴

Tagadhatatlan tehát, hogy a konjunktúraelméletet illeti meg a logikai elsőbbség, mert a konjunktúrákutatók nem lehet el elméleti megfontolások és elméleti irányítások nélkül. Ha az amerikai kutatás ért is el eredményeket, az azzal magyarázható, hogy az sem volt mentes elméleti megalapozástól, hiába is állította ezt *Bullock*, *Persons* mellett a *Harvard*-intézet megalapítója. Az amerikai konjunktúrákutatóknak öntudatosan vagy öntudatlanul a mennyiségi elmélet szolgált alapjául. Döntő bizonyítékot szolgáltat ezen megállapítások mellett *H. Working* két munkája,²⁵ melyek a mennyiségi elmélet statisztikai igazolását és

²³ V. ö. *Anderson*: Ist die Quantitätstheorie statistisch nachweisbar? (Ztsch. f. Nö. Bd. II. 523—578. lapok.)

²⁴ Ezt az álláspontot fogadta el a Verein für Sozialpolitik 1928. évi zürichi gyűlésén a résztvevők többsége, különösen *Diehl* és *Altschul*. (Schriften des Vereins f. Sozialpolitik. Bd. 173.)

²⁵ V. ö. *Hayek*: Geldtheorie und Konjunkturtheorie (Wien, 1929. 142. l.) és *Michaelis*: Die Quantitätstheorie als Grundlage der Konjunkturforschung (Jena, 1928. 150—170. lapok). — Az amerikai konjunktúrákutatók legújabb elméleti állásfoglalását a következő megállapítás szemlélteti: Worthy of consideration also is the so called „profits theory” which centres attention, upon the role that changes in profits play in increasing production expanding credit, swelling capitalization of business enterprises and in various ways contributing to the boom which is finally followed by depression. (C. J. *Bullock* and W. L. *Crum*: The Harvard Index

a gyakorlati konjunktúrakutatás számára való fokozott mérvű hasznosítását tűzik ki céljukul. Ezek a tanulmányok mintegy az amerikai konjunktúrakutatás módszereinek utólagos elméleti igazolásaként tekinthetők.

A konjunktúrakutatás elmélet nélkül nem tud célt érni. A konjunktúrajóslás hívei megfelelnek arról, hogy a meteorológiában, mely a konjunktúrajóslás ideálja, szintén érvényesül a fenti tétel.²⁶ A konjunktúraelmélet sem mellőzheti azonban a konjunktúrakutatás eredményeit és nem felelhet meg feladatainak minden empirikus segédeszköz nélkül.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a konjunktúraelmélet és konjunktúrakutatás kapcsolatait nézve, az elsőbbséget az elméletnek kell adnunk, mert az elmélet az, amely deduktív okoskodásával rámutat a konjunktúrakutatás szempontjából is jelentős tünetekre és felszínre hozza a konjunktúra okait. Ezzel a munkájával az elmélet a vezérlőszempontokat nyújtja, a történeti kutatás a statisztikai anyagot szolgáltatja, a konjunktúrakutatás pedig matematikai-statisztikai módszereit az elméletileg kikristályosodott szempontok szerint alkalmazza az adatok értelmezésénél. Csak a háromirányú kutatás szoros együttműködése vezethet a konjunktúratanban eredményhez. Feleletet nyert az a kérdés is, hogy a konjunktúraelmélet módszere sem nem kizárólag az indukció, sem a dedukció; mindkettő egyaránt kell, hogy érvényesüljön, ha nem is egyenlő mértékben, mert hiszen az elméletben mindig a dedukció van túlsúlyban. E módszerek közös alkalmazása azonban korántsem kompromisszum, hanem helyes felismerése annak, mikor, melyik módszert kell alkalmaznunk.

Ezekután eldönthető az a harmadik kérdés is, melyik a cél és melyik az eszköz. A konjunktúraelmélet elsőbbsége mellett azt az érvet szokták felhozni, hogy a konjunktúrakutatás és konjunktúrastatisztika feladata jelenleg nem más, mint az elmélet eredményének igazolása. „A konjunktúrakutatásnak nem tervtelenül a valóság jelenségeit kell szemügyre vennie — írja *Streller* — és ezekről merész értelmezéssel feltételeznie, hogy a konjunktúra tünetei, hanem az a tudományos feladata, hogy tervszerűen anyagot gyűjtve össze, a különböző elméletek helyességére, illetve a valósággal való ellentmondásaira rámutasson.” Ez a felfogás, ha van is igazság benne, távolról sem mentes tévedésektől.

Minden konjunktúraelméletnek a helyesség szemszögéből nézve két kritériuma van: 1. hogy végkövetkeztetéseinek levezetése logikailag helyes legyen, és 2. hogy ezek a végső követ-

of economic conditions: interpretations and performance. 1919—31. The Review of Economic Statistics. 1932. XIV. 132—148. lapok.)

²⁶ Fr. *Baur*: Der gegenwärtige Stand der meteorologischen Korrelationsrechnung. (Meteorologische Zeitschrift, 1930. 50. 1.)

keztetések igazak legyenek, azaz ne álljanak ellentétben a gazdasági valósággal. A konjunktúrakutatás igazoló szerepének éppen ez utóbbi irányban van és kell is hogy legyen érvényesülési lehetősége. Az elméletnek célja viszont az, hogy az empirikus konjunktúrakutatásnak alapja legyen, a vezérlő szempontjait megadja és ezáltal a konjunktúrakutatás gyakorlati követeléseit lehetővé tegye. Már pedig a kettő közül azt kell a konjunktúratan tudománya által elérendő célnak tekintenünk, mely közelebb visz bennünket az élet céljaihoz. Elvégre a közgazdaságtan, melynek tárgya legelsőbbrendű szükségleteinkről, létünk anyagi feltételeiről való gondoskodás, nem tekinthető *l'art pour l'art* teoretizálásnak, célja csak a gazdasági lét, a gazdasági élet érdeke lehet.

A konjunktúratan gyakorlati törekvéseinek végső célja — egyesek felfogása szerint — a konjunktúrajóslás, amely miként a közönséges barométer az időjárást, a gazdasági helyzetváltozások alakulását jelzi. Felmerül azonban a kétség, egyáltalán van-e lehetősége a tudományos konjunktúrajóslásnak, mert ha lehetséges, minden bizonnyal ez az egész konjunktúratan méltó koronája. A kutatások mai állása alapján a jóslás lehetősége több, mint kétséges. Ilyen körülmények között nem marad más gyakorlati feladata a konjunktúratannak, mint éppen a konjunktúrapolitika célkitűzésének alátámasztása és eszközeinek megjelölése. Végeredményben tehát sem a konjunktúraelmélet, sem a konjunktúrakutatás nem tekinthető a végső célnak, hanem a konjunktúrapolitika. Az elmélet szolgáltatja a vezérlő szempontokat, amelyeket a konjunktúrakutatás hasznosít. E kettő közös és kölcsönös munkája pedig egybeolvad a konjunktúrapolitika célkitűzéseinek és eszközeinek keresésében.

6. Miután a konjunktúratan három nagy ágának egymáshoz való viszonya és az ezen ágakon belül megoldandó problémák meghatározást nyertek, nem nehéz meghatározni a konjunktúratan helyét a közgazdaságtan rendszerében.

A kérdés érdemét tulajdonképpen a konjunktúraelmélet rendszertani elhelyezése dönti el, és így az a problémánk, hol a helye a konjunktúraelméletnek a közgazdaságtan rendszerében. E kérdés eldöntését azonban meg kell előznie azon probléma tisztázásának, vajjon van-e egyáltalán helye a konjunktúraelméletnek a közgazdaságtanban? Azok a felfogások, amelyek a felvetett kérdésre tagadólag válaszolnak, ezt azért teszik, mert vagy egyáltalán kétségbevonják a konjunktúraelmélet lehetőségét, vagy feladatát más elmélet által látják megoldottnak, avagy éppen a konjunktúraelméletet nem a közgazdaságtanba, hanem a magángazdaságtanba utalják. De meg kell néznünk az érem másik oldalát is, van-e a közgazdaságtannak létjogosultsága a konjunktúraelmélettel szemben?

Mindezeknek a kérdéseknek közös megoldási kulcsa a konjunktúrának általunk felvett fogalma.

Így az első megoldandó probléma, mely a konjunktúraelmélet lehetőségét vonja kétségbe, a konjunktúrafogalom kiszámíthatatlansági elemén alapszik. Ha ugyanis a konjunktúra fogalmi eleme a ki nem számíthatóság, előre nem láthatás — érvel ez a felfogás — ez egyértelmű azzal, hogy a konjunktúra lefolyásában tulajdonképpen semmi tipikus nincs és így a generalizáló tudományok értelmében vett törvényszerűségekről a konjunktúraelméletben nem beszélhetünk. (*Hellmuth Wolff.*)

Ez az érvelés nem helytálló. A kiszámíthatatlanság eleme csak azt jelenti, hogy a konjunktúra lefolyása független a gazdaság alany akaratától, attól befolyásolhatatlan, vagyis hogy itt a piacon végbemenő oly változásokról van szó amelyek bizonyos mértékben szükségszerűen, a gazdasági élet belső erőinek hatása alatt fejlődnek ki. A kiszámíthatatlanságnak ez az értelmezése pedig éppen a törvényszerűségek lehetőségére, tehát a konjunktúraelmélet létjogosultsága mellett szól.

Újabb tápot nyert e felfogás a világgazdasági válság fejleményeinek kellő perspektíva-nélküli szemlélete folytán, mely a *Löwe* által felvetett kérdésnél — miként lehetséges konjunktúraelmélet — radikálisabb kívánván lenni, felveti: vajon lehetséges-e egyáltalán konjunktúraelmélet? Hogy ez a kérdés felvetődhetett és ilyen irányú feleletet nyert, annak oka a fentiekén kívül minden bizonnyal még az a törekvés, mely a statikus egyensúlyi rendszert félti a konjunktúraprobléma felvetésétől, és ennek magyarázatát is valamiféle módon az egyensúlyi elméletrendszerben kívánja megoldani. Míg a mérsékeltbb nézet hívei azt állítják, hogy a konjunktúra problémái konkrét, individuális problémák, amelyek nem tűnnek általánosítást, és így általános konjunktúraelmélet fel sem állítható (*Eucken*), vagy hogy a régebbi automatizmus képletével a jelenlegi konjunktúralefolyás meg nem közelíthető, minthogy a gazdasági folyamatok szerkezete, technikai és ezzel gazdasági felépítése megváltozott (*Lederer*), a radikális nézet (*Lutz*) szerint a konjunktúraelmélet felesleges, mert az empirikus kutatások azt bizonyítják, hogy egyáltalán nincsenek konjunktúraciklusok, tehát az általános elméleti problémafeltevés első előfeltétele sincs megadva; a barometerek csődöt mondtak, a *Juglar*-ciklus mellett felfedezték a hosszú hullámokat, majd a rövid hullámokat, újabban az agrárciklust és továbbmenőleg a különböző termelési ágak különleges ciklusait, vagyis az empirikus kutatás fejlődése a problémabeállítás általánosságának feloldása felé mutat. De nincs szükség konjunktúraelméletre azért sem, mert miként ezt az eddigi konjunktúraelméletek bizonyítják,²⁷ elméletileg sem lehetséges a konjunktúraciklus

²⁷ *Lutz* az eddigi elméleteket a problémafeltevés és megoldási kísérlet szemszögéből elemzi. Egész beállítottsága mentési kísérlet az egyensúlyi elmélet érdekében. Kérdéses számára e síkból a pangás, közelebbről a veszteséges eladás problémája. (*Allgemeiner Verlustabsatz.*) Eb-

tipusát kihámozni és a ciklus visszatérésének szükségességét bebizonyítani. A konjunktúraprobléma ezáltal csupán konkrét problémát jelent, csak az individuális konjunktúra megmagyarázásáról lehet szó. E konkrét konjunktúraprobléma megoldhatósága azonban mind a tiszta elméletre, mind a konkrét kutatásra feladatokat ró. Az empirikus kutatás számos oly tényezőre mutatott rá, amely a konkrét konjunktúra kialakulására befolyással van; ilyenek pl. a technikai újítások, tőkeképződés, terméshullámzások, hitelkiterjesztés. Az elmélet feladata ezek után abból áll, hogy e tényezők hatásait tisztán elméletileg vizsgálja. E vizsgálódások azonban megoldhatók a statikus elmélet keretei között, az egyensúlyi gondolat feladása nélkül. A feladat csupán a főbb adottság-variációk átgondolása és ezek hatásainak megállapítása. Vagyis a konjunktúraelmélet ezáltal egybeesik a körforgási elmélettel. E vizsgálódásokat egészíti ki a konkrét konjunktúrahullámzások tanulmányozása, ahol a fenti úton nyert tételek is alkalmazást nyerhetnek.

A *Lutz*-féle álláspont elfogadásával a konjunktúraprobléma a *Juglar* előtti fejlődési szakaszába esnék vissza.²⁸ Az elméleti részben kifejtésre talál a konjunktúraciklus szükségességének tétele. *Lutz* ezt a tételt tagadja, ami nem kis részben tulajdonítható azon törekvésének, hogy a statikus egyensúlyi elméleten belül keresen megoldást a konjunktúraalakulás tünetéyére. Ezt az is bizonyítja, hogy csupán a monetáris magyarázatnál hajlandó elismerni a statikus egyensúlyi rendszer összeegyeztethetőségét a konjunktúra-problémával.

Lutz azzal is érvel, hogy a fejlődés a különböző termelési ágak speciális ciklusainak felfedezése által a probléma-beállítás általánosságának feloldása felé vezet. Lehetetlen azonban észre nem venni, hogy ezek a speciális ciklusok — mint pl. a *Moore*-féle elemi ciklus, a *Hanau*-féle „sertésciklus“, vagy pl. a *Tinbergen*-féle hajóépítési ciklus²⁹ — merőben különböznek a konjunktúraciklustól. Előbbieknél a kereslet, kínálat és árak közötti alkalmazkodási folyamatról van szó, pontosabban arról, hogy a kínálat csupán késedelemmel alkalmazkodik az árakhoz; a ciklust az a reakciós intenzitás határozza meg, amivel a kínálat a normálistól eltérő árhoz alkalmazkodik. A *Hanau*-féle sertés-, helyesebben sertésárciklus a mezőgazdák tömeges hibás intézkedésén nyugszik, ismétlődése pedig az állatok

ből a szempontból tárgyalja le a klasszikusok, az elméleti elemzést és a nem elemzett tények leírását keverő ú. n. vegyes elméletek (*Lescure*, *Cassel*, *Spiethoff*, *Lederer* stb.), az újabb tiszta-elméleti irány (*Marx*, *Schumpeter*) és a statisztikai konjunktúrakutatás megoldási kísérleteit.

²⁸ Lényegében ugyanide jut el *Diehl* is, aki azonban minden elfogadható indokolás nélkül helyezkedik szembe azzal az általánosan elfogadott felfogással, mely a válságban csupán a konjunktúra egy részproblémáját hajlandó látni. (Konjunktur, Konjunkturtheorie és Krisen című cikkei a *Wörterbuch der Volksw.* 4. kiadásában.)

²⁹ V. ö. *Moore*: *Synthetic economics*, 1929. (Kritikáját lásd O. Weinberger: *Eine synthetische politische Ökonomie*. Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 77. 177—199. lapok.) — *Hanau*: *Die Prognose der Schweinepreise*. (Sonderh. 7. der Vierteljahrshefte für Konjunkturforschung. Berlin, 1930.) — *Tinbergen*: *Ein Schiffbauzyklus*. (Weltw. Arch. Bd. 34. 152—164. ll.) — *Marshak*: *Die Elastizität der Nachfrage*. (Tübingen, 1931.)

felhízlalási idejével függ össze. Ezzel szemben a konjunktúránál nem ilyen alkalmazkodási folyamatról van szó, hanem az árak, kereslet és kínálat egyidejű fel- és lehullámozásáról.

De még ha igaza volna is *Lutz*nak, hogy az eddigi elméletek a ciklikus visszatérés szükségességét nem tudják megmagyarázni, ebből nem vonható le az a következtetés, hogy ciklikus visszatérés nincs, csupán az, hogy a konjunktúraelmélet feladatát még nem tudta megoldani. Az empiria is *Lutz* ellen szól. Empirikus kutatások minden kétséget kizáróan igazolták a fellendülés, válság és pangás ismétlődését, a fejlett kapitalizmus kezdetétől napjainkig. Kétségtelen, hogy az egyes konjunktúrák nem teljesen azonos lefolyásúak, időbeli eltolódások, erősségi és kiterjedési különbségek előfordulhatnak és előfordulnak. De hogy van egy speciális konjunktúra-probléma, hogy a gazdasági élet fejlődése az utóbbi száz évben éppen a konjunktúraciklus formájában megy végbe, hogy a gazdasági élet alaptényezői, az árak, termelt mennyiségek, kamatok, bérek, tőkebefektetések, stb. egyidejű fel- és lefelé irányuló hullámozást mutatnak, ezt a tapasztalati tények kétséget kizáróan igazolják. Amire *Lutz* hivatkozik, hogy t. i. az empiria nap-nap után új és új hullámokra bukkan, ez nem cáfolata tételünknek, hanem megerősítése. A különböző hullámozgások felfedezése nem azt bizonyítja, hogy itt nincs probléma, hanem azt, hogy ez a probléma igen bonyolult. A gazdasági hullámozgások felbontása hosszú, közép és rövid hullámokra csupán azt a célt szolgálja, hogy a konkrét gazdasági helyzet kialakító tényezőinek okait könnyebben tudjuk megragadni, vagyis hogy e felbontás által egyáltalán eljussunk az okok ismeretéhez. És ha arra gondolunk, hogy e hullámok között lévő összefüggés ellenére milyen döntő szerepe van éppen a középhosszúságú, az ú. n. konjunktúrahullámoknak, hogy éppen ezeknek és csak ezeknek van a gazdasági étellel organikus kapcsolatuk, hogy csak ezek vannak a kapitalisztikus termelési és hitelszervezethez kötve, akkor a *Lutz*-al ellentétes állásponthoz juthatunk el, mely a konjunktúráváltozások elkerülhetetlen szükségessége és általános elméleti megmagyarázása mellett szól.

Ami pedig azokat a törvényszerűségeket illeti, amelyeket a tiszta statikus elméletnek a konjunktúraprobléma számára kell szolgáltatnia — amelyeket *Lutz* ismeretelméletileg határolt el, *Stucken* pedig gyakorlatilag akar megoldani az ú. n. konjunktúrajavító és rosszabbító mozzanatok elemzésével — ezek kétségtelenül oly problémák, melyek megoldhatók a statikus rendszerben és amelyekre a konjunktúraelméletnek szüksége is van. Hogy azonban ez volna a konjunktúraelmélet feladata, azt tagadnunk kell. Tény, hogy a konjunktúrátnemény megmagyarázása közben olyan problémákhoz ért el a kutatás, amelyek a statikus elméletben is megmagyarázhatók, de eddig megmagyarázva nem lettek. Minthogy a konjunktúrátan nem kapta készen és tisztázottan e kérdések megoldását a statikus elmélettől, kénytelen maga e problémával foglalkozni, mert csak így juthat el az igazi konjunktúraproblémákhoz. Nyilvánvaló, hogy e kutatásokat a konjunktúrátan munkásai is a statikus elmélet módszereivel, a variációs módszerrel végézik. Hogy a konjunktúrateoretikusok ezirányú, mondhatnók előmunkálatait, konjunktúraelméletnek nevezik-e vagy sem, csupán elnevezés dolga. A lényeg

az, hogy a konjunktúraprobléma ezen előmunkálatokkal nem merült ki. Hogy a gazdasági körforgás elméletén túl is vannak konjunktúra-problémák, arra már Löwe is igen helyesen mutatott rá, sőt a problémákat — úgymint a körforgás alaptényezőinek általános és szolidáris fel- és lehullámozását és a mozgás ritmikus átmenetét — is helyesen jelöli meg. Ugyanide jut el azonban Neisser is: „A vázolt variációs elméleti kutatások — írja — a konjunktúraelmélet elengedhetetlen alapját képezik, de nem azonosak vele. Két szempont az, ami bennünket a legtágabban értelmezett statikus elméleten túlvezet. Minthogy a kellő lassúsággal végbemenő variáció természeténél fogva csupán alkalmazkodási folyamat útján vezet új egyensúlyhoz és nem azon jellegzetes hullámozások útján, amelyeket konjunktúrának szoktunk nevezni, hirtelen fellépő nagyobb számú variációnak kell lenni, amelyek a konjunktúrát kiváltják. A tudomány jelenlegi állása szerint nem látszik valószínűnek, hogy egy adottság-változás megértethetné a konjunktúraciklust. Vajon nincsenek-e az adottság-változásoknak jellegzetes csoportjai, amelyek a konjunktúraciklus okának tekinthetők?”³⁰

Az említett második ellenvetés, amely a konjunktúraelmélet feladatainak ellátását más elméletre bízva, a konjunktúra és ártümenény közötti szoros kapcsolatból meríti érveit. Nyilvánvalóan ez a felfogás sem helytálló. Ha ugyanis a konjunktúra nem jelentene mást, mint az áralakulást, ennek a felfogásnak minden bizonnyal igaza is volna és az áralakulás megmagyarázása egyenlő volna a konjunktúraelmélettel. Amikor azonban az áralakulás és konjunktúra tümenényét egymástól élesen elkülönítettük, amennyiben a konjunktúra alatt más és több dimenziójú jelenséget értettünk, mint az áralakulás, ezzel már arra a kérdésre is feleletet adtunk, miért nem elegendő az áralakulás törvényeinek ismerete a konjunktúra megmagyarázásához.

Hogyan állunk azzal a harmadik ellenvetéssel, mely a konjunktúrában összes megoldandó problémáit nem a közgazdaságtanba, hanem a magángazdaságtanba utalja? Ez a felfogás

³⁰ Löwe: „Wie ist Konjunkturtheorie überhaupt möglich?“ című tanulmányában, miután felveti a kérdést, vajjon van-e a konjunktúraelméletnek önálló sajátos problémája, ahhoz az eredményhez jut, hogy a konjunktúraelmélet feladata a mennyiségileg meghatározható tényezők törvényszerű összefüggéseinek a mindenkor piaci helyzetben és e piaci helyzetek egymásutjának meghatározása. Ez a feladata tehát közös a gazdasági körforgás általános elméletével. Ha tehát a cirkulációs elmélet is meg tudja oldani ezeket a kérdéseket, a konjunktúraelmélet felesleges. Minthogy azonban — fejtegeti Löwe — e problémák a zárt statikus rendszerben meg nem oldhatók, épen a konjunktúra problémáinak megoldása érdekében van szükség az uralkodó statikus rendszer feláldozására és ennek dinamikus rendszerré való átépítésére. És épen ebben a dinamikus rendszerben van a konjunktúra-elméletnek önálló sajátos feladata és létjogosultsága. Löwe szerint azonban csak azok a kérdések tartoznak a cirkulációs elméletből a konjunktúraelméletbe, amelyek nem oldhatók meg a zárt rendszeren belül. — Neisser felfogását lásd: „Die Schichtung der Konjunkturtheorie“ című tanulmányában. (Festschrift für Spiethoff, 208. l.)

természetesen a konjunktúrafogalom magángazdasági szemléletéből indulva ki, jut ehhez a megállapításhoz.³¹ Ha tehát a konjunktúra magángazdasági szemléletű fogalmát fogadjuk el, akkor ezen állásfoglalásban rejlő igazságot sem tagadhatjuk meg. Ezt annál kevésbé tehetjük meg, mert hiszen a konjunktúrában egészének gyakorlatias, magángazdasági szempontú beállítottsága tagadhatatlan.

A konjunktúrában összes problémáinak megoldásánál azonban nem érvényesülhetnek magángazdasági szempontok. Tagadhatatlan, hogy a konjunktúra tünetévének vannak magángazdasági vonatkozásai is. De éppen azon átfogó jellegnél fogva, amely a konjunktúrát jellemzi, vagyis a magángazdaságok széles körét érintő hatásait véve figyelembe, a konjunktúra igazi problémái közgazdasági problémák. A magángazdaságtantól nem várhatunk és nem is kaphatunk feleletet arra, miért a konjunktúraciklus, vagyis a gazdasági helyzetek váltakozásának formájában valósul meg a fejlett kapitalisztikus gazdálkodás. Éppen azon oknál fogva azonban, hogy a konjunktúrában magángazdasági vonatkozásai is vannak, a konjunktúrában a legalkalmasabb arra, hogy átvezető út legyen a közgazdaságtanból a magángazdaságbanba.

Nem nehéz kielégítő választ adni arra a kérdésre sem, van-e a közgazdaságtannak a konjunktúraelmélettel szemben létjogosultsága, nem nyeli-e el, nem olvasztja-e magába a közgazdaságtan összes problémáit a konjunktúrában?³²

Ez a probléma ismét a konjunktúra fogalmával függ össze. A fentebb jelzett veszély ugyanis természetesen a konjunktúrában csak olyan fogalma mellett áll fenn, mely a konjunktúrát az egész gazdasági élet lefolyásával, az egész dinamikával azonosnak veszi. Az ilyen konjunktúrafogalom tartalmatlan és

³¹ V. ö. *Deutsch*: Konjunktur und Unternehmung. (Berlin, 1928. 14. l. és köv.) és *Glaser*: Konjunkturbeobachtung in Unternehmung und Unternehmerverbänden. (Betriebswirtschaftliche Forschungen, II. 31.)

³² Problémánk szempontjából igen érdekesek azok a fejtegetések, amelyekkel *Hans Mayer*: Der Erkenntniswert der funktionellen Preistheorien (Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart Bd. 2. 147. l. és köv.) című tanulmányában az árelmélet feladatait megvilágítja. Szerinte a funkcionális árelméletek, az egyensúlyelméletek az áralakulás folyamatának megmagyarázására alkalmatlanok. Ugyanis a folyamatoknak csak végső fázisát világítják meg, mindazt, ami megelőzte ezt az elért egyensúlyi helyzetet, sötétben hagyják. Felveti a kérdést, nem fordítva kellene-e történni, hogy t. i. nem a statikus elmélet az előlépcső, amelyen a dinamikus elmélet felépül, hanem először a dinamikus problémákat kell megoldani az árak alakulásának egész folyamatát megvilágítani, amellyel implicit egy fázis, t. i. a végső fázis is megadottnak tekinthető. Ez a felfogás a konjunktúra-probléma szempontjából is fontos következményekhez vezetne. *Mayer*-rel szemben, különösen ami a konjunktúraelméletek összefüggését illeti, *O. Conrad* véleményét fogadjuk el. (Kausale und funktionale Zusammenhänge im Wirtschaftsmechanismus. Zeitschrift für Nationalökonomie, Bd. 4. 625. ll.)

helytelen. Igaz ugyan, hogy a konjunktúratan figyelmét az egész gazdasági életre irányítja, ez azonban nem jelenti, hogy minden a gazdasági élettel összefüggő jelenséget hivatva volna megmagyarázni. A konjunktúratant csak a gazdasági hullámmozgások, az egyes gazdasági helyzetek váltakozása érdekli, és minthogy úgyszólván az összes gazdasági jelenségek ezzel a hullámmozgással szorosabb vagy tágabb okozati kapcsolatban állanak, magyarázati körébe vonja mindezeket a jelenségeket. Természetes azonban, hogy e jelenségeket csak a konjunktúra szempontjából magyarázza, vagyis nem azt nézi, mi a munka, a tőke, a hitel, miként alakul ki a tőkekamat, a vállalkozói nyereség és a munkabér, hanem csupán azt, hogy mennyiben van mindezeknek hatásuk a konjunktúra hullámzására.

Annak az állításnak tehát, mely a közgazdaságtan létjogosultságát a konjunktúraelmélettel szemben kétségbevonja, semmiféle komoly alapja nincs. Sőt annyira a közgazdaságtanra van utalva a konjunktúraelmélet, hogy míg a közgazdaságtan feladatait el nem látta (tehát nem magyarázta meg, mi a tőke, és mi a hitel, miként alakul ki a tőkekamat, és miként a vállalkozói nyereség, stb.), addig a konjunktúraelmélet feladatainak megoldásához hozzá sem foghat, hisz mindezeknek ilyen vagy más értelmű megoldása a konjunktúraelmélet kérdéseinek megmagyarázását is teljes mértékben érinti.

Ezzel adódik is már a konjunktúraelmélet helye a közgazdaságtanban. Mindaddig, amíg a rendszer kikepezve és felépítve nincs, amíg az összes gazdasági jelenségek magyarázatot nem találnak, a konjunktúraelmélet alól a szilárd alap hiányzik. Mindezeknek a problémáknak előzetes tisztázása tehát logikailag előfeltétele annak, hogy a konjunktúratan problémáit megoldhassuk. Így és ezért kerül logikus rendszerben a konjunktúraelmélet és ezzel együtt a konjunktúrakutatás és a konjunktúrapolitika is a közgazdaságtan rendszerének végére, amint ezt *Böhm-Bawerk* immár klasszikussá vált állításában — igaz, hogy csak a válságelmélettel kapcsolatban — kidomborította: „Das Thema der Krisen... steht nicht am Anfang der Systeme, sondern an ihrem Ende. Man kann ihm der Form nach Monografien widmen, nicht aber der Sache nach. Eine Krisentheorie kann nie die Untersuchung eines abgesonderten Theiles der socialwirtschaftlichen Phänomene sein, sondern sie ist wenn sie nicht ein dilettantisches Unding sein soll, immer das letzte oder vorletzte Capitel eines geschriebenen oder ungeschriebenen socialwirtschaftlichen Systems, die reife Frucht der Erkenntniss sämmtlicher socialwirtschaftlichen Vorgänge und ihres wechselwirkenden Zusammenhanges.”³³

³³ *Böhm-Bawerk: E. Bergmann: Geschichte der nationalökonomischen Krisentheorien. (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung. Bd. 7. 1898, 132. l.)*

Irodalom: Az e fejezetben tárgyalt problémák részletesebb megvilágításához v. ö.: *E. Altschul*: Konjunkturtheorie und Konjunkturstatistik. Ein Beitrag zur Charakteristik der empirisch-statistischen Strömungen in der amerikanischen Nationalökonomie. (Archiv Bd. 55. 60—90. ll. 1926.) és Die Mathematik in der Wirtschaftsdynamik. Grundsätzliche Bemerkungen. (Archiv Bd. 63. 523—538. ll. 1930.) — *O. Anderson*: Zur Problematik der empirisch-statistischen Konjunkturforschung. Kritische Betrachtung der Harvardmethoden. (Veröffentlichungen der Frankf. Ges. f. K.-forschung. Heft 1. 1929.) és Die Korrelationsrechnung in der Konjunkturforschung. (Veröff. d. Frankf. Ges. f. K.-forschung, Heft 4. 1930.) — *W. C. Mitchell*: Business Cycles. Berkeley, 1913. II. kiadás New York, 1927. (Publ. of Nat. Bureau of Ec. Res. Nr. 10.) Németül is: Der Konjunkturzyklus. Hgb. v. *E. Altschul*, Bonn u. Leipzig, 1931. — *J. Schumpeter*: Mitchells „Business Cycles“. (Qu. J. E. Vol. 45. 150—172. 1930.) — *E. Wagemann*: Konjunkturlehre. Eine Grundlegung zur Lehre vom Rhythmus der Wirtschaft. Berlin, 1928. és Einführung in die Konjunkturlehre. Leipzig, 1929.

A magángazdaságtan és konjunktúrátan határkérdéseihez v. ö. *P. Deutsch*: Konjunktur und Unternehmung. Die Konjunkturprobleme vom Standpunkt der betriebswirtschaftlichen Forschung und der Wirtschaftspraxis. Berlin, 1928. — *K. Gloger*: Konjunkturbeobachtung in Unternehmung und Unternehmerverbänden. Berlin, 1928. — Konjunktur und Betrieb. (Welt d. Kaufmanns. Bd. 11. 1930.) — *A. Isaac*: Konjunkturforschung vom Standpunkt der Betriebswirtschaftslehre. (Markt der Fertigware, Bd. 1. 65—101. 1929.) — *A. Isaac*: Die betriebswirtschaftliche Statistik im Dienste der Konjunkturforschung. (Allg. Stat. Arch. Bd. 18. 558—565. ll. 1929.) — *D. H. Macgregor*: Enterprise, purpose and profit: essays on industry. London, 1934. (Főleg az Enterprise and the trade cycle c. fejezet.) — Jól tájékoztat *H. B. Vanderblue*: Problems in business economics. Chicago and New York, 1925.

A keresletelemzés kérdéseibe jó bevezetést nyújtanak a Frankfurter Gesellschaft f. Konjunkturforschung következő kiadványai: *H. Staehle*: Die Analyse von Nachfragekurven in ihrer Bedeutung für die Konjunkturforschung. Bonn, 1929. (Heft 3.) — *M. Ezekiel*: Preisvoraussage bei landwirtschaftlichen Erzeugnissen. Bonn, 1930. (Heft 9.) — *H. Schultz*: Der Sinn der statistischen Nachfragekurven. Bonn, 1930. (Heft 10.) — V. ö. még *G. F. Warren and F. A. Pearson*: Interrelationships of Supply and Prices. (Cornell University Agricultural Experiment Station. Bulletin 466. Ithaca, 1928.) Ugyanitt igen részletes irodalom. — Kitűnő bibliográfia *L. O. Bercaw*: Price Analysis. Selected references on the theoretical aspects of supply and demand curves and related subjects. (Econometria Vol. 2. 399—421. ll. 1934.)

III. FEJEZET.

A konjunktúraelméletek történetének rendszere.

1. A rendszer alapelvei. — 2. A rendszer csoportjai.

1. Minden konjunktúraelmélet, mely nem akar légüres térben felépülni, magától értetődőleg igénybe veszi azt a két önként adódó alapot, amit egyfelől a gazdasági élet valósága, másfelől a közgazdasági gondolkodás eddigi eredményei az elmélet számára nyújtanak. Az előbbi terület kiaknázása elméletünk számára a tünettani részben történik, az utóbbi eredményeit tantörténeti vizsgálódásaink foglalják magukban. E tantörténeti vizsgálódások egyben bemutatják a konjunktúra-probléma bonyolult és sokágú voltát, de rámutatnak azokra a tényezőkre is, amelyek a konjunktúraprobléma megoldása szempontjából jelentőséggel bírnak. Épen ezért a tantörténeti rész tárgyalásának egyik vezető szempontja azoknak az eredményeknek kihámozása, amelyek egyfelől a mi elméleti magyarázatunk szempontjából, másfelől a konjunktúratünemény megmagyarázása szempontjából általában jelentőséggel bírnak.

A válság és konjunktúraelméletek történetének megírására, különösen ha ez kettős célt kíván szolgálni, — egyfelől t. i. a tanfejlődéstörténetének bemutatását, másfelől a problémamegoldás szempontjából jelentős tényezők kihámozását, — bizonyos rendszer-tani nehézségekkel jár. Az első felmerülő probléma az, vajjon külön adjuk-e a válságelméletek és külön a konjunktúraelméletek történetét. A kérdésre csak tagadólag válaszolhatunk. A konjunktúra fogalmában benne van a válság fogalma is, tehát a konjunktúraelméletben is benne kell lennie a válságelméletnek. Minden konjunktúraelméletnek ugyanis legalább arra a három kérdésre kell feleletet adnia, miért és miképpen emelkedik ki a gazdasági élet a pangásból (ez a fellendülés elmélete), miként következik be a ritmikus letörés (ez a válságelmélet). Harmadsorban magyarázatot kell adnunk az ismétlődésnek is. A régebbi, *Juglar* előtti elméletek természetesen csak a válságot magyarázzák meg, míg az újabb konjunktúraelméletek legtöbbje az összes kérdésekre feleletet ad, az

egész konjunktúraalakulást tartva szem előtt és egyben ezeknél az elméleteknél a fellendülés magyarázatából folyik a válság és ebből ismét a pangás magyarázata.

A jelentősebb elméleti magyarázatokat e mellett még az a tény is jellemzi, hogy mindenképen eleget akarnak tenni *Böhm-Bawerk* ismert tételének, vagyis konjunktúraelméletük rendszerüknek betetőzése akar lenni, amint ezt *Cassel* és *Schumpeter* elmélete jól példázza.

Nyilvánvaló, hogy a konjunktúratörténet ideális rendszere épen az volna, amely e kívánalmak mindegyikét figyelembe veszi.

a) Teljes mértékben ennek a követelménynek csak az elméleti magyarázatok szerzőkénti, esetleg időrendbeli egymásutánban való bemutatása felelne meg, ez azonban rendszernek nem volna nevezhető; e mellett az egyes elméletek közös tartalmi vonásait nem domboríthatná ki, teljesen áttekinthetetlen, egyszóval tudományos szempontból hasznavehetetlen volna.

b) A már említett második út, mely külön adná a válságelméletek fejlődését napjainkig és külön a fellendülés elméletének fejlődését, mindkét kívánalmat sértené és különösen az első szempont mellőzésével visszasüllyesztené a mai konjunktúraelméleteket a régi válságelméletek színvonalára.

c) A harmadik és legjárhatóbb út a különböző elméleteknek a konjunktúra, illetve a válságok okai szerinti csoportosítása. Ez a mi rendszerezésünknek vezérlő szempontja is. E szempont megválasztásából következik, hogy nem az egyes elméletek, hanem különböző magyarázati szempontok kerülnek előtérbe. Helyesen állapítja meg *Hansen* is, hogy nem lehet a nézeteket szerzők, hanem csupán elméletek szerint csoportosítani. A szerzőknek fenti „beskatulyázása” annak ellenére is lehetővé válik, hogy a legtöbb szerző az összes tényezőket számbaveszi, más tényezővel magyarázza a fellendülés keletkezését, ismét mással a válságot; általánosságban véve ugyanis főleg és elsősorban egy tényezőt emel ki, egy tényező képezi magyarázatainak sarkpontját, és így elméletének magva szerint egyik vagy másik csoportba sorozható.

A rendszernek túlzott jelentőséget nem szabad tulajdonítanunk. A rendszerezés mindig csak segédeszköz, mesterségbeli fogás, mely a kitűzött célt legjobban szolgáló anyagcsoportosítást teszi lehetővé. Minthogy kutatási célunk a válság, ill. konjunktúratünetemény okainak feltárása, ez kell, hogy legyen a rendszerezés vezérelve. Épen ezért kritikailag csak akkor szólhatunk hozzá más szempontokhoz, ha azokat a cél érdekében helytelennek találjuk. Általános kategóriák nincsenek, csak célszerűségi kategóriák. Más célokat szolgáló más konjunktúratörténeti rendszerezésnek például *Löwe*, *Heller* és *Lutz* fejtegetései, a mi célunknak az ő rendszerük nem felelhet meg, nem választhattunk rendszerezési szempontul módszertani szempontokat, mint amilyen pld. a statikus és dinamikus vagy az ezzel összevágó hullám-, illetve körforgási elméletek, mert rendszerezésünknek alapelve a konjunktúrahullámzások okai.

2. A rendszerezés alapelveinek megállapítása után következő feladatunk e rendszer csoportjainak meghatározása. Célszerűségi szempontok kívánják, hogy a kitaposott nyomokon haladva tovább, az általánosan elismert és használt endogén és exogén, illetve organikus és anorganikus tényezők közötti megkülönböztet-

tetést célunk érdekében mi is kihasználjuk. Ez a beosztás ugyanis tudományos szempontból nem kifogásolható, könnyen érthető és így gyakorlatilag is megfelelő. A fentebbi fogalmak azonban ma már igen különböző tartalommal forognak közösen a közgazdaságtanban, úgyhogy azt is le kell szögeznünk, mit értünk alattuk.

Az endogén és exogén okok közötti megkülönböztetés *Bouniatian*-tól ered, aki a válságokat a közgazdasági szervezettel való okozati összefüggés szerint csoportosítja. Szerinte azok az endogén válságok, amelyek a közgazdaság kapitalisztikus szervezetéből organikus szükségyszerűséggel következnek, amelyek ezen feltételnek nem felelnek meg, azok exogének. Ezen meglehetősen homályos osztályozás sarkpontjába kapcsolódik be az a másik felosztás, amely organikus és anorganikus okok és tényezők között tesz különbséget. Ezt a különbségtételt Alfred Weber fejtette ki először a Verein für Sozialpolitik emlékezetes hamburgi gyűlésén, 1903-ban: „A fellendülés és pangás anorganikus felfogásán azt értem, hogy azokat a tényezőket, amelyek e fejlődést okozzák, nem a gazdasági életben magában, hanem a gazdasági élet szabályszerű folyamatain kívül keressük. A gazdasági élet szemszögéből tekintve ezek a tényezők mintegy idegen testeknek látszanak, amelyek behatolnak a gazdasági életbe és ott hirtelen eltolódást idéznek elő, amely vagy fellendüléshez, vagy válsághoz vezet. Ezzel szemben az organikus konjunktúraelmélet szerint a gazdasági életben magában keresendők azok az erők, amelyeknek változása által a fellendülés kiváltódik.” (Schriften des V., f. S. Bd. 113. 267. 1.)

Az organikus és anorganikus elnevezést helyes mellőzni, mint-hogy az organikus és mechanikus felfogások közötti ellentétet vonná be ebbe az amúgy is zavaros problémakomplexumba. E mellőzést azért is megtehetjük, mert alapján véve az organikus és anorganikus tényezők közötti megkülönböztetés azonos az endogén és exogén tényezők közötti különbségtétellel, és *Herkner* óta így használja az irodalom. A két fogalom tartalmát illetően, *Löwe* szerint az a döntő szempont, vajjon valamely tényező exogén-e vagy sem, hogy a gazdasági körforgáson kívül avagy belül következett-e be. Ez a felfogás az egyszerű és csupán a célszerűség szempontjából felvett módszertani eszköznek túlértelmezése, olyannyira, hogy ez gyakorlatilag teljesen használhatatlanná válik. A *Löwe*-féle értelmezésben például fel kellene adnunk pénzszerű és nem pénzszerű tényezők közötti általánosan elismert és igen célszerű (további) különbségtételt. Ezen az alapon ugyanis pld. a *Hahn*-féle hitelinflációs-elmélet exogén elmélet, a *Fisher*-féle pénzszerű elmélet endogén elmélet. Vagy hogy még szembetűnőbben domborítsuk ki ezen értelmezés tarthatatlanságát, az „ipari tartaléksereg”, mely mind *Marx*, mind *Oppenheimer* elméletében válságelőidőzőként szerepel, utóbbi értelmezésében endogén, *Marx* értelmezésében exogén tényező lesz. Tulajdonképpen már ekkor is célszerűen aknáztuk ki az endogén és exogén szempontokban rejlő rendszerezési elvet, ha endogéneknek a gazdasági élet köréből kiinduló, vagyis gazdasági, exogén tényezőknek pedig a gazdasági élet körén kívül fellépő, vagyis nem gazdasági tényezőket, illetve az ezen tényezőkön alapuló elméleteket nevezzük. Többé-kevésbé ezt teszi *Röpke*, de még sokkal határozottabban *Spiethoff*, aki az endogén elméleteket „inkräftige

Wechsellagentheorie"-nak nevezi. „Man darf diese Ursachen als die inkräftigen bezeichnen, — írja — weil sie aus der Wirtschaft selbst, und ihren eigenen Elementen entspringen.” (Krisen 82 l.) Erre az értelmezésre Löwe megjegyzi, hogy a nem gazdasági tényezők csak esetlegesen és véletlenül okoznak zavarokat, tehát a tulajdonképeni konjunktúraelméletből kizárandók és csakis akkor veendőek fel konjunktúraokok gyanánt, ha gazdaságilag jelentősekké válnak. Löwe-nek ez az ellenvetése azonban legfeljebb oly pluralisztikus (színtelen) elmélet elleni érdemi (tehát nem a rendszer, hanem a tartalom ellen irányuló) kifogásként jöhet számításba, mely nem gazdasági tényezőkkel magyaráz, de ez a különbségtétel mint tantörténeti rendszerezési szempont annál is inkább megállja helyét, mert — amint látni fogjuk — tényleg vannak oly elméletek, amelyek a fentebbi értelmezésben exogéneknek mondhatók. Hogy ezek helyes magyarázatai-e a konjunktúra tünetményének, az már más kérdés, az a rendszer lényegét nem érinti.

Hangsúlyozottan kell tehát kiemelnünk, hogy az endogén és exogén tényezők közötti megkülönböztetés csak rendszerezési szempont, és nem esik egybe az endogén és exogén válságok közötti különbségtétellel. Ezt a különbséget egy példával világíthatjuk meg. Dietzel elméletét a természeti tényezőkkel magyarázó exogén elméletek sorába utaljuk, de Dietzel nem az exogén válságokat, hanem éppen úgy, akár Spiethoff vagy Cassel, a gazdasági konjunktúrát és az endogén válságokat akarja megmagyarázni. Az exogén válságokat t. i. a legtöbb konjunktúraelmélet kizárja magyarázati köréből. Ezt különösen kidomborítja Sombart, Vogel, Schumpeter, Mises; Spiethoff fogalmilag is elválasztja a kettőt és az exogén válságot „Klemme”-nek nevezi. Hawtrey ugyancsak kizárja az extraciklus vizsgálatát. Az összetévesztés lehetőségét tulajdonképen két körülmény idézi elő. Egyfelől az, hogy a szétválasztást mint rendszerező szempontot Bouniatiantól vette át a tudomány, aki a válságokat osztályozza így. Másfelől az exogén tényezők nagyban egészében fedik az exogén válságok előidéző okait.

Az endogén és exogén elméleten belül további különbséget teszünk egyfelől a pénzszerű és nem pénzszerű, másfelől a természeti, szociális, technikai és pszichológiai elméletek között. A nem pénzszerű elméleteket továbbmenőleg már most azon alapelve szerint csoportosíthatjuk, vajjon a termelés vagy fogyasztás (illetve — mint-hogy a fogyasztást a jövedelemeloszlás határozza meg — jövedelemeloszlás) szférájában keresik-e a konjunktúra okait. Így válnak szét a túltermelési (ill. túltőkésítési) és a fogyasztáshiányelméletek. A pénzszerű elméleteken belül nagyban egészében ismét két típus válik ki, és pedig a szoros értelemben vett pénzszerű elméletek, amelyek főleg a pénzoldalon keresik a konjunktúra okát és a hitelszerű konjunktúraelméletek, melyek főleg a járulékos hitelnyújtás konjunkturális befolyását tartják központi problémának.

A harmadik csoportot azok az elméletek alkotják, amelyek sem az egyik, sem a másik tényező döntő szerepét nem ismerik el és tulajdonképen az összes gazdasági, sőt sokszor nemgazdasági tényezőket is számbaveszik a konjunktúratünetmény megmagyarázásánál. Az elméletnek ezt a csoportját éppen ezért szintelen elméletnek

nevezném. Ez a csoport rendszertanilag mintegy összekötő kapocsként szerepelhet a pénzszerű és nem pénzszerű elméletek között.

Összefoglalva tehát rendszertani fejtegetéseinket, a válság- és konjunktúraelméleteket a következő tényezők szerinti csoportosításban tárgyaljuk:

A) Gazdasági (endogén) elméletek.

- I. Konjunktúraokok az áruoldalon.
 1. Konjunktúraokok a termelési szférában.
 2. Konjunktúraokok a jövedelemeloszlási szférában.
- II. Színtelen konjunktúraelméletek.
- III. Pénzszerű (monetárius) elméletek.
 1. Szoros értelemben vett pénzszerű elméletek.
 2. Hitelszerű konjunktúraelméletek

B) Nem gazdasági tényezőkkel magyarázó (exogén) konjunktúraelméletek.

- I. Természeti tényezőkkel magyarázó elméletek.
- II. Pszichológiai tényezőkkel magyarázó elméletek.
- III. Technikai tényezőkkel magyarázó elméletek.
- IV. Szociális tényezőkkel magyarázó elméletek.

Az egyes elméletcsoportok tárgyalásánál röviden összefoglalom a magyarázat főbb alapelveit és bírálatát nyújtom, majd ezt követőleg a csoport főbb elméleteinek rövid ismertetését is adom.

Irodalom: *A válságelméletek történetét* igen nagy alapossággal dolgozza fel általánosan elismert munkájában *E. v. Bergmann* (*Geschichte der nationalökonomischen Krisentheorien*. Stuttgart, 1895.), aki az összes addigi kb. 330 válságelmélet bő kritikai elemzését adja, a pénzszerű elméletek tudatos mellőzésével. — Igen világos munka *W. Fischer*: *Das Problem der Wirtschaftskrisen im Lichte der neuesten nationalökonomischen Forschung*. Karlsruhe, 1911. — Különösen a válságelméletek története szempontjából bírnak jelentőséggel a következő munkák: *N. Pinkus*: *Das Problem des Normalen in der Nationalökonomie*. Leipzig, 1906., amely a normális teleologikus szemléletének szemszögéből nézi a válságelméleteket. — *E. R. Jones*: *Economic Crises*. New York, 1900. — *M. v. Tugan-Baranovsky*: *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*. Jena, 1901. — *E. H. Vogel*: *Die Theorie des volkswirtschaftlichen Entwicklungsprozesses und das Krisenproblem*. Wien, 1917. c. munka tantörténeti része. — *H. E. Miller*: *Earlier Theories of Crises and Cycles in the United States*. (Qu. J. E. Vol. 38. 294—329. II. 1924.)

A konjunktúraelméletek tantörténeti irodalmából kiemelkednek: *A. Löwe*: *Der gegenwärtige Stand der Konjunkturforschung in*

Deutschland. (Festgabe f. L. Brentano. München u. Leipzig, 1925. Bd. II. 329—377. l.) c. nem rendszeres, de gondolatokban igen gazdag munkája. — *K. Zimmermann*: Das Krisenproblem in der neueren nationalökonomischen Theorie. Halberstadt, 1927. E munka mintegy Bergsmann művének kíván folytatása lenni az újabb fejlődés bemutatásával. Különös érdeme, hogy az egyes szerzők konjunktúraelméletét rendszereik keretében tárgyalja. — *A. H. Hansen*: Business Cycle Theory. Its development and present status. Boston and New York, 1927. Eredetileg vitákat Foster és Catchings elméletével szemben, de ennek kapcsán az összes jelentősebb elméletek mélyreható elemzését nyújtja. A történeti irodalom egyik legkiemelkedőbb munkája. — *W. Heinrich*: Grundlagen einer universalistischen Krisenlehre. Jena, 1928. A munka első, tantörténeti része a második részben nyújtott univerzalista konjunktúraelmélet megalapozása kíván lenni, azonban attól tárgyalásának és kritikájának szempontjait tekintve teljesen független. Igen részletes és alapos, használható tantörténeti áttekintést nyújt. — *W. M. Persons*: Theories of Business Fluctuations. A classification of the theories. (Qu. J. E. Vol. 41. 94—128. ll. 1926.) Különösen bő anyagot szolgáltat az amerikai elméletekre nézve. — *F. Burchardt*: Entwicklungsgeschichte der monetären Konjunkturtheorie. (Weltw. Arch. Bd. 28. 77—143. ll. 1928.) Kitűnő fejlődéstörténetet ad. — *H. Wagenführ*: Die Konjunkturtheorie in Rußland. Jena, 1929. Sok érdekes adalék mellett sem meríti ki a címben megjelölt témát. — *L. Miksch*: Gibt es eine allgemeine Überproduktion? Jena, 1929. c. munkájában az általános túltermelés problémáját tantörténeti szempontból igen jól és részletesen világítja meg. — *Fr. Lutz*: Das Konjunkturproblem in der Nationalökonomie. Jena, 1932. Módszertani és ismeretelméleti szempontból dolgozza fel a konjunktúramagyarázatokat. — *L. V. Birck*: Theories of over-production. (Ec. Journ. Vol. 37. 19. és köv. ll. 1927.) — *H. Gottschalk*: Die Kaufkraftlehre. Eine Kritik der Unterverbrauchslehren von J. A. Hobson, E. Lederer, W. T. Foster u. W. Catchings. Jena, 1932. Kritika a Spiethoff-elmélet szem előtt tartása alapján. — *Boér Elek*: A konjunktúra elmélete. Budapest, 1927. — *J. R. Commons, H. L. McCracken és W. E. Zeuch*: Secular trends and business cycles: a classification of theories. (Rev. of Ec. Stat. Vol. IV. 244—263. ll. 1922.) — *C. Snyder*: Das Studium der Krisen und Wirtschaftszyklen in den Vereinigten Staaten. (Wirtschaftstheorie der Gegenwart. Bd. 4. 17—31. ll. Wien, 1928.) — *A. Fossati*: Una introduzione allo studio dei cicli e delle crisi economiche. (Riv. di Pol. Ec. 21. köt. 273—294. ll. 1931.) — *H. Kehren*: Die Entwicklung der Konjunkturtheorie in der französischen Sozialökonomik. Köln, 1928. Diss. — *S. S. Kuznets*: Monetary business cycle theory in Germany. (J. P. E. Vol. 38. 125—163. ll. 1930.) — *M. Moiséev*: Contribution à la classification des théories des crises. (Rev. des Sciences Écon. 1930. 12. l.) és Théories monétaires des crises économiques. (Rev. d'Hist. Écon. et Soc. 18. köt. 505—524. ll. 1930.) — Részletesebb tantörténeti anyag található még *M. Hirsch, R. Stucken, J. Lescure* munkáiban, valamint a legtöbb rendszeres közgazdaságtanban, így *A. Weber*nél, *O. v. Zwiedineck-Südenhorst*nál, *Heller F.*-nél, *A. Hesse*-nél stb.

Rövid és általános bevezetőképén is használható tantörténet található *Diehl-Mombert*: *Ausgewählte Lesestücke zum Studium der politischen Ökonomie*. Bd. 7.: Wirtschaftskrisen. II. kiadás. Karlsruhe, 1920. bevezetésében Mombert tollából. — *W. Heller*: *Die Entwicklung der Grundprobleme der volkswirtschaftlichen Theorie*. Leipzig, 1931. IV. Aufl. 134—149. ll. — *W. C. Mitchell*: *Business cycles*. II. Ed. New York, 1927. (Németül: „Der Konjunkturzyklus.” Hgb. v. *E. Altschul*. Leipzig, 1931.) — *A. Spiethoff*: *Krisen*. (Hwb. d. Staatsw. IV. Aufl. Bd. VI. Jena, 1925.)

A legújabb irodalomból: *H. S. Ellis*: *German monetary theory 1905—1933*. Cambridge, Mass., 1934. A német monetárius konjunktúramagyarázatoknak a legapróbb részletekig kiterjedő, alapos kritikai elemzése. — *A. L. Macfie*: *Theories of the trade cycle*. London, 1934. Kitűnő és könnyen érthető áttekintés az angol nyelven közzétett irodalom alapján. — *G. Haberler*: *Systematic Analysis of the Theories of the Business Cycles*. (League of Nations. Economic Intelligence Service. 1934. Könyomatos.) Kitűnő összefoglalása a konjunktúraelmélet kérdéscsoportjainak az irodalomban teljesen járatos olvasó számára.

IV. FEJEZET.

A túltermelési elméletek.

1. A válságelméletek kifejlődésének gazdaságtörténeti előzményei. — 2. A válságelméletek kifejlődésének gazdaságelméleti előzményei. — 3. A piacok elmélete. Say. — 4. James Mill és Ricardo felfogása. — 5. A piacelmélet epigonjai. — 6. Támadások a piacok elmélete ellen. A naiv túltermelési elméletek. — 7. Az általános túltermelés elmélete. Malthus. — 8. A túltermelési elméletek bírálata.

A válságelméletek kifejlődésének gazdaságtörténeti és gazdaságelméleti előzményei.

1. Mint minden valóságtudománynak, a közgazdaságtannak is két nagy éltető forrása van: egyfelől a gondolat függetlenül minden készítő érdektől, másfelől maga az élet.¹ Ha a közgazdaságtan fejlődésének történetét vizsgáljuk, úgyszólván minden irányáról és minden problémájáról megállapíthatjuk egyik vagy másik nagy ösztönzőerő érvényesülését. Minden nagy szellemi eszmeáramlat a közgazdaságtanban is híveket talált és jellegzetes irányokat alakított ki. Jellemző erre a hosszú évszázadokon át uralkodó természetbölcsélet, amely a jog terén a természetjog, az irodalom terén pedig a klasszicizmus uralmához vezetett, a közgazdaságtan terén a fiziokraták és az individuális liberális angol klasszikusok tanításaiban éli ki magát. Épen így megtalálható az ellenhatásként fellépő történeti irány az irodalomban (romanticizmus), a jogban (jogtörténeti iskola) és a közgazdaságtanban (történeti iskola). De még a szellemi áramlatoknak hatásánál is szembetűnőbb a gazdasági élet ösztönző hatása a közgazdasági gondolkodás fejlődésére. Elegendő itt tudományunk egyik legkiemelkedőbb alakjára gondolnunk. A currency elmélet ricardianus megalkotását, nemkülönben Ricardo földjáraadékelméletét, gazdaság-

¹ V. ö. Navratil Ákos egyetemi előadásaiival.

politikai indítékoknak, a gazdasági életnek a közgazdasági gondolkodásra gyakorolt közvetlen megtermékenyítő hatásának köszönhetjük.

A válság- és konjunktúraelmélet fejlődésére egész napjainkig, inkább a gazdasági életnek a közgazdasági gondolkodásra gyakorolt ösztönző hatása nyomta rá bélyegét. Ez magyarázza meg azt a körülményt, miért fejlődött ki előbb a válságelmélet és csak később a konjunktúraelmélet, és miért találjuk meg előbb a pénzszerű konjunktúraelméletek halvány körvonalait. Nyilvánvalóan azért, mert a válság volt a szembe-tünőbb, a „drámai” (Cassel), mely megrázkódtatta a gazdasági életet, tehát a közgazdasági gondolkodást elsősorban ez a pusztító hatású tünemény ragadta meg. Minthogy pedig a közgazdaságtan, legkezdetlegesebb szakaszában elsősorban a pénz-probléma körül mozog, első tudományos értelemben vett monográfiája a pénzről szól és épen a pénzprobléma volt az, amely a közgazdasági gondolkodást az élethez közel hozta, a pénz oldaláról kísérlik meg legelőbb a válság megmagyarázását.

Az első válságelméleteket, vagy ezeknek körvonalait csak abban a korban kereshetjük, amikor már megjelennek a gazdasági életben a válságok és szembe-tünően éreztetik hatásukat. A naturálgazdálkodás korában oly válságok, amelyek elméleti magyarázat tárgyai lehetnének, nem voltak. De ismeretlenek a középkori gazdálkodás formái között is, hiszen a termelés és fogyasztás nem vesztették még el a patriarchális kapcsolataikat, a termelés a fogyasztó megrendelésére történt (Kundenproduktion), tehát a szükségletek közvetlen fedezését szolgálta.

A gazdasági válságok csak akkor tűnnek fel, amikor a termelés és fogyasztás közé ékelődik a forgalom. A termelés ettől kezdve közvetlenül a forgalom céljaira történik. A termelő munkáját immár nem a fogyasztó megrendelése irányítja, hanem maga a termelő, akinek csak egy zsinórmértéke van, az áralakulás. Ily módon kezd mind nagyobb és nagyobb szerepet játszani a gazdasági életben a piac és ezzel együtt a gazdasági verseny. Ezáltal áll be a lehetősége annak, hogy a kereslet és kínálat, a termelés és fogyasztás közötti összhang, mely ezideig megvolt, bármely okból felbomoljon.

Nyomon követi ezt egy másik jelenség is, mely a termelés körén belül játszódik le. Míg ugyanis a jószágelőállítás eleinte egyszerűen az ember keze munkájával, esetleg kezdetleges szerszámokkal történt, a technikai fejlődés (gazdasági forradalom) a gépek feltalálása stb. lehetővé teszi a nagyüzemi termelést, aminek következményeképpen egyidejűleg beiktatódnak a termelés kerülő útjai. Már nemcsak használati javakat, hanem a termelés céljait szolgáló tőkejavakat is termelnek. Ezzel a termelési folyamat még bonyolultabbá lett és a termelés és

fogyasztás közötti összhang megbomlása még fokozottabb mértékben vált lehetővé. A gazdasági élet fejlődésének ezek az irányai mindinkább és inkább tökéletesedtek, izmosodtak és így vezettek a kapitalizmus kifejlődéséhez.

Még e fejlődés gyermekcipőben járt, amikor már meg volt adva a lehetősége annak, hogy válságok álljanak elő. Gazdaságtörténeti kutatások igazolják, hogy már ebben a korban is voltak válságok, még hozzá épen a gazdaságilag legfejlettebb nyugateurópai államokban. A korai kapitalizmus válságai, akár a spekulációs válságot, akár az alapítási válságot nézzük, nem voltak alkalmasak a közgazdasági gondolkodás oly irányú ösztönzésére, mely válságelmélet kialakulásához vezetett volna. Ezek a válságok ugyanis szembetűnően helyhez és időhöz kötöttek voltak, legtöbbszörre politikai természetűek, úgyhogy az elméletnek nem lehetett szerepe megmagyarázásukban. A válságok időnként visszatérő volta, ismétlődésük volt az, mely elsősorban ragadta meg az elmélet figyelmét és ez az ismétlődés főleg és elsősorban a válságok harmadik típusának, a túltermelési válságoknak sajátja, és tulajdonképpen csak a XVIII. század vége óta, illetve a XIX. század elején kezd mutatkozni.

A gazdasági élet alakulása, a periodikusan fellépő túltermelési válságok tüneténnyel nehéz probléma elé állítja a közgazdasági gondolkodást. A visszatérő válságok tüneténnyé ugyanis e válságok okainak feltárását teszi feladatává.

2. Természetes azonban másfelől, hogy a válságelmélet nyomait csak abban a korszakban találjuk meg, midőn a közgazdaságtan elmélete a fejlődésnek arra a fokára jutott, hogy a gazdasági élet lényegét és központi problémáját a gazdasági körforgást tudatosan meglátja és felismeri. Ez a gondolat pedig először csak a fiziokraták tanaiban található meg.²

Quesnay fellépése épen ezért jelent fordulópontot tudományunkban. A „*Tableau Economique*” tulajdonképpen egy félelmetes válság elkerülése ellen íródott. Ebben találjuk meg először a termelési és jövedelemeloszlási-szféra jelenségeinek részletes elemzését, nemkülönben azt a genialis meglátást, mely a termelés, jövedelemeloszlás és fogyasztás közötti szoros összefüggést észreveszi. A *Quesnay* által megkezdett munkát folytatja és mélyíti tovább az angol klasszikus iskola, hozzá-

² Azonban a merkantil irány sem teljesen jelentőség nélküli a konjunktúratan története szempontjából. Mint már kifejtettük, a közgazdasági gondolkodás már kezdettől fogva az egyensúly problémája körül mozgott. A merkantilistáknak is voltak ezirányú, meglehetősen élesen megfogalmazott tételeik, amelyek különösen a külkereskedelem egyensúlyát tartották szem előtt. Azért propagálták a nemesérc behozatalát és e mellett oly gazdasági politikát, amely a gazdasági élet egyensúlyi zavarait megszünteti. (James Steuart: *An inquiry into the principles of political economy*. London, 1770.)

fűzve a maga individuális, liberális szellemű tanításait a gazdasági élet természetes rendjéről, vagyis azt az eszmét, hogy a gazdasági élet a gazdasági erők szabad érvényesülése esetén harmónikus egyensúlyban van.

Mikor a közgazdaságtan tudománya már e fejlődési fokig eljutott, fordult figyelme a mind gyakrabban és szinte ördögös pontossággal újra és újra periodikusan fellépő válságok felé. Ez a szabályos visszatérés azt a gondolatot váltotta ki, vajjon nem a szabad versenyen alapuló kapitalisztikus gazdálkodás jellegzetes és elkerülhetetlen jelenségével áll-e szemben, és a figyelme már most ezen összefüggések kutatása felé fordult.

A tudomány, amikor először kezdett a válságok problémájával foglalkozni, tagadta, hogy ezek a kapitalisztikus gazdasági rend szerkezetének következményei. A klasszikus közgazdaságtan mást nem is tehetett, ha hű akart lenni önmagához. Minthogy azonban válságok mégis voltak, és ezekre magyarázatot kellett találni, ezeket egyrészt egyes üzletemberek könnyelműségével és vigyázatlanságával, másrészt természeti csapásokkal, helytelen és elhibázott gazdaságpolitikai intézkedésekkel okolták meg, amelyek múltó természetűek.

A piacok elmélete.

3. A periodikusan visszatérő túltermelési válságok azonban mélyebben járó védekezésre kényszerítik a klasszikus iskolát is. A kapitalisztikus termelés legfájdalmasabb ellentmondása, vagyis az egyik oldalon, a termelők oldalán a javak túlságos bősége, a másik oldalon, a fogyasztók oldalán, éhező és nélkülöző tömegek, a hobson-i „Plenty of poverty” robbantotta ki a válság tudományos megmagyarázásának szükségességét. Ezt a kiáltó ellentmondást látta maga előtt és látja maga előtt minden válság idején a nagy tömeg, ez az, amit megérteni nem tud és amire a tudománytól vár feleletet. Ez a probléma, vagyis a termelés minden ágában mutatkozó túltermelés, az úgynevezett általános túltermelés került a válságelmélet megszületésekor — a híres Say—Ricardo—Malthus levelezésben — a tudományos megvitatás középpontjába, amelyet mint a válság egyetlen okát kezeltek. A klasszikusok a válság problémájával nem bírtak megbirkózni. E problémát ugyanis a statikus rendszeren belül kísérelték meg megoldani, holott e rendszeren belül a problémának megoldása nincs. A klasszikusok válságelmélete, a híres piacelmélet — *théorie des débouchés* — amelyet az első tudományos értelemben vett válságelméletnek nevezhetünk, a lényegében nem is válságelmélet, válságmagyarázat, hanem az általános túltermelés lehetetlenségének bizonyítása. A klasszikus válságelmélet ilyenképpen nem is azon

probléma körül forog, mivel magyarázható a válság, az általános túltermelés-e a válság oka, hogyan keletkezik az általános túltermelés, hanem lehetséges-e általános túltermelés. A rendszer előfeltevéseiből kiindulva, szükségképen ahhoz a tételhez jut a piacelmélet, hogy általános túltermelés nem is létezhet, sőt Say szerint nem is létezik. Ez az önellentmondás, mely a valóság és elmélet között fennáll, *Malthus* és iskoláját is foglalkoztatja, de e jelenséget ő sem tudja megmagyarázni.

A piacelméletet a klasszikus iskola nagy híve, terjesztője és egyben továbbfejlesztője, a francia Jean Baptiste Say fejtí ki.³ Say mellett James *Mill* és *Ricardo*, majd később különösen John Stuart *Mill* e tan továbbfejlesztői.

Say abból indul ki, hogy minden jószág három tényező —

³ J. H. *Hollander* bevezető tanulmányában, amelyet T. E. *Gregoryval* együtt közreadott *Ricardo*: „Notes on Malthus” című munkájához írt, érdekes megvilágításba helyezi a Theorie des Débouchés szerzőségének kérdését. Say „Traité”-jában, még pedig ennek 1803. évi első kiadásában, még alig van valami a híres piacelmélet alapelveiből. A II. kiadás 1814-ből épen abban különbözik nagymértékben az elsőtől, hogy a régi 3 oldal terjedelmű „Des Débouchés” fejezetet Say teljesen átirta: Now become Chapter XV. of Book I. — írja *Hollander* — into the form in which it was there after to figure as Say's best known contribution to economic science”. Csakhogy 6 évvel a piacelmélet ezen bővebb kifejtése előtt, már megismerkedik az angol közvélemény a klasszikus állásponttal James *Mill* híres vitáirából. A szerzőség kérdéséről ennek kapcsán *Hollander* a következőket írja: „It is of curious interest even though not of scientific importance to consider the respective claims of Mill and Say to authorship of the doctrine. As to chronological priority the doubt is clearly to be resolved in favor of Mill. But the larger credit of originality is not so easily assigned.” (I. m. LXXXII.)

Ricardo Malthus-sal folytatott levelezésében számos helyen mint „the theory of Mr. Mill”, „Mr. Mills idea” stb. beszél a piacelmületről. Ennek okát *Hollander Ricardo, Malthus, Mill* és Say személyi kapcsolataiban látja. Ez a *Mill*-re való hivatkozás utoljára *Ricardo* 1814. október 23-ról keltezett 20. levelében fordul elő. Már a következő 21., 1814. dec. 18-ról kelt levelében *Ricardo* beszámol arról, hogy Say — aki akkor Angliában járt — Londonból jövet, épen James *Mill* ajánlásával, járt *Ricardo*-nál Gatcomb Parkban. Beszélgetésük és vitatkozásuk után *Ricardo* minden valószínűség szerint elolvasta vagy újból elolvasta Say *Traité*-jét, mert még ugyanazon levelében a következőket írja *Malthus*-nak: Mr. Say in the new edition of his book p. 99, vol I, support I think, the very (same) doctrine, that demand (is) regulated by production... Demand (is) always an exchange of one commodity to another... Ezek után *Ricardo* a „Principles” 1817-es kiadásának bevezetésében azt írja többek között *Say*-ről: ...but who has succeeded science in a more logical and more instructive order and has enriched it by several discussions, original, accurate and profound. És a mondathoz jegyzetben hozzáfűzi: Chap. XV. Part I, Des Débouchés contains in particular some very important principles, which I believe were first explained by this distinguished writer.” *Hollander* megemlíti még, hogy John Stuart *Mill* fiúfi kegyeletében sem ment tovább, mint annak megállapítása: The merit of having placed this most important point in its true light, belongs principally on the continent to the judicious J. B. Say and in this country to Mr. Mill. (V. ö. Notes on Malthus: Principles of Political Economy by David Ricardo. Edited

a munka, a tőke és a föld — közreműködése által termelődik. E három tényező szolgálatait, az ú. n. services productives-t, a vállalkozó foglalja egybe, csoportosítja őket a termékek előállításánál. A vállalkozó eladja a termékeket a piacon, ahol a szükségletkielégítés vágya folytán ezek iránt kereslet mutatkozik, a hozamból kifizeti a termékeny szolgáltatokat, amelyeknek igénybevételéért korlátolt mennyiségeik folytán fizetnie kell. Ez a hozam teljes mértékben megoszlik a termékeny szolgáltatok és a vállalkozók között. A termelésben résztvevők oly mértékben kapnak ellenszolgáltatást, amily mértékben értéket alkotnak, tehát csupán ilyen terjedelemben léphetnek fel a piacon vásárlókként; tulajdonképpen tehát azon termékekkel vásárolnak, amelyeket ők termelnek, vagyis termékek csak termékekért cseréltetnek ki és így minden új termék már egy másik jószág számára biztosított kelendőséget. A maga összességében éppen ezért, mindig egyensúly kell, hogy legyen a piacon kereslet és kínálat között, vagyis általános túltermelés teljesen elképzelhetetlen. Ez a gondolat különösen szabatosan jut kifejezésre *Malthus*-sal folytatott polemikus levelezésében: „Mind a tapasztalat, mind a gazdasági tudomás megtanított bennünket arra, — írja egyik levelében *Say*, — hogy valamely az ember számára hasznos és kellemes termék csak akkor nem fogyasztható el, ha az embereknek nincs pénzük annak megvételére. Ez a pénz, amely a vétel célját szolgálja, éppen az, ami a keresletet valamely dolog iránt kiteszi, ami az árát adja. Egy jószágot meg nem kívánni, annyit tesz, mint nem megfizetni tudni. Ilyen fizetési képtelenség azonban, csak akkor áll elő, ha nincs munkaerőnk, földünk, avagy tőkénk, amely a vagyont kiteszi. Ha az embernek ezek rendelkezésére állnak, akkor a termelést szükségletei szerint irányítja, mert a termelés maga is csak csere, amelynél a termelt dolgot felajánljuk és azért olyan jószágot kérünk, amelyre legnagyobb szükségünk van. Oly jószág előállítása, amelyre szükség nincs, egyértelmű volna annak értéknélküli előállításával, vagyis az annyi, mintha elő sem állítottuk volna. Mihelyt azonban értéke van, tulajdonosának lehetősége van arra, hogy oly dologért cserélje el azt, amire szüksége van.” (*Diehl—Mombert*: I. m. 77.)

Say tehát tagadja az általános túltermelés lehetőségét. Minthogy azonban a való tények ennek ellentmondanak, hiszen *Say* maga is tapasztalható életében válságokat, ezeket a részleges túltermeléssel magyarázza. A kelendősségi nehézségek tehát nem az általános túltermelést bizonyítják, hanem csupán azt, hogy a javak az egyik vagy másik iparágban annyira felhalmozódtak, hogy ez a szükségleteket meghaladja, míg ezzel

szemben a többi iparágak pangának. Tehát ő a különböző termelési ágak közötti aránytalanságban látja a válságok okát.

4. A piacelmélet alapelve nyert kifejezést *James Mill*-nek *Spence Tamás* ellen írt vitairatában,⁴ ahol azt a tételt igyekszik alátámasztani, hogy a „javak előállítása egyenlő a javak számára való piac megteremtésével és ezt a piacot egyedül és csakis ezek a termelt javak tudják megteremteni”. Közgazdátanában pedig azzal zárja le a válságokra vonatkozó fejtegetéseit, hogy a termelés soha nem lehet gyorsabb, mint a fogyasztás. A fogyasztás ugyanis az oka, sőt egyetlen oka a termelésnek. Sohasem keletkezik kínálat a nélkül, hogy egyidejűleg és ugyanolyan mértékben kereslet ne keletkeznék. (*Bergmann*: i. m. 87. old.) Teljesen a *Say* és *James Mill* által lerakott alapokon épít tovább *Ricardo*, aki profitelméletébe kifejezetten beleolvasztja *Say* fejtegetéseit.⁵ Műveinek számos helyén foglalkozik az általános túltermelés lehetetlenségével. Klasszikus tömörséggel és világossággal igyekszik rendszerének előfeltevéseiből kiindulva bebizonyítani, hogy „termékek csak termékekért vagy szolgálatokért vásároltatnak. A pénz csupán az eszköz, mely a cserét lebonyolítja. Megtörténhetik, hogy valamely jószágból felesleg kerül piacra. Ez azonban az összes jószágokra nem állhat fenn egyidejűleg. A gabona iránti keresletet azok határozzák meg, akik ezt el akarják fogyasztani. A cipők iránti keresletet, akik ezt viselni akarják. Ha valamely közösség több gabonával vagy cipővel rendelkezik is, mint amennyire szüksége van, ez nem állhat az összes természetes vagy mesterséges úton létrehozható javakra.” A hasznos dolgok iránti szükséglet szerinte oly nagy, hogy bármely termelés mindig megtalálja a keresletet. *Say* meggyőzően bizonyította be, hogy nincsen olyan tőke, amely hasznosan fel nem használható. Mindenki ugyanis azért termel, hogy áruját eladja és mindenki azért ad el, hogy újat vegyen. (*Principles* 174—176.)

Természetesen *Ricardo* is elismeri, miként *Say*, hogy állhat elő túltermelés, ha a termelés rossz irányban halad, értve alatta aránytalanságokat az egyes termelési ágak között. Utal ezenfelül még egyéb válságokra is, melyek szerinte legfeljebb árnyoldalai a gazdasági rendnek, de nem belső szervi bajai. Így válságot idézhetnek elő a vállalkozók számítási hibái (*miscalculations*),⁶ számos nem gazdasági ok, pl. új adók, helytelen vámpolitikai intézkedések, háború etc. (*Principles* 159—160.)

⁴ *James Mill*: Commerce defended. An answer to the arguments of which Mr. Spence. London, 1808. és *Elements of political economy*. London, 1821.

⁵ *Ricardo*: *Principles of political economy and taxation*. London, 1817 és 1-st Letter to Malthus. 1810—23.

⁶ Újjáéledt ez a magángazdaságtan tanításaiban. (V. ö. F. *Schmidt*: Betriebswirtschaftliche Konjunkturlehre. Berlin, 1933.)

5. Ez a Say által először megfogalmazott és *Ricardo* által meg-alapozott válságelmélet számos hívőre talált, hosszú generációkon át úgyszólván napjainkig. Ezeknek a követőknek — mondhatnók epigonoknak — munkássága két irányban haladt. Az egyik irány — ide a túlzó manchesterizmus hívei tartoznak, — különösen gazdaságpolitikai célkitűzéseikre aknázzák ki a piacok elméletét, a nélkül, hogy azt elméletileg továbbfejleszténék. *Ricardo* ugyan a szabadkereskedelemtől mint a válság hasznos orvosszeréről nem szól, de ez munkásságából kiolvasható és az epigonok éppen ebben az irányban használják fel a piacok elméletének tételeit.

Ők a szabadkereskedelemtől a válság, a munkanélküliség megszüntetését és a tőke termelékeny elhelyezésének lehetőségét várják. Tanításaikra jellemző *Torrens* azon megállapítása, hogy a helytelen kereskedelempolitikai rendszer korlátozza az idegen ágrártermények behozatalát, ezáltal csökkenti a kamatot, spekulációba hajtja a tőkét és így áll elő a válság. Ugyanígyen értelemben írtak *Bright*, *Cobden* és *Prince-Smith*.⁷

Az élet a manchesterizmus túlzásait e téren is megcáfolta. Angliában éppen a szabadkereskedelmi politika mellett voltak a leg-súlyosabb válságok; különben is a válságok lefolyása a mai vám-rendszerek ellenére is enyhébb, mint a szabadkereskedelem mellett volt. Ez talán azzal magyarázható, hogy szabadkereskedelem mellett éppen azok az iparok lendülnek fel, ahol nagy a spekuláció. (Az angol szabadkereskedelmi irányt különösen *Pitt* bírálta élesen.)

A továbbfejlesztőknek egy másik iránya ugyancsak nagyrészt az epigonok sorából került ki. Ezek inkább elméleti téren használják fel Say tanait. Figyelmet érdemel közülük N. W. Senior, Mac Culloch Angliában, Rossi, Bastiat, Chevalier, Passy, de Molinari Franciaországban, Sartorius, Hufeland, Jakob, Lotz, Hermann és Rau Németországban.⁸ Say gondolatai ezenfelül modern válság- és konjunktúraelméletekben is új életre kelnek. (*Tugan-Baranovsky*-ra, *Aftalion*-ra, *Budge*-ra, *Oldenberg*-re utalunk.)

A fentebb felsorolt epigonok között már nem egy akad, akinek tanításain megérezhető *Malthus* hatása. Fokozott mértékben áll ez John Stuart Mill válságelméletére, bár ő inkább a klasszikusok szellemében haladva mutat rá egy-két tényezőre.⁹ Igyekezik elsősorban megcáfolni *Malthus* tételét és azt bizonyítja, hogy takarékosság esetén a kapitalista osztályok vásárló ereje nem tűnik el, hanem áttolódik a munkásosztályokra, akik foglalkoztatást nyernek. Kiemeli a tőkekamat eső irányzatát és azt a körülményt, hogy a szokásosan visszatérő válságok ezt a csökkenést megakasztják, mely tétele a

⁷ Ellenfele ennek a szabadkereskedelmi iránynak *Carey*. Ő is elveti az általános túltermelés lehetőségét, de mint munkásságában általában, igyekezik valamit hozzátenni a klasszikus tanokhoz és a válságokat a fogyasztásnak a termeléstől való nagymérvű eltávolodásában és a közvetítő kereskedelem túlságos üzérkedésében látja. Védővamos irányzatához híven a baj főokát a nemzetközi szabadkereskedelemnek tulajdonítja. (V. ö. *Bergmann*: i. m. 133.)

⁸ A legnagyobb jelentőségű a felsoroltak között *Rau*, *Malthus* és *Say* tanításainak és levelezésének német átvittetője. Tanításain már *Malthus* hatása is megérezhető a jövedelemeloszlás nagy jelentőségének kiemelésében.

⁹ J. St. Mill: Principles of Political Economy. 1848.

válságelméletek ellentétes irányban haladó irányának lesz a kiindulási pontja. Jelentős hozzátétel *Mill* részéről annak megállapítása, hogy a spekulációk által előidézett hitelösszeomlás vezet a válsághoz. E nyomon haladva azonban ő a részletekbe nem hatol be, és így az élet és az elmélet közötti űrt, amely a gyakori válságok és a piacelmélet között fennáll, nem tölti be. A piacelmélet csakhamar a támadások pergőtüzébe kerül.

Támadások a piacok elmélete ellen.

A naív túltermelési elméletek.

6. A támadások iránya kettős. Az egyik irány, nemcsak a klasszikus válságelméletet veti el, hanem egyáltalán a klasszikus iskola tanításait és főleg merkantil és fiziokrata alapokra támaszkodik. Ezt az irányt *Bergmann* naív túltermelési elméletnek nevezi. A másik — jelentőségében az előbbivel össze sem hasonlítható — irány, a klasszikus tanítások talaján áll, hisz főképviselője *Malthus*, a klasszikus triász harmadik nagy alakja. Közös vonása mindkét tanításnak, hogy indítéka a gazdasági élet, mely sokszorosan rációfol a smithianizmus optimizmusára és ideálisan elgondolt harmóniájára.

A naív túltermelési elmélet hívei különösen a takarékoságot¹⁰ és a gépeket magasztaló klasszikus tanok ellen kelnek ki.¹¹ Soraikból *Ferrier*, *Saint-Chamans*, *Ganilh* merkantil alapon bírálják *Say* tanát, és szemére vetik, hogy a modern pénzgazdálkodás pénzrendszerét elméletének megalapozásánál nem vette figyelembe. A fiziokratizmus alapján állók közül *Dutens* és *Spence* emelkedik ki. Legjelentősebb képviselőjük és a válságelmélet szempontjából az egyetlen értékes munkása ennek az iránynak *Lauderdale*. *Smith* értéktanának bírálatán át jut el ahhoz a gondolathoz, hogy a gazdasági erők szabad érvényesülése, a gépek szaporítása és a munkamegosztás oda vezet, hogy a termelés gyorsabban fejlődik, mint a fogyasztás. A gépek fokozott alkalmazása tehát egyfelől munkáselbocsátásokhoz, vagyis keresletkieséshez, másfelől többtermeléshez vezet. Ha ezt nem követi nyomon megfelelő árcsökkenés, a túltermelés elkerülhetetlen.¹²

Lauderdale tanításával már nyilvánvalóan felismeri a jövedelemelosztás nagy jelentőségét és így méltán vezetnek át tanításai az említett ellenirány főképviselőjéhez, *Malthus*-hoz.

¹⁰ Ennek a felfogásnak már vannak merkantil alapú előzményei. Újabb képviselői *Foster* és *Catchings*.

¹¹ Observations on the use of machinery in the manufactories of Great Britain. By a Mechanic, de Morogues, de Villeneuve de Morogues.

¹² Ehhez az irányhoz tartozik még *H. Storch* is, aki az egyéni és nemzeti tőke közötti különbségtételből kiindulva, igyekszik *Smith* tanait a gazdasági harmóniáról megcáfolni.

Az általános túltermelés elmélete.

7. *Malthus* élesen szembe fordul a *Say—Ricardo—Mill*-féle elmélettel.¹³ Szerinte a termelést három tényező befolyásolja kedvezően: a föld termékenysége, a munkamegtakarító feltalálások és a tőkegyűjtés. Valamely ország gazdagsága azonban, nagy mértékben függ ezenfelül a jövedelemeloszlástól, mely épen az említett harmadik tényezőt, a tőkeképződést határozza meg. A tőkések ugyanis a tőkegyűjtést csak takarékoság útján tudják elérni, ezért sok mindenről lemondanak és így képtelenség, hogy minden termelvényt elkeljen. Ez csak olyan ársüllyedés mellett volna elérhető, mely a termelői költségek alá szállna és a hasznót annyira csökkentené, hogy nem volna érdemes takarékoskodni. *Say* tévedése ott van, hogy ő az árukat matematikai és aritmetikai nagyságoknak tekinti, a helyett, hogy mint a fogyasztás tárgyait fogná fel őket és a fogyasztók szükségleteivel állítaná azokat szembe. Ekkor ugyanis látnia kellene, hogy a termelés nagymérvű szaporítása a fogyasztóknak szinte stagnáló számával áll szemben. De téved *Say* akkor is, amikor felveszi, hogy a tőkefelhalmozás már magában keresletet hív életre és a munkások fogyasztása is állandóan fokozólag hat a termelésre. Figyelmen kívül hagyja ezenfelül még az emberek lustaságát is.

Az ő elmélete népességi tanán nyugszik. Megállapítja, hogy az országok természetes és szabályszerű fejlődését két tényező befolyásolja károsan: egyfelől a létfenntartás lehetőségei nem alkalmasak a gyermekek felnevelésére, másfelől — és az előbbivel összefüggésben — a népesség nagyrésznének, a munkásságnak egészségi viszonyai kedvezőtlenek és bérük, valamint foglalkoztatásuk nagyon is alá van vetve ingadozásoknak. Épen ez az oka, hogy bár a népesség növekedése a keresletet növeli, ez a kereslet túlnyomóan nem hatályos kereslet, hiszen a vállalkozó magas árat akar elérni, mert ezért termel. A munkás, — nem lévén foglalkoztatva, — ezt az árat nem tudja megadni. A takarékoság a gazdagok fogyasztását is csökkenti. Így áll elő az általános túltermelés. (General glut.) Oly jövedelemeloszlás kívánatos tehát, amely az egész népesség vásárló erejét növeli. Néhány intézkedést is ajánl e tekintetben. Így a földtulajdon felosztását, a belső és külső kereskedelem kiterjesztését és olyan osztály létesítését, amely nem termel, csak fogyaszt.

¹³ *Malthus*: Essay on the principles of population. London, 1798. és Principles of political economy. London, 1820.

A túltermelési elmélet bírálata.

8. A klasszikus iskola a válságprobléma megoldását alig vitte előbbre. Ez a megállapítás egyaránt vonatkozik a *Say—James Mill—Ricardo*-féle relatív túltermelési elméletre és a *Malthus*-féle általános túltermelési elméletre. Azon törekvésüknél fogva, hogy a problémákat a statikus egyensúlyi rendszeren belül oldják meg, nemcsak hogy megoldáshoz nem juthattak, hanem problémaeltoláshoz kellett folyamodniok. Nem is a válság okát keresik, még csak nem is gondolnak arra, hogy ezt az okot a válságot megelőző szakaszban, a fellendülésben keressék, hanem egyszerűen azt vitatják, lehetséges-e általános túltermelés, avagy sem.

Mint logikai teljesítmény, a piacelmélet kétségtelenül nagy megbecsülésre tarthat számot. Logikai egyszerűsége és zártsága volt az, ami az epigonok hosszú sorát is megfogta és hívévé tette. Azok a támadások, amelyek alapgondolatát, a kereslet és kínálat szükségszerű piaci egyensúlyát támadták meg, nemkülönben azok a lekicsinylő megítélések, amelyek lapos tautológiának (*Marx, Herkner*), vérszegény absztrakciónak (*Lexis*) tartották, lepattogtak róla. A piacok elmélete a stationär gazdasági körforgás logikailag megcáfолhatatlan bizonyítása, mely csupán annyit mond, hogy termelés és fogyasztás — hosszú időt tartva szem előtt, — szükségképen fedik egymást. Mindazok a tényezők ugyanis, amelyek ezt az egyensúlyt megzavarhatnák, a piacelméletnél változatlanul feltételezett adottságok. A piacelmélet érvénye, tehát az általános túltermelés lehetetlensége, legfeljebb a naturálgazdálkodás formái között képzelhető el. Ezzel azonban a piacelmélet nincs rehabilitálva és a válság tüneténye nincs megmagyarázva. Lényegében sem *Say*, sem *Mill* nem az árucserégazdálkodás szem előtt tartásával vonták kétségbe az általános túltermelést. *Say* kifejezetten foglalkozik a pénz befolyásával a túltermelésre. A pénz azonban nála csupán az árucserét megkönnyítő eszköz, arra szolgál, hogy a javak és szolgáltatások árait mérje és ez a felfogása nemcsak a klasszikus elmélet sajátsága, hanem minden egyensúlyi elméleté a lausanne-i iskoláig. (Pareto numeraire-je!)

Minthogy a piacelmélet logikai felépítése meg nem támadható, a kritika, amely egyben a válságelmélet továbbfejlesztését is jelentette, a piacelmélet előfeltételeinek helyességét vonta kétségbe. Önmagától értetődő előfeltevései ugyanis a piacok elméletének: a vállalkozók nyereség utáni vágya, a szükségletek ki nem elégíthető volta, nemkülönben a pénz fentebb már említett, csupán értékmérő szerepe. A támadások épen ezeket az előfeltevéseket tették kritikai elemzés tárgyává. Rámutattak arra, hogy a szükségletek ugyan fizikai értelemben soha teljes mértékben ki nem elégíthetők, csakhogy a gazdasági életnek

nem a pusztá fizikai szükségletek a döntő tényezői, hanem a vásárlóerővel felruházott szükségletek. Tehát nem az általános túltermelés, hanem az általános kelendőség hiánya az, mely közgazdasági szempontból figyelembe veendő. Az általános túltermelés fizikai értelemben az emberek fogyasztási lehetőségét és fogyasztási akarását nézve teljesen irreleváns. Ezért is bizonyult meddőnek minden olyan kísérlet, mely a piacelmélet igazolására irányult és ezzel egyúttal a kapitalisztikus rendszer legsúlyosabb működési zavarát is menteni akarta. Ilyen kísérletek pedig mindig történtek, minden válság idején, igen képzett közgazdák részéről.¹⁴ Nem lehet elfátyolozni, nem lehet elleplezni azt a tényt, hogy igenis adódik a kapitalizmus életében egy időszak, amikor a gazdasági élet minden ágában több termeltetett, mint amennyit a gazdasági élet vásárlóerővel rendelkező tagjai felvenni képesek, amikor nincsen olyan gazdasági ág, melynek relatív kisebb termelésével, termelés hiányával szembeállítható volna a túltermelés; tehát bekövetkezik az általános túltermelés állapota, vagyis az a helyzet, amikor minden gazdasági ág termelése veszteséges. A kapitalisztikus konjunktúraválság éppen abban különbözik a történelem egyéb válságaitól, hogy itt nem jószághiány következik be a jószág-bőségre, ilyen értelemben nem követi a hét kövér esztendőt hét sovány esztendő, hanem a kapitalisztikus konjunktúraválságnak éppen az a sajátága, hogy bőség van javakban, és pedig bőség a gazdasági élet minden ágában és ugyanakkor bőség van munkára kész emberekben is, csak éppen az utóbbiak vásárlóerővel nem rendelkeznek, hogy a felesleges javakat megvásárolhassák. Csak játék a szavakkal, ha ilyenkor tagadjuk az általános túltermelés tényét és elismerjük az általános kelendőség hiányát, mert ez az utóbbi jelenti a gazdasági szempontból egyedül releváns túltermelést. A Say-féle védekezésnek ezt a gyenge pontját helyesen tapogatták ki az említett első — a fogyasztáshiány síkjában mozgó — támadások.

S amikor a támadások egy másik iránya a pénz jelentőségének helyes felismerésével, vagyis azoknak a bonyodalmaknak feltárásával, amelyeket a termelés, fogyasztás és jövedelemelosztás terén a pénz okoz, ugyanehhez az eredményhez jut, a válságelméletek fejlődésének további útja kijelölést nyer. Valahányszor a közgazdasági tudomány a túltermelés problémájával foglalkozik, — és minden válságelméletnek szükségképpen foglalkoznia kell vele, — az általános túltermelés lehetőségét vagy a jövedelemeloszlási tanokból vett következtetésekkel,

¹⁴ V. ö. *Röpke*: *Krise und Konjunktur*. (Leipzig, 1932. 63. l.) — Helyesen jegyzi meg *Heller Röpke* fenti érvelésére, hogy a túltermelés általánosságának ténye *Röpke* érveivel nem cáfolható, *Heller* szerint az általános túltermelés a jövedelmek és a termelés összhanghiányának következtéseként állhat be. (*Közgazdasági Szemle*, 1933. 8—9. sz. 594. l.)

vagy a pénzgazdasági formákból folyó következményekkel magyarázza.

Mindkét irányzat halvány körvonalai megtalálhatók már a klasszikus válságmagyarázatban. A túlzott takarékoságból kiindulva, a jövedelemeloszlás jelenségein át jut el az abszolút túltermelés elismeréséhez *Malthus*. Az a körülmény, hogy *Malthus* ugyancsak a statikus rendszeren belül deduktív okoskodással jutott el fenti tételéhez, csak úgy érthető meg, hogy ő más, az élethez közelebb álló előfeltevésekből indult ki, mint *Ricardo* és *Say*. Valahányszor tehát a ricardianus előfeltevésekből kiindulva igyekezett cáfolni az általános túltermelés lehetőségét, logikai hibába kellett esnie. Ezért nem erőltetni meg a *Say—Ricardo*-elméletek alapgondolatát a csupán fogyasztóosztály felállítása. Ez az osztály ugyanis — *ceteris paribus* — csak annyiban fogyaszthat, ha produktív szolgálatokat is teljesít, amit megfizetnek, mert másképen a körforgási folyamatba be nem kapcsolhatók. Mindez azonban nem csökkenti a malthusi pozitív hozzáátétel — a jövedelemeloszlási túltermelési magyarázat első kísérletének — jelentőségét. Ezen az alapon épül fel az egész szocialista fogyasztáshiány elmélet *Sismonditól*, *Marxon* és *Rodbertuson* át *Tugan—Baranowsky-ig* és *Ledererig*. Sőt *Malthus* tanításaiban úgyszólván a fogyasztáshiány elmélet minden árnyalatának (az elnyomorodási, többletérték, túltőkésítési elméletek) körvonalai megtalálhatók.

Ha *Malthus*-t és szűkebb értelemben vett követőit, akik közül *Chalmers Tamást* és *Atkinsont* emelhetjük ki, mégis inkább a túltermeléselmélet és nem a fogyasztáshiányelmélet képviselőinek tekintjük, ennek az a világnézeti különbség az oka, amely a fogyasztáshiányelmélet követőit még azoktól a kutatóktól is elválasztja, akik kifejezetten a fogyasztási, tehát közvetve a jövedelemeloszlási szférában keresik a válság okát. A fogyasztáshiányelmélet a szocializmus válságmagyarázata, tehát a kapitalisztikus gazdálkodás kárhooztatása, létjogosultságának tagadása. Mindez *Malthus*-tól idegen. Ezért fűződik a fogyasztáshiányelmélet kezdete *Owen*, *Sismond*i és *Rodbertus* tanaihoz.

A piacelmélet másik irányú továbbfejlesztése, mely a pénz és hitelmélet tüneményeivel magyarázza az abszolút túltermelés lehetőségét, embrionális formájában *John Stuart Mill*-nél található meg. Ez a tan fejlődésében még több hívőre talált, mint a másik magyarázat. Résztint mert a fizetőeszközök mennyiségének a fellendülés végén bekövetkező egyoldalú összevonásával és az ezt követő általános áreséssel a válság könnyebben magyarázható meg, mint ezen áreséseknek jövedelemeloszlási és takarékosági következményeivel. Nemkülönben azért is, mert a monetárius válságmagyarázat az egyetlen, mely az egyensúlyi elmélet feláldozása nélkül, vagyis a piacelmélet

továbbfejlesztésével magyarázhatja meg az általános túltermelés létezését.¹⁵

Irodalom: *A klasszikus piacelméletre nézve* az alapvető forrásmunkák a következők: *J. B. Say: Traité d'économie politique*. Paris, 1803. és *Lettres à M. Malthus sur différents sujets d'économie politique*, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce. Paris, 1820. Az utóbbi — amelyet *K. H. Rau* fordított németre — megtalálható a *Diehl-Mombert: Ausgewählte Lesestücke* stb. VII. kötetében is. — *James Mill: Commerce defended*. An

¹⁵ Bizonyítják ezt *Miksch* és *Fellner V.* megállapításai is. *Miksch* szerint: „Daß aber die so zustande kommende Krise nicht eine bloß partielle Erscheinung bleibt, daß sie nicht wie die klassische Gleichgewichtslehre fordert, tatsächlich von einer Preissteigerung auf anderen Gebieten begleitet ist, sondern sich über alle Waren erstreckt und so zu einer allgemeinen Absatzkrise wird, das kann seine Ursache nur in einer in der Geld- und Kreditssphäre wurzelnden Verringerung der Menge und der Wirksamkeit des Geldes haben.“ „Dieses Ergebnis — írja — ist lediglich eine Ausgestaltung der klassischen Gleichgewichtslehre, eine Anpassung ihrer Sätze an die modernen Wirtschaftsbedingungen.“ (Gibt es eine allgemeine Überproduktion? Jena, 1929. 92. l.)

Fellner szerint „Wie bereits angedeutet, läßt sich die Feststellung, daß jeder Konjunkturaufschwung mit der Zeit zu einem Zustande führen muss, in dem eine einseitige Kontraktion des Zahlungsmittelvolumens und daher ein Rückgang des allgemeinen Preisstandes eintritt, krisentheoretisch auf zweifache Art verwenden. Erstens ergibt sich aus dem Hinweis auf die direkten Folgen eines allgemeinen Preisrückganges unmittelbar eine geschlossene krisentheoretische Auffassung. Zweitens läßt sich aber die obige Feststellung in die Gedankenreiche, die von der Einkommenverteilung ausgeht, einfügen mit Hinweis darauf, daß eine Warenstockung bzw. ein allgemeiner Preisrückgang das System der Ersparnisübertragung stört und daß bei gestörter Ersparnisübertragung universelle Krisen aus dem Anwachsen der Ersparnisse, folglich aus einer gewissen Art der Einkommenverteilung ableitbar sind.“ (Zum Problem der universalen Überproduktion. Archiv. Bd. 66. 544. l.)

Helyes nyomon jár-e ez a két irány, arra a fogyasztáshányelmélet, illetve a pénzszerű elmélet bírálata fog feleletet adni.

Egy mindkét elméleten túlmenő mozzanat azonban már e helyen is kiemelhető. Ha ugyanis a részleges túltermelést, nem mint az egyik vagy másik termelőág túlméretezését, hanem mint a termelés egyik lépcsőjén, tehát vagy a termelőeszközök, vagy a fogyasztási eszközök iparában fellépő túltermelést tekintjük, a termelés felsőbb lépcsőfokainak túlméretezése könnyen általános kelendőségi válsághoz vezethet. Ez a mozzanat az, amely az általános túltermelés elméletét a válságelmélet stádiumából kiemelve, konjunktúraelméletté tette a túltőkésítési elméletek magyarázataiban.

Erre utal egyébként *Neisser* is. Megállapítja, hogy „...we can venture the opinion that general overproduction, which might threaten more than half of all branches of an economic system with lack of markets and deficits is essentially a monetary phenomenon“. (440 l.) Majd ahhoz a végső következtetéshez jut, hogy „...the law of the indestructibility of purchasing power, which is merely a different statement of the Law of Markets, is subjected to severe qualifications as soon as we consider the vertical interrelations between the spheres of producers' goods and consumers' goods.“ (465. l.) General overproduction. I. P. E. Vol. 42. 1934.

answer to the arguments of which Mr. Spence, Mr. Cobbett and others have attempted to prove that commerce is not a source of national wealth. London, 1808. és Elements of political economy. London, 1821. (V. ö. különösen a 3. fejezetet.) — *D. Ricardo*: Principles of political economy and taxation. London, 1817. (Különösen a 21. fejezet.) — Letters of *David Ricardo* to *Th. R. Malthus* 1810—1823. Ed. by *J. Bonar*, Oxford, 1887.

A manchesterizmus válságelméleti nézeteire nézve v. ö. *K. Diehl*: Theoretische Nationalökonomie. Bd. 2. Jena, 1924. (317. és köv. ll.) — *A klasszikus iskola epigonjainak nézeteit* lásd *E. v. Bergmann*: Geschichte der nationalökonomischen Krisentheorien. Stuttgart, 1895. (97. és köv. ll.) Kiemelhető közülük *K. H. Rau*: Malthus und Say über die Ursachen der jetzigen Handelsstockung. Hamburg, 1821. és *Rau*: Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. 5. Aufl. Bd. 4. Heidelberg, 1847. — *J. St. Mill*: Principles of political economy. 1848. People's edition. London, 1885. (Book III. Chap. XIV.; Book IV. Chap. V.) *J. St. Mill*: On credit cycles and the origin of commercial panics. Transactions of the Manchester Statistical Society. Sess. 1867/68. 5—40. ll.

A naiv túltermelési elméletet bőven tárgyalja *v. Bergmann* „Einfache Überproduktionstheorie” címen. (21. és köv. ll.) — *Th. R. Malthus*: Principles of political economy. London, 1820. II. ed. London, 1836. 309—439. ll. és Essay on the principle of population. London, 1798. — *J. M. Lauderdale*: An inquiry into the nature and origin of public wealth. Edinburgh, 1804. (338—345. ll.)

Az általános túltermelés problémájával, mint a konjunktúrátan ma is időszerű kérdésével, foglalkoznak a következő komoly figyelmet érdemlő munkák: *L. Miksch*: Gibt es eine allgemeine Überproduktion? Jena, 1929. — *W. Fellner*: Zum Problem der universalen Überproduktion. (Archiv. Bd. 65. 522—556. ll. 1931.) — *H. Neisser*: General Overproduction. A study of Say's law of markets. (J. P. E. Vol. 42. 433—465. ll. 1934.) — *C. Snyder*: Overproduction and business cycles. (Proceedings in the Academy of Polit. Science. New York, 1931. Vol. 14. 5—31. ll.) — *H. Cox*: The problem of overproduction. [Lloyds Bank Monthly Rev. (London) N. S. 2., 354—360. Sept. 1931.]

A részleges túltermelés kérdésével és okaival foglalkozik *Scoville Hamlin* (ed.): The menace of overproduction. Its cause and cure. New York, 1930. — *W. L. Valk*: The relation between partial overproduction and general depression. (Economic Essays in honour of *G. Cassel*. London, 1933. 637—649. ll.)

A túltermelés problémájával magától értetődőleg valamennyi túltőkésítési elmélet is foglalkozik. (V. ö. az V. fejezet irodalmi utalásait.)

V. FEJEZET.

A túltökésítési elméletek.

1. Átmenet a túltökésítési elméletekhez. — 2. A túltökésítési magyarázat jelentősége a konjunktúraalakulás magyarázata szempontjából. — 3.—4. A túltökésítési magyarázat bírálata. — 5. Spiethoff konjunktúraelmélete. — 6. Pohle konjunktúraelmélete. — 7. Cassel konjunktúraelmélete. — 8. Aftalion és Bouniatian konjunktúraelmélete. — 9. Sombart konjunktúraelmélete. — 10. A túltökésítési magyarázat többi hívei. — 11. A „dinamikus” konjunktúramagyarázat. — 12. A profitelméletek.

A túltökésítési elmélet alapvonásai és bírálata.

1. A túltermelési elméletek történeti fejlődésének első szakasza *Malthus*-sal tulajdonképpen lezárul. A klasszikus tanok támadói közül nem egy iránynak vannak válságelméleti tételei. Az epigonok: manchesteristák, kameralisták és a francia harmóniatan válságelméleteiről már úgysis történt említés.

A klasszikus iskola individualizmusa váltotta ki, mint ismeretes, a szociális irányzatokat. Ez az irány *Sismondi* elméletével kezdődik, aki éppen ezirányú munkássága révén a szocializmus előfutárává válik. Ennek az iránynak természetesen van a válságról nézete és elmélete, hiszen éppen annak hátrányait akarja orvosolni a gazdálkodás egész rendjének, a magántulajdoni jogirendnek megváltoztatásával. A válságelméleteknek ezt a csoportját fogyasztáshiányelméletek alkotják.

Egy másik ellenirány, melyet főleg az angol iskola kozmopolita és általánosító jellege váltott ki, t. i. a történeti iskola, a maga nemzetieskedő hajlamaival nem sokkal vitte előre a konjunktúratan problémáit. Ugyan ezen irány híveinek is vannak a válságokra vonatkozólag tanításai, (v. ö. eklektikus elméletek), de jelentőségük a problémák megoldása tekintetében alig van.

Végül a harmadik ellenlábas irányzat, mely a klasszikusok egyoldalú objektivizmusa helyett a szubjektív kiindulási ponttal próbálkozott, t. i. a határhaszoniskola, tudományunk nagy veszteségére a válság és konjunktúra problémáival egyáltalában nem foglalkozott, mert a kapitalisztikus gazdálkodásnak csak „természetes” lefolyását

vizsgálta. Tanításaiknak alapgondolatait csak újabb elméletek kísérik meg a konjunktúrátan problémáival kapcsolatba hozni. Így a nem pénzszerű elméletek közül *Aftalion* és *Bouniatian*, a pénzszerűek közül *Mises* elmélete, míg *Böhm-Bawerk* tőkeelméleti tanításait a neowickselli konjunktúraelmélet aknázza ki.

A túltermelési elméletek elejtett fonalát tulajdonképpen csak a század elején fűzi tovább, alapgondolatait csak akkor kezdi továbbfejleszteni a tudomány, épen a gazdasági élet fejlődésének hatása alatt meginduló konjunktúraelméleti irányok fellépésével, *Spiethoff*, *Cassel* és *Pohle* tanításai által. Ezek a modern túltermelési elméletek az alapgondolatokon kívül úgyszólván nem vesznek mást át a klasszikus túltermelési elméletből. A túltermelési elméletek e modern válfajának, a túltőkésítési elméleteknek alapjai azonban már *Malthus*-nál fellelhetők.

2. A túltőkésítési konjunktúramagyarázat, mint általában minden elmélet, amely a kapitalisztikus gazdálkodás termelési tünetényeivel magyarázza a konjunktúraalakulást, két ponton élesen elválik a klasszikusok válságmagyarázatától: a magyarázandó jelenség mibenléte és a magyarázat módja tekintetében.

A konjunktúraelméletek kifejlődése és a klasszikus elmélet közötti jó félszázad, bár sok eredményt a termelési konjunktúramagyarázat terén nem hozott, mégsem mondható terméketlennek. Ekkor ment végbe ugyanis a tudományban a konjunktúrátan megismerési tárgya tekintetében a már említett nagyjelentőségű átfejlődés, ekkor tolódott át a súlypont a válságról, mint részjelenségről, a gazdasági élet hullámmozgására, a gazdasági helyzetváltozásokra, a konjunktúrára. A modern túltermelési, illetve túltőkésítési elméletek már nem egyensúlyi zavart, tehát valami abnormis beteges tünetet látnak a válságban és nem is ilyen értelemben akarják azt megmagyarázni. *Petty* és *Juglar* tanításainak eredményeit tehát ez a modern konjunktúraelméleti irányzat már leszűrte és hasznosította. De felhasználta az empirikus kutatás eredményeit is. A tapasztalati alapokon felépülő konjunktúraelmélet, az elméleti indukció mesteri példáit épen a túltőkésítési elméletek főképviselei (*Cassel*, *Spiethoff*, *Lescure*, *Aftalion*, stb.) szolgáltatják. A túltőkésítési elmélet empirikus alapja magával hozza azt is, hogy a konjunktúrának és válságnak nemcsak okozati, hanem tüneti képe is gazdagodik. Ennek az elméletcsoportnak képviselői nem csupán a túltermelés jelenségével foglalkoztak, hanem a kapitalisztikus termelés egész szervezetét, főleg a tőkeakumulációt és a termelés technikai menetét, felépítését elemzik, hogy a konjunktúra tünetényeit megmagyarázhassák.

A modern konjunktúraelméletek másik két csoportja — *a)* a modern fogyasztásihiányelmélet és *b)* a pénzszerű konjunktúraelméletek — is a helyes konjunktúrafogalomból indul ki és felhasznál empirikus anyagot. Míg azonban a túltőkésítési elmé-

letek elsősorban a kapitalisztikus gazdálkodás termelési tüne-
ményeiből magyaráznak, a fogyasztáshiányelméletek a kapita-
lisztikus gazdálkodás jövedelemeloszlási tüneiményein, a pénz-
szerű elméletek a pénz és hitelszervezet működésén épülnek
fel, noha az elválasztás akár az egyes elméleteket, akár az el-
méletcsoportokat tekintjük, nehezen vihető keresztül. A pénz-
szerű elmélet sem tekinthet el a termelési tüneiményektől, a
vásárlóerő problémán át pedig a fogyasztáshiányelméletekkel
is erős rokonságot mutat. A konjunktúraelmélet fejlődésének
egyik legfőbb eredménye pedig éppen annak az iránynak előtérbe-
nyomulása, amely a túltökésítési elméletek helyes tételeit a
monetárius szempontokkal egyesíteni törekszik.

A túltökésítési elméletek csoportjában foglalt magyarázatok
nem egységesek. Nemcsak a kérdésmegoldás tekintetében vannak
nagyobb eltérések, hanem módszertani felépítésben is. A klasszikus
egyensúlyi elmélet sémáját valamennyi feladja, ami magátólértetődő,
mert hiszen a konjunktúratüneimény nyilvánvalóan csupán e sémán
kívül jelenik meg. Csak újabban történtek kísérletek az egyensúlyi
elmélet, még hozzá az exakt matematikai egyensúlyi elmélet egyen-
letrendszerének továbbépítése által a konjunktúraprobléma megoldá-
sára. Ezek az elméletek részben a nyereségmaximum fogalmán, rész-
ben a termelés időmozzanatának matematikai kiaknázásán épültek
fel. A statikus elmülethez ragaszkodik az e csoportba tartozó
elméleteknek egy másik változata, annyiból, hogy a konjunktúrá-
t mint két egyensúlyi helyzet közötti átmenetet magyarázza. Ennek az
elgondolásnak szépséghibája, hogy az egyensúlyból való kilendítés
okozójaként kénytelen exogén tényezőt figyelembe venni. Ezt a hibát
csupán *Schumpeter* genialis vállalkozója küszöböli ki, míg a tech-
nikai mozzanat itt az új „kombinációk” formáját nyeri.

E csoport elméleteinek zöme azonban — és ez tudományunk
fejlődése szempontjából szerencsés körülmény — szinte öntudatlan
biztonsággal ugrotta át a módszertani nehézségek árát. *Spiethoff*,
Tugan-Baranovsky, ugyanis már régen rámutattak a termelőeszkö-
zők iparára, mint a válság fészkeire, amikor a konjunktúrátan nagy
módszervitája megindult. A módszertani nehézségek elkerülésének
az a magyarázata, hogy e kutatók nem a statikus rendszerből indul-
tak ki, tehát nem azt a pontot keresték, ahonnan kiindulva a sta-
tikus rendszer feloldható, hanem széleskörű ténykutatások után az
élet valóságából merítették. Számukra nem az egyensúly a „természe-
tes”, sem a fellendülés, sem a pangás, legkevésbé a válság, hanem a
konjunktúrafázisok váltakozása. Fejtegetéseikben nem az egyensúly
foglalja el a központi helyet, hanem az aránytalanság.

A túltökésítési elmélet is bizonyos adottságokból indul ki.
De ezek az adottságok a magyarázati tárgyat nem egyszerűsítik
le, nem teszik az élettől elvonttá, sőt felvételük — amely azon-
ban szükségszerű — a konjunktúraproblémát nagyon bonyolulttá
teszi. Így adottságnak tekinti a gazdálkodó embert természetes
ösztöneivel, különösen a szerzési ösztönnel és a vállalkozói

kedvvel, a kapitalisztikus jószágtermelést, a szabad pénzgazdálkodáson alapuló piaci szervezetet.

3. A klasszikus közgazdaságtan, de az élet felfogása is, a válság és túltermelés tüneményét valamiféle kapcsolatba hozta egymással. Az élet azt mutatta, hogy amikor a túltermelés állapotában vagyunk, akkor van válság gazdasági életünkben. A klasszikus közgazdaságtan tehát meg akarta magyarázni a túltermelést és minthogy ezt a válság okának tekintette, nézete szerint ezzel megmagyarázta a válságot is. A túltermelés problémájánál kapcsolódik bele a túltőkésítési elmélet a klasszikus válságmagyarázatba. Itt is a túltermelés áll a magyarázat központjában, ez azonban egészen más indokokból történik. A túltőkésítési elmélet ugyanis egy lépéssel tovább ment a klasszikusoknál. Élesen különbséget tesz válság és túltermelés között, az utóbbit tekintvén általánosabb jelenségnek. A válság, mint ilyen, tanítja ez a felfogás, esetleg el is tűnhetik idővel a gazdasági életből, de legalább is nagyon enyhülni fog; a túltermelés és az ezt követő gazdasági állapot, a pangás azonban szükségképeni velejárója a kapitalisztikus termelésnek. De mélyebre is nyúlt ez a felfogás a klasszikusoknál, amikor a túltermelésben nem a válság okát, csupán tüneti képét látja.

A klasszikus elmélet tagadta az általános túltermelés lehetőségét és az időnként fellépő válságokat az egyes termelőágak aránytalanságának tulajdonította. A túltőkésítési elmélet ezzel szemben rámutat arra, hogy a válság okát nem az egyes termelőágak aránytalanságában, hanem a termelőeszközök iparának és a fogyasztási eszközök iparának aránytalanságában kell keresni. A válság mint részleges túltermelés keletkezik, azonban a túltermelés idővel általánossá lesz. A túltőkésítési elmélet a termelés felépítését elemzi és rámutat arra, hogy a kapitalisztikus termelésnek különböző fokozatai vannak. Egyes termelési ágak a fogyasztóhoz közelebb állnak, mások távolabb. Valamennyi túltőkésítési elmélet közös vonása, hogy a válság okát a fogyasztóktól távolálló termelési ág túltermelésében keresi. Élesen kidomborodott ez már *Spiethoff* egyik első munkájában, ahol a magyarázat középpontjában a közvetett fogyasztási javak termelése állott. Egyértelmű ezzel *Spiethoff* későbbi munkájában a hozadéki javak, *Pohle*-nél az állótoke, *Cassel*-nél a fix toke, *Sombart*-nál a nem szerves tartós javak, az ú. n. elsődleges fellendülési javak, *Robertson*-nál a „konstrukcionális” iparágak túltermelése. A túltermelés szempontjából tehát a túltőkésítési elmélet értelmében három folyamat bír jelentőséggel: a közvetett fogyasztási javak termelése, a takaréktöke gyűjtése és utóbbinak a termelésben való felhasználása. E háromnak ingadozása és hullámozása döntő a konjunktúrára, míg a fogyasztási javak termelése a konjunktúrától függetlenebb.

Abban minden túltőkésítési elmélet egyetért, hogy a vál-

ság fészket a termelő eszközök iparában kell keresni, mely a fellendülés végén túlméreteződik, aránytalanság áll elő, egyfelől a takaréktőke és állótőke, másfelől a fogyasztási és termelőjavak iparai között. A termelőeszközök iparait le kell állítani, mert már nem jövedelmezőek, ezáltal a foglalkoztatottság csökken, a lefelé irányuló irányzat erősödik, a részleges túltermelésből általános kelendőséghiány lesz. Azt a tüneményt azonban, ahogyan ez a túltőkésítés előáll, az egyes elméletek különbözőképpen magyarázzák. Lényegében a túltőkésítési elméleteknek két kérdésre kellene feleletet adniok: 1. honnan származik az a tőke, mely a tőketelepek kiépítését lehetővé teszi, 2. mi okozza a túlzott beruházásokat.

Tugan-Baranovsky — akit a túltőkésítési elmélet egyik legelső képviselőjének tekintenek — az első kérdésre határozottan azt feleli, hogy ez a tőke a pangás alatt gyűlt össze, csupán parlagon hevert. Ugyanez a többi túltőkésítési elmélet felfogása is. *Tugan* szerint a túlzott beruházás épen ehhez a megtakarított tőkéhez viszonyítva túlzott, a fellendülés későbbi során ugyanis ez a takaréktőke elfogy. Az aránytalanság oka így a tőkehiány, a konjunktúra pedig nem más, mint a tőkefelesleg és tőkehiány váltakozása. Ugyanezt vallja *Pohle*, aki a válság okát az állótőke és takaréktőke aránytalanságában és *Cassel*, aki a takaréktőke túlbecsülésében látja. *Tugan* felfogása igen közel áll a gyakorlati élet jórészének meggyőződéséhez; elméletüket, — melyben a válság okát a forgótőke hiányában látják az állótőkével szemben és ennek magyarázatát a pénzpiac tüneményeiben keresik — *Spiethoff* a bankárok elméletének nevezi. (Főképviselei *Overstone*, *Normann*, *Tooke*, *John-Stuart Mill*, *Rathenau*, *Heiligenstadt*.)

Tugan felfogása azonban a pénzszerű összefüggések figyelmen kívül hagyása következtében téves; ezt *Spiethoff* elmélete is bizonyítja, noha *Spiethoff*-al szemben nem lehetne épen a pénzszerű szempontok túlságos kidomborítását felhozni. *Spiethoff* szerint is nélkülözhetetlen segítője a fellendülésnek a hitel, mely egyfelől a tőkét hozza, másfelől a pénzpótlót teremti meg. A további következményeket e tényből azonban *Spiethoff* sem vonja le, sőt azt sem vizsgálja, hogy az a vásárlóerő, amit a hitel a vállalkozó rendelkezésére bocsát, tényleges megtakarításokon alapul-e, avagy járulékos hitelnyújtás következménye. A *Tugan-Baranovsky* felfogásától való nagy eltérés ott van, hogy *Spiethoff* és vele a többi magyarázatok is igen helyesen a válság bekövetkezését nem a takarékoság visszamaradásában keresik — bár e szempont lehetőségére is rámutatnak —, hanem a beruházások oldaláról nézik a kérdést és a baj okát abban látják, hogy túlsok tőkét fordítottak beruházásokra. Ez a gondolat legújabbban *Keynes*-nél, tehát egy inkább monetárius beállítású közgazdásznál is kifejezésre jut, aki helyesen mutat

rá, hogy a takarékoság ingadozása sokkal kisebb, mint a beruházási tevékenysége. A különböző mozzanatok, amelyekből az egyes elméletek e tünetény okát magyarázzák, tulajdonképen egymást kiegészítő értelmezései a túltökésítés tünetényének. Így *Aftalion* a kapitalisztikus termelés hosszú időtartamának tulajdonítja azt. *Marx*, *Robertson* és *Spiethoff* a hozadéki javak tartósságának; az amerikai irodalom egy iránya, amely a kontinensen is számos követőre talált (*Lawrence*, *Kuznets*, *T. Mitchell*, Európában *Pigou*, *Robertson*, *Lederer*, *Schumpeter*) annak, hogy a fogyasztási javak csoportjában fellépő minden hatás gyűrűzve terjed tovább a termelőeszközök iparában. Ch. O. *Hardy Sismondi*-ra visszanyúlva a túlzott beruházásokat a gazdálkodó tévedésének tulajdonítja, melynél fogva a termelést nem tudjuk a tényleges kelendőségi lehetőségekhez igazítani, *Pigou* az üzletemberek hangulatváltozásainak, Franz F. *Schmidt* és *Putnam* a mérlegfelállításban rejlő számítási hibának.

4. Ezek a meglátások lényeges elemei a túltökésítési magyarázatnak és épügy közkinccsei ma már az irodalomnak, mint a túltökésítési elmélet több alapvető megállapítása, például az, hogy a válság oka az azt megelőző fellendülés mechanizmusában keresendő, a válság fészke a termelőeszközök ipara, mely az egész gazdasági élet egészséges működését megbolygatja és hogy a konjunktúrahullámlás lényegében a beruházási tevékenység hullámlása. Hiányzik azonban a túltökésítési elméletekből a takarékoság és beruházások, az árak, költségek és pénzszerü tényezők közötti összefüggések feltárása. Joggal vethető fel magyarázatukkal szemben az a kérdés, miért nem akadályozza meg a termelőeszközök árának emelése a termelőtelepek további kiépítését és miért nem érvényesül a kamatláb hatása, holott ennek automatikus szerepe épen az, hogy a tőkekeresletet és a tőkekinálatot egyensúlyban tartsa. Mindez onnan ered, hogy a túltökésítési elméletek csak arra a kérdésre felelnek, miért következik be túltökésítés és felelet nélkül hagyják azt az ezzel legszorosabban összefüggő másik kérdést, honnan származik az a tőke, mely a tőkeletepek kiépítését lehetővé teszi. *Tugan-Baranovsky* és követőinek az a felfogása, hogy ez a pangás alatt gyülemlett fel, megcáfoltnak tekinthető. *Spiethoff* már rámutat a helyes útra, csupán a szükséges következtetéseket nem vonja le belőle. T. i. azt, hogy a fellendülés — amint ezt a túltökésítési elméletek magátólértetődőnek feltételezik — járulékos hitelek igénybevételéhez vezet és e hitelek vezetnek a termelés felépítésében végbemenő egészségtelen eltolódásokhoz, a tőkebefektetés túlzott kiterjesztéséhez és ezáltal előbb vagy utóbb a válsághoz. A neowickselli irányzat az, mely helyesen ismeri fel e folyamatok jelentőségét és egyben helyesen is domborítja ki azt a döntő szerepet, amit a kamatláb

e folyamatok során játszik. Teljesen hiányzik ezeknek az összefüggéseknek feltárása *Spiethoff*-nál, aki a kérdésnek csupán termeléstechikai vonatkozásait tartja szem előtt, ellentétben *Cassel* magyarázatával, aki a hatás és ellenhatás játékát nem a termelési eszközökben magukban, hanem azok árában juttatva kifejezésre, a pénzszerű tényezők különösképpen a kamatláb jelentőségét is kidomborítja.

A túltőkésítési elméletek mestermunkája válságelméletük. Magyarázatuk a konjunktúratan megismerési tárgyának ismeretes eltolódása ellenére is főképpen a válságra van beállítva. Így pl. *Aftalion* meg sem kísérli a fellendülés megmagyarázását, több elmélet pedig csak annyiban, amennyiben a fellendülési mechanizmus megmagyarázása a válságelmélet szempontjából jelentőséggel bír. Ebből folyik a túltőkésítési fellendülésmagyarázatok azon közös vonása, hogy a fellendülés szerintük csak akkor igazi konjunkturális fellendülés, ha a tőkejavak csoportját hozza mozgásba és a konjunktúrahullám csak innen terjed át a fogyasztási javak csoportjába. *Spiethoff*, aki konjunktúraelméletét a legjobban építette ki, a fellendülés mechanizmusát is a legjobban világítja meg. A tőkemozgalom, a mérész vállalkozó és az alacsony kamatláb szerepét a fellendülés megindítása tekintetében helyesen értékeli, e mellett exogén tényezőkre is hivatkozik, mint lelki tényezőkre, a világgazdaság kiterjedésére, technikai fejlődésére. Ezt a többi túltőkésítési elmélet is megteszi. Így *Pohle* magyarázatában a népességszaporodás dinamikus erejére épít, *Cassel* a technikai újításoknak, új piacoknak és ugyancsak a népességi tényezőnek juttat szerepet, míg *Sombart* a fentiek mellett újólag kiemeli a lelki tényezők jelentőségét. E fellendülésmagyarázati kísérletek ellenére is az az érzésünk, hogy a túltőkésítési elméletek a pangásból való kiemelkedés bonyolult problémáját leegyszerűsítik, a gazdasági életnek a pangáshoz való alkalmazkodását túlságosan egyszerűnek és zavarmentesnek képzelik el.

A fellendülés helyesebb, teljesebb és kielégítőbb magyarázatát adja *Schumpeter* és az ő nyomán haladó irányzat. Ő a fellendülés technikai feltételei mellett (új kombinációk) a gazdasági feltételeket, mint a vállalkozók fellépését és a járulékos hitelnyújtást is kellő megvilágításba helyezi.

Végül, ami a harmadik problémát, a ritmust illeti, a túltőkésítési elméletek számára ez nem is problematikus. Miután a pangásból való kiemelkedés részint az alkalmazkodás gazdasági erői, részint exogén tényezők által magyarázatot nyert és a kapitalisztikus termelés állandó túltőkésítési irányzata megállapítható, a fázisváltozások szükségszerűsége magától értetődő.

A jelesebb túltökésítési elméletek.

5. Spiethoffi konjunktúraelmélete.

A túltökésítési elmélet és egyben a modern konjunktúraelmélet egyik legjelentősebb képviselője *Spiethoff*. Konjunktúraelméleti kutatásai három évtizedre nyúlnak vissza. Már első munkáiban is a közvetett fogyasztási javak termelése játssza a döntő szerepet a válság magyarázatában. Nézeteit a legvilágosabban és legtömörebben *Krisen* című tanulmányában adja, amelyben hosszú munkásságának eredményeit foglalta egybe.

Magyarázatát a konjunktúraalakulás tüneteinek mélyenjáró elemzése, gazdag válságtörténet és tantörténeti ismertetések előzik meg. Elméletét endogén magyarázatnak tekinti, mert azok az okok, amelyek a gazdasági helyzetváltoztatások körforgását magyarázzák, magából a gazdasági életből és annak éltető elemeiből sarjadnak ki. Ezek az éltető elemek, amelyek egyúttal a konjunktúraelméletnek *conditio sine qua non*-jai; a gazdálkodó ember szabad vállalkozói lehetőségével, a kapitalisztikus jószágtermelés és a szabad pénzgazdálkodáson alapuló piaci szervezet.

Spiethoff magyarázatában a pangásból indul ki és elsősorban a fellendülést igyekszik megmagyarázni, vagyis azt, miként emelkedik ki a gazdasági élet a pangásból. A végső ok szerinte lelki tünetény. A szerzési vágy ugyanis koronként más és más, ezenfelül erőssége is különböző. Egyes körülmények különösen elősegíthetik a szerzési vágy előtérbe nyomulását, ami által tovább terjed és az általános kedvező hangulat megindítja a gazdasági élet gépezetét. Azonban már itt a csírában megvan a veszély. A józanság hiánya ugyanis, az egyszerű szerzési vágyat a hirtelen meggazdagodás vágyával egyesíti és túlspekulációt idéz elő.

A fellendülés megindulásának gazdasági oldalát tekintve, a tökemozgalom a döntő, melynek irányítója a tőkejövedelem. Pangásban alacsony a kamatláb. Merész vállalkozóknak kell jönni, akik megmutatják, hogy a kamat és nyereség közötti különbséget érdemes kiaknázni. Az a két lehetőség, amely erre reményt nyújt és ezáltal a tőkejövedelem emelkedését is elősegíti és előidézheti, a világgazdaság kiterjedése új piacok megszerzése által és a technikai fejlődés.

A fellendülés a hozadéki javak (*Ertraggüter*) csoportjából indul ki, innen terjed tovább a közvetett fogyasztási javak, majd az élvezeti javak csoportjába. A fellendülésnek eddig körvonalazott okai is mutatják, hogy a fellendülésben nagy szerepe van a pangásnak; ez nyomja le ugyanis a kamatot, ez kényszeríti a vállalkozókat új piacok felkeresésére és hívja életre a technikai újításokat. Így lesz a fellendülés oka a pangás. A fellendülés a személyi és tárgyi termelő erők nagyobbmértvű foglalkoztatottságát és a meglévő termelőerők megsokszorozását jelenti. *Spiethoff* különbséget tesz szerzési tőke (*Erwerbskapital*) és termelő tőke (*Erzeugungskapital*) között. (Megfelel a *Böhm*-féle *Privatkapital* és *Sozialkapital* megkülönböztetésnek.) Előbbi a személyes vagyon azon része, amit a gazdálkodó jövedelem szerzésére fordít. Utóbbi azokból a gazdasági javakból áll, amelyek a további jószágelőállítását szolgálják. Pangás

idején mind a kettő pihen. Már pedig a termelés kiterjesztése épen készenlétben levő és felesleges javakat és munkaerőket feltételez. Mindezekekenfelül nélkülözhetetlen segítőtje a fellendülésnek a hitel, amely a tőkét hozza és a pénzpótlót megteremti. A készpénz ugyanis hamar elfogy, ezáltal értéke emelkedik, vagyis az árak esnek és ha a hitel nem segít bankpénz formájában, beáll a pangás.

Mihelyt a lassú felemelkedés megindult, egyúttal a továbbfejlődés lehetősége is adva van. Az emelkedő árak igen hatékony ösztönzői a termelés kiterjesztésének. A fellendülés tetőpontját akkor éri el, midőn a vállalkozói kedv oly nagy, hogy emeli a tőkekamatot. A tőkebefektetések folyton szaporodnak, emelkedik a jószágfogyasztás, emelkednek az árak és pedig elsősorban a közvetett fogyasztási javaké. Az emelkedő nyereség javát a kapitalista osztályok vágják zsebre, akik egyben a tőkeképződés főtényezői. A tőkeképződés menete különben is nagyon kedvező, a termelés keretei kibővülnek, nincs munkanélküli, sőt a mezőgazdasági munkások is felszívódnak. Egyszóval a fejlődés és fellendülés állandó és felfelé irányuló.

A fellendülés mindenképen túltermeléssel ér véget. Ennek magyarázása ismét a fellendülésből történik. Meg kell jegyeznünk, hogy *Spiethoff*-nál nem a túltermelésről általánosságban van szó, hanem annak egy különleges fajtájáról. A kiindulási pontot az ú. n. fogyasztási javak és hozadéki javak alkotják. (A két kategória együtt megfelel a *Böhm*-féle *Zwischengüter*nek. Nagyban egészében pedig a forgótőke és állótőke fogalmát fedi.) Ezek a hozadéki javak tulajdonképpen termelési telepek új javak számára, akár legyenek ezek az új javak termelőjavak (ilyen címen hozadéki jószág pl. egy bánya), akár legyenek élvezeti javak (ilyen címen hozadéki jószág pl. egy malom), de a hozadéki javak sorába tartoznak a tartós használati javak is (pl. egy vasút). A közvetett fogyasztási javak pedig azok, amelyek a hozadéki javak előállítására szolgálnak (pl. vas, szén etc.). A kapitalisztikus gazdálkodás jellemzője az, hogy a hozadéki javakat nem egyszerűen jövedelemmel, hanem tőkésített jövedelemmel (szerzési tőke) vásárolják meg.¹ Másik jellemzőjük, hogy új tárgyi javak előállítására szolgálnak.

A túltermelés tulajdonképpen a hozadéki javak csoportjában következik be; ez a körülmény számos ok szövevénye, ami abból is következik, hogy a fellendülésnek e szakaszában a tőkeviszonyok igen bonyolultak. Három folyamatot kell ugyanis megkülönböztetnünk: 1. a közvetett fogyasztási javak előállítását, 2. szerzési tőke képződését, azaz takarékoskodást, 3. a közvetett fogyasztási javaknak a szerzési tőke által történő megvételt. Már most megtörténik, hogy az első két folyamat nem halad párhuzamosan. Minthogy a két folyamat fejlődését előre nem ismerjük, könnyen feszültség áll be. A fellendülés tetőpontján a közvetett fogyasztási javak még bírják fedezni a szükségleteket, közben azonban fordul a helyzet, tőkehiány és ennek következtében túltermelés áll be. Ennek az oka lehet a szerzési tőke képződésének visszamaradása is, de a főoka a

¹ Ez annyit jelent, hogy a kapitalisták jövedelmüket nem fogyasztják el, hanem újabb termelésre fordítják. Megfelel a marxi „kapitalistische Reproduktion auf erweiterter Stufenleiter”-nek.

közvetett fogyasztási javak termelésének nagymérvű kiterjedése, amit még fokoz a hozadéki javak tartóssága. (V. ö. *Marx* és *Robertson* megjegyzéseit a vasúti sínek tartósságáról.) Ezenfelül még a termelő tőkén belül is aránytalanságok állnak elő. Mindez előidézi a fellendülés letörését, ami történhet válságszerűen, vagy a nélkül. A válságszerű átmenet a pangás súlyosságára és időtartamára döntő fontosságú, t. i. a gazdasági életet annyira a mélypontra nyomhatja, hogy a felemelkedés sokkal nehezebbé válik. Vagyis a válság a pangás időtartamát és erősségét károsan befolyásolja. E mellett a pangás lefolyása még attól is függ, hogy az illető nemzetgazdaság miképpen van a világ gazdasági helyzetbe beleágyazva. A pangás a fentiekből kitetszőleg lényegileg lelki, de egyben gazdasági visszahatás a fellendüléssel szemben.

Spiethoff elmélete a konjunktúraelméletek fejlődéstörténetének egyik legkiemelkedőbb állomása. Bár elméletében élesen elválasztható a fellendülés, a válság, sőt a pangás elmélete is, mégis az egyik magyarázat logikusan folyik a másikból. Elméletének alap gondolata a közvetett fogyasztási és hozadéki javak túltermelése, kétségtelenül oly tétele a konjunktúraelméletnek, mely általános elismerésre tarthat számot. *Spiethoff* szerencsésen kapcsolja be elméletébe a konjunktúra exogén tényezőit, a lelki és technikai tényezőket egyaránt, elmélete mégis endogénnek mondható, mert a súlypont épen az említett közvetett fogyasztási javak túltermelésén van. Elméletének ez a központi tétele világosan szemlélteti a továbbfejlődést a régebbi túltermelési elméletekkel szemben. Míg *Say* és *Ricardo*, azokban az esetekben, amikor a válság fennforgását elismerik, ezt az egyes termelési ágak közötti aránytalanságra vezetik vissza, *Spiethoff* ezt igen helyesen a különböző rendű javak közötti aránytalanságban látja meg. Ennyiben mondható az ő elmélete túltőkésítési elméletnek, szemben az előbbieket túltermelési elméletével.

Egy irányban azonban *Spiethoff* elmélete is kiegészítésre szorul, mert egyoldalú. Az áralakulás jelenségeinek megfelelő figyelembevételét nála hiába keressük és így elgondolásában nem domborodik ki elég élesen a másik nagy tényezőcsoportnak, a pénzszerű tényezőknek döntő jelentősége a konjunktúraalakulás szempontjából. Megfelel ez azon felfogásának, hogy pénz és tőkepiac között gazdasági szempontból különbség nem tehető, ez legfeljebb az üzleti világ kísérlete arra, hogy a piacot gyakorlati szükségletei szerint foghassa fel.² Természetesen *Spiethoff* sem mellőzi teljesen a pénzszerű tényezőket magyarázatában, hiszen többek között tőle származik az a minden bizonnyal helyes megállapítás, hogy minden válság szükségképpen és egyúttal hitelválság is. Mégis a hitel jelentőségét és szerepét inkább csak a fellendülésnél veszi figyelembe (itt sem teljesen kielégítően), míg a letörés és válság keletkezésénél a hitel szerepéről és jelentőségéről teljesen hallgat. Ez a felfogása összhangban áll egy régebbi tanulmányában lefektetett nézeteivel, ahol a mennyiségi elméletet csak mint hausseeelméletet tárgyalja, de ennek baissesképző hatását nem ismeri el, csupán annyit, hogy a pénzszerű tényező áremelkedést idéz elő.

² *Spiethoff*: Die äußere Ordnung des Kapital- und Geldmarktes. (Schm. Jhrb. Bd. 33. 1909.)

6. Pohle konjunktúraelmélete.

Spiethoff-hoz hasonló alapokon nyugszik Ludwig *Pohle* elmélete, melyet 1902-ben a XIII. evangélikus szociális kongresszuson fejtett ki, Dortmundban. *Pohle* elméletét általában az exogén elméletek közé sorozzák, mert magyarázatában a népesség szaporodásából indul ki. Ez a kiindulási pont — amint erre *Löwe* rámutatott — nála tulajdonképpen csak föltételes. Elmélete épügy túltökésítési magyarázat, mint *Spiethoff*-é.

Pohle magyarázata szerint minden közgazdaság haladó. Ez mennyiségi értelmezésben azt jelenti, hogy a szükségletek, a népesség folytonos szaporodásával növekednek. A közgazdaságnak ezekről gondoskodnia kell. Kérdés, ez hogyan történhetik? Az eszközök a takarékoságból származnak, vagyis a magángazdasági tőkeképződésnek elég nagynak kell lenni ahhoz, hogy a célnak megfeleljen. *Pohle* a takaréktőkével magyarázza meg a fellendülést is. Ha sok a megtakarított tőke, akkor alacsony a tőkekamat, ez hat a vállalkozói tevékenységre és megindul az állótőkeképződés. Innen, vagyis a tőkejavakat termelő ipartól kiindulva, a fellendülés hulláma átcsap a fogyasztási javakat termelő iparokhoz is, miáltal a fellendülés általánossá válik. Mihelyt a tőkejavakat termelő iparok kezdik üzemüket kiépíteni, beáll a konjunktúra csúcspontja. Ez a folyamat azonban túlzott mértékben veszi igénybe a takaréktőkét, amely idáig már nem tudván kiterjeszkedni, beáll az összeomlás. Ez lehet vagy válság, vagy pangás. Mindenesetre a fellendülést bizonyos ideig tartó pangás követi, mindaddig, míg a lakosság folytonos növekedése nem segíti elő a szükségletek tágulását. Ekkor lassú javulás lép fel, a takaréktőke ismét nő és újból beáll a fellendülés.

Pohle tehát a fellendülés összeomlását az állótőke viszonylagos túltermelésében, ennek okát pedig az állótőke és takaréktőke aránytalanságában látja. A takaréktőke ugyanis vagy nem elég nagy, vagy nem használják fel termelékenyen. A takaréktőke hiányának kettős oka van. Egyrészt a tőkések jövedelemcsökkenése, lévén ez az osztály a tőkeképződés főtényezője. Ez azonban csak úgy következhet be, ha a munkabérek emelkednek. Tehát ha ez volna a válság oka, akkor a válság nem is fogyasztáshiánnyal, hanem túlfogyasztással volna kapcsolatos. Ezen ellenérvek helyességét *Pohle* is belátta és ezt a magyarázatot csupán logikai megfontolásnak tekintette, figyelembevéve, hogy a valóságban más a helyzet.

A válság főoka az, hogy a tőke felhalmozása, új tőkejavak előállítása és ezeknek a termelésre való fordítása mai gazdasági berendezésünk mellett időbelileg egymástól szétválasztódik. Így áll be azután az aránytalanság a tőkeképződés és a tőkeberuházás között.

Pohle elméletét különösen *Spiethoff* bírálta igen élesen. Kritikája azonban inkább *Pohle* kiindulási pontja, a népességi tényezőnek a konjunktúraalakulás magyarázatában való erős hangsúlyozása ellen irányult. *Pohle*-nál ugyanis a pangásból való kiemelkedés súlypontja a népesség szaporodásában van, míg az összeomlás azért következik be, mert a takaréktőkeképződés a népesség szaporodásához viszonyítva nem elég nagy. *Spiethoff* megállapításai szerint a *Pohle* által felvett összefüggések a tőke és a népességi viszo-

nyok között, a túltermelés előidézésében egyáltalán nem játszanak szerepet. Döntő jelentőségű párhuzamosság csupán a tőkeképződés menete és a termelési eszközöket gyártó iparok fejlődése között van. Ez utóbbit *Pohle* elmélete is magában foglalja — itt érintkezik épen felfogása *Spiethoff*-éval — és ennyiben helyesek is megállapításai.

Pohle kiindulási pontja egyébként egyáltalában nem talált elfogadásra, egyben utólérte az exogén kiindulási pontok azon közös végzete, hogy tapasztalati bizonyítékokkal igen könnyen megcáfolhatók. *Pohle* esetében *Wagner* Adolf volt az, aki azon melegében még a kongresszuson Franciaország stagnáló népességére és az ezek ellenére előforduló francia válságokra való hivatkozással cáfolta meg *Pohle* kiindulási és egyben sarkpontját. (*Pohle* ugyanis főleg Amerika, Anglia és Németország példáira hivatkozott.)

7. Cassel konjunktúraelmélete.

Cassel elmélete, mely *Spiethoff* és *Pohle* magyarázataival számos rokonvonást mutat, nem annyira tartalmának újszerűségével, mint inkább rendszertani kiválóságával emelkedik ki a konjunktúraelméletek sorából. *Cassel* magyarázata úgyszólván az első konjunktúraelmélet, amely teljes mértékben megfelel *Böhm-Bawerk* követelésének, t. i. *Cassel* elméleti rendszerének záróköve. Épen ezen oknál fogva konjunktúraelméletét egész rendszerének ismerete nélkül meg sem érthetjük.

Rendszerének középpontjában az áralakulás jelensége áll. Elmélete az árak összefüggésének magyarázata és főproblémája az, miként alakulnak ki az árak? *Cassel* szerint az ár azért alakul ki, mert a javak szükségleteinkhez képest korlátoltan állanak rendelkezésre (Knappheitsprinzip). Az árak kialakulása ennek megfelelően a korlátoltság fokától (Knappheitsgrad) függ. Ez szabályozza és korlátozza a keresletben hatályosuló szükségletet addig a pontig, hogy ez a rendelkezésre álló jószágmennyiséggel megelégedjék.

A javakat azonban túlnyomóan termelni kell, ez tehát keresletet jelent termelési eszközök iránt. *Cassel* szerint ezek is alá vannak vetve a korlátoltság elvének, tehát közvetve az áralakulásnak, mely a költségelvnek megfelelően alakul ki.

Harmadsorban szerepe van az áralakulásnak a jövedelemelosztásnál is, mert a termelőeszközökért fizetett ár, azoknak tulajdonosához jutván, egyik eleme ezen vállalkozók jövedelemkialakulásának.

A javak korlátoltságának elve, mint elsődleges ok mellett, az áralakulás kialakítói még: 1. a különbözeti elv, mely azt jelenti, hogy az ár a még szükséges legmagasabb költséghez igazodik, 2. a süllyedő átlagköltségek melletti áralakulás elve, 3. a termelés módszereire vonatkoztatott helyettesítés elve.

Az áralakulás, míg egyfelől a jövedelemelosztást meghatározza, a másik oldalon megteremti a kereslet és kínálat egyensúlyát és így a gazdasági élet önkormányzásának középpontja lesz. Áll ez mind a statikus (stationär), mind a quasi statikus, egyenletesen fejlődő gazdasági életre, amely utóbbit különösen a termelés céljait szol-

gáló reáltőke gyarapodása jellemez. (Realkapital megfelel a *Spiehoff*-féle Erzeugungskapitalnak.) Az áralakulás fentebbi kialakítóin kívül természetesen külső hatások is léphetnek fel. Ilyenek pl. a népesség szaporodása, a kor-, nem-, osztály-, foglalkozásmegosztás változása, háború, új felfedezések, technikai újítások, egyszóval minden, ami a gazdasági élet mozgását és élénkségét adja. Mindez a statikus árrendszer megbontását és egy árdinamika előidézését okozza, míg végül a költségelv segítségével ismét kialakul az új helyzet. Itt már a harmadik lépcsőfokhoz, a dinamikához jutottunk.

Cassel értelmezésében a konjunktúra lényegében szintén nem más, mint egy kívülről ható tényező, amely az áralakulás kialakítóira és ezen át az egész gazdasági életre hatást gyakorol. *Cassel* ezt a hatást először induktíve teszi vizsgálat tárgyává,³ a termelés, munkapiac, tartós termelési eszközök, az ár-, jövedelem- és tőkeképződés és végül a tőkepiac szempontjából. Vizsgálódásainak eredményét egy mondatban foglalja össze: „A fogyasztás céljait közvetlenül szolgáló javak termelése a konjunktúra váltakozásával nem mutat kifejezett összefüggést. Ez azt jelenti, hogy a fellendülési és pangási időszakok váltakozása, belső természetét tekintve, a fix tőke termelésének ingadozásával egyértelmű és a termelés egyéb ágaival nincs közvetlen kapcsolatban.” (I. m. 470.)⁴

Melyek már most a konjunktúra hajtó és gátló erői? *Cassel* elméletében a központi helyet a kamatláb foglalja el. Megállapítása szerint a tőkekamat hatása mindig ellentétes irányban érvényesül. Pangás idejében ugyanis, alacsony a kamat és ez ösztönzőleg hat, fellendülésben pedig a magas kamat fékezőleg érezteti hatását. (Persze a konjunktúrának is van hatása a kamatra.) Árelmélete értelmében, minthogy a kamat lényegében ár a termelési eszközökért, alacsony kamat sok szabad tőkét jelent és így áll elő a fellendülés, míg a pangást a magas kamat okozza. E mellett még egyéb másodlagos hajtóerői is vannak a konjunktúrának: így technikai újítások költségcsökkentéseikkel, új piacok, népességszaporodás.

Cassel elmélete, ennyiből, főbb vonásaiban megegyezik *Spiehoff* és *Pohle* magyarázataival. A központi probléma önála is az állótőke és a fogyasztási javak közötti aránytalanság. Az eltérés, és igen jelentős hozzátétel az, hogy ő a „hatás és ellenhatás játékát” nem a termelési eszközökben magukban, hanem azoknak árában iuttatja kifejezésre. Ennek tulajdonítható az is, hogy magyarázatában a pénzszerű tényező szükségkép jelentősebb szerepet játszik. A válság ugyanis szerinte nem más, mint a teljes képtelenség a fizetési kötelezettségek teljesítésére, vagyis egyenlő a pénzpiac feszültségével, melynek hátsó mozgatója a magas kamatláb. Sőt *Cassel*

³ Ezen vizsgálódást *Amonn* az elméleti indukció mintapéldájának nevezi.

⁴ Ennek a gondolatnak számos képviselője van az amerikai irodalomban. H. S. *Dennison*, de még határozottabban L. K. *Frank* fejtette ki, hogy a pénzgazdaság az üzleti rendelkezések, készáru, nyersanyag, termelőeszközök termelésének ingadozáshoz vezet, mely fokozatosan erősödik a fogyasztási javak termelésétől távolodva. *Kuznets* ezt statisztikailag igazolja, Th. W. *Mitchell* ugyancsak ahhoz az eredményhez jut, hogy az egyes termelőágak ingadozása annál erősebb, minél távolabb vannak a fogyasztástól.

válságmagyarázatánál a pénzszerű tényezők jelentősége annyira előtérbe nyomul, hogy egyéb jelentős tényezőket, pl. a kelendőség hiányát nem is méltatja kellő figyelemre.

Kifogásolható *Cassel* azon megállapítása is, hogy ma már túltermelés nincs, csupán a tőkekinálat túlbecsülése: „A tipikus modern konjunktúrafellendülés nem egyenlő a túltermeléssel, nem jelenti a fogyasztás keresletének vagy a társadalomnak a fix tőke szolgálatai iránti szükségleteinek túlbecsülését, hanem jelenti a tőkekinálat túlbecsülését, vagyis a megtakarított eszközök hiányát, amelyek a termelt reáltőke átvételére rendelkezésre állanak.” (I. m. 556. oldal.) A kettő — mint *Diehl* megállapítja — végeredményben ugyanaz, csak más-más oldalról nézi a kérdést. E mellett ma már nem is a túltermelés, hanem a túltőkésítés az alapvető jelentőségű tünet.

Nem helyes *Cassel* felfogása a válságról sem, melynek ő két fajtáját különbözteti meg. Szerinte 1870-ig a válságról, mint a konjunktúra egyik fázisáról, nem beszélhetünk. Összefügg ez azzal az elgondolásával, mely szerint a konjunktúra tulajdonképpen átmenetet képez a régi gazdasági formáktól az újakhoz. A konjunktúrahullámmzás szélsőségei gyengülni fognak, lefolyása pedig mindinkább egyenletes lesz. A gazdasági élet ugyanis az agrárgazdálkodásból az ipari gazdálkodásra tért át és ez a folyamat 1870-ig tartott. Főjellemzője ennek a mezőgazdasági munkásoknak a fellendülés idején a városba való tódulása, mely ma már megszűnt és így megszűntek egyúttal a nagyobb eltolódások is. Enyhülni fog a pangás, de enyhülni fog a fellendülés is. Ebbe a gondolatmenetbe fűzve be *Cassel*-nek a válságról való nézetét, az helyesen úgy értelmezendő, hogy 1870 óta a válságok lefolyása enyhébb, esetleg egészen el is tűnhetnek és csak pangás áll be. *Cassel*-nek e megállapítása bizonyos szerkezeti változásoknak a konjunktúrára való hatását szögezi le. Minthogy a gazdasági szerkezet is változik, *Cassel* megállapítása is időhöz kötött.

Még egy kritikai megállapítás *Cassel* konjunktúraelméletével kapcsolatosan. Minden konjunktúraelmélet ellen, amely meghatározott rendszeren épül fel, felhozható *Böhm* ellenvetése: „Je weniger reif und vollendet das zugehörige wissenschaftliche System ist, desto hypothetischer, gewagter, sogar abenteuerlicher die darauf gebaute Krisentheorie geraten kann. Es ist die mit den volkstümlichen Auffassungen und Erklärungen vom Wesen der Krankheiten, die nicht auf eine solide Anatomie und Physiologie des menschlichen Organismus aufgebaut ist.” Vagyis az ilyen konjunktúraelméletek fennállása — egyéb körülményektől eltekintve — attól is függ, megáll-e az a rendszer, amelyen felépült, amelynek záróköve? Nyilvánvaló, hogy *Cassel* konjunktúraelmélete is csak akkor magyaráz, ha árelmélete helyes és igaz. Minthogy *Cassel* árelmélete sem ad egy minden társadalmi és jogi rendre érvényes és a gazdálkodás minden formája mellett érvényesülő magyarázatot, bár ezt célozza, épen úgy, konjunktúraelmélete csupán a szabad piaci gazdálkodáson alapuló kapitalisztikus gazdasági életre nézve tartalmaz magyarázatot, — bármennyire igyekezzék is *Cassel* ennek ellenkezőjét a konjunktúrára vonatkozólag külön hangsúlyozni. *Cassel* árelméletére semmi esetre sem mondhatjuk, hogy hamisat tanít, csupán a leglényegesebb szubjektív ár-

képző tényezőket, — amelyeknek felfedése éppen a bécsi iskola elvülhetetlen érdeme, — teljesen mellőzi. Az a körülmény, hogy e szubjektív tényezőknek a fellendítés elősegítésében játszott szerepét mellőzi, konjunktúraelméletének is egyik alapvető hibája.

8. Aftalion és Bouniatian konjunktúraelmélete.

A túltökésítési elmélet két újabb képviselője *Aftalion* és *Bouniatian*, a határhaszon-iskola tanításait elsősorban hasznosítja a konjunktúraalakulás magyarázatában.

Aftalion és *Bouniatian* konjunktúraelméletének közös sajátossága,⁵ hogy az árak összefüggését mint a válsággal kapcsolatos okozati tényezőt vizsgálják, de az árváltozásoknak nem pénzszerű magyarázatát adják, hanem azokat a határhaszon-elméletre támaszkodó értékelméletükkel igyekeznek megmagyarázni. Ez az antimonetárius beállítás és az értékelméletre való visszanyúlás *Lescure*-nél is megtalálható. Az értékelmélet és konjunktúraelmélet kapcsolatbáhozatala mindhármuknál erőltetett és sikertelen, konjunktúraelméletüknek egyébként nem is szerves kiegészítő része.

Aftalion magyarázata különben sok rokonvonást mutat *Cassel* elméletével, amennyiben nála is az ármozgalmak képezi a konjunktúraalakulás magyarázatának középpontját. A válságot ő az általános áreséssel magyarázza, melyet a javak használati értékének esése és ezt azoknak csekélyebb határhaszna (desirabilité) idéz elő. *Say* elméletét óhajtván védelmezni, kifejti, hogy nem az az oka a túltermelésnek, hogy sok áru termelődött, sem pedig az, hogy a vásárlóerő csökkent; e helyett a szükségletek telítéséről, a javaknak mennyiségükhöz képest csökkenő hasznáról van szó. Az ár azért esik, mert a jóság iránti szükséglet csökkent. Ez minden jóságra nézve bekövetkezhetik és ilyenkor új jóság foglalja el helyét. És itt jön *Aftalion*-nak másik, a határhaszon gondolat mellett nagyjelentőségű meglátása. A zökkenés és a túltermelés szerinte azért következik mégis be, mert a kapitalisztikus termelési folyamat időtartama hosszú. Ez a sokszor idézett *longue durée* gondolata. A kapitalizmus termelési technikája tökéletlen. Először termelési javakat kell termelni, ez vezet könnyen túltökésítéshez. Majd elárasztják új termékekkel a piacot, az árak esnek és beáll a túltermelés. De ennek ellenére is tovább termelnek, nem akarnak leállni a gyárak, inkább veszteséggel gyártanak. Így áll elő a túltökésítés következtében a válság.

Bouniatian elméletét 1908-ban megjelent németnyelvű munkájában fejtette ki elsősorban, mely akkor még csupán túltökésítési elmélet volt. Későbbi munkáiban áll csak előttünk a maga teljességében konjunktúramagyarázata, amely két pilléren nyugszik: a társadalmi érték elméletén, másfelől a túltökésítési elméleten.

Miként *Cassel* és *Aftalion*, ő is az árak összefüggését mint okozati tényezőt vizsgálja és ezt a szubjektív értékre vezeti vissza. Ő tehát már nemcsak az áralakulást, hanem az árhullámozást is a szubjektív értékelmélettel igyekszik megmagyarázni. Szerinte a gazda-

⁵ Elméleteik közös vonására *Bouniatian* művének II. kiadásában rá is mutat.

sági hullámmozgások okai az értékeltolódások, az ütemes fejlődés pedig az árak párhuzamos változásaiban jut kifejezésre. Minthogy pedig a cseregazdálkodás rendszerében a termelési folyamat az értékelven alapszik, az érték, illetve áreltolódások értelmezése ad választ a gazdasági hullámmozgások keletkezésére nézve is.

Értékelmélete tulajdonképpen Gregory King azon megfigyelésén alapul, hogy míg a búzatermés számtani arányban nő, addig a búzaár mértani arányban emelkedik. Ezen megállapítást azután Bouniatian a Fechner—Weber-féle törvény segítségével az egész gazdasági életre, egyszóval általában a társadalmi érték és a javak árának változására is ki akarja terjeszteni,⁶ amit azonban tudvalevőleg már Max Weber is a leghatározottabban visszautasított.⁷

Bouniatian túltőkésítési elmélete ezen alap mellőzésével sem értéktelen, mert — amint említettük — a kettő nincs is szorosan egybefűzve. Túltőkésítési elméletében élesen szembefordul Say-val, nála is a túltőkésítés az ok és a túltermelés csupán tünet. Különbséget tesz magángazdasági és közgazdasági tőkefelhalmozás között. A túltőkésítés épen a magángazdasági tőkefelhalmozás következménye, melyet az okoz, hogy a kellő összhang a fogyasztással nincs meg. A magángazdaságokat ugyanis a jövedelmezőség szempontja vezeti. A válság oka tehát a túltőkésítés, vagyis az a körülmény, hogy a közgazdaság erősebben van felszerelve tőkével és termelő erőikkel, mint ezt a fennforgó fogyasztási lehetőségek megkívánják. Ennek következménye a túltermelés is. Minthogy a túltőkésítés csak egyes spekulációra alkalmas termelési ágaknál következik be, a túltermelés is csak részleges. Lassanként azonban a pénz értéke esik, az ár emelkedik, a hitelviszonyok is kedvezőtlennek válnak és így előáll a válság. A fellendülési időszakot tehát szükségképpen válságnak vagy pangásnak kell lezárnia. Ez utóbbinak hatása alatt azonban az árak esnek, ez pedig enyhíti az ellentéteket a tőkésítés, a termelés és fogyasztás között. Pangásban az árak esvén, a fogyasztás emelkedik, tőke áramlik a fogyasztáshoz, a túltőkésítés megszűnik, ezáltal a termelés és fogyasztás között egyensúly áll be. Minthogy pedig gazdasági életünkben a túltermelésre irányuló törekvés mindig megvan, ismét az előbb leírt módon történik meg a felemelkedés. „Innen van a gazdasági élet és a gazdasági tevékenység nyughatatlansága, amely majd fellendüléshez és túltermeléshez, majd pangáshoz és a termelés leállításához vezet. A korlátlan tőkésítés szolgálatában álló termelő erők belső törekvéssel bírnak erők kifejtésére. Ez, valamint az a körülmény, hogy a termelékenységnek a kevéssé kiterjeszkedni képes fogyasztással összhangban kell lennie, megnehezítik a gazdasági életben az egyensúly fenntartását és időnként visszatérő fel- és lefeléirányuló hullámzásokhoz vezetnek.”

Bouniatian elméletében mint továbbfejlődést és új vonást emelhetjük ki a tartós túltőkésítés hangsúlyozását, amely tétel nála már bizonyos fogyasztáshiányelméleti színezetet kap.

⁶ V. ö. Jankovich Béla: A határhason elmélete és a pszichofizikai alaptörvény. (Budapest. Filoz. Társ. Közl. 1908. 72. l.)

⁷ Max Weber: Die Grenznutzenlehre und das psychophysische Grundgesetz. (Archiv. Bd. 27. 1908.)

9. Sombart konjunktúraelmélete.

Érdekes fejlődési folyamat után kerül *Sombart* magyarázata a túltőkésítési elméletek sorába. *Sombart* érdemeire a konjunktúraelméletek terén már utaltunk. *Sombart* „Versuch einer Systematik der Wirtschaftskrisen” című tanulmányában már 1900-ban felismerte annak szükségességét, hogy a válságelméletet konjunktúraelméletté kell átépíteni. Ez a kíváncsiság azóta legteljesebb követésre talált és *Sombart* érdemeit e tekintetben a tudomány is elismerte. Annál nagyobb ellenzésre talált első magyarázati kísérlete, amelyben (a Verein für Sozialpolitik 1903. évi gyűlésén) a konjunktúra váltakozását az aranytermelésre akarta visszavezetni. Mai konjunktúraelmélete, amelyet a kapitalizmusról szóló nagy munkáiban fejtett ki, egész más alapokon nyugszik, bár alapja már első dolgozatában megvolt. Az aranytermelés mint konjunktúratényező jelentőségének megfelelő színvonalára van csökkentve.

Sombart szerint a kapitalizmus fénykorában az egyszerű kelendőségi válság helyébe az „expanziós” konjunktúra lép. Természetesen ilyen kelendőségi válságokkal még ma is találkozunk, ezek fedik az exogén válságok fogalmát. A tulajdonképeni expansziós konjunktúráról 1825 óta beszélhetünk, egyben azóta nemzetközi jellegű a konjunktúra is. 1857 óta lefolyásában még megközelíthető szabályosság sem állapítható meg.

Az expansziós konjunktúrát véve szemügyre, a fellendülés végső rúgóái a gazdálkodó alanyok lelki élete, vagyis a vállalkozói kedv, amely a válság alatt szunnyad és utána egyszerre ébred fel az ipari és kereskedelmi vállalkozókban és a bankároknál. Ezt a jó hangulatot több körülmény egybetalálkozása okozza, elsősorban a kedvező termelési feltételek. Alacsony kamat lehetővé teszi a termelés kiterjesztését adott árak mellett, de lehetővé teszi a tartós javak olcsó előállítását, közlekedési eszközök, bérházak, stb. építését is. Még növeli a kedvező vállalkozói hangulatot a kelendőség kiterjesztésének lehetősége. Ezt megint új külföldi piacok szerzése, technikai újdonságok, mezőgazdasági államok jó termése és a lakásépítkezések megindítása mozditja elő. Utóbbi állandó hatású, szemben az előbbiekkal, amelyek lökésszerűen hatnak. Harmadsorban kedvező hatással van az árak azonnali emelkedése, mely a vásárlóerő növekedésére, ez megint az aranybehozatalra és a hitelkiterjesztésre vezethető vissza. Így következik be a nem szerves tartós javak (vasút, erőművek) termelésének növekedése. Ezek az új, n. elsődleges fellendülési javak. De fokozódik a termelési javak előállítása is (bánya és gépipar). Ezek a másodlagos fellendülési javak. A harmadik időszak a bányaipar nagymérvű kiépítése.

A pangás is kizárólag belső okokból következik be. „Es ist nicht möglich, Katzenjammer ohne Rausch”. A baj ott kezdődik, hogy a pénztöke hamar elfogy. A forgalom növekedése és a spekuláció szívja fel. A hitelszervezet nem segíthet, mert ez az arany mennyiséghez van kötve. A termelés kiterjesztésének mértéke nagyobb, mint az aranytermelés. Ehhez járul a különböző termelési ágak közötti aránytalanság, amely a nem szerves (első- és másodrendű fellendülési javak) és a szerves (mezőgazdasági) javak termelése során következik be. Az előbbinél túltermelés, az utóbbinál

termelési hiány tapasztalható. Ha ehhez még rossz termés is járul, a válság elkerülhetetlen. Az összeomlás során a letörés először az elsőrendű fellendülési javaknál következik be, ezáltal keresletkiesés áll elő és így a másodlagos fellendülési javak is eladhatatlanok maradnak. A pangás először az építőiparban mutatkozik, az áresés általánossá válik, munkaleállítás és munkáselbocsátások vezetnek be a helyzet megváltozását.

Sombart különbségtétele a szerves és nem szerves javak között megtalálható már *Marx*-nál (Kapital. 3. I. 94), míg azonban *Marx* ebből az összeomlás elméletéhez jut el, *Sombart* *Marx* ezen tanításaival élesen szembe fordult. *Sombart* elmélete a szerves és nem szerves javak közötti különbséget a konjunktúraalakulás szempontjából helyesen hangsúlyozza, de ez nem jelent továbbvitelt *Spethoff*, *Cassel* vagy *Pohle* tanításaival szemben. Tévesek azonban *Sombart*-nak azon megállapításai, amelyek régi aranyelmélete csökevényeként magyarázatában még bennmaradtak. Az a megállapítása, hogy a fellendülés letörését a hitelszervezet nem akadályozhatja meg, mert a hitel kiterjesztése az aranytól függ, ma már egyáltalán nem áll. A bankpénz jelentőségét ma már igen konzervatív közgazdák is elismerik. Ez az állítás *Sombart*-nál annál inkább csodálatos, mert munkájának más helyén *Hahn* tanainak igen megértő hívének mutatkozik.

10. A túltökésítési elméletek többi hívei.

Robertson. A túltökésítési elméletek közé soroljuk *Robertson* konjunktúramagyarázatát is egy korábbi munkája alapján. Későbbi műveiben épen ő az, aki az angolszász irodalomban először fejt ki a takarékoság, beruházások, árak és pénzszerű tényezők közötti összefüggéseket. A hullámmozgás eredetét ő a termelő iparok összehúzásában és kiterjesztésében látja. A kereslet és kínálat elemeit kutatva azt találja, hogy a kínálatra hat: a) a beruházások hosszú időtartama és ezáltal az állandó kísértés a túlméretezésre, b) a termelési telepek hosszú élettartama és c) a találmányok okozta változások. A keresletre hat a divat, háború, terméseredmények. A fellendülést főleg azon remény idézi elő, hogy az új tőkejavak termelése jövedelmezőbb lesz. Az összeomlás okai: kedvezőtlen termés, pénzhiány, nyersanyaghiányok. Az ütemes ismétlődést, miként *Marx*, a vasúti sínek 10 éves élettartamára vezeti vissza.⁸

G. H. Hull a rejtélyes depressziók okait a termelő eszközök magas árában látja, amely különösen az ipari államokat sújtja. A termelő eszközök ipara ugyanis a legfejlődőképebb és egyben a legalkalmasabb a tőkeberuházásra. Alacsony termelő költségek megindítják a termelő eszközök iparában a fellendülést. Ez a fellendülés azonban annyira emeli a termelő költségeket, hogy ez a további kiterjeszkedésnek gátat vet, a fellendülést pangás követi.

M. C. Rorty a túltökésítés elméletét a túlságos hiteligénybevétellel kapcsolja egybe. A fellendülés emelkedő árait annak tulajdonítja, hogy a hitelkiterjesztés megelőzi a termelés kiterjesztését.

N. Johannsen a káros takarékosággal magyarázza a válságot,

⁸ *Robertson*: A study of industrial fluctuations. London, 1915.

amely sem a fogyasztás céljait nem szolgálja, sem a termelés céljaira nem fordítódik. Ezt a „sterilizációt” ő a modern gazdasági élet tartós jelenségének tekinti.

Ch. O. Hardy a túltermelést annak tulajdonítja, hogy az árak és a megrendelések, melyek az üzletembert irányítják, nem jó vezetők. Mindkettő ugyanis csak a jelenlegi keresletről és kínálatról ad felvilágosítást, de nem mond semmit a kínálati oldal azon változásairól, amit éppen ő idéz elő. Ebből adódik a túltermelés és termelési hiány váltakozása. E tévedések által kiváltott elsődleges hatást a spekuláció még csak erősíti. Vagyis a válság oka a termelők és kereskedők bizonytalansága a piaci viszonyokról abban az időpontban, amikor az áru a piacra jön. Ez a gondolat *Sismond*i-ra nyúlik vissza, megtalálható *Marx*-nál és újabban *Diehl*-nél.

T. N. Carver. A fogyasztási javak árának csekély emelkedése annyira növeli a termelési javak értékét, hogy ez a termelési javak termelésére, ill. termelőkiterjesztésére vezet. Ez megint ösztönzőleg hat további kiterjesztésre. Újból emelkedik a fogyasztási javak ára és így tovább. Megállás akkor következik be, ha a termelés kiterjesztett telepei önteni kezdik a piacra a fogyasztási javakat. Ezt értékcsökkenés követi a fogyasztási javaknál, majd ez átcsap a termelő javakra is.

T. E. Burton. A válságok oka a kiadások növelése és ezzel a termelés kiterjesztése. Új vállalatok alakulnak, új utak, gyárak, hajók épülnek. A kiadások aránya a rendes évi fogyasztáshoz és pótláshoz viszonyítva aránytalanul megnövekszik.

L. H. Frank behaviorisztikus elmélete szerint, ha az üzletemberek nem vásárolnának túlsok jószágot és nem gyűjtenének javakat, nem volna fellendülés, nem volnának emelkedő árak, növekvő bankkölcsönök és ennek következtében válságok.

Th. W. Mitchell. A termelés bonyolultsága folytán időbe telik, amíg a termelés emelkedése elérhető. Ezzel szemben a tulajdonképeni keresletet illetőleg tévedésben van a vállalkozó. Ez a tévedés annál nagyobb, minthogy ugyanaz a kereslet többször is számbavétetik. Ez az oka, hogy a fellendülés idején a lehetőségeket hibásan becsülik fel és ez vezet a válsághoz.

J. M. Clark. A tőkejavak iránti kereslet jobban hullámzik, mint a készárúk iránti kereslet. A tőkejavak termelése ugyan elsősorban a fogyasztási javak keresletétől is függ, de összezsugorodásának ill. növekedésének saját gyorsulása is van. Ez a következőképpen értelmezendő. Ha a készárúk iránti kereslet nem nő, a tőkejavak járulékos termelése elmarad. De a fogyasztási javak viszonylag csekély emelkedése egy ennél aránylagosan jelentősebb termelőkiterjesztéshez vezet a termelő javak iparában; míg a fogyasztási javak keresletének kisebb arányú csökkenése is ennél aránytalanabbul nagyobb csökkenést vált ki a tőkejavak termelésében. Tehát fix árak mellett is nagy válságok és fellendülések volnának a tőkejavak iparában és ezzel az egész iparban. Erők léteznek, amelyek a fogyasztási javak keresletének csekély hullámzását nagy erősségű ingadozásokra változtatják át a tőkejavak termelésében és ez hat vissza a fogyasztási javak iparára, úgy, hogy annak hullámzásai már csak közvetett eredetűek. A megoldás az volna, ha az emberek felesleges pénzüket a válságban beruházások céljaira költenék el.

Ragnar *Frisch* rámutatott, hogy J. M. *Clark* fenti továbbgyűrűzési elképzelése nem teljesen felel meg a valóságnak. *Frisch* főleg a leírásokra és a karbantartási beruházásokra hívja fel a figyelmet.

C. F. *Bickerdi*ke szerint a gazdasági élet egyenletes fejlődése két feltétel mellett következne be: 1. ha a fejlődés általános volna, 2. ha a takarékoság és a bankhitel együtt megfelelné állandóan a termelésfenntartás finanszírozásához szükséges összegnek. Ezek hiányában nemcsak az egyes árak, hanem az általános árszínvonal sem fejlődik egységesen. Innen állnak elő zavarok és a gazdasági tevékenység hullámlása.

Brock szerint az ipari körfolyam végső és legáltalánosabb oka a gazdasági rendszer tökétségében keresendő. Meg kell figyelniünk, hogy ez az éhség valójában semmi arányban sincs a takarékossgal. Mert ha mégolyan sokat takarítunk is meg és a termelést jelentősen kiterjesztjük, a versenyküzdalem folytán a vállalkozók termelésüket még ennél is jobban akarják kiterjeszteni.

A túltökésítési elmélet hívei még *Theiss* (róla már más vonatkozásban szoltunk), *Liefmann*, aki a termelési technika változásait helyezi előtérbe, *Weyermann* a konjunktúrák okát a tartós tökejavakból folyó jövedelmek túltökésítésében látja. *Spann* a szerves és nem szerves iparok aránytalanságára hívja fel a figyelmet. A pénzszerű elmélet hívei közül a túltökésítést is kiemelik: *Keynes*, *Robertson*, *Röpke*, *Hayek*, *Strigl*, *Stucken*.

A túltökésítési elméletekhez sorolhatjuk a hibaelméleteket.

Schmidt a konjunktúrát számítási hibának tulajdonítja. A látszólagos nyereség előre való kiszámítása vezet általános áremelkedéshez. A jövedelem látszólagos újabb emelkedése folytán a termelés még jobban kiterjesztetik. A válságban ezzel szemben hibásan alacsonyabban számítanak és így a kelleténél nagyobb összezsugorodást idéznek elő. — G. U. *Papi*. A válság oka a tévedés, mely az egész kapitalisztikus ténykedés alapvető jellemzője. A ciklus azáltal indul meg, hogy kedvező lökés a nyereség reményével kecsegtet. A költségek összetettsége és az árváltozások folytán a lehetőségeket tévesen ítélik meg. A bankok szerepe ezt a folyamatot erősíti.

Marco Fanno szerint mihelyt valamely országban zavar lép fel, mely alkalmas arra, hogy az egyes termelő ágak irányát és arányait megváltoztassa, ez a változás automatikus alkalmazkodás folytán megy végbe. Ez az átalakulási folyamat azonban időbeli tévedéssel történik, ami a termelés csökkenéséhez fog vezetni. T. i. egyidőben kellene lejátszódnia a nagyközönség takarékossgával a) a fogyasztási javak termelése visszamenésének, b) a termelő javak ugyanily arányú emelkedésének, c) e mellett az új tökejavaknak ugyanazon mennyiségben kell rendelkezésre állniok és olyan minőségűeknek kell lenniök, mint amilyenekbe a takarékoskodók pénzüket akarják fektetni. Ehhez az kellene, hogy a termelők fel tudják becsülni a fogyasztás csökkenésének mérvét és időpontját, és hogy a fogyasztási javak termelői már akkor korlátozzák termelésüket, amikor az a termelési ciklus jön, amely a fogyasztáskorlátozás pillanatában kezdődik. Végül a termelő javak termelőinek ugyanennyivel később kellene kezdeni termelésüket. — J. R. *Hicks*. A válság oka a nem kellő előrelátás, mely főleg a tökebefektetések kockázati mozzanata tekintetében érvényesül.

11. A „dinamikus” konjunktúramagyarázatok.

A kapitalisztikus gazdálkodás termelési tünetényeivel magyarázó elméletek alábbi csoportjánál a dinamikus mozzanatok domborodván ki élesen, a fellendülés magyarázata áll az elmélet középpontjában, a válság pedig közvetve vagy közvetlenül a túltőkésítéssel nyer magyarázatot. Ez az irány, amelynek főképviselője *Schumpeter*, módszertani szempontból is eltérést jelent a tulajdonképeni túltőkésítési magyarázattól.

Schumpeter konjunktúraelmélete.

Schumpeter elmélete kiindulási pontjában *Spiethoff* magyarázatához kapcsolódik. Előrebocsátja, hogy elfogadja *Spiethoff* fellendülési elméletét, ténylegesen azonban nagyon is eltér ettől. Elmélete a gazdasági fejlődés általa kifejtett gondolatán alapszik és természetesen a vállalkozó személye képezi középpontját. Abból indul ki, hogy a gazdasági fejlődés nem megszakítatlanul megy előre, mert vannak ellenmozgások és visszahatások. Elméletileg felvehetjük e fejlődésnek egy vonalát, a tényleges fejlődés azonban e vonal alatt halad. Ez az eltérés nem szórványos jellegű, mert a visszahatások majdnem periodikusak. Ha a fejlődés rugalmas volna és megszakítatván eredeti vonalába visszalendülne, semmi baj nem volna, de ez a fejlődés megszakad. Igaz, hogy új fejlődés indul meg, de ezt meg kell indítani és e fejlődésnek mások az előfeltételei és indítékai. A válság problémája lényegében az, hogy miért következnek be ezek a visszahatások?

A gazdasági élet mozgási jelenségei, a fentebbiek értelmében három csoportba sorolhatók: körforgás, fejlődés és fejlődésmegtörés. A válságelmélet problémája az, miért nem egyenes a fejlődés útja. Az ok az, hogy az új „kombinációk”, illetve ezeknek megvalósítói, a vállalkozók seregese (Scharenweise) lépnek fel. Ha egyenként lépének előtérbe, a körforgásnak nem volnának zavarai. A csoportos fellépést három tényező erősíti: 1. az új kombinációk a régi mellé lépnek és azzal versenyeznek, 2. a nagytömegű vállalkozói kereslet fellépése igen nagy vásárlóerő erősödést jelent és így egy másodlagos fellendülési hullámot indít meg, a nélkül, hogy utóbbi az igazi hatóerőtől ösztönöztetné, 3. a fellendülésbeli tévedések kihatnak a pangásra is.

Miért lépnek fel tömegesen a vállalkozók? A vállalkozók közül ugyan kevesen rendelkeznek vezetői tulajdonságokkal, de ha az egyik belekapcsolódik a termelésbe, jön a másik. Később kevésbé alkalmasak is jönnek és e mellett az első vezetők az üzleti köreiket kiterjesztik a régi kereteken túl (pl. új piacok felfedezése).

A csoportos fellépés, mely a fellendülés egyedüli oka, annyiban bír jelentőséggel, hogy az egyensúly lökészerű megzavarását jelenti és ezáltal új nagyságrendszer bevezetője. *Schumpeter* kiemeli a hitel nagy jelentőségét. Szerinte a hitel lényegében vásárlóerőteremtés a vállalkozóknak való átengedés céljából, de nem egyszerű, már meglevő vásárlóerő átengedése. Azt az utat, ami szerint a gazdasági fejlődés a nem zárt közgazdaságban végbemegy, éppen a vásárlóerőteremtés jellemzi. A hitel teszi lehetővé a vállalkozó számára közgazdasági jószágfolyamhoz való jutását, még mielőtt ő

erre normális igényt szerzett volna. A hitelnyújtás ebben az értelemben parancsként hat a közgazdaságra, hogy alkalmazkodjék a vállalkozó céljaihoz, mintegy utalvány a javakra, amelyekre szüksége van. Ehhez a folyamathoz való alkalmazkodás, a *Schumpeter*-féle „*Statisierung*”, a lényege a gazdasági pangásnak.

A fellendülés zavaró hatása nem abban áll, hogy a magángazdaságok számításait zavarja, ez csupán magángazdasági probléma. Hatása abban áll, hogy egyfelől a termelési eszközök iránti verseny feltornázza az árakat, másfelől az új termékek csakhamar piacra kerülnek és versenyeznek a régiekkel, míg harmadsorban a hiteldefláció is érezteti hatását. A fellendülés tehát maga teremt oly objektív helyzetet, mely véget vet a fellendülésnek és könnyen válsághoz, de szükségképpen pangáshoz vezet és ezen keresztül egy időleges kiegyenlítetttséghez és fejlődésnélküliséghez.

A pangás a bizonytalanság, szabálytalanság és az új egyensúly keresésének idejét jelenti, azonban korántsem oly sötét és terméketlen, mint annak festik, sőt pozitív hatású, mert a pangás teljesíti mindazt, amit a fellendülés ígért.

Schumpeter-re támaszkodik *Amonn* már első, a konjunktúrátan szempontjából igen jelentős tanulmányában, ahol az új kombinációk nem annyira pszichológiai, mint inkább gazdasági magyarázatát adja. Későbbi munkáiban is csupán a vállalkozói tevékenységet és a hitelt, mint a konjunktúra legfőbb mozgatóerőit emeli ki, egyébként a konjunktúraciklusnak csupán a fejlődéses elmélet szempontjából nézett tökéletes leírását és nem magyarázatát nyújtja.

Schumpeter elméletével mutat legtöbb hasonlatosságot M. T. *England* elmélete, ő azonban nem a vállalkozóban, hanem a finanszírozóban látja a dinamikus mozzanat érvényesítőjét. („*Promotion theory*”).

A gazdasági fejlődéssel magyaráz E. H. *Vogel* „evolucionárius” konjunktúraelmélete, mely azonban legújabb fogalmazásában a konjunktúrát, a nyereség differenciálására és emelésére irányuló folyamat változásában látja.

Úgyancsak kiindulási pontjánál fogva sorolhatjuk ide *Adams* elméletét, amely a mozgó egyensúly állapotából indulva ki, keresi azokat az erőket, amelyek ezt a helyzetet megzavarják. Ez a zavar szerinte csak átmenetileg lehetséges, mert a szabad verseny és a nyereség utáni törekvés ezt az egyensúlyt ismét helyreállítják. Szerinte a kereslet, minthogy a jövedelemtől függ, magában nem tud fellendülést előidézni, ezt csak járulékos jövedelemforrások válthatják ki. Ilyenek: nagyobb aranybeömlés, kedvező kereskedelmi mérleg, háború, új termelőerőforrások és fogyasztóterületek. Tehát elmélete inkább az exogén teóriák körébe tartozik, amint ahogy kifejezetten is az ú. n. „selfgenerating”, tehát endogén elméletek ellen küzd.

Közös a kiindulási pontja *Schumpeter*-ével *Heller*-nek is, amennyiben a dinamikából fejleszti ki a konjunktúra fogalmát és igyekszik azt megmagyarázni. *Heller*-nél az a főprobléma, miként emelkedik ki a gazdasági élet a pangásból. Ezt magyarázata szerint külső, főleg technikai és lelki tényezők okozzák, bár figyelembe veszi, mint endogén tényezőt, a tőkeképződést is. Az ismétlődést az ú. n. fogyasztási járadékkal magyarázza. Nagy szerepe van kon-

junktúramagyarázatában a gazdasági élet alkalmazkodási folyamatainak. Heller elmélete szerint a gazdasági élet sokkal könnyebben alkalmazkodik a fellendüléshez, mint a pangáshoz. Ezért van az, hogy a pangáshoz való átmenet gyakran válsággal jár. A válságok lényegében forgalomgazdasági megrázkódtatások. Az egyes gazdaságok összekötése a hitelszervezet által történik. Különös érdeme *Heller* magyarázatának a probléma világos beállítása és megmagyarázása. A gazdasági élet változásainak továbbterjedését, továbbhullámzását rajta kívül csak *Mitchell* és *Lescure* fejtették ki ilyen élesen.

12. A profitelméletek.

Közelebb áll a termelési, mint a jövedelemeloszlási elméletekhez a magyarázatoknak egy csoportja, mely pedig egyik jövedelemeloszlási kategória, t. i. a vállalkozói jövedelemszerzés sajátosságaival magyarázza a fellendülés és válság váltakozását. Főképviselei ennek az iránynak *Veblen* és *Lescure*.

Veblen a gazdasági helyzetek váltakozásában elsősorban árjelenséget lát, amely az ipari termelést befolyásolja, mivel azt üzletszerűen, az árak irányítása mellett nyereségszerzés céljából folytatják. A fellendülés magas árakkal kezdődik, mégpedig az egyik termelői ágban, a fellendülés hulláma innen csap át a többi termelő ágba is, még pedig vagy tényleges kereslet vagy kedvező várakozások következtében. Emelkedő árak és emelkedő kereslet emelkedő nyereségekkel is jár. Ez egyszersmind a vállalat kapitalizált értékének emelkedését is jelenti, ami megint hitelkiterjesztést tesz lehetővé.

Ez a folyamat addig folyton erősödve tart tovább, amíg kilátás van arra, hogy a kereslet vagy az eladási árak jobban emelkednek, mint a költségek. A folyamat folytatása azonban magában hordja az összeomlás csíráját. T. i. nőnek a bérek, nyersanyagárak és ezzel a nyereség csökken. Ezáltal a vállalatok kapitalizált értéke is esik, vagyis a hitelnyújtás alapjai kisebbednek. Mihelyt egy jelentősebb hitelnyújtó elveszti bizalmát és liquidációra kényszeríti a vállalatokat, beáll a válság. *Veblen* — amint erre más vonatkozásban utaltunk — nem hisz a felemelkedés automatizmusában.

Lescure konjunktúraelmélete *Aftalion* és *Bouniatian* elméletével mutat fel sok rokon vonást különösen kiindulási pontjában, amennyiben csupán az általános periodikus válságokat akarja megmagyarázni és mindjárt azt is megállapítja, hogy ezeknek tulajdonképeni fészke a termelő eszközök ipara. A válság oka azonban nála a fellendülés végén beálló nyereségcsökkenés, amely az emelkedő előállítási árak és a csökkenő eladási árak következménye. Az előállítási árakon belül ugyanis mind a kamatláb, mind a munkabérek, nemkülönben a nyersanyagok ára is jelentősen emelkedik. Kivülük még *Mitchell*, *Vogel*, *Ansiaux* és *Adams* sorolhatók a profitelmélet hívei közé.

Irodalom: Az újabb konjunktúrairodalom egyik legmélyrehatóbb és legérettebb, maradandó becsű alkotása *A. Spiethoff*: *Krisen* (Hwb. d. Staatsw. IV. Aufl. Bd. 6. Jena, 1925. 8—91. ll.) című

tanulmánya, amelyből egyben Sp. elméleti felfogása is a legteljesebben ismerhető meg. — Rövidebben foglalja össze tételeit „Overproduction” című tanulmányában. (Encyclopaedia of the Social Sciences. New York, 1933. Vol. XI. 513—517. ll.) — Régebbi munkái, amelyek úgyszólván kizárólag a konjunktúraelmélet kérdéseivel foglalkoznak, a következők: Vorbemerkungen zu einer Theorie der Überproduktion. (Schm. Jb. XXVI. 2. 1902.) — Die Krisentheorien von M. v. Tugan-Baranovsky und L. Pohle. (Jb. f. G. V. XXII. 2. 1903.) — Verhandlungen des V. f. S. über die Störungen im deutschen Wirtschaftsleben während der Jahre 1900 ff. 209. l. és köv. (Schr. d. V. f. S. Bd. 113. Leipzig, 1904.) — Beiträge zur Analyse und Theorie der allgemeinen Wirtschaftskrisen. Leipzig, 1905. — Kapital, Geld und Güterwelt in ihrem Verhältnis zueinander. Drei Aufsätze aus Schm. Jb. 1909.: 1. Die äußere Ordnung des Kapital- und Geldmarktes. Bd. XXXIII. 2.; 2. Das Verhältnis von Kapital, Geld und Güterwelt. Bd. XXXIII. 3.; 3. Der Kapitalmangel in seinem Verhältnisse zur Güterwelt. Bd. XXXIII. 4. — Die Krisenarten, die Kreditkrise. (Jb. f. G. V., 1918. Bd. XLII. 1. und 2.) — Die Quantitätstheorie, insbesondere in ihrer Verwertbarkeit als Hausse-theorie. (Festgaben f. A. Wagner zur 70. Wiederkehr seines Geburtstages. Leipzig, 1905. 249. és köv. ll.) — Die Beobachtung der wirtschaftlichen Wechsellagen. (Wirtschaftsdienst. 1926. Bd. 11. 3—7. ll.)

L. Pohle: Bevölkerungsbewegung, Kapitalbildung und periodische Wirtschaftskrisen. Göttingen, 1902. E munka az 1902. évi dortmundi evangélikus-szociális kongresszuson előadott értekezésének átdolgozott kiadása.

G. Cassel: Theoretische Sozialökonomie. Leipzig, 1918. V. kiadás. Leipzig, 1932. („Studium der Bewegungen des Wirtschaftslebens unter dem Einflusse der Konjunkturen” c. fejezet.) — Cassel egész rendszérének beható bírálatát adják: Diehl (Weltw. Arch. Bd. 27.), Amonn (Archiv Bd. 51.), Neisser (Schm. Jb. Jg. 46.), Schumpeter (Schm. Jb. Jg. 51.), Wicksell (Schm. Jb. Jg. 52.), Navratil (Közgazdaságtan. II. kiadás. Budapest, 1935.) Cassel újabb keletű, kisebb igényű értekezéseiben, amelyek jórészt a Skandinávika Kreditaktiebolaget negyedévi jelentéseiben jelentek meg, az aranyprobléma és konjunktúraalakulás közötti összefüggéseket vizsgálja.

A. Aftalion elméletét röviden összefoglalja The Theory of economic cycles based on the capitalistic technique of production (Rev. of Ec. Stat. Vol. 9. 165—170. ll.) című tanulmányában. — Főmunkája: Les crises périodiques de surproduction. T. 1—2. Paris, 1913. — Egyéb munkái: Essai d'une théorie des crises générales et périodiques. Paris, 1909. — La réalité des surproductions générales. (Revue d'Economie Politique. 1908/1909. XXII. köt. 696—706. ll.) — La théorie de l'épargne en matière des crises périodiques de surproduction générale et sa critique. (Rev. d'Histoire des doctrines économiques et sociales. II. Année. Nr. 3. Paris, 1909.) — Le rythme de la vie économique. (Revue de Métaphysique et de Morale 1921. 278. és köv. ll.) — Monnaie, Prix et Change. Paris, 1927. — Kritikailag foglalkozik Aftalion elméletével a Spiethoff-iskolához tartozó M. Wicharz: A. Aftalions Tatsachenbild und Lehre der wirtschaftlichen Wechsellagen. Jena, 1935.

M. Bouniatian elméletét röviden összefoglalja „The theory of economic cycles based on the tendency toward excessive capitalization.” (Rev. of Ec. Stat. Vol. 10, 67—79. ll.) című tanulmányában. — Nagyobb munkái: Wirtschaftskrisen und Überkapitalisation. München, 1908. — Geschichte der Handelskrisen in England im Zusammenhang mit der Entwicklung des englischen Wirtschaftslebens 1640—1840. München, 1908. — Les crises économiques. Essai de morphologie et de théorie des crises économiques périodiques. I. Ed. Paris, 1922.; II. Ed. Paris, 1930. (B. alapvető műve, amely először orosz nyelven jelent meg Moszkvában, 1915-ben.) — La loi de variation de la valeur et les mouvements généraux des prix. Paris, 1929. — Credit et conjoncture. Paris, 1933. — Kisebbs tanulmányai: Industrielle Schwankungen, Bankkredite und Warenpreise. (Archiv, Bd. 58, 449—477. ll. 1927.) — Die vermeintlichen Kreditkreierungen und die Konjunkturschwankungen. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 81, 337—364. ll. 1932.) — La monnaie dirigée. (Revue Écon. Int. 25. köt. 257—272. ll. 1933.) — Der wirtschaftliche Tiefstand und seine Ursachen. (Int. Rdsch. d. Arbeit Bd. 12, 822—840. ll. 1934.) — Les progrès techniques et le chômage. (Rev. Int. d. Travail, Vol. 27. 344—366. ll. 1933.) — Dépression, progrès technique et dévaluation. Paris, 1935. Három tanulmány.

W. Sombart: Der moderne Kapitalismus. (II. Bd. Erster Halbband. 208—228. ll. München u. Leipzig, 1917. és III. Bd. Zweiter Halbband. 563—593. ll. München u. Leipzig, 1928.) — Elsőben a korai kapitalizmus, utóbbiban a kapitalizmus fénykorának konjunktúramagyarázatát adja.

A túltőkésítési elmélet többi híveinek konjunktúramagyarázatához lásd *D. H. Robertson*: A study of industrial fluctuation. London, 1915. — *G. H. Hull*: Industrial depressions. New York, 1911. — *M. C. Rorty*: Some problems in economics. Chicago, 1922. — *N. Johanssen*: A neglected point in connection with crises. New York, 1908. és Business Depressions: their cause. A Discovery in Economics. New York, 1925. — *Ch. O. Hardy*: Risk and risk bearing. Chicago, 1923. — *T. N. Carver*: A suggestion for a theory of industrial depressions. (Qu. J. E. 1903. 499. és köv. ll.) — *T. E. Burton*: Financial Crises. New York, 1902. és Financial crises and periods of industrial and commercial depressions. I. kiadás. New York, 1920.; II. kiadás New York, 1931. — *L. K. Frank*: A theory of business cycles. (Qu. J. E. Vol. 37. 625—642. ll.) — *H. S. Denison*: Manegement and the business cycles. (J. of Am. Stat. Ass. 17. köt. 20—31. ll. 1922.) — *S. S. Kuznets*: Cyclical Fluctuations, Retail and Wholesale Trade United States, 1919—1925. New York, 1926. — *Th. W. Mitchell*: Competitive Illusion as a cause of business cycles. (Qu. J. E. Vol. 38. 631—652. ll. 1924.) — Jóval felülmúlja a felsoroltakat jelentőségében *J. M. Clark*: Studies in the economics of overhead costs. Chicago, 1923. (Különösen 390—406. ll.); Business acceleration and the law of demand: a technical factor in economic cycles. (J. P. E. Vol. 25. 217—235. ll. 1917.) (Alapvető munka a továbbgyűrűzésről.) és Strategic factors in business cycles. New York, 1934. — A szövegben említett vitára nézve v. ö. *R. Frisch*: The interrelation between capital, production and consumer taking. (J. P. E. Vol. 39. 646—654. ll. 1931.) és *J. M.*

Clark: Capital production and consumer taking. A reply to Frisch. (J. P. E. Vol. 39. 814—816. ll.), *Frisch*: A rejoinder. (J. P. E. Vol. 40. 253—255. ll. 1932.), *Clark*: A fourth word. (U. o. 691—694. ll.) — *C. F. Bickerdike*: Social interest in relation to saving. (Ec. Journ. 1924. évf. 422. és köv. ll.) és Saving and the monetary System. (Ec. Journ. 1925. évf. 366—378. ll.) — *Fr. Brock*: Zur Theorie der Konjunkturschwankungen. (Weltw. Arch. Bd. 35. 419—443. ll. 1932. Ebben hivatkozok „Omdet ekonomiska fördelningen och kriserna“ című, 1908-ban megjelent svédnyelvű munkájára.) — *E. Theiss*: A quantitative theory of industrial fluctuations caused by the capitalistic technique of production. (J. P. E. Vol. 41. 334—349. ll. 1935.) — *R. Liefmann*: Theorie des Sparens und der Kapitalbildung. (Jb. f. G. V. Bd. 36, 1912. 1631. ll.) és Konjunkturforschung und Konjunkturpolitik vom Standpunkt einer dynamisch-individualistischen Wirtschaftstheorie. (Konjunkturforschung u. Konjunkturtheorie. Hgb. von K. Diehl. Schriften des V. f. S. Bd. 173. 39—86. ll.) — *M. R. Weyerman*: Die Konjunktur und ihre Beziehungen zur Wirtschaftsstruktur. Jena, 1929. — *O. Spann*: Fundament der Volkswirtschaftslehre. III. Aufl. Jena, 1923. (67. és köv. ll.)

A *hibaelméletekre* nézve *Fr. Schmidt*: Die Industriekonjunktur — ein Rechenfehler. Berlin u. Wien, 1927. és Ein Rechenfehler als Konjunkturursache. (V. Jh. z. K.-forschung. Bd. 1. Erg.-heft 4. 3—27. ll.) — *Fr. Schmidt*: Betriebswirtschaftliche Konjunkturlehre. IV. erweiterte Auflage der Arbeit: „Die Industriekonjunktur — ein Rechenfehler“. Berlin und Wien, 1933. Kritikailag foglalkozik *Schmidt*tel: *A. Lansburgh*: Eine neue Konjunkturtheorie. (Die Bank, 1927. 379—408. ll.) — *Ch. O. Hardy*: Risk and risk bearing. Chicago, 1923. — *G. E. Putnam*: The role of paper profits in industry. (Harvard Business Review. Vol. 4. 129—137. ll.) — *L. Einaudi*: Riflessioni di disordine sulle crise. (Rif. Soc. 38. k. 20—44. ll. 1931. — *G. U. Papi*: Die grundlegende Ursache der wirtschaftlichen Schwankungen. (Ztsch. f. Nö. Bd. IV. 330—356. ll. 1933.) (Ez a cikk szerző „Sul costo di produzione nei cicli economici“ Roma, 1926. c. könyvének kivonata.) és Escape from stagnation: business fluctuations. London, 1933. — *M. Fanno*: Irrtümer in der Zeit als Ursachen wirtschaftlicher Schwankungen. (Ztsch. f. Nö. Bd. IV. 25—51. ll. 1932.) — *J. R. Hicks*: Gleichgewicht und Konjunktur. (Ztsch. f. Nö. Bd. IV. 441—455. ll. 1933.) — V. ö. még a pszichológiai konjunktúramagyarázatokkal.

A *dinamikus konjunktúramagyarázatok irodalmához*: *J. Schumpeter* elméletét röviden összefoglalja „The explanation of the business cycles“. (Economica, 1927. Dec. 285—311. ll.) — Elméletét részletesen a „Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung. Eine Untersuchung über Unternehmergewinn, Kapital, Kredit, Zins und der Konjunkturzyklus“ II. kiadásában fejtette ki. (München, 1926. Kap. VI.) (III. kiadás 1931-ben.) (L. I. kiadás II. fejezetét is. Leipzig, 1912.) Ugyanez angolul is megjelent „The theory of economic development“ címen. (Cambridge, Mass.: 1934. Harvard Ec. Stud. Vol. 46.) — *Schumpeter* régebbi konjunktúraelméleti munkái közül v. ö. „Über das Wesen der Wirtschaftskrisen“. (Ztsch. f. Volksw. Soz. p. u. Verw. Bd. XIX. 1910. május.) „Die Wellenbewegung des

Wirtschaftslebens." (Archiv, Bd. 39. 1—12. ll. 1914.) „Kreditkontrolle." (Archiv, Bd. 54. 288—328. ll. 1925.) „Das Sozialprodukt und die Rechenpfennige." (Archiv, Bd. 44. 627—715. ll.)

A. Amonn: Die Probleme der wirtschaftlichen Dynamik. (Archiv, Bd. 38., 83 és köv. ll. 1914.) és Grundzüge der Volkswohlstandslehre. Jena, 1926. (Különösen Bd. I. 299—331. ll.) — E. H. Vogel: Die Theorie des volkswirtschaftlichen Entwicklungsprozesses und das Krisenproblem. Wien, 1917. és Die Theorie des volkswirtschaftlichen Entwicklungsprozesses und ihre Fortbildung durch eine evolutionäre Konjunkturtheorie. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 73. 321—387., 481—518., 663—705. és 838—861. ll. 1928.) — M. T. England: Fishers Theory of crises. (Qu. J. E. Vol. 27. 95—106. ll. 1912.) An analysis of the crisis cycle. (J. P. E. Vol. 21. 712—34. ll. 1913.); Economic Crises. (J. P. E. Vol. 21. 345—54. ll. 1913.) és Promotion as the cause of crises. (Qu. J. E. 1915. 631—641. ll.) — A. B. Adams: Economics of business cycles. New York, 1925; Profits, progress and prosperity. New York, 1927; Depression. (Am. Ec. Journ. 1931. March. Suppl. 183. és köv. ll.) és Our economic revolution, solving our depression problems through public control of industry. Norma, Oklahoma, 1933. — W. Heller: Theoretische Volkswirtschaftslehre. Leipzig, 1927. (265. és köv. ll.) és Verbrauch und Krise. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 82. 321—349. ll. 1932.)

Th. Veblen: The theory of business enterprise. New York, 1904. — J. Lescure: Des Crises Générales et Périodiques de Surproduction. Paris, 1906. 4. éd. revue, corrigée et mise au courant. I—II. Paris, 1932. (Kitűnő válságtörténeti áttekintéssel.) Jó kritikáját adja Hawtrey az Ec. Journ.-ban. (Vol. 44. 104—111. ll. 1934.) Lescure többi munkái: Hausses et baisses générales des prix. (Rev. d'éc. pol. 1912. 26. k. 452. és köv. ll.) Újabb kiadása „Hausses et baisses des prix de longue durée". Paris, 1933. — Jól foglalja össze tétteleit: Krisenlehre. (Wirtschaftstheorie der Gegenwart. Bd. IV. 32—48. ll. Wien, 1928.) — Die Zerrüttung der Wertsphäre. (Weltw. Arch. Bd. 38. 1—15. ll. 1933.) — M. Ansiaux: La théorie de la périodicité des crises et la dépression économique actuelle. (Rev. Éc. Franc. 52. k. 257—265. ll. 1930.)

VI. FEJEZET.

A fogyasztáshiányelméletek.

1. A fogyasztáshiányelmélet jelentősége a konjunktúraalakulás magyarázata szempontjából és bírálata. — 2. A fogyasztáshiányelmélet előfutárai. — 3. Marx konjunktúraelmélete. — 4. A marxizmus válságelmélete. — 5. A fogyasztáshiányelmélet továbbfejlődése. Az agrárszocialisták. — 6. A gazdasági imperializmus elmélete. — 7. Tugan—Baranovsky konjunktúraelmélete. — 8. Hobson és Lederer konjunktúraelmélete. — 9. Foster és Catchings konjunktúraelmélete.

A fogyasztáshiányelméletek alapvonásai és bírálatuk.

1. A piacelmélet elleni támadások, mint már említettük, a piacelmélet lététől idegen előfeltevéseit vonták kétségbe és ezen a gyenge pontján cáfolták meg. E támadások közül a legelső irányzat arra mutatott rá, hogy a szükségletek ugyan fizikai értelemben soha teljes mértékben ki nem elégíthetők, csakhogy a gazdasági élet döntő tényezői nem a pusztán fizikai szükségletek, hanem a vásárlóerővel felruházott szükségletek. Ez a tábor az egyenlőtlen jövedelemeloszlást vette észre és a válság okát a széles néprétegek, különösen a munkásosztály fogyasztáshiányában, vagyis a fogyasztási, közvetve tehát a jövedelemeloszlási szférában keresi. A kapitalizmus harmónikus működésének e zavarait először *Malthus*, majd *Lauderdale* fedezték fel, ők azonban gyorsan múló betegségnek, a kapitalizmus akút hurutjának tekintik. Nem úgy azonban a szocializmus. A periodikusan visszatérő válságok a legalkalmasabb támadási felületet szolgáltatták a kapitalisztikus termelési és jövedelemeloszlási rend ellen. A válságot mint a kapitalizmus belső baját magyarázza, mely menthetetlenül annak pusztulásához vezet. A fogyasztáshiányelmélet a szocializmus válságelmélete, majd *Luxemburg* és *Lederer* óta konjunktúraelmélete is.

E mellett a fogyasztáshiányelmélet minden válság idején

a legnépszerűbb — és persze legfelületesebb — válságmagyarázat is, mely megoldásának kulcsát is önként felkínálja. Mert mi volna könnyebben érthető a nagy tömegek számára, mint-hogy a válságok oka — tehát leállított gyárak, teli raktárak, éhező munkástömegek okozója — éppen az, hogy a munkásoknak nincs elég vásárlóereje. Ez a naív fogyasztáshiányelméleti válságmagyarázat, mely nem győzi hangsúlyozni a takarékoság káros voltát, e konjunktúrapolitikai pontján találkozunk a legnaívabb pénzszerű elmélettel, mely inflációs hiteleknek a gazdasági életbe való szivattyúzásával, vagyis vásárlóerőteremtéssel, még pedig főleg fogyasztási hitelekkel a válságból való kiemelkedést is lehetségesnek tartja. Dícséretére legyen mondva a szocialista konjunktúrairodalomnak, hogy ennél mélyebb alapú válság-, illetve konjunktúramagyarázatot igyekezett adni.

Számos változat ellenére a fogyasztáshiányelméletek alap-tétele azonos: a jelenlegi termelési és jövedelemeloszlási rendszer nem látja el a fogyasztókat oly mennyiségű vásárlóerővel, hogy a termelés összes termékeit még nyereséget hozó áron tudják megvásárolni, vagyis a baj oka a vásárlóerő hiánya, a fogyasztók jövedelmének kicsisége. Mi okozza ezt a hiányt? Erre a kérdésre a különböző fogyasztáshiányelméletek más és más magyarázatot adnak.

A naív szocializmus egyszerűen csak rámutat a kapitalizmus belső ellentmondásaira. Egy mélyebben járó irányzat, melynek *Malthus* és *Sismondi* a képviselői, a tőkések tőkefelhalmozására hívja fel a figyelmet. A kapitalisták jövedelmüket nem fogyasztják el egészen, hanem a termelés kiterjesztésére fordítják, ami által a termelés nő, a fogyasztók rendelkezésére álló vásárlóerő pedig csökken. E gondolat túlhajtásként *Hobson*-nál már minden erős tőkeképződés fogyasztáshiányt jelent, *Foster* és *Catchings* szerint pedig minden olyan tőkeképződés fogyasztáshiány, mely nem jelent a fogyasztók számára ugyanolyan mértékű vásárlóerőt. Egy harmadik irányzat: *Rodbertus*-é, a válságot az ércbértörvénynek, vagyis annak tulajdonítja, hogy a bér részesedése a nemzeti jövedelemben csökken. *Marx* a tőke organikus összetételében fokozottabb mértékben beálló változásokban látja a válság okát. Az állandó tőke nő, a változó tőke (Lohnfond) csökken, ezzel a munkaértékelmélet értelmében csökken a nyereség is. Ez ösztökéli a vállalkozót a termelés kiterjesztésére, még a válság által előidézett árzuhanás után is. E ponton található meg egyben első csírája a fogyasztáshiányelmélet fellendülésmagyarázatának, — a fogyasztáshiányelmélet általában, de főleg eddig említett irányai válságelméletek, — míg a tulajdonképeni szocialista fellendülésmélethez a *Luxemburg*-féle imperializmuselmélet adja, a kapitalisztikus termelésnek a nemkapitalisztikus területekre való kiterjeszkedésében látva meg a fellendülés útját. Az agrárszocializ-

mus a földmagántulajdonnak tulajdonítja a fogyasztáshiányt, míg *Tugan-Baranovsky* — akit mint a túltőkésítési elmélet első jelentős képviselőjét ismertünk meg — a kapitalisztikus termelés tervtelenségének és a szervezés hiányának. Itt kell kiemelnünk, hogy minden fogyasztáshiányelmélet bizonyos fokig túltermelési, illetve túltőkésítési elmélet is, csupán más oldalról szemléli a dolgot.

A fogyasztáshiányelmélet legújabb fejlődése egészen új gondolatot vetett fel, de még mindig a régi közös alapgondolat magyarázatára: t. i. a jövedelmi ágak különböző rugalmasságának tényét (*Hobson*), amely *Lederer* fogalmazásában mind a válságnak, mind a fellendülésnek magyarázatát tudja adni. A válságot ez az irány azzal magyarázza, hogy a konjunktúra csúcspontján a reálbér emelkedése visszamarad a termelés és az általános áremelkedés mögött, ami által a munkások a termékek kisebb részét tudják visszavásárolni, mint a pangásban. A fellendülés pedig elősegíti azt a folyamatot, hogy a nem rugalmas jövedelmek élvezőinek (tehát munkásoknak és járadékosoknak) vásárlóereje a pangásban az áresés folytán emelkedik és ezáltal a fellendülés lehetősége adódik.

Ami a fogyasztáshiányelmélet magyarázóerejét illeti, megállapítható, hogy az elmélet alapgondolata, t. i. az alsóbb néposztályok, különösen az ipari munkásság vásárlóerőhiánya, kétségtelenül helyes gondolat és a túltermelési elméletekkel szemben a válság problémáját új és más oldalról, e mellett mélyebben világítja meg. A fogyasztáshiányelmélet már magában ezzel a ténnyel hatásos cáfolata *Say* elméletének, tehát az általános túltermelés lehetetlenségének. Azt a tényt ugyanis lehetetlen tagadni, hogy a kereslet a vásárlási hajlamon kívül a fizetési képességtől is függ, amely így lényeges kialakítója az árnak és ezen át a konjunktúrának is. A fogyasztáshiányelmélet ezen meglátása ellen gyakran hozzák fel azt az érvet, pl. *Budge* is, hogy a munkások bérének csökkenésével a tőkések vásárlóereje növekszik, vagyis könnyen megtörténhetik a kiegyenlítés. Erre a támadásra *Rodbertus* és *Luxemburg*, újabban *Zwiedineck*, igen helyesen megfeleltek az időmozzanat bekapcsolásával.

De a fogyasztáshiányelmélet helyes alapgondolata ellenére sem adja kielégítő, illetve kimerítő magyarázatát a konjunkturaciklusnak. A fogyasztáshiány tényét ugyanis végső oknak semmiesetre sem tekinthetjük, legfeljebb tünetnek. A fogyasztáshiányelméletek igyekeznek magyarázatukat ilyen irányban is elmélyíteni, de kevés sikerrel. — A tények megcáfolják még leghatásosabb érvelésüket is. Különösen szembetűnőek a történeti tényekkel való ellentmondások *Marx*-nál, amit már a revizionizmus is észrevett. *Marx* elnyomorodási elméletét a múlt század végének eseményei nem igazolták. A munkásosztály

életszínvonala nem rosszabbodott, hanem javult. Ezzel az orvosolhatatlan válság és az összeomlás elméletének lehetősége is a legtávolabb levő időpontra helyeződött ki, amint erre *Bernstein* és *Kautsky* is rámutattak. De ellentmondanak a fogyasztáshiányelméletek a tényeknek annyiból is, mert a válságot fellendülés előzi meg, amikor is mindig magasak a munkabérek, még pedig nemcsak a névleges, hanem a reálbérek is. A fogyasztáshiányelméleteknek közvetlenül azt kellene bebizonyítani, hogy a konjunkturális fellendülés a jövedelemeloszlást kedvezőtlenül befolyásolja.¹ A fogyasztáshiányelmélet nem adja elég elmélyült magyarázatát a válságnak. Amikor ugyanis az egyenlőtlen jövedelemeloszlásra mutat rá és ezt a túlzott takarékoságnak tulajdonítja, két folyamatot állít rendszerint szembe: a jövedelem megtakarítását és a jövedelem elköltését. Elmulasztja azonban, hogy az ő értelmezésében „megtakarításnak” nevezett folyamatot közelebbről elemezze, — amint ezt pld. a neowickelli és cambridgei iskola teszi —, ami a ciklus okaihoz közelebb vinné. Ami a fogyasztáshiányelmélet értelmezésében megtakarítás, az helyes értelemben fedí a beruházás, illetve a megtakarítás és beruházás folyamatát is; vagyis az ő fogalmazásában az „over-saving” egyértelmű az „over-investment”-tel. Ennyiből közeledik a fogyasztáshiányelmélet a túltőkésítési konjunktúramagyarázathoz. Ami mégis elválasztja a két elméletcsoportot az, hogy a túltőkésítési elmélet — igen helyesen — a tőkejavak termelési ingadozásainak tulajdonít elsődleges jelentőséget és szerinte a fellendülés csúcspontján a termelési javakban következik be túltermelés. Ezzel szemben a fogyasztáshiányelmélet az élvezeti javak iránti keresletnek ingadozásait méltatja nagyobb figyelemre és a fogyasztási javakban fellépő túltermelést hangsúlyozza. A tőkejavak elsődleges konjunkturális jelentőségét a fogyasztáshiányelméletek közül csupán Tugan-Baranovsky domborítja ki.

Túltermelés — értve alatta a veszteséges értékesítést — egyaránt bekövetkezik a tőkejavakban és a fogyasztási javakban. A válságot épen a túlzottan nagy mennyiségben piacra kerülő fogyasztási javak kínálata váltja ki; e javak veszteséges értékesítése az, ami a termelés összezsugorodásához és a tőkejavak veszteséges értékesítéséhez is vezet. A konjunktúraciklus okozatossága szempontjából azonban nem is ez a túltermelés döntő, hanem az aránytalanság, amely a fogyasztási javak és tőkejavak között fennáll és ezen aránytalanság oka, amelyet mégis inkább kell keresnünk a tőketelepek túlméretezésében,

¹ Ilyirányú kísérletet tesz *Preiser*. Ő azonban a jövedelemeloszlás megváltozását csak a fellendülés kezdeti stádiumára tudja megmagyarázni. Elmélete egyébként a *Rodbertus*-féle eső bérhányadnak és a *Lederer*-féle rugalmassági gondolatnak egyesítésén épül fel. (Die Grundzüge der Konjunkturtheorie. Tübingen, 1933.)

mint a fogyasztási javak túlzott mennyiségében. Rá kell azonban mutatnunk arra, hogy történetileg nézve adódhatik olyan konjunktúraciklus is, ahol a fogyasztási oldalon lévő okok is igen jelentős szerepet játszanak. Legjobb példa erre a világ-gazdasági válság, amelynek számos, a fogyasztási oldalon lévő oka közül csupán a háború, inflációk és téves tőkebefektetések következtében beálló általános elszegényedésre utalunk.² Ez a körülmény is mutatja, hogy a fogyasztáshiányelmélet alapgondolata helyes, nézőpontja figyelemreméltó, csupán magyarázata nem teljes és nem elég mélyenjáró.^{2a}

Ami a különböző fogyasztáshiányelméletek által felvetett gondolatok helyességét illeti, a nyereség csökkenő irányzatának törvénye, ami *Marx* válságelméletének középpontja, nem áll meg. E törvény a többletértékelméleten át *Marx* értékelméletén alapszik, fennállása is utóbbinak érvényétől függ. A munkaértékelmélet elvetésével az egész marxista épület alapját veszítve összeomlik és a többletértékelmélet épügy elveszti magyarázóerét, mint a nyereség csökkenő irányzatának törvénye.

Marx elmélete a periodicitást sem tudja kellőképpen megmagyarázni. Elmélete értelmében inkább az a gondolat látszik megokoltnak, hogy az egyszer bekövetkező válság feltartóztat-hatatlanul pusztuláshoz vezet. Magyarázatában oly belső erők, amelyek a pangásból való kiemelkedést kielégítően meg tudnák magyarázni, nem szerepelnek. Ezért jelent továbbfejlesztést az imperializmus elmélete, mely ha exogén okokra hivatkozva is, de ezt a nem kis jelentőségű folyamatot hihetően okolja meg.

Az a gondolat, amelyet *Hobson* és *Lederer* vetettek fel, ismét gazdagodását jelenti a konjunktúramagyarázatnak. A tapasztalat a fellendüléssel járó áremelkedés idején bizonyos költségtételek, köztük a munkabér emelkedésének visszamarádását igazolta, mely a másik oldalról nézve, mint a jövedelmezőséget emelő és a fellendülést ösztönző erő jön figyelembe. Csakhogy ez a körülmény éppoly kevésbé magyarázza meg a válságot, mint ahogy a nem rugalmas fix jövedelmek és kevésbé rugalmas bérek sem alkalmasak a fellendülés megértetésére. A fellendülés a termelő osztályokból indul ki, hordozója a vállal-

² *Heller*: Verbrauch und Krise. (Jhrb. f. Nö. u. Stat. Bd. 82. 321—349. lapok.) — V. ö. még *Varga I.* és *Heller F.* vitáját a Közgazdasági Szemleiben. (LVII. évf. 1933. 323—331. lapok.)

^{2a} A fogyasztáshiányelméletnek igen mélyenjáró igazolását kísérli meg *Neisser* a konjunktúratudomány eddigi eredményeinek teljes felhasználásával. Mint mondja, az egész fogyasztáshiányelméletet a pénzszerű elmélet nyelvére újraindítja. Szerinte a ciklus oka a technikai fejlődés keresztülvitele a fogyasztási javak termelésében. Ez azonban csupán egyik esete lehet a ciklusnak és — figyelembevéve a technikai fejlődés lényegét —, ilyenkor is átcsap a termelőkiterjesztés a tőkejavak iparába. (V. ö. *H. Neisser*: General Overproduction. J. P. E. Vol. 42. 433—465. ll. 1934.)

kozó. Különben is fenti mozzanat, adott esetben, épen mint a válság elmélyülésének egyik oka szerepelhet, amiről persze a fogyasztáshiányelméletek nem emlékeznek meg.

Végül még egy szót a nagy válságok népszerű fogyasztáshiányelméletéről, mely Amerikában *Foster és Catchings*-ban talált képviselőkre, Angliában *C. H. Douglas*, más országokban pedig eleddig még ismeretlen, mindenesetre kisebb elméleti felkészültségű, vagy azt teljesen nélkülöző világmentő apostolok tanaiban.³ Ezek az elméletek azt állítják, hogy a javak és a pénz mennyiségének növekedése nem egyenletes, a pénzmenyiség növekedése visszamarad és ez vásárlóerőkiesést — deflációt — okoz; illetve a bankok által teremtetett új bankhitel nem éri el idejében a jövedelmi szférát és így nem szerepelhet járulékos keresletként az új fogyasztási javak kínálatával szemben. A valóságban ennek épen az ellenkezője áll. Az új vásárlóerő legnagyobb része — a termelés bonyolult menete folytán — munkabér formájában előbb kerül piacra, mint azok a fogyasztási javak, amelyeknek termeléséhez az új vásárlóerőt a termelés egyik magasabb fokozatán felhasználták. Ezért is nem helytállóak ezek az elméletek és nem tüntethetik el a válságot orvosszereik, amelyekben hol fejnélküli pénzsaporitást, hol magas bért, hol értékében folyton csökkenő pénzt és ezzel a pénz forgási sebességének mesterséges emelését ajánlják. Mindezekkel a tervekkel a konjunktúraelméleti részben foglalkozunk.

2. A fogyasztáshiányelméletek előfutárai.

A fogyasztáshiányelméletek előfutárai a szocializmus előfutárai között keresendők, akiknek sorában elsősorban *Godwin* említhető fel. „Vizsgálódások a politikai igazságosságról” (1793) című munkája *Malthus Essay*-ra is nagy hatással volt. Az angol előfutárok közül még *Ch. Hall, Paines*, nemkülönben a többletértékelmélet egyik első megalapozója *W. Thompson, Gray, Hodgkins* és *Bry* érdemel figyelmet, míg Franciaországban *Babeuf, Saint-Simon, Bazard, Fourier, Considerant, Louis Blanc, Vidal és Proudhon* a legkiemelkedőbbek. Az előfutárok sorában legnagyobb jelentőségűek azonban *Owen* Róbert és *Sismondi* munkássága.

Owen 1815—1823 között megjelent számos iratában mutatott rá arra, hogy az általános bajnak az uralkodó gazdasági rend az oka. A technika nagy haladása, a gépek bevezetése, az emberi munkát elértékteleníti, úgy, hogy a munkásosztály vásárlóereje csökken.

Nagyobb nyomatékkal helyezkedik szembe *Say* és *Ricardo* elméletével *Sismondi* válságelmélete. *Sismondi* nem volt ugyan szocialista, de az angol klasszikusok tanításainak — épen azoknak erősen anyagias színezete miatt — első jelentősebb támadója és tanái-

³ *Heller F.*: A magyar válságirodalom. Közgazdasági Szemle. (LVI. évf. 1932. 630—636. és 724—734. lapok.)

nak szociálpolitikai színeződésénél fogva, egyben nagyjelentőségű továbbfejlesztője. Számára a válságprobléma elsősorban a jövedelemelosztás problémája. A fogyasztás és termelés egyensúlya ugyanis a munkásosztály vásárlóerejétől függ. A munkásoknak hiányzik az anyagi erejük a termékek megvételéhez, míg a kapitalisták jövedelmüket nem is fogyasztják el egészen, hanem egy részét thezaurálják, ami a termelés növeléséhez vezet. Ezért is kell a vállalkozónak külföldi piacokat felkeresnie, ami a hazai ipar számára még nagyobb veszélyeket rejt magában. *Sismond*i egyenesen elismeri az általános túltermelés lehetőségét, de ez szerinte csak azóta van, amióta a régi jó idők elmúltával a szabad verseny rendszere áll fenn, amelyben az emberek elvesztették uralmukat a jószág-termelés nagyságának szabályozása felett.

Igen szoros érintkezési pontokat mutat *Sismond*i tanításával a nagy német szocialistának, *Rodbertus*-nak fogyasztáshiányelmélete, ha lényegében más alapokon is nyugszik. *Rodbertus* elméletének alap gondolata, hogy a munka növekvő termelékenységére ellenére, a munkásosztály része a nemzet összjövedelmében mindig csökken. (Ehernes Lohngesetz, Gesetz der fallenden Lohnquote.) Ez a tétel csendül ki már v. *Kirchmann*-hoz írt első levelének bevezetésében is: „A pauperizmus és a válságok oka abban rejlik, hogy a jelenlegi államgazdasági szervezetben a munka emelkedő termelékenysége mellett, a munkásosztály bére a nemzet termelésének mindig kisebb hányadát teszi ki.” A tömegek fogyasztáshiánya, a tőkések folytonos tőkefelhalmozása idézi elő a válságot, a végső ok az államgazdasági szervezés hiánya, egyszóval a jelenlegi társadalmi és gazdasági rend.⁴

3. Marx konjunktúraelmélete.

A szocialista magyarázatok sorában legjelentősebb *Marx* elmélete, mely egyben *Marx* gazdasági és társadalombölcseleti tanainak is fontos része. *Marx* válságelméletében a modern társadalom mozgási törvényeinek felfedését kívánja nyújtani. A válságra vonatkozó tanításait elszórva találhatjuk meg a kommunista kiáltványban, a „Theorien über den Mehrwert”-ben és a „Kapital”-ban. Egyértelmű, kerek válságelmélete nem volt, sőt elméletének egyes tételei között jelentős ellentmondások vannak.

Válságelméletének — amint erre *Preiser* mutatott rá — kettős gyökere van. Elmélete ugyanis egyfelől a nyereség csökkenő irányzatának törvényén, másfelől egy tiszta fogyasztáshiányelméleten nyugszik. *Preiser* egyúttal az előbbi gyökér döntő voltát igyekszik bebizonyítani. A nyereség csökkenő irányzatának törvénye, logikusan kapcsolódik bele *Marx* egyéb gazdasági elméleteibe. A központi probléma nála a tőke helyzete. Ebből vezeti le az értékelmélet segítségével a többletértéket, majd a tőke központosulásának és felhalmozódásának törvényét is. A többletérték magyarázatából folyik

⁴ Érdekes, hogy egy vonatkozásban elismeri a piacelméletet, de közbeveti az időmozzanatot. (L. *Luxemburg* elméleténél.)

egyben a nyereség csökkenő irányzatának törvénye és így jut el a válságelméleten át az összeomlás elméletéig.

Mit tanít *Marx* a nyereség csökkenő irányzatának törvényével? Kiindul az értékelméletből és az angol klasszikusok, főleg *Ricardo* munkaértékelméletét fogadva el, megállapítja, hogy valamely jószág ára a munkások által beléadott munkaértéktől és a termelési eszközök munkaértékétől függ. A vállalkozók haszna onnan ered, hogy a munkások bére nem felel meg az általuk termelt értéknek. Technikailag fejlett, kapitalisztikus gazdasági életben megváltozik ugyanis a tőke organikus összetétele. Az állandó tőke (Sachmittelapparat) mindig nagyobb lesz a változó tőkéhez (Lohnfond), vagyis a tőkének azon részéhez viszonyítva, amelyet a munkabérek fizetésére fordítanak. Minthogy azonban csak az élő munka, tehát a változó tőke termel többletértéket, ezáltal csökken a társadalom, tehát a tőkések haszna is. Hatnak ugyan közre ellentétes tényezők is, pl. a munkaidő meghosszabbítása, bérsüllyedés, stb., de az esési hajlam mégis megállapítható. Itt a csírája a kapitalisztikus gazdálkodás belső ellentmondásainak. A vállalkozók ugyanis, hogy a nyereség csökkenő irányzatát ellensúlyozzák, a kapitalisztikus termelés kiterjesztésére törekednek. (Kapitalistische Reproduktion auf erweiterter Stufenleiter.) Ez azután vad versenyküzdelmet vált ki, amely túltermeléshez, majd válsághoz vezet, ami a nyereség csökkenő irányzatát egy időre meggátolja.

Marx tehát különösen két körülményt emel ki. Egyfelől azt, hogy a termelési szférában a tőke organikus összetétele fokozódó mértékben megváltozik, aminek következménye a nyereség esése. Másfelől azonban azt a körülményt, hogy a válság által előidézett árzuhanás és a vad verseny ismét arra ösztökéli a tőkést, hogy új vállalkozásba kezdjen. Ezáltal igyekszik ugyanis a nyereség újabb emelkedését elősegíteni. Így kiterjesztett termelés mellett ismét előlről kezdődik a piacnak ez a hibás körforgása. *Marx* a periodicitást is hangsúlyozza. Az említett mindkét körülmény egyébként a túltőkésítés problémájára vezethető vissza, ez ad alapot *Preiser*-nek, hogy *Marx* elméletét túltőkésítési magyarázatnak nevezze.

Marx-nak van azonban kétségtelenül egy fogyasztáshiányelmélete is. Ez a *Kapital* 3. kötetének egy helyén alapszik, ahol *Marx*, miután azt a tant, amely a gazdasági válságokat az egyes termelési ágak közötti aránytalanságából igyekszik megmagyarázni, elveti,⁵ a következőket írja: „Der letzte Grund aller wirklichen Krisen bleibt immer die Armut und die Konsumptionbeschränktheit der Masse, gegenüber dem Trieb der kapitalistischen Produktion, die Produktivkräfte so zu entwickeln, als ob nur die absolute Konsumptionsfähigkeit ihre Grenzen bilde.” (*Kapital*. III. 2. 21.) Ez a tétel erősíti meg az ipari tartalékseregéről vallott felfogását, melynek keletkezését ő a munkások szabadjára bocsátásával magyarázza (Freisetzungstheorie). *Marx* fenti tétele, amint *Bernstein* megállapítja, lé-

⁵ Ez tehát a *Say—Ricardo*-féle elmélet ellen irányul. Válságelméleti nézetei egyébként is éles ellentétben állanak a klasszikusok nézeteivel. A nyereség csökkenő irányzatának törvényét ugyan *Ricardotól* veszi, de már megokolásában szembehelyezkedik vele.

nyegében fedi *Rodbertus* fogyasztáshiányelméletét. A *Kapital* II. kötetében van azonban egy hely, mely ennek teljesen ellentmond. Kérdés már most, hogyan magyarázhatjuk meg ezt az ellentétet? A későbbi irodalom is felismerte ezt (*Herkner*), de nem keresett rá magyarázatot és *Marx*-ot egyszerűen a fogyasztáshiányelmélet hívei közé sorozta. *Preiser* megkísérelvén az értelmezést, arra az eredményre jut, hogy a fogyasztáshiány, ha nem szó szerint, hanem tartalmilag vesszük, nem jelent egyebet, mint a többletérték realizálásának szükségességét. Ezáltal ez a tétel is bekapcsolódna a nyereség csökkentő irányzatán alapuló válságmagyarázatba. *Preiser*-nek ez a kísérlete mindenesetre erőszakos belemagyarázás. *Marx* tanításaiban kétségtelenül megtalálható egy fogyasztáshiányelmélet alapja. Ez nem is olyan meglepő, hiszen a lehető leglogikusabban illik bele egész rendszerébe és kitűnő összekötőkapocs az elnyomóróadás és katasztrófaelmélet között. Hogy *Marx* egy korábbi tétele ellentmondás egy utóbbival szemben, ez semmit sem bizonyít. Ilyen, sőt még ennél nagyobb jelentőségű ellentmondások bőven fellelhetők *Marx* összes tanaiban.⁶ Hogy csak egy-két közismert, gazdasági elméleteire vonatkozó ellentmondásra utaljak, ellentétben áll a kapitalisztikus gazdálkodás termelési anarchiáját kidomborító válságelmélete a szocializálódás, a tökefelhalmozódás és központosulás elméletével, az elnyomóróadás elmélete a proletariátus öntudatosabbá válásával.

Ezen ellentmondások miatt a marxista fogyasztáshiányelmélet már csak ezért sem vethető el, mert *Marx*-nak épen ez a válságmagyarázata nagyobb értékű. A nyereség csökkenő irányzatán alapuló válságelmélet ugyanis már kiindulási pontjában hibás, mert az a tétel, hogy csakis a változó tőke, vagyis az emberi munka tud többletértéket termelni, nem áll és ezzel az erre épített válságelmélet is megdől.

4. A marxizmus válságelmélete.

Teljes összhangban állanak *Marx* tanításaival *Engels* nézetei a válságról. Ő is a kapitalista gazdasági rendben látja a végső okot és ezeknek a periodicitását a termelőerők túlsúlyára vezeti vissza. „Die Produktionsweise rebelliert gegen die Austauschweise, die Produktionskräfte rebellieren gegen die Produktionsweise, der sie entwachsen sind.”⁷ *Engels* érdeme, hogy nála található meg először a gazdasági helyzetváltozások körforgásának mesteri leírása.

A fogyasztáshiányelmélet további alakulása párhuzamosan haladt a szocializmus fejlődésével.⁸ A válságelmélet terén is szemben áll egymással a két irány, a revizionizmus és az ortodox marxizmus, illetve e két irány főképviselei, *Bernstein* és *Kautsky*.

A revizionizmus részéről *Marx*-nak különösen azok a tanításai

⁶ V. ö. *Moór Gyula*: Bevezetés a jogfilozófiába. Budapest, 1926.

⁷ Általában az összes fogyasztáshiányelméletek mindig a túltőkésítés gondolatával párosulva jelennek meg és ez épen *Marx*-ra nyúlik vissza. Nagy ellentét tehát a nempénzszzerű konjunktúraelméletek két típusa között nincs.

⁸ Érdekes párhuzamot von *Löwe* a szociáldemokrata pártprogrammok és a válságelmélet fejlődése között. (Der gegenwärtige Stand der Konjunkturforschung in Deutschland. Festschrift f. Brentano. Bd. II.)

váltottak ki ellenkezést, amelyekben a kapitalisztikus gazdálkodást az elkövetkezendő magasabb szocialista közösség előlépcsőjének tekinti, minthogy a kapitalisztikus gazdálkodás ellentmondásai és hibái, amelyek épen a válságokban bontakoznak ki a legélesebben, alá fogják majdan ásni a kapitalizmus létét. *Marx*-nak ezt az állítását a történeti események megcáfolták, úgy, hogy *Bernstein* helyesnek találta *Marx* válságelméletét is revízió alá venni. Különösen azt hangsúlyozta *Marx*-szal szemben, hogy a forgalom fejlettsége a kartellirozás, stb. következtében a kapitalisztikus gazdálkodás áttekinthetőbb lesz, alkalmazkodási képessége is nagyobb, úgy, hogy általános válság úgyszólván ki van zárva.⁹ Tagadja azt is, hogy a válságok mihelyt a világpiac teljesen kialakul és a kapitalisztikus gazdálkodás további kiterjesztése már nem lehetséges, összeomláshoz vezetnek. (Ez *Marx* részéről — *Bernstein* szerint — elméleti menekülés a másvilágba. Theoretischer Flucht in Jenseits.) *Marx* ugyanis azt állítja, hogy a többletérték realizálása, — ez lévén a célja a kapitalisztikus gazdálkodásnak, — csak addig lehetséges, míg a kapitalizmus terjeszkedni tud. *Bernstein* szerint minőségi kiterjeszkedés pl. luxusjavak fogyasztása révén mindig lehetséges. Azonban már *Bernstein* is elismeri, mint a kapitalizmus nagy ellentmondását, hogy a termelőerő kiterjeszkedési képessége sokkal erősebb, mint a keresleté. Ennyiben ő is a fogyasztáshiányelmélet hívei közé sorolható.

Az ortodox marxizmus főképviselője, *Kautsky*, *Bernstein*-t bírálva, visszatér *Marx* tételeihez, bár ő is 500 évre becsüli azt az időt, amíg az utolsó gyógyíthatatlan tartós túltermelés és ezzel a teljes összeomlás bekövetkezik. Még e tekintetben is ortodox marxistának bizonyul *Otto Bauer*, aki a többletérték realizálását lehetségesnek tartja. Szerinte a túltőkésítés a kapitalisztikus termelési mód mechanizmusa által szabályozódik és ennek empirikus megnyilvánulása a fellendülés, válság és pangás ütemes visszatérése.

Érdekes, hogy még legújabban is akad százszázalékos híve *Marx* összeomlási elméletének *Henryk Grossmann* személyében, aki *Marx* egyik alapvető megállapítását, a tőkeközpontosulást a jelenlegi kartell és trösztalakulásokban megvalósulni látván, teljes egészében fenntartja és újból életrehívja az akkumulációs és katasztrófaelméletet, amelyeket egyben válságelméleteknek is tekint.

Hasonló gondolatokat látunk a bolsevizmus elméletében *Lenin* és *Bucharin*-nál, bár a bolsevisták igazi közgazdái inkább a *Luxemburg*-féle gazdasági imperializmus-elmélet hívei.

⁹ Ez a többletérték realizálása felel meg a marxisták által kiemelt fokozott mértékű kapitalista reprodukciónak. (Kapitalistische Reproduktion auf erweiterter Stufenleiter.) Ez azt jelenti, hogy a többletérték tulajdonosai azt nem fogyasztják el, hanem új termelésre fordítják.

A fogyasztáshiányelmélet továbbfejlődése.

5. Az agrárszocialisták.

A fogyasztáshiányelmélet továbbfejlődése három irányban halad: a) egyfelől az agrárszocializmus tanításaiban kel új életre, ennek az iránynak betetőzése *Oppenheimer* munkássága. b) Másfelől *Kautsky* és *Bernstein* fentebb említett „Theoretischer Flucht in Jenseits” tétele kapcsán a *Luxemburg* Róza által képviselt gazdasági imperializmuselmélet kifejlődéséhez vezet. c) A harmadik irány, mely már a konjunktúrafogalom tisztult felfogását érvényesíti, tulajdonképpen csak kiindulási pontját meríti a fogyasztáshiányelméletből, magyarázati körét azonban lényegesen kibővíti a polgári közgazdaságtan által felvetett problémákkal is. Ennek az iránynak fejlődési útja *Tugan-Baranovsky-tól* kiindulva *Hobson-on* át *Lederer-hez* vezet.

A fogyasztáshiányelmélet továbbfejlesztői között az agrárszocialisták jelentősége a legcsekélyebb. Célkitűzéseiknek megfelelően, a földmagántulajdont tekintik a fogyasztáshiány és a válság okának is. Említést érdemel közöttük *Dühring*, aki lényegében *Carey* tanait szocialista mázzal vonja be, melyekben a természetes viszonyok helyreállítását és a politikai hatalmi rendszer teljes mellőzését követeli.

A földreformerek tulajdonképeni apostola *Henry George*, a földjáradék folytonos emelkedésével és a munkabér, valamint a tőkekamat folytonos esésével magyarázza a gazdasági válságokat. A hasonló nézeteket képviselő *Hertzka*, *Flürscheim* és *Damaschke*, mint a válságelmélet művelői, alig jönnek figyelembe.

Már jelentősebb szerepe van e tekintetben a liberális szocialista *Franz Oppenheimer*-nek. Magyarázata szerint az állandó tartaléksereg megakadályozza, hogy a tömegek vásárlóereje a természetes munkabér magasságára emelkedjen. (Természetes munkabér alatt azt érti, ami a társadalmi kereslethez viszonyítva megfelel a felajánlott munka viszonylagos ritkaságának.) Ez a tartaléksereg teremti meg egyszersmind a termelés kiterjesztésének technikai előfeltételeit. A termelés kiterjesztése, ami az össznyereség emelését szolgálja, az ipari termelők körében egy sajátságos versenypsichológia kifejlődéséhez vezet, ami társadalomellenes és előidézi a válságot. A válság végső oka az, hogy a városi termelő kapitalisztikus gazdálkodás mellett, nem engedelmeskedhetik a piaci áralakulásnak. Akkor is kényszerül termelni, ha a nyereség emelkedik és akkor is, ha az esik. *Oppenheimer* elmélete tehát teljesen a fogyasztáshiányelméletek gondolkörében mozog. Eltérést *Marx-tól* nála csak az ipari tartaléksereg eredetét illetőleg tapasztalhatunk. Ezt *Oppenheimer* nem a technikai újításokra vezetheti vissza, hanem a feudális gazdasági rendszer maradványaira, különösen a mezőgazdasági birtokrendszerre. A mezőgazdasági munkanélküliek a városokba tódulnak a földzárlat (Bodensperre) következtében, úgy, hogy tulajdonképpen a tartaléksereg állandó új termeléséről kell beszélnünk. *Oppenheimer* szerint konjunktúraciklus csak az ilyen tartaléksereggel rendelkező gazdasági életben fordul elő.

6. A gazdasági imperializmus elmélete.

Már élesen szembefordul *Marx*-szal a gazdasági imperializmus elmélete,¹⁰ *Luxemburg* inkább *Rodbertus* nyomdokain halad. *Marx* elméleteit nem tartja ellentmondásoknak, csupán azt állítja, hogy azok valótlanok és feltételes jelentőségűek, amennyiben azt az esetet veszik fel, hogy a tőke organikus összetétele változatlan marad. Erre pedig a tények rácáfoltak. De hibás *Marx* azon másik előfeltevése is, mely szerint a kapitalisztikus gazdálkodás mielőbb ki fog terjeszkedni az egész földre. Ha ez tényleg így történt volna, akkor a tőkefelhalmozódási irányzatnál fogva már régen be kellett volna következni az összeomlásnak. Ezzel szemben a valóság az, hogy kapitalisztikus gazdálkodás csak a föld egyik részén van elterjedve. Ezen a ponton kapcsolódik be, mint új gondolat, mint továbbfejlesztés, az imperializmus elmélete. *Luxemburg* szerint ugyanis a kapitalisztikus termelés feleslegeit a nemkapitalisztikus területeken helyezi el. Az egyes kapitalista államok egymás között éppen ezekért a piacokért küzdenek. Ez az értelme a modern imperializmusnak.

Luxemburg-nak gazdasági imperializmus-elmélete első fogalmazásában még nem volt konjunktúraelmélet és bár *Kautsky* kritikájában ezt lehetetlennek tartotta, mégis *Luxemburg* 1921-ben megjelent ellenkritikájában elméletének ezirányú kiegészítését is kersztülviszi. *Luxemburg* a marxi fokozott mértékű kapitalisztikus újratermelésből kiindulva, arra az eredményre jut, hogy a zárt gazdaságon belül a termelés egyrésze nem értékesíthető. A folytonos tőkefelhalmozás következtében ugyanis, a bér hányada folyton csökken és ez károsan befolyásolja a fogyasztási javak kelendőségét. A magasabb bérek idején a fogyasztási javak termelésére fordított tőke ugyanis nem vonható el gyorsan a termeléstől, így áll be a túltermelés és a válság. Ennyiből tisztára fogyasztáshiányelméletet állít fel. *Luxemburg* érvelését azonban még egy további magyarázattal támasztja alá és ezzel megvédi a fogyasztáshiányelméletek egyik legsebezhetőbb pontját. A fogyasztáshiányelméletekkel szemben ugyanis jogosan vethető fel az a Say elméletéből levezethető kétség, vajjon a tőkésnek nyereséghányadának a bérhányaddal szemben való emelkedése nem egyenlíti-e ki az ellentéteket és nem teszi-e elkerülhetővé a válságot? *Rodbertus* erre a kétségre vonatkozólag igen világosan és helyesen fejtette ki, hogy a társadalom vásárlóereje éppen a fenti oknál fogva nagyban egészében azonos marad ugyan, de a piaci árak alakulása folytán, még mielőtt alkalmazkodás bekövetkeznék, beáll a válság. Vagyis az időmozzanatot kapcsolja be, amihez *Luxemburg* is — aki ennyiből *Rodbertus* tanítványa — csatlakozik.¹¹ Az alacsony bér keletkezését ő is a munkások szabadjára bocsátása által előállott ipari tartaléksereggel magyarázza, miként *Marx*.

¹⁰ V. ö.: *Spann*: Imperialismus. (Hwb. d. St. IV. Aufl.) — *Schumpeter*: Zur Soziologie der Imperialismen. (Archiv. Bd. 46.) — *Löwe*: Zur ökonomischen Theorie des Imperialismus. (Oppenheimers Festschrift.)

¹¹ A gondolat újabban ismét felszínre került: v. *Zwiedineck-Südenhorst*: Die Arbeitslosigkeit und das Gesetz der zeitlichen Einkommenfolge. (Weltw. Arch. Bd. 34. 361—386. lapok.)

Luxemburg válságelmélete tehát a kitaposott marxi gondolatkörben mozog, a hozzátétel a fellendülés elméleténél történt, amikor a pangásból való kiemelkedést az imperializmus szellemében magyarázza és a kapitalisztikus termelésnek a nemkapitalisztikus területekre való kiterjesztésében látja meg a fellendülés útját.

Luxemburg gazdasági imperializmus-elméletének számos híve és követője akadt. Így az orosz közgazdasági irodalomban *Nikolaj, Worosow, Boudin*, a bolsevisták közül *Karsky, Pilszky, Lenin, Bucharin*.¹² A német irodalomban még *O. Bauer*-t, *Fritz Sternberger*t *Adolf Löwe*-t, az angol irodalomban *Holsinger*-t sorolhatjuk az imperializmuselmélet hívei közé, bár pl. *Löwe* érdemben nem csupán formálkritikai szempontból ismeri el az imperializmuselmélet „mód-szertani” értékeit.

7. Tugan-Baranovsky konjunktúraelmélete.

A fogyasztásihiányelméletek fejlődéstörténetében *Tugan-Baranovsky* elméletével történik meg a döntő és tudatos átnyergelés a válság fogalmáról a konjunktúra fogalmára. *Tugan-Baranovsky* összekapcsolja az angol klasszikusok tanításait *Marx* tanaival. Kiindul a marxista fokozott mértékű kapitalisztikus „újratermelésből”, de elveti a nyereség csökkenő irányzatának törvényét és *Say* védelmére kelve, az általános túltermelés helytelenségét próbálja igazolni. A ruhaneműek és a gabona ismert példájával mutat rá arra, hogy közvetlen csere esetén az egyik termény keresletét, a másik termék kínálata határozza meg. Általános túltermelés nem lehetséges, mert az egyik áru a másiknak értékmérője és az egyik áru árának esése egyenlő a másik áru árának emelkedésével. Bekapcsolván már most a pénz fogalmát, *Tugan* azt akarja bebizonyítani, hogy a kereslet és kínálat pénzgazdálkodás mellett is egyensúlyban marad, mert végső sorban itt is áru áruért cserélődik ki. A vétel és eladás között nagy időköz nem lehet. A megtakarított tőke ismét új keresletet hív életre, igaz ugyan, hogy nem a fogyasztási javak, hanem a termelési javak és a munkások iránt, de ezek ellenére elkerülhető pénzgazdálkodás mellett is az általános túltermelés. Mellesleg megjegyezve fenti okfejtése ingatag és a tényekkel ellentmondó előfeltevéseken épül fel, mint pl. a vétel és eladás közötti csekély időköz felvételén, nemkülönben azon a feltételezésen, hogy a tőkét feltétlen produktív célok érdekében halmozzák fel. Már sikerültebb válságelméletének alaptétele, mely szerint a válság oka az, hogy a termelőágak nem egyenletesen fejlődnek ki, vagyis a termelőjavak és az élvezeti javak közötti aránytalanság az oka a válságnak. *Tugan-Baranovsky* elméletének ez a pontja lényeges továbbfejlesztése a konjunktúraelméletnek és — amint erre már utaltunk — különösen *Spiethoff, Pohle, Cassel* és újabban *Keynes* elméleteiben talál részletes kifejtésre. A termelés aránytalanságának közelebbi okait *Tugan* abban látja, hogy a kapitalista vállalkozók célja a nyereség, épen azért a termelés az irányítójuk és nem a fogyasztás. A válság tehát a kapi-

¹² V. ö. *Wagenführ R.*: Die Konjunkturforschung in Russland. Jena, 1929.

ialista termelés aránytalanságainak és ellentmondásainak, a termelőeszközök magántulajdonának és a társadalmi termelés teremtelségének következménye. „Ezen ellentmondások fennállásából már következik is a kapitalizmus korlátolt történeti hivatása. A kapitalista társadalom osztálytársadalom, a kapitalista gazdasági szervezet nem az össznépeség, hanem csak egy jelentéktelen kisebbség, a termelőeszközök tulajdonosainak érdekében áll. Éppen ezért a kapitalista gazdálkodásnak oly magasabb formához kell áttejlődnie, amely mentes ezektől az ellentmondásoktól. A társadalom gazdálkodásának éppúgy tervszerűen és egységes gondolatok szerint kell vezetve lennie alanyának a társadalomnak érdekében, mint amilyen tervszerűen és céltudatosan a magángazdaságok gazdálkodnak saját érdekükben. Ez a gazdasági rend a szocializmus.” Elmélete tehát itt már teljesen a marxizmus gondolatkörében mozog. Szerinte a jövedelmezőség szempontjának kizárólagos érvényesülése annál nagyobb baj, mert az össztermelés végeredményben az összszükséglettől függ. Szerinte, ha sikerülne a társadalmi termelés erőinek viszonyát úgy megszervezni, hogy a termelés megfeleljen a fogyasztásnak, akkor a megnövelt termelés is elfogyasztásra kerülne, mert maga teremtené meg keresletét. *Tugan* válságelméletében a termelés aránytalanságának kiemelése a jelentős továbbfejlesztés. Fellendülésemélete úgyszólván nincs, ebből a szempontból legfeljebb periodicitás-magyarázata érdemel figyelmet, amelyben induk-tíve a kölcsöntőke mennyiségének változásával akarja a periodicitást igazolni és a fellendülés lehetőségét a pangás alatt felgyülemlett tőkével magyarázza.

Az általa kitaposott nyomokon halad tovább *Hilferding*, aki ugyancsak a termelőerők egyenlőtlen eloszlásában látja a válság okát, nemkülönben *Charasow*, a bolsevisták közül pedig *Bulgarow*, *Struve* és *Petrashinsky*. A fogyasztáshiányelméletnek hívei közé sorolható még *May*, *Herkner*, *Lexis*, *Schäffle*, *Wagner Adolf*, *Brentano*, *Altschul*, *Beveridge*, *Streller* és *Pio Fr*.

8. Lederer konjunktúraelmélete.

A fogyasztáshiányelmélet konjunktúramagyarázatát új gondolat felvetésével bővíti egy *A. Hobson* munkásságával meginduló irány. A munkásosztály fogyasztáshiányát *Hobson* szerint az alacsony bérek idézik elő, de ezenfelül még az is súlyosbítja, hogy az árak emelkedésével szemben a bérek emelkedése visszamarad. (Wage-lag.) Ezzel *Hobson* rámutat a jövedelmi ágak különböző rugalmasságára, amely gondolat *Lederer* elméletében talál részletesebb kifejtésre.

Lederer szembeszáll azzal a felfogással, mely a kapitalista termelés aránytalanságában látja a válság okát. Szerinte ugyanis a gazdasági élet oly nagy rugalmassággal bír, hogy hamar alkalmazkodik az új gazdasági viszonyokhoz. Az egyenlőtlenséget ugyanis az áralakulás csakhamar kiegyenlíti. *Lederer* arra az eredményre jut, hogy a baj oka csak bizonyos árukategóriák ármozgalmának sajátos eltérésében lehet, amely az azonnali és automatikus alkalmazkodás útjában áll.

A fellendülésben általános áremelkedés észlelhető, mely a pénzmechanizmus rugalmasságában leli magyarázatát. A fellendülés azonban nem egyértelmű az árak egyenletes emelkedésével, mert az egyes árcsoportok különböző rugalmasságúak. Legjobban reagál a változásra a nyersanyagok ára, már kevésbé a készárúké, még kevésbé a bérek és fix fizetések, míg a járadékok és a hosszú lejáratú kölcsönök kamatai egyáltalában nem. Már most azt látjuk, hogy a reálbér emelkedése a konjunktúra csúcspontján visszamarad a termelés emelkedése mögött, úgy hogy szabályként állapítható meg, hogy a munkások a termékek kisebb részét tudják visszavásárolni, mint a pangásban. Minthogy a tőkések jövedelme nő, de fogyasztásuk változatlan marad, a fentebbi tétel egyértelmű az erősebb tőkefelhalmozással, ami a termelés kereteinek kiszélesítésében mutatkozik. Ehhez járul még a járulékos hitel hatása, mely lehetővé teszi, hogy a vállalkozóknak nem kell kívánniok a tőkefelhalmozódás bekövetkezését. Az árak egyenlőtlen emelkedése *Lederer* magyarázata szerint egyértelmű az egyes jövedelmi ágak nyereségének aránytalanságával is. A termelés kiterjesztése tulajdonképpen már ezen aránytalan jövedelemeloszlás következménye. A válság oka tehát *Lederer* szerint a termelés és a jövedelemeloszlás közötti eltolódás, a fogyasztási javak fogyasztásának korlátozása. *Lederer*-nek sikerül az árak különböző rugalmasságával a fellendülés elméletét is megalapozni. Szerinte ugyanis a gazdasági élet oly nagy rugalmassággal bír, hogy hamar alkalmazkodik az új gazdasági viszonyokhoz. Az áresést pedig, mely a pangás jellemzője, jobban lehet érezni a rugalmas csoportban. Ezáltal a nem rugalmas csoportok vásárlóereje emelkedik és ezzel már adva is van a lehetőség a felemelkedésre. A fellendülés, e magyarázat szerint, a járadékosoktól és fixfizetésesektől indul ki.

Lederer a gazdasági élet nagy alkalmazkodási képességét és rugalmasságát minden bizonnyal túlbecsüli. A gazdasági életben ilyen fokú automatizmus és gyors alkalmazkodási lehetőség nincs. Ez a tételle összeütközésbe kerül az *Aftalion* által felvetett és azóta mondhatnók teljes elismerésre találó *longue durée* gondolattal, amely a fejlett forgalmi gazdálkodás kétségtelen jellemzője. A jövedelmi ágak differenciálódása helyes gondolat, azonban a konjunktúraalakulás megmagyarázására nem elegendő. Ezt legújabb, a válság kapcsán írt munkái bizonyítják, amelyekben különösen a járulékos hitel nagy jelentőségét és a technikai fejlődést, mint a konjunktúra-lefolyás állandó kísérőjét emeli ki.

Lederer kiindulási pontja — a gazdasági körforgás, mint a gazdasági élet központi problémája — meggyerő. Élesen domborítja ki azt a tagadhatatlan tény, hogy a jövedelemeloszlás a termelés szükségképeni következménye, kialakítója pedig az áralakulás. Így jön arra a megállapításra, hogy az áralakulás és jövedelemeloszlás csak két oldala ugyanannak a dolognak. Minthogy pedig az ár nem egyformán rugalmas, ugyanaz áll a jövedelemeloszlás egyes ágaira is és ezért következik be eltolódás a termelés és fogyasztás között. Magyarázata tehát különbözik az uralkodó elméletek aránytalansági magyarázatától, amelyekben hol a termelő ágak közötti helytelen viszonyok, hol az egyes termelt javak közötti helytelen arány, hol a piac áttekinthetlensége a válság oka. Szerinte ezek

a folyamatok csupán magángazdasági szempontból bírnak jelentőséggel, míg a válság igazi oka a termelésnek az átalakuláson át a jövedelemeloszlással való összefüggése, illetve ezen belül a jövedelmi kategóriák különböző rugalmassága.

Azzal, hogy *Lederer* magyarázatát a jövedelemeloszlási szférába helyezi, a fogyasztáshiányelméletek sorába kerül. De ide utalják őt konjunktúrapolitikai fejtegetései is, amelyek szerint a termelés és jövedelemeloszlás közötti eltolódások a kapitalisztikus gazdálkodás mellett elkerülhetetlenek, de egy tervszerűen szervezett társadalomban a bérek és fizetések emelkedése, illetve emelése és a tőkekamat csökkenése által könnyen elkerülhetővé válnának.

Lederer elméletéből a rugalmassági gondolatot veszi át *Rolph Fricke* fogyasztáshiányelmélete. *Lederer*-hez hasonló gondolatokat fejtett ki még *Veblen*.

9. Foster és Catchings konjunktúraelmélete.

Az amerikai irodalomban *Veblen*-en kívül még *Foster*—*Catchings* konjunktúraelmélete mutat *Lederer* felfogásával rokon vonásokat.¹³ Ez az elmélet nem annyira gondolatainak újszerűsége, mint inkább azoknak amerikai ízű népszerűsítése folytán az új világban általános közkezdveltségnek örvendett.¹⁴

A kelendőségi válság oka — szerintük — a fogyasztók csekély vásárlóereje. Világos tehát, hogy a segítésnek egyetlen módja, elég pénzt adni a fogyasztók kezébe. Mégis megtörténhetik, hogy nincs elég fizetőképes fogyasztó, ami az ipari termelés leállításához, munkanélküliséghez és ezzel válsághoz vezet. Vizsgálni kell tehát, mi befolyásolja a fogyasztók vásárlóképességét. *Foster* és *Catchings* szerint három tényező: a takarékoság, a nyereségek és a forgalomban levő pénzmennyiség. Döntő jelentőségű ezek közül a takarékoság. Ez lehet individuális vagy vállalati. (Corporate saving.) Felvesznek egy izolált államot, amelyben oly teljes a központosítás, hogy minden ipar egy kézben van és csak innen származik jövedelem. Pénzmennyiség, forgási sebesség és árszínvonal változatlanok. A béreket ugyanabban a gazdasági időszakban fizetik ki és költik el, míg a javakat csak a következő gazdasági időszakban adják el és a nyereség ugyancsak ugyanebben az időszakban lesz osztalékké kiosztva és elkölteve. (Profits. 268.) Már most a termelés akár ugyanolyan terjedelmű marad, akár növeltetik, mindaddig elkel, amíg az ipar a fogyasztóknak bármely formában minden pénzt kifizet, mit termékeiért kapott és azt a jövedelmek élvezői mind fogyasztási javak vételére fordítják. Másképp áll a dolog, ha a jövedelem egy részét az ipar visszatartja és pedig a produktív tőke növelésére. Ha ugyanis ez a megnagyobbodott termelés a piacra kerül, a fogyasztóknak nem lévén pénzük, nem tudják megvenni. Amíg az átalakulás tart, semmi baj nincs, mert ugyanabban a ter-

¹³ Hasonló gondolatok már a merkantilistáknál, *Lauderdale*, *Malthus*, *Tugan*—*Baranovsky*, *Hobson*, *Veblen* és az összes szocialista írónál.

¹⁴ Ugyanis 5000 dollár jutalmat tűztek ki annak a munkának díjazására, amelyik legtalálóbban megcáfolja tanaikat.

melési folyamatban résztvevő munkások alkotják a keresletet. De ha már a nagyobb árumennyiség kerül a piacra, akkor már előáll a baj. A fogyasztókhöz juttatott pénzt ugyanis elsősorban fogyasztási javak vételére fordítják, míg a felhalmozott tőkét a termelési javak nagyobb mérvű előállítására. Szerzők most bekapcsolják az áralakulás hatását. A fenti esetet véve fel, a piacon áresés áll be, amely a vállalkozót a termelés visszaszorítására kényszeríti. A pénz-mennyiség változásai nem segítenek a bajon, mert a járulékos hitel a termelőhöz jut, viszont a hitelkorlátozás a fogyasztókat éri. A főbaj egyszóval a fogyasztáshiány.

A *Foster—Catchings*-féle elmélet alapgondolata, a tömegek fogyasztáshiánya, kétségtelenül helyes meglátás, erre már utaltunk a szocialista válságelméletek tárgyalásánál is. Ezt a tényt nem is lehet megcáfolni, amit az is bizonyít, hogy a *Foster—Catchings*-féle elmélet megcáfolására kitűzött pályázatra beküldött 435 bírálat egyike sem az alapgondolat ellen irányította támadását. Más kérdés azonban, hogy ez elegendő-e a válság megmagyarázására. Az a folyamat ugyanis, amit *Foster* és *Catchings* leírnak, nemcsak a takarékoság hatásának következménye, hanem — amint ezt *Hansen* is megjegyzi, — a produktivitás fokozásának minden esetére kiterjeszthető és ki is kell terjeszteni. Ezeket az utóbbi lehetőségeket pl. technikai újítások, találmányok, stb. *Foster* és *Catchings* egyáltalán nem vették figyelembe, holott épen az amerikai üzleti élet szolgáltat érveket fentebbi állításunk mellett. Azt látjuk ugyanis, hogy a *Foster*-ékhez hasonló gondolatkörben mozgó fordizmus, mely egyfelől a munkások életszínvonalát és ezzel termékeiknek fogyasztási lehetőségét emeli minden áron, a másik oldalon a folytonos racionalizálással mintegy önmagával kerül ellentétbe. Az is hibázatható *Foster* és *Catchings* elméletében, hogy a takarékoságot általában kárhoztatják és nem csak a túltakarékoság ellen küzdenek.

A *Pollak*-csoport gondolatvilágához áll legközelebb H. B. *Hastings* és P. W. *Martin* konjunktúraelmélete.

Irodalom: A fogyasztáshiányelmélet előfutáira nézve v. ö. R. Owen: Two memorials on the behalf of the working classes; the first presented to the government of Europe and America, the second to the allied powers assembled in congress at Aix-la-Chapelle. London, 1818. — *Simonde de Sismondi*: Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse, dans ses rapports avec la population. 2 vols. Paris, 1819. 2. éd. 1826. (I. 355. és köv. ll., II. 449—463. ll.) — *Sismondi*: Etudes sur l'économie politique. Paris, 1837. (Tome I. 49—154. ll.)

C. *Rodbertus-Jagetzow*: Soziale Briefe an v. Kirchmann. 1. Brief: Die soziale Bedeutung der Staatswirtschaft. Berlin, 1850. (Újból lenyomtatva Aus dem literarischen Nachlaß von Dr. C.-R.-J., hg. v. A. Wagner und Th. Kozak. Bd. III. 93—192. ll. Berlin, 1885.) — *Rodbertus*: Die Handelskrisen und die Hypothekennot der Grundbesitzer. Berlin, 1858. (Újból lenyomtatva Kleinere Schriften von Dr. C. R.-J. Hgb. v. M. Wirth, Berlin, 1890. 212—268. ll.) — *Rodbertus*: Das Kapital. Vierter sozialer Brief an v. Kirchmann. (Charakteristik der Handelskrisen. 34—70. ll.) (Aus dem liter. Nachlaß

stb. Bd. II. Berlin, 1884.) — *Hermann Bahr*: Rodbertus' Theorie der Absatzkrisen. Wien, 1884.

Fr. Engels—K. Marx: Manifest der kommunistischen Partei. 1848. — *K. Marx*: Das Kapital. Bd. I., 1867.; 4. Aufl. Hamburg, 1890. (459 ll., 688 ll.); Bd. II. 2. Aufl. 1893. (153 ll., 324 ll.); Bd. III. 1. 1. Aufl. 1894. (191—249. ll., 386—399. ll., 422—448. ll.); Bd. III. 2. (13—132. ll.) — *Fr. Engels*: Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft. Bd. 1—2. Leipzig, 1877/78. (228. és köv. ll.) — *Engels*: Umriss zur Kritik der Nationalökonomie. (Neue Zeit, Bd. IX. 1. 1891.)

K. Kautsky: Das „Kapital“ von Rodbertus. (Neue Zeit, II. 1884. 393. és köv. ll.) — *K. Kautsky*: Marx' ökonomische Lehren. Stuttgart, 1887. (238. és köv. ll.) — *Kautsky*: Bernstein und das sozialdemokratische Programm. Stuttgart, 1899. (135—152. ll.) — *Kautsky*: Krisentheorien. (Neue Zeit, XX. 2. 1902.) — *E. Bernstein*: Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. Stuttgart, 1899. — *O. Bauer*: Marx und die Theorie der Wirtschaftskrisen. (Neue Zeit, Bd. I. 23. Jg. 1905. 133. és köv. ll.; 164. és köv. ll.)

H. Grossmann: Das Akkumulations- und Zusammenbruchs-gesetz des kapitalistischen Systems. Zugleich eine Krisentheorie. Leipzig, 1929. E munkával kritikailag foglalkoznak: *K. Muhs*: Das Gesetz der fallenden Profitrate und die Zusammenbruchstendenzen des Kapitalismus. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 80. 1—29. ll. 1931.); *Fr. Sternberg*: Eine Umwälzung der Wissenschaft? Berlin, 1930; *Lipták L.*: Az összeomlási elmélet fejlődése és bírálata. (Közg. Szemle, 1932. 757—791. ll.)

Az agrárszocializmus tanaihoz v. ö. E. Dühring: Careys Umwälzung der Sozialwissenschaft und Volkswirtschaftslehre. München, 1865. — *H. George*: Progress and poverty. London, 1884. — *Th. Hertzka*: Gesetze der sozialen Entwicklung. Leipzig, 1886. (95—106. ll.) és Freiland. Leipzig, 1890. — *M. Flürscheim*: Der einzige Rettungsweg. Dresden u. Leipzig, 1890. — *A. Damaschke*: Die Bodenreform. Jena, 1922. — *Fr. Oppenheimer*: System der Soziologie. Bd. III. Theorie der reinen und politischen Ökonomie. 2. Hbbd. Jena, 1924. (Különösen 996. és köv. ll.) — V. ö. még: *E. Schreiber*: Die Konjunkturtheorie Fr. Oppenheimers. Versuch einer kritischen Würdigung. Tübingen, 1931. Diss.

A gazdasági imperializmus konjunktúramagyarázatához v. ö. R. Luxemburg: Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus. Berlin, 1913. és Antikritik. 1921. (35. és köv. ll.) — *Fr. Sternberg*: Der Imperialismus. Berlin, 1926; Der Imperialismus und seine Kritiker. Berlin, 1929; Reservearmee, Lohn und Krise im Imperialismus. (Archiv, Bd. 59. 340—381. ll. 1928.); Krise und Außenhandel. (Weltw. Arch. Bd. 29. 247—273. ll. 1929.); Die Weltwirtschaftskrise. (Weltw. Arch. Bd. 36. 109. és köv. ll. 1932.) — *A. Löwe*: Zur ökonomischen Theorie des Imperialismus. (Oppenheimer Festschrift. 1924.) — *Fr. E. Holsinger*: The mystery of the trade depression. London, 1929. — Az orosz irodalmat lásd *W. Heinrich*: Grundlagen einer universalistischen Krisenlehre. Jena, 1928. (Különösen 28—30. ll.) és *R. Wangenführ*: Die Konjunkturtheorie in Rußland. Jena, 1929. — A gazdasági

sági imperializmus elméletét általánosságban tárgyalják *O. Spann*: Imperialismus. (Hwb. d. Staatsw. IV. Aufl. Bd. 5.) és *J. Schumpeter*: Zur Soziologie der Imperialismen. (Archiv Bd. 46. 275—310. ll.) — Kritikailag szól hozzá a problémához *H. Neisser*: Die Unterkonsumptionstheorie als Imperialismustheorie. (Kölner Sozialpolit. Vierteljahrschr. Bd. 4. 205—218. ll.)

M. v. Tugan-Baranovsky: Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England. Jena, 1901. *Spiethoff* ezt a munkát tekinti az első tudományos válságmonográfiának; Theoretische Grundlagen des Marxismus. Leipzig, 1905.; Der Zusammenbruch der kapitalistischen Wirtschaftsordnung im Lichte der nationalökonomischen Theorie. (Archiv, Bd. 19. 1904.) — *R. Hilferding*: Das Finanzkapital. Wien, 1910. — *J. A. Hobson*: The evolution of modern capitalism. London, 1894.; The problem of the unemployed. London, 1896.; The economics of unemployment. London, 1922. (Rev. edit. London, 1931.); Poverty in plenty. The ethics of income. London, 1931.; From capitalism to socialism. London, 1932. V. ö. még vitáját *Durbinnal*: *Hobson*: Underconsumption and a reply. (Economica, Nr. 42. 402—417. ll.) (Válasz *Durbin* könyvére.) *Durbin*: A reply to Mr. Hobson. (U. o. 417—425. ll.) *Hobson*: A rejoinder. (U. o. 425—427. ll.)

E. Lederer alapvető konjunktúraelméleti munkája: „Konjunktur und Krisen.” (G. d. S. Teil IV. Abt. 1. Tübingen, 1925. 354—413. ll.) Konjunktúraelméleti vonatkozásban figyelemreméltó munkái még: Zur Morphologie der Krisen. (Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart, Bd. IV. Wien, 1928. 1—16. ll.); Monopole und Konjunktur (V. f. K. Erg.-heft 2. 1927. 13—32. ll.); Ort und Grenze des zusätzlichen Kredits. (Archiv, Bd. 63. 513—522. ll. 1930.) Számos elméleti kérdéssel foglalkozik a gazdasági válsággal kapcsolatos kisebb tanulmányaiban: Das Kreditproblem in der Weltwirtschaftskrise (Archiv, Bd. 66. 247—283. 1931.); Technischer Fortschritt und Arbeitslosigkeit. Tübingen, 1931; Wirkungen des Lohnabbaus. Tübingen, 1931; Wege aus der Krise. Tübingen, 1931; Planwirtschaft. Tübingen, 1932; Die Lähmung der Weltwirtschaft. (Archiv, Bd. 67. 1—28. ll. 1932.) — *R. Fricke*: Konjunktur und Einkommen. Halberstadt, 1927.

W. T. Foster és *W. Catchings* munkái: Money. (Publ. of the Pollak Foundation for Ec. Research. Nr. 2. Boston and New York, 1923.); Profits. (Publ. Nr. 8. 1925.); The Dilemma of Thrift. (Atlantic Monthly April. 1926.); Business without a buyer. (Publ. Nr. 10. 1927.); The Road to Plenty. (Publ. 11. 1928.); utóbbi németül is megjelent „Der Weg zum Überfluss” címen. Leipzig, 1929. — *A. Foster-Catchings*-féle elmélet kritikáját adják: *Fr. Hayek*: Gibt es einen Widersinn des Sparens? (Ztsch. f. Nö. Bd. I. 387—429. ll. 1930.); *A. Hansen*: Business Cycle Theorie. Boston u. New York, 1927.; *A. B. Adams*: Profits, Progress and Prosperity. New York, 1927.; *D. H. Robertson*: The monetary doctrines of Messrs Foster and Catchings. (Qu. J. E. Vol. 43. 473—499. ll. 1929.); *H. Neisser*: Zur Theorie des wirtschaftlichen Gleichgewichts. Erneuerung der marxistischen Unterkonsumptionstheorie in Sternbergs „Imperialismus” und eine neue Fassung der Currency Schule in Foster und Catchings „Profits”. (Kölner Sozialpolit. V. J. Schr. Bd. 6. 105—137. ll.)

H. Abbati: The unclaimed wealth. How money stops production. London, 1924. — *H. B. Hastings*: Costs and profits. (Publ. of the Pollak Found. Nr. 3. 1923.) — *P. W. Martin*: The flaw in the price system. London, 1924. és The problem of maintaining purchasing power. A study of industrial depression and recovery. London, 1931. — *P. H. Douglas*: Controlling depressions. New York, 1935. és Purchasing power of the masses and business depressions. (Econ. Essays in honor of W. C. Mitchell. New York, 1935. 105–130. ll.) — *E. Preiser*: Grundzüge der Konjunkturtheorie. Tübingen, 1933.

A fogyasztáshiányelmélet gondolatvilágához áll a legközelebb *C. H. Douglas*-nak a „social credit” apostolának konjunktúramagyarázata. Ez az elmélet — mint ismeretes — a kanadai Alberta tartományban kormányprogrammá lett, a nélkül, hogy gyakorlati megvalósítást nyert volna. *C. H. Douglas* munkái: The control and distribution of production. London, 1922; Credit power and democracy. London, 1923. és Social credit, London, 1924. Jó bírálatát adja *H. T. N. Gaitskell*: Four monetary heretics. (What everybody wants to know about money. Ed. by *G. D. H. Cole*. London, 1933. 346–375. ll.) — Hasonló gondolatkörben mozog *A. E. Powell*: The Flow theory of economics. London, 1931.

A fogyasztáshiányelmélet tételeivel kritikailag foglalkoznak, illetve a fogyasztás és konjunktúraalakulás kapcsolatait vizsgálják a következő munkák: *M. Ansiaux*: Die Bedeutung des Unterverbrauchs im Wirtschaftskreislauf. (Int. Rdsch. d. Arbeit, Bd. 10. 729–743. ll. 1932.) — *E. F. Durbin*: Purchasing power and trade depression. A critique of under-consumption theories. London, 1933. — *H. Gottschalk*: Die Kaufkraftlehre. Eine Kritik der Unterverbrauchslehre von *J. A. Hobson*, *E. Lederer*, *W. T. Foster* und *W. Catchings*. Jena, 1932. — *W. Heller*: Verbrauch und Krise. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 82. 321–349. ll. 1932.) — *L. Robbins*: Consumption and the trade cycle. (Economica Nr. 38. 413–430. ll.) — *W. Woytinsky*: Unterkonsumption als Krisenursache. (Magazin d. Wirtschaft. Bd. 3. 822–826. ll.) — Valamennyi felsorolt munka komoly figyelmet érdemel. — Ugyanehhez a gondolatkörhöz kapcsolódik *Varga I.*: Válság és szegénység és *Heller F.*: Fogyasztás és gazdasági válság c. vitája. (Közü. Szemle, 1933. 323–332. ll.)

VII. FEJEZET.

A pénzszerű konjunktúraelméletek.

A)

1. A pénzszerű konjunktúramagyarázat fejlődéstörténete.
2. A pénzszerű konjunktúramagyarázat bírálata.

B)

A pénzszerű konjunktúramagyarázat történeti fejlődésének első korszaka.

3. A forgalmi iskola pénzelmélete, mint konjunktúramagyarázat.

C)

A pénzszerű konjunktúramagyarázat történeti fejlődésének második korszaka.

4. Konjunktúramagyarázat a kamatláb alakulásából. (Wicksell, Fisher, Budge, Schumpeter.)
5. A járulékos hitelkiterjesztés konjunktúraelméleti jelentősége. (Hahn, Hawtrey.)
6. A cambridgei iskola konjunktúramagyarázata. (Robertson, Keynes.)
7. A neowickselli iskola konjunktúramagyarázata. (Mises, Hayek.)

A pénzszerű konjunktúramagyarázat alapvonásai és bírálata.

1. A konjunktúramagyarázatoknak egy másik nagy csoportja, amelyet ezentúl, a rövidség kedvéért, pénzszerűnek fogunk nevezni, a konjunktúraalakulás tüneményét a pénz- és hitelszervezet jelenségeivel magyarázza. Régebben úgy látták, hogy a túltermeléssel, illetve fogyasztáshiánnyal magyarázó elmélet és a pénzszerű magyarázat között módszertani szempontból nincs különbség, minthogy a vizsgálódás középpontjában mindkettőnél az egyensúly kérdése áll. Legfeljebb az a különbség köztük, hogy míg — az érdemi magyarázatot tekintve — a nem pénzszerű magyarázat a termelés és fogyasztás egyensú-

lyának megzavarását közvetlenül vizsgálja, addig a pénzszerű konjunktúraelmélet a pénzmennyiség és árak közötti viszonyban keresi a megbomlás okát és ezzel a mennyiségi elméletet teszi minden pénzszerű konjunktúramagyarázat alapjává. Az elmélet mai állását véve figyelembe, a kétféle elmélet között a különbség nem magyarázható ilyen egyszerűen. A pénzszerű konjunktúramagyarázat igen széleskörű, bő elméletcsoport. Egyik véglete az a Hawtrey által megfogalmazott magyarázat, hogy „bizonyos pénz- és hiteléleti változások a konjunktúraciklusnak *szükségképeni és elégséges* alaptételei” és hogy a konjunktúraalakulás „időnkénti ismétlődése *kizárólag* pénzszerű jelenségekkel hozható kapcsolatba.”¹ A másik véglet a *Robertson—Keynes*, illetve *Wicksell—Mises—Hayek*-féle elmélet, amely amikor a takarékoság és beruházás folyamatainak összefüggéseit, illetve a kamatlábváltozásoknak a termelés technikai menetében, fokozatos felépítésében előidézett eltolódásait vizsgálja, közeljár a nem pénzszerű, túltökésítési konjunktúramagyarázat gondolatvilágához. Ettől csupán annyiban tér el, hogy a pénzszerű magyarázat ezeknek a konjunktúraalakulás szempontjából lényeges folyamatoknak *keletkeztető* okát a pénz- és hitelszervezet jelenségeinek körében a nélkül keresi, hogy a folyamatok további alakulásának magyarázatát — ez éppen a túltökésítési elmélet tudományos teljesítménye — mellőzhetőnek vélné. A mennyiségi elméleti alap ezen „reálisabb” pénzszerű magyarázat számára sem közömbös és csupán Hayek az, aki a mennyiségi elméleti összefüggések konjunktúraelméleti jelentőségét tagadásba veszi.²

A pénzszerű konjunktúraelmélet gyökereit mindenképpen a mennyiségi elmélet lassú kifejlődésében kell keresnünk. Némí általánosítással ez a korszak a pénzszerű konjunktúramagyarázat első fejlődési korszakának nevezhető. Ennél a magyarázat középpontjában egyáltalában nem a konjunktúra vagy a válság kérdése áll, hanem a pénz, illetve a valutaprobléma. A konjunktúraalakulás tünetényét ez az irodalom nem ismeri, de nem is ismerheti, mert e kor válságai még nem „konjunkturális” jellegűek, viszont annál közvetlenebb kapcsolatban állnak az ural-

¹ „The monetary theory of trade cycle includes two principal theses: 1. that certain monetary or credit movements are *necessary* and *sufficient* conditions of the observed phenomena of the trade cycle, and 2. that the periodicity of these phenomena can be explained by *purely* monetary tendencies which cause the movements to take place in succession and be spread over a considerable period of years.” (R. G. Hawtrey: The monetary theory of the trade cycle and its statistical test. Qu. J. E. Vol. 41. 472. l. 1926/27.)

² A pénzszerű konjunktúraelméletek történetéhez v. ö.: Fr. Burchard: Entwicklungsgeschichte der monetären Konjunkturtheorie. (Weltw. Arch. Bd. 28. 77—143. ll. 1928) és Fr. A. Hayek: Preise und Produktion. Wien, 1931. (1—25. ll.)

hodó pénzrendszerrel és hitelszervezettel. A pénzszerű konjunktúramagyarázat előfutárai azok a pénzértékelméleti fejtegetések, amelyek az elméleti kutatás kezdetétől úgyszólván a XIX. század fordulójáig a pénzmennyiségváltozásnak az árakra és a termelés alakulására való hatásait vizsgálják.

Az a naív mennyiségi elmélet, amelyet a XVI. század folyamán megindult nemesfémbehozatal kapcsán *Bodin*, majd később *Davanzati*, *Locke*, *Montanari* stb. fejtenek ki, konjunktúraelméleti szempontból semmit sem mond. Ez az elmélet általános fogalmakkal dolgozik, mint pénzmennyiség, általános árszínvonal, termelt mennyiség. E felfogás szerint úgy a részleges árváltozások, mint a termelés eltolódásai csupán az általános árszínvonal változásán át érvényesülnek. Ennek az elméletnek jelentősége tehát csupán annyi, hogy alapját képezi a fejlettebb mennyiségi elméletnek.

Ez a fejlettebb elmélet a pénzmennyiség növelésének és csökkentésének az általános árszínvonalra gyakorolt hatását nem értelmezi mereven, hanem azt vizsgálja, hogy a pénzmennyiség szaporítása miként hat az egyes árakra. Cantillon elemezte ezt a kérdést első ízben.³ Ismert példája szerint, ha egy aranybányát fedeznének fel, először e bánya munkásainak jövedelme emelkednék, azután azon áruk ára, amelyeket ezek a munkások vásárolnának, harmadsorban ezen áruk eladóinak jövedelme, és így tovább, vagyis a pénzmennyiség változásának hatása nem egyszerre érné az összes árakat. Ugyanennek az álláspontnak képviselői *Hume*, *Mill* és *Cairnes*. Mindegyikük szerint az áremelkedés az egyik árnál kezdődik és innen terjed tovább. *Hume* szerint az áremelkedés egyenetlen, míg *Mill* szerint minden ár arányosan emelkedik. Ez a magyarázata azonban a mennyiségi elméletnek csupán egy javított formája. Különbséget lát ugyan abban, hogy a pénzmennyiség szaporítása vagy csökkentése a gazdasági élet melyik rétegénél következik be, pl. a fogyasztóhoz jut-e az új pénz vagy a termelőhöz, de arra már nem ad feleletet, hogy ez a körülmény milyen eltolódásokhoz vezet a termelésen belül.

Épen ezért ennél a második iránynál is hasznosabbak a konjunktúraelmélet fejlődése szempontjából azok a vizsgálódások, amelyek a pénzmennyiség változásának előidéző okait keresve, helyesen látják meg a kamatláb szerepét. *Thornton* már 1802-ben, az angol bankkorlátozások idején az angol papírpénzről szóló munkájában vizsgálat tárgyává teszi a kamatláb és pénzérték közötti összefüggést. Míg ő és az ő nyomán haladó irodalom a kamatlábalakulás, a forgalomban lévő pénzmenny-

³ R. Cantillon: *Essai sur la nature du commerce en général*. London, 1755. Érdekes, hogy Cantillon nagy jelentőségét Kautz Gyula is felismerte. (V. ö. *Theorie und Geschichte der Nationalökonomik*. II. 320.)

nyiség és az általános árszínvonal változásának az összefüggéseit világítja meg, addig egy másik irány azt is meglátja, hogy a pénzmennyiség szaporítása közvetlenül, vagy a kamatlábon át közvetve a tőkejavak termelésének fokozásához vezet. Azt a tüneményt, amit mi ú. n. kényszerű takarékoság néven ismerünk — és ami nem jelent mást, mint hogy a pénzmennyiség emelkedése esetén, az árak emelkedése a fogyasztási javak termelésének rovására a termelőeszközök előállításának fokozását idézi elő —, állítólag már *Malthus* meglátta.⁴

A pénzülméleti kutatások fenti irányainak kifejlődése után csupán egy lépés kellett a tulajdonképeni pénzszerű konjunktúramagyarázat kialakulásához. Ez a lépés a századfordulón következett be. Elősegítette ezt a fogalmak tisztulása a konjunktúraalakulás mibenléte tekintetében, az általános elmélet (kamatlát- és hitelmélet) elmélyülése, nemkülönben a gazdasági élet, főleg a hitelélet nagyarányú fejlődése.

A szélsőséges pénzszerű konjunktúramagyarázat — amelynek *Hawtrey* és *Hahn* a legjellegzetesebb képviselői — épen a hitelszervezet nagymértékű átalakulásának, a készpénznélküli fizetési forgalom kifejlődésének tulajdonít igen lényeges szerepet. Ez a magyarázat, amely a járulékos hitelméleten épül fel, lényegében az egyszerű mennyiségi elméleti elgondolás kiterjesztése. Noha nem annyira merev, hogy a fellendülésben egyszerűen inflációt, a pangásban egyszerűen deflációt látna, — ez a naiv pénzszerű magyarázat alapvonása — mégsem tud azon a gondolaton túljutni, hogy a konjunktúrahullámzások magva a bankrendszer járulékos vásárlóerőteremtése. Ez alkalmas egyedül a ciklus lehetőségének, a gazdasági tevékenység szélsőséges hullámzásainak előidézésére, amihez még hozzáfűzi azt a tételét, hogy a bankrendszer a kilengéseket meg is akadályozhatná. Ez az elmélet a járulékos hitelkiterjesztés nélkül nem tud elképzelni konjunktúraalakulást, mert úgy okoskodik, hogy ha csak a már meglévő vásárlóerő érvényesül, akkor a termelés mindig csak azonos szinten ingadozhatik. A járulékos hitelnyújtás esetén — elképzelése szerint — a megszorított fizetőeszközök mennyisége az általános árszínvonal változásain át befolyásolja az egyes árakat és a gazdasági élet (a termelés) egész menetét. Ily módon a ciklus oka az, hogy a bankrendszer irányítói, a központi bankok nem korlátozzák kellő időben kiutalozásaikat.

Elmélyültebb konjunktúraelméleti magyarázatot ad az az irány, amely inkább *Thornton* említett kutatásaihoz kapcsolódik. Ez az elmélet a következőképen okoskodik: A mennyiségi elmélet értelmében a pénzmennyiség változása árváltozáshoz vezet. Ez az árváltozás döntő jelentőségű a konjunktúraalakulás

⁴ V. ö. *Hayek*: Preise und Produktion. (18/19. II.)

lásra. Az áremelkedés egyértelmű a pénz mennyiségének emelkedésével, az áresés pedig a pénz mennyiségének csökkenésével. Minthogy azonban az áremelkedés, illetve áresés tulajdonképpen a pénz- illetve hitelmennyiség változásához, vagy a forgási sebesség gyorsulásához, illetve lassúbbodásához való alkalmazkodást jelent, az egyensúlyi helyzetnek helyre kellene állnia és nem volna konjunktúraciklus, ha bizonyos egyidejű kamatlábváltozások ezt az alkalmazkodást nem akadályoznák és ezáltal sűrűlődashoz nem vezetnék. Hosszú időn át szemlélve a forgalmi egyenlet helyes, vagyis a jószág és pénzoldal egyensúlyban van. A konjunktúraciklus csupán mint az egyik egyensúlyi helyzetből a másik egyensúlyi helyzetbe való átmenet képzelhető el, előidézője pedig a kamatláb változása, mert a kamatláb az, amely a jelenlegi és jövőbeli javak termelését, vagyis a fogyasztás és a beruházás közötti viszonyt szabályozza. Emelkedő árak esetén a kamatláb nem változik meg a forgalmi eszközök szaporodása által előidézett pénzértékváltozásnak megfelelően. A viszonylag alacsony kamat csökkenti a termelési költségeket, ezáltal nő a nyereség, illetve rendkívüli nyereség áll elő, a termelést kiterjesztik. Mihelyt a kamatlábváltozás követi a pénzértékváltozást, a fellendülés megáll. A kamatnak mint egyik leglényegesebb költségelemnek drágulása megakadályozza a megkezdett termelő folyamatok befejezését, ami által a termelés összezsugorodik. A pénzmennyiség csökkenése következtében az árak esnek, míg a kamat lassabban esik az árnál.

Különösen jellegzetes fogalmazást nyert ez az elmélet *Wicksell* tanításában.⁵ *Wicksell* szerint a pénz közvetítése nélkül a kamat úgy alakulna ki, hogy a megtakarítások kínálata és a tőke iránti kereslet fedné egymást. Pénzgazdálkodás mellett azonban a tényleges kamat eltér a természetes — vagy amint mások nevezik — egyensúlyi kamattól, mert a pénz mennyisége a bankok által szabadon változtatható meg. Ez a konjunktúra okozója. *Wicksell* ahhoz a végkövetkeztetéshez jut — és ez jellemző az egész magyarázatcsoportra, *Casselen* át *Robertson*-ig és *Keynes*ig — hogy mindaddig, amíg az egyensúlyi kamat és a tényleges kamat fedik egymást, az árszínvonal változatlan marad.

Ez utóbbi ponton válik el igen élesen a neowickselli irányzat konjunktúramagyarázata a többi pénzszerű konjunktúraelmélettől. Mert ez az elméletcsoport a mennyiségi elmélettel csak annyiból tartja a rokonságot, hogy szintén a pénz oldalán látja a ciklus elsődleges okát, és e tekintetben döntő jelentőséget tu-

⁵ *Wicksell* konjunktúraelmélete a *Böhm—Bawerk*-féle kamatelmélet első továbbfejlesztése. Ugyanaz a *Böhm*-féle elmélet teszi a neowickselli iskola konjunktúramagyarázatának is hallgatóságos alapját, bár a kamatláb mibenlétét egyáltalában nem vizsgálja, csupán a kamatlábváltozás hatásait.

lajdonít a pénzmenyiség változásainak. E változásoknak azonban nem a pénz értékére és így az általános árszínvonalra való hatását vizsgálja, hanem azokat az átalakulásokat, amelyeket a pénzmenyiség szaporítása által előidézett részleges árváltozások a termelésben okoznak. A neowickselli iskola is az egyensúlyból indul ki és a pénzben látja meg azt a tényezőt, amely az egyensúlyi rendszer szigorú kötöttségének áttörésére alkalmas. Az egyensúly azáltal bomlik fel, hogy a modern hitelszervezetben a bankok, amelyek csak liquiditási szempontjaikat nézik, járulékos hiteleket nyújthatnak, vagyis oly hiteleket, amelyek nem alapulnak valódi megtakarításokon. Ezeknek a hiteleknek a nyújtása a kamatláb oly alakulása mellett lehetséges csupán, amikor a kölcsönkamat alacsonyabb az egyensúlyi kamatnál. Ez a kamatváltozás a termelés menetében jelentős változásokat idéz elő; a fogyasztás közvetlen kielégítését szolgáló javak termelése háttérbe szorul, míg a tőkejavak termelése egyidejűleg fokozott mértékben növekszik. Ezeket az eltolódásokat, mielőtt a fellendülés megáll, vissza kell állítani. Az alacsony kamat folytán ugyanis a termelésnek oly kerülőúttjai is jövedelmezővé válnak, amelyek a természetes kamat mellett nem voltak azok. A kamatnak ugyanis az a szerepe, hogy a termelés kerülőútjait a közgazdasági lehetőségek határai között tartsa. Az alacsony kamat a jövőbeli javak termelését fokozottan jövedelmezővé teszi. A járulékos hitelnyújtás okozta kényszerű takarékoság eleinte még lehetőséget nyújt a termelés kiterjesztésére. Még mielőtt azonban a termelés összes kerülőútjai lebonyolódtak volna, zökkenő áll be. A baj oka csak látszólag tőkehiány, valójában a fogyasztási javak hiánya. Ezáltal a visszaesésnek be kell következnie. A piaci kamat a természetes kamat fölé emelkedik, ezáltal a termelés kerülőútjai megszűnnek jövedelmezőek lenni és így a termelő folyamatok be sem fejezhetők.

A neowickselli iskola e tanításait igen kitűnően egészítik ki a cambridgei iskola (*Robertson és Keynes*) elgondolásai a takarékoságnak és a beruházásnak a ciklus során végbemenő változásairól. Az ő kiindulási pontjuk is az egyensúlyi helyzet, amelyben a pénzben kifejezett költségek összege azonos a jövedelmek összeségével, vagyis a költségek a termelő tényezők között szétosztásra kerülnek. Ilyen helyzetben nincsenek rendkívüli nyereségek (*windfall profits*) és a vállalkozó jövedelme csupán a termelés költségeit és polgári hasznát foglalja magába.⁶ Más szavakkal ebben a helyzetben a fogyasztási javak árszínvonala változatlan és nem is várják (*anticipálják*) annak

⁶ Ilyen helyzetben vásárlóerőegyensúly van a piacon, mert sem inflációs sem deflációs folyamatok nem mutatkoznak. Ezt az állapotot nevezi *Myrdal* pénzületi egyensúlynak. Ilyen helyzetben „semleges” *Wicksell* szerint a pénz és felel meg a természetes kamat a piaci kamatnak.

megváltozását. Ilyen egyensúlyi helyzet csak akkor áll fenn, ha a megtakarítások összege egyenlő a beruházások összegével, vagyis *Keynes* szokásos betűjelzésével élve $I = S$.⁷

Ha most felvesszük azt a helyzetet, hogy a beruházások összege a folyó megtakarítások összege fölé emelkedik, az egyensúly felbomlik, a vállalkozók számára rendkívüli nyereség adódik. E magyarázat azt magától értetődőnek tartja és ennyiből rokon *Hawtrey* elméletével, hogy ez az eltolódás csak a hitelmenyiség kiterjesztése vagy a forgási sebesség növekedése által képzelhető el. A vállalkozók rendkívüli nyeresége abból adódik, hogy a piacra kerülő fogyasztási javak változatlan kínálata nagyobb kereslet mellett áremelkedéshez és ez változatlan költségek mellett a pénzjövedelem emelkedéséhez vezet. E rendkívüli nyereségek a beruházások kiterjesztésére ösztönöznek, ezek az új beruházások a termelésben résztvevők számára ismét újabb jövedelmet jelentenek: vagyis a jövedelem és így a pénzben kifejezett kereslet növekszik. Ha a bankok a szükséges további hitelmenyiséget rendelkezésre bocsátják, ez a folyamat fokozódva (kumulatív) terjed tovább. A nyereségek általános emelkedése idővel béremelkedést is vált ki, amit mindaddig szívesen teljesítenek a vállalkozók, amíg rendkívüli nyereség reménye áll fenn, mert nyereségük gyorsabban nő, mint költségeik.

Ez a folyamat addig tart, amíg a piacra kerülő fogyasztási javak már nem adhatók el olyan áron, mely fedi termelői költségeiket. Ennek az az oka, hogy a termelt mennyiség (output) nagyobb, mint az önkéntes megtakarítás összege, vagyis — a másik oldalról nézve — a fellendülés csúcspontján elköltethető jövedelem kisebb, mint a termelés mennyisége. A fellendülés során a termelés rendkívüli (vagyis a normálisnál magasabb) költségeit a keresők elköltik, még mielőtt a javak, amelyeknek termeléséért kapták, piacra kerültek volna. Idővel több áru jön piacra, mint ami megfelel a megnövekedett jövedelemnek és így az áremelkedés megáll, sőt ezt áresés váltja fel. E pillanatban vagy már kevéssel ezt megelőzőleg megváltozik a vélemény a további rendkívüli nyereségek lehetsége tekintetében. A bankok liquiditásuk védelmében csökkentik kihitelezéseiket, a kamatlábat az egyensúlyi kamat fölé emelik. Itt érintkezik a felfogás a *Hayek*-féle magyarázattal, aminthogy a takarékoság és beruházás, illetve a piaci kamat és természetes kamat közötti eltérés csupán *különböző szempontú szemléletei ugyanannak* a gazdasági helyzetnek.

⁷ I (investment = beruházás) alatt *Keynes* az egy bizonyos időszakban eszközölt befektetések összegét, S (saving = megtakarítás) alatt az ugyanazon időszakban történt megtakarításokat érti, mindkettőt pénzben kifejezve.

Mínthogy a vállalkozók beruházásainak eladási értéke kisebb, mint a felgyülemlett termelőköltségük pénzben kifejezve, rendkívüli veszteségek (windfall losses) állnak elő. A beruházásokat csökkentik, ezzel a termelés összköltsége, a jövedelmek és így a kereslet is csökken. Ez a folyamat is fokozódva terjed tovább.

A fellendülés során tehát I nagyobb, mint S , míg a válság idején I az S alá süllyed. Vagyis mindkét esetben a termelési költségek összege eltér az új beruházások értékétől, vagyis egyensúly bomlott fel, amely egyensúly csak akkor állhat fenn, ha $I = S$, mert a beruházásoknak a takarékoság fölé való emelkedése végül mindig olyan helyzetet vált ki, amelyben a termelt javak nem adhatók el nyereségükhöz. E felfogás is hangsúlyozza, hogy a pénzügyi beavatkozás ezt megakadályozhatná, és azt is megemlíti, hogy ez a beavatkozás rendszerint későn következik be.

2. Ami a pénzszerű konjunktúraelméletek magyarázó értékét illeti, mindenekelőtt megállapítható, hogy a pénz és hitel szerepe nélkül a konjunktúraalakulás teljesen elképzelhetetlen. A fellendülés általános felfelé irányuló mozgást, tehát magasabb árakat, a termelés mennyiségének emelkedését stb. jelenti, mindehhez a fizető eszközök nagyobb mennyisége is szükséges, álljon ez utóbbi akár a bankjegymennyiség, akár a bankpénz mennyiség szaporításában, vagy jelentse csupán a forgási sebesség változását. A kérdés csupán az: az okozatosság szempontjából elsődlegesek-e a pénzszerű változások avagy csupán a termelés terén előálló változások okozzák másodlagosan azokat? A pénzszerű elméletek minden csoportja a pénzszerű tényezők elsődleges okozati jelentősége mellett foglalt állást. De egy ponton még a pénzszerű elméletek álláspontja is eltérő. Kérdéses ugyanis, vajon a pénzszerű változás szerves folyománya-e a jelenlegi hitelberendezéseknek, avagy csupán a bankok helytelen magatartásából következik-e? Ezt a különbséget a neowickselli iskola hangsúlyozta. Tanítása szerint a jelenlegi hitelszervezet működése során, a pénz oldaláról előidézett változások szükség-szerűek; vagyis a neowickselli irány endogén pénzszerű magyarázatot vélt adhatni.

A pénzszerű konjunktúraelméletek jelentőségének megítélésénél mindenekelőtt a mennyiségi elmélet sokat vitatott kérdésében kell állást foglalnunk. Hiszen a pénzszerű elméletek — Hayekét kivéve — mind ezen az alapon épültek fel. Ezzel az amúgy is minden részletében sokszorosán megtárgyalt problémával nem kell ezúttal részletesen foglalkoznunk. A tudomány már régen megállapította, hogy a pénz mennyiség és árak között nyers összefüggés — amint ezt a mennyiségi elmélet kezdetlegesebb fogalmazása feltételezi — nem áll fenn. A mennyiségi elmélet újabb — a Fisher-féle, a cambridgei és a Keynes-féle —

fogalmazásai mind közelebb és közelebb viszik ugyan a mennyiségi elméletet a valósághoz, a nélkül, hogy a képletekbe foglalt matematikai összefüggés teljes egészében elfogadható volna. Nem kétséges, hogy a pénz- és hitelmennyiség szaporítása döntő jelentőségű a gazdasági életre és hogy a pénzmennyiség és árszínvonal között közvetlen kapcsolat áll fenn. Kérdés azonban, hogy ezzel már megmagyaráztuk-e a konjunktúraciklus összes problémáit. *Spiethoff* joggal említi, hogy ezzel csak a fellendülés, sőt a fellendülésen belül is csak az áremelkedés magyarázható meg. Ha figyelembe vesszük azt a szoros összefüggést, mely az áralakulás és konjunktúraalakulás között áll fenn, a pénzszerű tényezők jelentősége a fellendülés magyarázata szempontjából azonnal nyilvánvalóvá lesz. Ezek ellenére is hamis az a beállítás, hogy a konjunktúraciklus csak a pénzszerű tényezőktől függne, és a fellendülés megindulásának csupán pénzszerű előfeltételei volnának. Bármily jelentősek legyenek is a pénz oldaláról ható tényezők, a gazdasági élet súlypontja a termelés és a fogyasztás terén van. A pénz- ill. hitelmennyiség szaporítása és csökkentése végső hatásaiban itt érezhető; ha tehát a fellendülésnek termelési és kelendőségi előfeltételei nincsenek megadva, akkor a fellendülésre lehetőség sincs. Ennek ellenkezőjét csupán a pénzszerű elméletek és a járulékos hitelnyújtás tanainak oly szélsőséges képviselője állíthatja, mint *Hahn*. Az a fellendülés, amelyet ő, a teljesen korlát nélküli járulékos hitelnyújtás esetét véve fel, elképzel, csupán látszólagos fellendülés, amelyre még erősebb visszahatásnak kell bekövetkeznie. Igen józanul látja azt a neowickselli és cambridgei iskola konjunktúramagyarázata. Amikor ezek az elméletek a takarékoság és beruházás folyamatainak kapcsolatait, illetve a kamatlábváltozás során a termelés menetében előidézett eltolódásokat vizsgálják, helyes irányba terelik a pénzszerű konjunktúramagyarázatot.

A pénzszerű magyarázat minden válfajával szembe kell helyeznünk azt a tételünket — amelynek közelebbi igazolását az elméleti rész adja —, hogy a fellendülés elképzelhető a bankok járulékos hitelnyújtása nélkül is. A gazdasági fellendülés megindulását a tényleges megtakarítások is lehetővé teszik, az alacsony kamat pedig a fellendülés kezdetén még belső gazdasági tényezőkkel magyarázható. A megtakarított tőke is eljut a termelőeszközök iparába minden beavatkozás nélkül, és így a termelés e fokozatának túlméretezése is bekövetkezhetik. A valóságban a járulékos hitelnyújtás mindig kísérője marad a konjunktúraciklusnak, de jelentősége csupán a fellendülés későbbi szakaszában van, bár szerepe nagyobb a válság előidézésében, mint a fellendülés elősegítésében.

A fellendülés letörése és a válság, majd a pangás bekövetkezése a kapitalisztikus termelés sajátos kerülőútjaival és túl-

tőkésítésre való hajlamával magyarázható. Csakhogy épen a járulékos hitelnyújtás teszi lehetővé oly messzemenő kerülőutak beiktatását, amelyek nem fejezhetők be. A csak önkéntes megtakarításokból táplálkozó fellendülés is válsággal érne véget és pangás követné. A járulékos hitelnyújtás meghosszabbítja ugyan a fellendülés tartamát, de ezzel a válság tartama is meghosszabbodik és erőssége nő. A fellendülés vége felé a megkezdett termelőfolyamatok azért nem fejezhetők be, mert közben a kamatláb emelkedik. A neowickselli iskola ezt a kamatlábemelkedést a fogyasztási javak hiányának tulajdonítja, bár e tekintetben inkább az az aránytalanság döntő, amely a termelőeszközök és a fogyasztási javak ipara között fennáll.

Igen egyszerűnek és magától értetődőnek képzelem el a pénzszerű konjunktúramagyarázat a konjunktúraalakulás időnkénti ismétlődését is. Ezzel szemben épen a világválság lefolyása bizonyítja, hogy a hitelszervezet rugalmassága nem oly nagy fokú, mint azt még a józan *Hayek* is elképzelem és a magánbankok és jegybankok közötti különbség sem mosódott el annyira, mint ezt az újabb hitelmélet állítja. A magánbankok nagyobbárrányú tevékenységi lehetősége a válság folyamán teljesen összezsugorodott. Már pedig a döntő szempont éppen az, hogy vajon a válságos, tehát nehéz helyzetben miként működik ez a szervezet. Ma egészen nyilvánvaló, hogy a központi bankok szerepe kimagasló és mint utolsó és végső hitelforrás döntő a gazdasági életre; bár annyi bizonyos, hogy e tekintetben a kontinentális és angol-szász rendszerek között lényegbe vágó eltérések állanak fenn. A központi bankok e kiemelkedőbb szerepe ellenére sem osztanám azt az optimista várakozást, amit a pénzszerű elmélet a konjunktúrapolitikai (értsd hitelpolitikai) beavatkozáshoz fűz. Az bizonyos, hogy fellendülés idején — még pedig inkább kezdetén, mint csúcspontjához közel — a bankpolitikai beavatkozás, vagyis a piaci kamatnak az egyensúlyi kamat fölé való emelése gátat vethetne a beruházások túlzott kiterjesztésének. De a beavatkozás még ebben a kezdeti szakaszban sem oly hatékony, mint ezt a pénzszerű elmélet állítja. Eltekintve attól, hogy a bankpolitika intézőinek csak igen közvetett a tudomásuk a jelentőséggel bíró folyamatok, megtakarítások és beruházások nagyságrendjéről és így nehezen tudnak tájékozódni, hatályos beavatkozásukat számos körülmény hátráltatja. E hátráltató mozzanatokat bőven tárgyalom a konjunktúrapolitikai részben, és e helyen csak példaképpen említem fel: a vállalati megtakarításokból eszközölt beruházásokat, amelyeket a kamatláb nagysága egyáltalán nem befolyásol; a pénz forgási sebességének gyorsulását, ami jórészt pszichikai okoktól függ és a hitelmennyiségváltoztatás hatásait kiegyensúlyozhatja. Végül a vállalkozók ugyancsak pszichikai eredetű várakozásaira utalnék, amelyeket a jövő gazdasági fejlődése, különösen ár-

alakulása tekintetében táplálnak; ha ez nyereségethozónak ígérkezik, még a nagyobbarányú kamatlábemelés sem hat visszariasztólag.

A pénzszerű elméletek történeti fejlődésének első korszaka.

3. A forgalmi iskola pénzelmélete mint konjunktúramagyarázat.

A pénzszerű konjunktúraelmélet fejlődésének gyökereit — amint erre már utaltam —, a mennyiségi elmélet lassú kifejlődésében kell keresnünk. A mennyiségi elmélet, amely merev pénzértékelmélet, a forgalmi iskola pénzelméleti tanításai által lesz először válság-elméletté.

Az 1694-ben alapított Bank of England a háborús viszonyokra való tekintettel 1797-ben felfüggesztette a bankjegyeknek aranyra való beváltását. Ez az ideiglenes intézkedés 1819-ig állott fenn. Következmenyeken az angol bank jegyei értékük nagy részét elvesztették és e mellett az ércpénz külföldre özönlött. Ekkor írta meg *Ricardo* (1809) „The high price of bullion, a proof of the depreciation of banknotes” című tanulmányát, amelyben a baj okát a bankjegyek túlságosan nagy mennyiségében kereste.

Ricardo ebben a tanulmányában a mennyiségi elmélet tételeit alkalmazta az angol bank jegyeire is, amelyek akkor nem lévén beválthatók, papírpénz és nem hiteljegyek voltak. Megállapítja, hogy a bankjegyek tetszés szerinti szaporítása döntő befolyással van a forgalomban lévő pénz értékére és a javak árára is. Tiszta ércvaluta és szabad külforgalom mellett a fizető eszközök olymértvű szaporodása, amely az árak emelkedéséhez vezet, be sem következhetik. Ha a bankjegyek mennyiségét növeljük, az árak emelkednek, ezáltal csökken a kiviteli, a behozatalt ércpénzzel kell fedezni. Hogy pedig az így kiszivárgó ércpénzt pótolják, új bankjegyeket bocsátanak ki, amelyek lassan elvesztik értéküket. Éppen ezért a bankjegyforgalomnak az ércforgalomhoz kell igazodnia.

Ricardo munkájának hatása alatt küldte ki az angol parlament a híres *Bullion Committee*-t, amelynek legkiválóbb tagjai *Thornton*, *Horner* és *Huskinson*. A bullionisták teljesen *Ricardo* „currency” elméletének alapjain állanak. Egyértelmű megállapításuk szerint, — ami a *Bullion Report*-ban is kifejezésre jut — a magas aranyár, a bankjegyek elértéktelenedése, a váltóárfolyamok rosszabbodása, a túlzott mértékű bankjegykibocsátással (over issue) magyarázható. Azt a módot azonban, ahogyan a pénzmennyiség változása a kereskedelmi forgalom alakulására kihat, különbözőképpen magyarázzák és talán *Thornton* az egyedüli, aki e tekintetben a helyes nyomon haladva rámutat arra, hogy az új vásárlóerő (additional power of purchasing) a termelés megélénküléséhez vezet.

Az angol bank 1819-től kezdve ismét beváltja bankjegyeit aranyra, mégis már 1825-ben is újabb válság tört ki. Két álláspont ütközött ekkor egybe egymással: 1. A forgalmi iskola újabb hívei *Overstone* (*Samuel Loyd*), *Norman*, *Torrens* és *Peel* kitartanak a mennyiségi elmélet mellett. Azonban *Ricardo* kétségtelenül helyes megállapításait nemcsak a papírpénzre vonatkoztatják, hanem helytelenül az aranyra beváltható bankjegyekre is és a túlságos mértékű

bankjegykibocsájtást, valamint az aranytartalék következtében hirtelen bekövetkező bankjegymennyiségcsökkenést ugyanúgy értelmezik, mint a papírpénzmennyiség változásait. Küzdelmük és törekvéseik betetőzése a „Peel Act” 1844-ben, szigorú ércfedezeti szabályaival.

A forgalmi iskola elméletének fentebb említett túlzásai váltják ki a bankszerűségi elmélet támadásait. Képviselői: *Tooke, Fullarton, Wilson, Gilbert*. A bankjegy helyes felfogásából kiindulva, amennyiben azt hiteleszköznek tekintik, ahhoz a végső — szintén hamis — következtetéshez jutnak, hogy a válság oka nem kereshető a bankjegyek kibocsájtásában, mert a gazdasági élet nem is képes több bankjegyet igénybevenni, mint amennyi a forgalom lebonyolításához szükséges. A kontinentális közgazdaságtan, különösen a német, a bankszerűségi elmélet mellett tört lándzsát. (*Wagner Adolf, Marx, Hildebrand, Nasse, Lexis és Spiethoff.*) Úgyiszlván egy állam banktörvénye sem vette át a túlszigorú Peel Act-ot.

Itt kell megemlítenünk a klasszikus iskola epigonjainak (*Mac Culloch, Laveleye, Mac Leod és Juglar*) válságelméleti felfogását. Ezek az epigonok sem foglalkoznak közvetlenül a konjunktúra alakulásával, hanem az aranymozgalmak és váltóárfolyamok alakulását magyarázzák. Tanításaikban azonban a pénzszerű elmélet nem egy alaptétele, nemkülönben a konjunktúraalakulás igen tisztult fogalma is fellelhető.

A forgalmi iskola pénzelmélete nem tekinthető tökéletes konjunktúramagyarázatnak, annak ellenére, hogy a forgalmi iskola-elmélete a múlt század harmincas éveiben fellépő válságok és pénzszerkezeti zavarok magyarázataként született meg és az iskola nem egy tagjának igen tisztult képzei voltak az időnként ismétlődő, többütemű ciklus létezéséről. A konjunktúraalakulás lefolyásának nem nyújtja rendszeres és összefüggő magyarázatát, a pénz- és hitel-mennyiség kiterjesztése és a termelés egyidejű változásai közötti összefüggéseket csak érinti, a ciklus időnkinti visszatérését inkább csak állítja, mint megokolja. Jelentősége inkább csak annyi, hogy a konjunktúraciklusok történetében oly fontos időszak zavarainak, főleg pedig a pénzoldalon mutakozó bajainak vizsgálatával e probléma felé irányította a figyelmet, a ciklus létezését bevitte a köztudatba és számos elméleti megállapításával a későbbi pénzszerű konjunktúramagyarázatnak alapjául szolgált. Érdekes, hogy *Spiethoff* és *Michaelis* a forgalmi iskola elméletét nem is a válság, hanem a fellendülés elméletének tekintik és így is bírálják el. *Spiethoff* szerint a „currency” elmélet alapját képező mennyiségi elmélet mereven értelmezve hamis, mert az áralakulás nem kizárólag a pénzmennyiség függvénye; de még ha alaptételei helyesek is volnának, akkor is csak az áremelkedést és nem a fellendülést magyarázzák meg, amit újabban a pénzszerű elméletek oldaláról *Hayek* is elismer.

4. Konjunktúramagyarázatok a kamatláb alakulásából.

A hitelszerű konjunktúraelméletek képviselői közül *Marshall* az első, aki a Royal Commission of Gold and Silver előtt (1887—88) először mutat rá arra, hogy a bankszerűségi elmélet megállapítása, amely szerint alacsonyabb kamatláb nem idéz elő túlspekulációt, at-

tól függ, vajjon a nyerési esélyekhez képest magas-e vagy alacsony a kamat? Vele együtt *Sidgwick*, *Giffen* és *Nicholson* voltak azok, akik a kamatlábnak a termelésre való hatását vizsgálták.

Marshall fentebbi tételével megtörtént a kezdeményező lépés a forgalmi iskola elméletének további kiépítésére. Folytatja munkáját *Wicksell*, aki e felfogást konjunktúraelméletté építi ki.

Wicksell konjunktúraelmélete pénzülméleten nyugszik. Szerinte a pénz közvetítése nélkül a kamatláb oly módon alakul ki, hogy a tőke iránti kereslet és a megtakarítások kínálata egyensúlyban volna. Az így kialakuló kamatlábat nevezi *Wicksell* természetes kamatlábnak (natürlicher Zins). Pénzgazdálkodás mellett azonban a tényleges kamatláb az ú. n. pénzkamatláb (Geldzins) eltér a természetes kamatlábtól, mert a tőke iránti kereslet és a megtakarítások kínálata pénz formájában találkozik a piacon és a bankrendszernek módjában áll a megtakarítások kínálatát a pénzmennyiség szaporításával növelni. A javak ára és ezzel magára a termelésre is döntő a pénzkamat és a természetes kamat viszonya. Ha a pénzkamat a természetes kamatnál alacsonyabb, ez áremelkedéshez vezet, ha a pénzkamat a természetes kamatnál magasabb, ez áresést okoz. A két kamat közötti eltolódás bekövetkezik akár a pénz, akár a termelés oldaláról ható tényezők folytán.

A konjunktúraciklus a természetes kamat megváltozásából indul ki. Technikai újítások folytán nő a tőkejavak és a nyersanyagok iránti kereslet, ami e cikkek árának emelkedéséhez vezet. Ha a pénz mennyisége nem emelkedne egyidejűleg, a fogyasztási javak árának csökkenni kellene. A pénzmennyiség azonban nem marad változatlan. A pénzkamat nem alkalmazkodik azonnal a technikai újítások folytán emelkedő természetes kamathoz. Rés támad a kettő között, ami a vállalkozókat az olcsó hitel felvételére ösztönzi. Ennek következtében nemcsak a tőkejavak, hanem a fogyasztási javak ára is emelkedik.

A pénzkamat késedelmes alkalmazkodásának oka a bankrendszerben rejlik. A két kamatláb között ugyanis nem áll fenn közvetlen kapcsolat és az eltérés csupán utólag, az áremelkedések során észlelhető. A bankokat hitelpolitikájukban liquiditásuk szempontja vezeti, ennél fogva a természetes kamatláb emelkedése nem szolgál számukra ösztönzésül a tényleges kamatláb emelésére. Sőt *Wicksell* szerint a fellendülés megáll és a pangás bekövetkezik, a nélkül, hogy a pénzkamat alkalmazkodása megtörténne. Ha ugyanis a technikai újítások megvalósultak, a természetes kamatláb szintje süllyed; igaz, hogy egyidejűleg a bankok a fellendülés során megtámadott liquiditásuk védelmében a természetes kamat fölé emelik a pénzkamatlábat és ezáltal áresést idéznek elő.

Wicksell munkássága igen jelentős a konjunktúraelmélet fejlődéstörténetében. Elméletének alapján *Mises*, majd *Hayek* elemezte behatóbban azokat a változásokat, amelyeket az alacsony pénzkamatláb a fogyasztási javak árában, majd a termelőjavak árában előidéz és ezzel igen elmélyült konjunktúramagyarázatot sikerült adniok. A megtakarítások és beruházások eltolódásának kérdését pedig a *Keynes*-féle elmélet világította meg több oldalról és hasznosította a konjunktúraelmélet számára. Ezek ellenére se mondható szerencsésnek

a *Wicksell* elméletében központi szerepet játszó természetes kamat fogalma.

Pénzgazdálkodás mellett, ahol pénzbeli költségek és pénzben kifejezett árak vannak csak, minden kamat pénzkamat, úgy hogy igen nehéz a természetes kamat valamiféle kézzelfogható értelmezését adni. Ez magyarázza meg *Wicksell* ellentmondásait is, amikor hol azt érti természetes kamaton, amely mellett a megtakarítások és beruházások egyensúlyban maradnak, hol pedig azt, ami mellett az általános árszínvonal változatlan. Ez a kettősség egyébként *Keynes*-nél is megtalálható, aki megfordítja az utóbbi tételt és azt állítja, hogyha az általános árszínvonal állandó, a tényleges kamatláb fedi a természetes kamatot. Helyesen mutattak rá a bírálók, — főleg *Hayek*, — arra, hogy ez a kettősség lehetetlen, mert a bankok vagy a hitelkeresletet korlátozzák a megtakarítások körére, vagy az általános árszínvonal változatlanságát biztosítják. Ha a pénzkamat az egyensúlyi (értsd természetes) kamat szintjén maradna, ami egyértelmű a pénzmennyiség változatlanságával, a termelés kiterjesztése az általános árszínvonal csökkentéséhez vezet. Ha pedig az általános árszínvonal állandóságát kívánnók biztosítani, akkor a pénzkamatnak az egyensúlyi kamat alá kell süllyednie, vagyis a pénz mennyiségét szaporítani kellene. Jellegzetes egyébként *Wicksell* konjunktúramagyarázatában — és ez eltérés a legtöbb pénzszerű konjunktúramagyarázattól —, hogy ő a konjunktúraalakulás elsődleges okát nem is a pénzszerkezetben, hanem technikai újításokban látja.

Fisher is az általános árszínvonal és a kamatlábalakulás kapcsolatait vizsgálja. A fellendülést szerinte különböző körülmények okozhatják, pénzszerű tényezők, mint például nagyobb aranybeözönlés, de nem pénzszerű tényezők is, pl. jó termés, találmányok, stb. Az egyik vagy másik okból beálló pénzértékváltozás — ő az aranybeözönlést veszi fel példaként — a kamatláb változását vonja maga után. A kamatláb emelkedése azonban az általános árszínvonal emelkedése mögött marad, ami a nyeresési esélyek növelésével emeli a vállalkozói kedvet. Vagyis e folyamat a következőképpen játszódik le:

1. Az árak emelkednek, úgyszintén a pénz forgási sebessége is.
2. A kamatláb is emelkedik, de nem lényegesen.
3. Nagyobb az áruforgalom, nagyobb az igénybevett hitelek összege, nagyobbak a nyereségek is.
4. Az igénybevett készpénzhez viszonyítva emelkedik a bankpénz mennyisége.

Ez a folyamat addig tart, amíg a kamatláb teljes alkalmazkodása be nem következett. Ekkor a helyzet megfordul és új alkalmazkodási folyamat indul meg. Csökken a pénzmennyiség, csökken annak forgási sebessége, tehát esnie kellene a kamatlábnak is. De amint lassan emelkedett, lassan is esik vissza. Ez már a pangás időszaka. *Fisher* szerint a konjunktúraalakulás jellegzetességét tulajdonképpen az egyik egyensúlyi helyzetből a másik egyensúlyi helyzetbe való átmenet adja meg, amelynek főoka a kamatláb alkalmazkodási hiánya. Minthogy ez a folyamat zökkenéssel jár, *Fisher* kezelt valutával megvalósítandó állandó árszínvonalat ajánl.⁸

⁸ *Wicksell* és *Fisher* tételeivel rokon *Budge*, *Schumpeter* és *Cassel* pénzszerű konjunktúramagyarázata.

5. A járulékos hitelkiterjesztés hatása a konjunktúrára.

A hitelszerű konjunktúraelméletek e másik nagy csoportját tulajdonképpen nehéz elválasztani a kamatláb alakulásával magyarázó elméletektől. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a kamatláb döntő jelentőségét és szerepét a járulékos hitelelmélet hívei sem tagadják, sőt pl. *Mises* egyenesen erre alapítja elméletét. A különbség csupán az, hogy az utóbbiak a járulékos hitelkiterjesztés lehetőségének tulajdonítanak elsődleges szerepet a konjunktúraalakulásban.

A járulékos hitel szerepe áll *Hahn* konjunktúraelméletének középpontjában. Ő az immateriális hitelelmélet legszélsőségesebb képviselője. *Hahn* szerint fellendülés idején a javak iránti kereslet nő, az árak emelkednek, a foglalkoztatás is nagyobb lesz és a tőkebefektetések is emelkednek. Pangás idején mindez természetesen fordítva játszódik le, de a visszaesés üteme gyorsabb, mint a felemelkedésé. A felsorolt tünetek közül a két utolsó többféleképpen is magyarázható. De a két első tünet csak a pénzmennyiség szaporodásának, illetve a pénz forgási sebessége növekedésének tulajdonítható, így jut ahhoz a tételéhez, hogy a konjunktúraalakulás oka a pénzmennyiség szaporítását követő változás lehet. A modern gazdasági életben ugyanis csak egy jelenség van, amely egyszerre szaporítja a beruházásokat és növeli a keresletet. Ez a magánbankok inflatórius hitelkiterjesztése, amit a központi bank támogat. Ez az inflatórius hitelkiterjesztés a következő hatásokkal jár: 1. a hitelkiterjesztés egyszersmind pénzszaorítás, ez járulékos vásárlóerőt, tehát keresletnövekedést jelent. 2. A keresletemelkedés azonos kínálat mellett áremelkedéssel jár. 3. A bankkamat a természetes kamat színvonala alá száll, ami által lehetőség nyílik az eddig igénybe vett termelőerők kihasználására. 4. A termelés kerülő útjai meghosszabbodnak és a tőkeletelek száma növekszik. *Hahn* a konjunktúraalakulás ciklusos jellegét is igyekszik megmagyarázni. A tőkebefektetés igen célszerűnek látszik. Erre megindul a beruházási tevékenység. A kamatláb lehetővé teszi a hitelkiterjesztést. Fellendülés következik be. Ez által külön nyereség adódik. A kamatlábat emelik, az árak már nem emelkednek, ami által vásárlóerő kiesés, majd pangás áll be. E magyarázata nagyrészt *Wicksell*-re támaszkodik.

Angliában *Hawtrey* és a cambridgei iskola a pénzszerű konjunktúraelmélet legjellegzetesebb képviselője. *Hawtrey*, aki már jóval *Hahn* előtt kifejtette „Currency and Credit” c. munkájában a járulékos hitelelmélet alapjait, a járulékos hitelnyuítás határait igen józanul jelöli meg, a pénzszerű konjunktúramagyarázat terén azonban ő képviseli a szélsőséget. Alaptétele szerint a konjunktúraciklus, a gazdasági tevékenység időnként megismétlődő kilengése a modern hitelszervezet bennrejlő instabilitásával magyarázható és a modern bankszervezet ezt meg tudja gyógyítani.

Hawtrey elméletében szerepet játszik a fogyasztói jövedelem fogalma (consumers income), amely a pénzben kifejezett összjövedelmet jelenti; a fogyasztó kiadása (consumers outlay), amely azaz a pénzösszeggel egyenlő, amit jövedelemből fordít kiadásokra (jövedelemfelhasználás).

A ciklus jellegzetességét a jövedelemfelhasználás emelkedése és csökkentése adja meg, amely kapcsolatos az egész gazdasági tevé-

kenység ingadozásával. A vállalkozók a fogyasztók kiadásának emelkedését remélve, raktárkészleteiket eladásaiknál nagyobb arányban egészítik ki. A raktárkészletüket forgó tőkéjükből vásárolják. Ha tehát a raktárkészleteket emelik, nagyobb forgótőkére van szükségük. Ha ezt a többletet csupán megtakarított jövedelmükből fedeznék, a fogyasztói jövedelem felhasználásában csak eltolódás állna be, vagyis pontosan a fogyasztási cikkekre költött rész rovására emelkednék a tőkejavakra költött rész és így semmi ok nem forogna fenn a gazdasági tevékenység ösztönzésére. Ha azonban ez az új forgótőke-szükséglet bankhitelek nyújtásával nyer kielégítést, ez járulékos fogyasztói jövedelmet és így járulékos jövedelemfelhasználást is jelent. Ez újabb kereslethez és ezzel a gazdasági élet megélénküléséhez vezet. Egyidejű áremelkedés ugyan kiegyenlítené ezt a nagyobb jövedelemfelhasználást, de a vállalkozók egyelőre megelégednek a nagyobb forgalom biztosította haszonnal és csak a termelési költségek emelkedése után gondolnak az árak emelésére. A termelő költségek emelkedése a beruházások szaporítása folytán következik be. Maga az áremelkedés, valamint a további áremelkedések reménye csak tovább ösztönzi a vállalkozókat a termelés kiterjesztésére, feltevé, hogy a bankrendszer e törekvésüket újabb és újabb hitelek nyújtásával támogatja. A fordulat akkor következik csupán be, ha a központi bank akár a kihitelezések nagysága, akár a pénz külföldi értékének — fokozott behozatal folytán előálló — veszélyeztetettsége miatt a hiteleket korlátozza vagy megszünteti. *Hawtrey* szerint ez a beavatkozás későn jön és így a gazdasági tevékenység összezsugorodása elkerülhetetlen. A fogyasztói jövedelem csökken, ezzel együtt a jövedelemfelhasználás is, a megrendeléseket csökkentik, a vállalkozók kénytelenek leszállítani az árakat, ami aztán a raktárkészletek csökkentését is maga után vonja.

6. A cambridgei iskola konjunktúraelmélete.

A cambridgei iskola három kitűnő konjunktúramagyarázattal gazdagította a tudományt *Pigou*, *Robertson* és *Keynes* munkássága révén. Mindhármuk fejtegetésében jelentős szerep jut a járulékos hitelnyújtásnak, *Keynes* és *Robertson* e mellett igen behatóan elemzik a kamatlábalakulás és árszínvonalváltozás, valamint a beruházások és megtakarítások közötti összefüggéseket.

Robertson szerint a gazdasági élet fel- és lefelé irányuló hullámlázása az általános árszínvonalnak szinte ütemes mozgásában jut kifejezésre. Az alapvető jelenség azonban nem ez, ez annak csak tünete. Döntő jelentőségű az ipari termelés (industrial output), éspedig a termelő eszközök termelésének ingadozása. *Robertson* szerint ezek az ingadozások oly mélyen gyökereznek egész társadalmi és gazdasági berendezkedésünk technikai és jogi felépítésében, hogy megakadályozásuk, ha egyáltalán lehetséges volna, több kárral járna, mint amennyi hasznot hajtana. Téves az, hogy ezek az ingadozások eltűnnének, ha a vállalkozók „nem tévednének” és téves az a felfogás is, hogy ezek a változások bármiféle pénzpolitika által megakadályozhatók volnának. Pénz- és hitelszervezetünk adott sajátságainál fogva ezek az ingadozások a termelésben mindig együttjárnak az általános árszínvonal ingadozásaival. E jelenség okait a pénz és

tőke oldalon vizsgálva, *Robertson* ahhoz a végső következtetéshez jut, hogy a bankoknak lehetőségük van a hitelteremtésre. E hiteltermelésre szükség is van, mert az önkéntes megtakarítás eszközei nem elegendők a fellendülés finanszírozására és így kényszerű takarékosagra kell, hogy sor kerüljön, vagyis az általános áremelkedés elkerülhetetlen. A letörés közvetlen oka a hosszúlejáratú takarékoság (long lacking, vagyis fix tőke) és a rövidlejáratú takarékoság (short lacking, vagyis üzemi tőke) aránytalansága.

A *Keynes-féle elmélet*, miként a legtöbb konjunktúraelmélet, az egyensúlyi állapotból indul ki és vizsgálódásainak középpontját az egyensúlyi helyzet megzavarásának tényezői képezik. Három tényezőcsoportot különböztet meg, amelyek az egyensúlyi helyzetet megzavarhatják: a pénzszerű tényezőcsoportot, a beruházás tényezőit és végül ipari tényezőket. A konjunktúraalakulás hajtóerőit a második tényezőcsoportban látja, aminthogy szerinte a konjunktúraciklus nem egyéb, mint a beruházási költségek visszamaradása a takaréktőkével szemben és a pénz vásárlóerejének egyidejű hintamozgása. *Keynes* elmélete értelmében akkor áll elő egyensúlyi helyzet, ha a gazdálkodók jövedelmének összege megfelel kiadásaik összegének. A jövedelemkezelés mögött a termelés áll, amely ismét fogyasztási és tőkejavak termelésére oszlik. A jövedelmet a gazdálkodó ismét vagy fogyasztási javak vételére fordítja, vagy megtakarítja. Nyilvánvaló, hogy egyensúly csak akkor áll elő, ha a négy folyamat helyes aránya biztosítva van. A konjunktúraalakulás szempontjából különösen a beruházások és megtakarítások alakulása bír jelentőséggel. *Keynes* kiemeli, hogy a takarékoság folyamata meglehetősen egyenletes, a problematikus a beruházások erős ingadozása. Ám bár a konjunktúraciklusnak számos válfaja lehetséges, *Keynes* három lehetőséget vizsgál; a valóságban persze ezek is erősen keveredve jelentkeznek. a) Az első esetben a beruházások emelkedése nem befolyásolja a termelés nagyságát, mert csupán a fogyasztási javak termelése helyett történik az új tőkejavak termelése. Ilyenkor a beruházások emelkedése csak a termelési folyamat végén mutatkozik. b) A beruházások az üzemi tőke szaporításából történnek, még hozzá új tőkejavakat termelnek. Ilyenkor a beruházások emelkedése azonnal mutatkozik a megnövekedett üzemi tőke formájában, amely a termelési folyamat végén álló tőke jellegét ölti. c) A beruházások emelkedése történhetik az üzemi tőke növelésével olyképpen, hogy a fogyasztási javak termelését terjesztik ki. Ebben az esetben a termelés növekedése csupán a termelési folyamat első szakaszának végéig tart.

Míg ugyanis a beruházások be nem fejeződtek, nem emelkedik a fogyasztási javak mennyisége. Minthogy azonban a termelőeszközök eladóinak jövedelme nő, a fogyasztási javak ára emelkedik. Ezt az emelkedést csupán a takarékeszközök egyidejű és azonos arányú emelkedése egyenlítőné ki, de ennek feltételezésére semmi alapunk sincs, mert a két folyamat nem függ egymástól. Az áremelkedés és maga a fellendülés is hamarabb szűnik meg, ha az új beruházások eszközlése fogyasztási javak termelését szolgálta (c. eset), mint tőkejavak termelése esetén, mert az új fogyasztási javak előbb kerültek piacra. Mindenesetre azonban az áremelkedés nem várt jövedelemhez juttatja a fogyasztói javak eladóit és ez a nyereség a ter-

melés újabb kiterjesztésének legfőbb ösztönzője, amely általánossá válik, ha a bankrendszer ezt meg nem akadályozza. Az általánosan emelkedő nyereség béremelkedéshez vezet, ami a fogyasztási javak iránti keresletet még csak emeli. Minthogy azonban az árak emelkedése még ennél is nagyobb, még mindig mutatkozik nyereség, ami a fellendülés erőinek egyidejű együttes érvényesülését segíti elő.

Az összeomlás azonban elkerülhetetlen. Oly sok fogyasztási jószág jön ugyanis idővel a piacra, hogy áruk előállításí költségük alá esik. Ennek oka pedig az, hogy a termelés nagysága túlzott az önkéntes megtakarítás méreteihez, vagyis azon összeghez képest, amelyet ebben az időben elköltene. Az árcsökkenés következtében sok vállalkozó abbahagyja a termelést, a kamatláb emelésével a bankok is kikényszerítik a beruházások csökkenését. A pénzszerű tényezők szerepe tehát épen az, hogy a beruházás és megtakarítás egymástól való eltérítéseit kiigazítja. A fellendülés csúcspontjának elérését a megtakarításokon túlmenő kihitelezés teszi lehetővé, míg a pangásban a magas kamat csökkenti a vállalkozói kedvet, miáltal a megtakarítások is emelkednek.

Így nyomul előtérbe az egész bankrendszer döntő szerepe és jelentősége. *Keynes* a konjunktúraalakulások jövő irányításában igen nagy szerepet szán a kamatlábpolitikának.

Keynes legújabb munkájában (*The General Theory of Employment, Interest and Money*) konjunktúraelméleti felfogását nem módosítja, mindaz azonban amit e munkájában, különösen új kamatelméletében kifejt, konjunktúrapolitikai szempontból döntő fontosságú és eltér eddigi megállapításaitól is. Ebben a munkában ugyanis nemcsak a kamat további olcsóbbítását és az alacsony kamatlábszínvonal állandósítását követeli nyílt piaci műveletek által, hanem a beruházásoknak az állam által történő szabályozását is. *Keynes* nem hisz a piaci kamat automatikus alkalmazkodásában. Szerinte a takarékoskodás nem jelent fokozottabb beruházási készséget, mert csökkenti a foglalkoztatottságot és így végső sorban a beruházásokat is. Minthogy pedig a beruházások terjedelme szabja meg a jövedelmek terjedelmét és ezzel a takarékoság lehetőségét is, így a takaréktőkeképződés nem nő a kiadások csökkentése által. *Keynes* szerint a kamatlábat két tényező határozza meg: a liquiditási hajlam (*liquidity preference*) és a pénz mennyisége. Az utóbbi által a kamat igen hatékonyan szabályozható, de csak a rövidlejáratú kihelyezések kamata, míg a hosszúlejáratú beruházások kamata alig. Elképzelhető utóbbinak egy olyan színvonala, amelyet már előbbi tapasztalatok alapján általánosságban nem tartanak tartósnak és éppen ezért olyanak, hogy mellette beruházások biztonsággal volnának eszközölhetők, és így a vállalkozók épen liquiditási hajlamuk folytán vagy készpénzt tartanak vagy rövidlejáratú követeléseket. Minthogy a takaréktőkeképződés — legalább is Angliában és az Egyesült Államokban — nagyobb mint a beruházási készség, a tudatos kamatlábpolitikán kívül szükség van a beruházások állami irányítására. Ez nem emeli a kamatlábat mindaddig, amíg a gazdasági élet a teljes foglalkoztatottság állapotát el nem éri. Azt azonban *Keynes* nem fejt ki, miként képzei el gyakorlatilag a beruházások állami irányítását és különösen miként egyeztethető ez össze az egyéni kezdeményezés fenntartásával, amit *Keynes* is szükségesnek vél. Amit a liquiditási

hajlamlról mond, ez tulajdonképen csupán a készpénzfelhalmozásra (thezaurálás) áll, mihelyt a megtakarított pénz a bankba kerül meg van a lehetősége annak, hogy az a termelésben nyerjen felhasználást.

7. A neowickselli iskola konjunktúraelmélete.⁹

Mises a határhaszonelmélet tanításait a pénz- és közvetve a konjunktúraelmélet terén is érvényesíteni akarja. Egyensúlyi helyzettől indul ki, amelynél a termelési időszak hossza alkalmazkodik a fogyasztási javak mennyiségéhez (Subsistenzmittelfonds) és a kamatlábhoz. A természetes kamat és a bankkamat nyugalmi helyzetben azonosak. A termelési folyamat meghosszabbítása csak akkor lehetséges, ha a fogyasztási javak mennyisége nő, vagy pedig a termelők ily irányú fogyasztásukat korlátozzák.

Ha a központi bank alacsonyan tartja a kamatlábat, a termelés új kerülőútjainak beiktatása látszik jövedelmezőnek, noha a fogyasztási javak mennyisége változatlan maradt. Ilyenkor nő a munka és a termelési eszközök iránti kereslet és ezzel áruk is emelkedik. A termelő-berendezések teljesítőképessége is növekszik. Minthogy azonban a rendelkezésre álló fogyasztási javak mennyisége nem elegendő, hogy a foglalkoztatott nagyobb munkássereget kielégítse, előbb-utóbb visszahatás következik be. A fogyasztási javak ára emelkedik, a termelő-javak ára visszamarad. Már ezáltal is közeledik a bankkamatláb a természetes kamathoz, amit a bankok liquiditási politikája — a bankkamatláb emelése folytán — amúgy is kikényszerít. A pénzszerű tényezőket tekintve, a két kamatláb kiegyenlítődéssel egyensúlyi állapotához közeledik a gazdasági élet. A termelés világában azonban ez az alkalmazkodás nem megy ilyen egyszerűen végbe. A termelő folyamatok átcsoportosítása, a termelés kerülőútjainak lerövidítése nem egyszerű feladat. A termelő-telepek jelentős része kihasználatlan marad, ami nemcsak magángazdasági, hanem közgazdasági szempontból is komoly veszteségként jön számba.

Mises számára természetesen a járulékos hitelelmélet (Zirkulationskredittheorie) a kiindulási pont. A megmagyarázandó számára a hitelmennyiség változása, amiből önként adódik a konjunktúraalakulásnak magyarázata. Szerinte a konjunktúraalakulásnak és ezzel együtt az időnként visszatérő válságoknak az az oka, hogy az egymással versenyző bankok mindig újból és újból megkísérlik a bankpolitika eszközeivel a bankkamatot a természetes kamat alá nyomni.¹⁰

A pénzszerű konjunktúraelméletek között külön helyet foglal el Hayek elmélete, amely a Wicksell—Mises-féle tanítások egyenes folytatásaként tekinthető.

⁹ Így nevezi újabban ezt az irányt Keynes és Koopmans.

¹⁰ Mises a jelenlegi gazdasági válságot ugyanezzel a körülménnyel magyarázza, annak többi okait sem tagadja azonban. Szerinte a jelenlegi válság két legszembetűnőbb tünete a jövedelmezőség hiánya és a munkanélküliség, nem konjunktúraelméletileg megfogható jelenségek. A jelenlegi válság okait úgy hozza közös nevezőre, hogy a helyzet elmérgesedését az intervencionizmus túlhajtásaiban jelöli meg, mely ma már nemcsak a tőkekamat, hanem az ár és munkabér jelenségeit is átfogja. A kivézető út szerinte sem a szocializmus, sem az államkapitalizmus, hanem az intervencionizmus teljes mellőzése.

Hayek elmélete célkitűzéseiben eltér a többi pénzszerű elmélettől, amelyeket exogénnek tekint, mert szerinte a pénzszerű tényezőkkel és csakis ezekkel lehet a konjunktúraalakulás endogén magyarázatát adni.

Szabad gazdálkodás mellett — fejtegeti *Hayek* — olyan bankrendszerben, ahol egy központi bank és egymással versenyző magánbankrendszer működik, a hitel rugalmassága (vagyis a kihitelezések kiterjesztése) magától értetődő. A versenyző bankoknak ugyanis a lehetőségük megvan a hitelek kiterjesztésére, ezt annál szívesebben teszik, mert őket nyereségük szempontja irányítja. A járulékos hiteltelmelet immár beigazolt tanításai értelmében az egyik bank hitelkiterjesztése, a többi bank hitelkiterjesztésére is lehetőséget nyújt.

Olyan közgazdaságban, ahol a pénzben kifejezett árak tökéletesen alkalmazkodnak a kereslet és kínálat váltakozásához, egyensúly van. Egyensúlyban van tehát a jelenlegi és jövőbeli javak termelése és ára, vagyis a megtakarítások és beruházások. Egyensúlyban tartja őket az egyensúlyi kamatláb, amely éppen a tőkepiacon lévő szabad tőke, az új megtakarítások árával egyenlő, vagyis pontosan jelzi, milyen áldozatot érdemes hozni a jelenlegi fogyasztás feláldozásáért, és a jövőbeli javak termeléséért. A kereslet növekedése emeli az egyensúlyi kamat színvonalát; a bankrendszer ezt a növekedő keresletet járulékos hitelekkel elégíti ki. Ezáltal válik lehetővé, hogy a tényleges kamat ne kövesse azonnal nyomon az egyensúlyi kamat emelkedését. Rés támad a két kamatláb között, ami a jövőbeli javak értékének emelkedését jelenti. Ez a körülmény a termelői költségek változatlanlansága mellett, ösztönzőleg hat a termelésre. A természetes kamatláb és a bankkamatláb közötti rés olyan hatásokat vált ki, amelyeknek továbbhullámozása a termelés eddigi szerkezetét megbontja. Új termelőutak beiktatása válik lehetővé, a jelenlegi és jövőbeli javak ára közötti egyensúly felborul. A jövőbeli javak termelése olcsóbbá válik, ami idővel a termelési folyamatok túlméreteződéséhez vezet. Mihelyt a bankrendszer megszünteti az új hitelek nyújtását, az újonnan termelt áruk eladhatatlanná válnak és szükségképen bekövetkezik a visszahatas.

A pangás folyamata igen hosszú; a gyógyuláshoz a termelés kerülőútjainak lerövidítése szükséges. Ez azonban a felemelkedéshez szükséges útnak csak első része. A liquidáláson felül új takaréktőke gyűjtésére van szükség.

Irodalom: *A pénzszerű konjunktúraelméletek fejlődéstörténetéről* jó áttekintést nyújt *Fr. Burchardt*: *Entwicklungsgeschichte der monetären Konjunkturtheorie*. (Weltw. Arch. Bd. 28. 77—143. II. 1928.)

A szűkebb értelemben vett pénzszerű konjunktúramagyarázatokhoz: *D. Hume*: *Essays and Treatises on Several Subjects*. A new ed. London, 1772. Vol. I. part. 2. Essay III: Of money. (1752.) — *H. Thornton*: *An Enquiry into the Nature and Effects of the Paper Credit of Great Britain*. London, 1802. — *D. Ricardo*: *The High Price of Bullion a Proof of the Depreciation of Bank Notes?* 1809. — *W. Huskisson*: *The Question concerning the Depreciation of our Currency*. 3. ed. London, 1810. — *G. W. Norman*: *Remarks upon some Prevalent Errors, with respect to Currency and Banking and*

Suggestions to the Legislature and the Public as to Improvement of the Monetary System. London, 1838. — *R. Peel*: Speeches of the Right Honorable Sir Robert Peel, Bart. in the House of Commons, May 6th and 20th, 1844 on the Renewal of the Bank Charter and the State of the Law respective Currency and Banking. London, 1844. — *R. Torrens*: The Principles and Practical Operation of Sir Robert Peel's Bill of 1844 explained and defended against the Objections of Tooke, Fullarton and Wilson. London, 1848. — *Lord Overstone (Samuel Loyd)*: Tracts and other Publications on Metallic and Paper Currency. London, 1857. — *Th. Tooke and W. Newmarch*: A History of Prices and of the State of the Circulation during the Years 1793—1856. Hat kötet. London, 1838—57. — *J. Fullarton*: On the Regulation of Currencies. London, 1844. — *I. Wilson*: Capital, Currency and Banking. London, 1847. — V. ö. még *E. Fossati Ricardo* und die Entstehung des Bullion Report. (Ztsch. f. Nö. Bd. IV. 473—500 és Bd. V. 42—77. ll. 1933. és 1934.) — Kritikilag foglalkozik a két iskola konjunktúramagyarázatával *G. Kepper*: Die Konjunkturlehre der Banking und Der Currency-schule, insbesondere von Tooke und Newmarch. Leipzig, 1933.

A klasszikus iskola epigonjainak konjunktúramagyarázatához v. ö.: *J. R. Mac Culloch*: Principles of Political Economy. With sketch of the rise and progress of the science. London, 1825. — *E. de Laveleye*: Le marché monétaire et ses crises depuis cinquante ans. Paris, 1865. — *H. R. Macleod*: The Elements of Political Economy. London, 1858. — Utóbbihoz *K. Diehl*: Über neuere Kredit-theorien im Lichte der Lehre von Macleod. (Die Kreditwirtschaft. I. Leipzig, 1927. 107—154. ll.) — *C. Juglar*: Des Crises Commerciales et de leur Retour Périodique en France, en Angleterre et aux Etats-Unis. Paris, 1860.

K. Wicksell: Der Bankzins als Regulator der Warenpreise. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 14. 228—243. ll. 1897.); Geldzins und Güterpreise. Eine Studie über die den Tauschwert des Geldes bestimmenden Ursachen. Jena, 1898; Vorlesung über Nationalökonomie auf Grundlage des Marginalprinzips. II. Teil, Geld und Kredit. Jena, 1922. — V. ö. *E. Sommarin*: Das Lebenswerk von Knut Wicksell. (Ztsch. f. Nö. Bd. II. 221. és köv. ll. 1931.) — *I. Fisher* elméletét már The Rate of interest (1907.) és Depreciation and Interest Rates (Moodys Magazine, 1909. 110—114. ll.) című munkáiban is kifejtette. Legrészletesebben „The Purchasing Power of Money” (New York, 1911. Németül Berlin, 1922; különösen IV. és VI. fejezetek) c. munkájában adja konjunktúraelméletét. — V. ö. még a következő munkáival: The Business Cycle largely a Dance of the Dollar. (Journ. of the Am. Stat. Ass. 18. k. 1924 és köv. ll. 1923.) és Our unstable Dollar and the So-Called Business Cycle. (Journ. of the Am. Stat. Ass. 20. k. 191. és 198. ll. 1925.) — Újabb munkái: The Debt-Deflation Theory of great Depressions. (Economica Vol. 1. 337—357. ll. 1933.); Booms and depressions. Some first principles. New York, 1932. és Inflation? London, 1933. Ezekben a jelenlegi válságot és a konjunktúráis letörést általában a túlságos eladósodásnak és az ezáltal előidézett áresésnek tulajdonítja. Ezirányú magyarázatának igen nagy visszhangja támadt. A „The Debt Deflation Theory” c. cikkével foglalkoznak: *Einaudi* (Riforma Sociale 41. köt. 13—27. ll.);

Schwoner (Die Bank, 27. Bd. 49—54. ll.); *Beckerath* (Bankarchiv, Bd. 33. 201—204. ll.). A „Booms and Depressions” c. munkával foglalkozik *F. Vinci*: Significant developments in business cycle theory. (Econometrica, Vol. 2. 125—139. ll. 1934.)

S. Budge: Grundzüge der theoretischen Nationalökonomie. Jena, 1925.; Zur Frage der Bankrate und des Geldwertes. (Archiv, Bd. 44. 214—231. ll.) és Lehre vom Gelde. Bd. I. 1—2. Jena, 1931. és 1933.

A járulékos hitelmélet tanításai a következő munkákból ismerhetők főleg meg: *J. Schumpeter*: Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung. II. kiadás. München—Leipzig, 1926. — *R. G. Hawtrey*: Currency and Credit. London, 1919; II. kiadás 1923. — *A. Hahn*: Volkswirtschaftliche Theorie des Bankkredits. Tübingen, 1920; II. kiadás 1924. (Utóbbi rövid összefoglalásban „Kredit” c. cikkében. Hwb. d. Staatsw. IV. Aufl. Bd. V.) — Kritikailag foglalkoznak a kérdéssel: *K. Diehl*: Über neuere Kredittheorien im Lichte der Lehre von Macleod. (Die Kreditwirtschaft. Kölner Vorträge, I. Bd. 1927. 107—154. ll.) — *W. Heller*: Zum Streit um die Kredittheorie. (Ztsch. f. die ges. Staatsw. 90. Bd. 525—560. ll. 1931.) — *Navratil A.*: Régi igazságok és új elméletek a közgazdaságtanban. Budapest, 1928. — *Neubauer Gy.*: A pénz és hitel a gazdasági forgalomban. (Közg. Szemle, 1930. 1—31. ll.) — *R. Reisch*: Die „Deposit”-Legende in der Banktheorie. (Ztsch. f. Nö. Bd. I. 489—533. ll. 1930.) és Das Kreditproblem in der Volkswirtschaftslehre. (Ztsch. f. Nö. Bd. III. 1—22. ll. 1931.) — Konjunktúraelméleti vonatkozásaiban tárgyalja a kérdést *M. Bouniatian*: Die vermeintlichen Kreditkreierungen und die Konjunkturschwankungen. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 81. 337—364. ll. 1932.) — V. ö. még *Navratil A.*: Közgazdaságtan. I. kötet. II. kiadás. Budapest, 1936. (Különösen 56—57. §§-ok. Ugyanott igen részletes irodalom.) — A kérdés gyakorlati vonatkozásaihoz v. ö. a magyar irodalomból: *Benes F.*: A készpénznélküli fizetési forgalom. (Közg. Szemle, 1930. 82—108. ll.) — *Judik J.*: A bankkövetelések valutapolitikai jelentősége. (Közg. Szemle, 1929. 311—344. ll.)

A. Hahn konjunktúraelméletéhez v. ö. még a már említett munkáin kívül: Geld und Kredit. Gesammelte Aufsätze. Tübingen, 1924. és Geld und Kredit. Neue Folge. Tübingen, 1929.; Grundprinzipien der monetären Konjunkturtheorie. (Schriften des V. f. S. Bd. 173. 247—294. ll. München u. Leipzig, 1928.); Kreditprobleme der Gegenwart. Kredit und Konjunktur. (Strukturwandlungen der deutschen Volkswirtschaft. Berlin, 1928. Bd. II. 348—361. ll.) — A világgazdasági válsággal foglalkozik következő két kis tanulmánya: Ist Arbeitslosigkeit unvermeidlich? Tübingen, 1930. és Kredit und Krise. Ein Vortrag über Aufgaben und Grenzen der monetären Konjunkturpolitik. Tübingen, 1931.

R. G. Hawtrey konjunktúraelméletéhez v. ö.: Currency and Credit. III. kiadás. London, 1928. (Németül is.) — The Genoa Resolutions on Currency. (Ec. Journ. Vol. 32. 298. és köv. ll. 1922.) Ebben a tanulmányában állítja fel tételét „The Trade Cycle is a purely monetary phenomenon”. — The monetary theory of the trade cycle and its statistical test. (Qu. J. E. Vol. 41. 471—486. ll. 1926/27.) — Trade and credit. London, 1928. Ez a munka igen élénk elméleti megvitatás középpontjában állott, különösen *A. C. Pigou*: The monetary theory of the trade cycle. (Ec. Journ. Vol. 39. 183—

194. ll. 1929.) c. tanulmánya révén. V. ö. *Hawtrey* válaszával. (Ugyanott Vol. 39. 636—642. ll. 1929.) és *Pigou* viszonzválaszával. (Ugyanott, 642—643. ll.). Ugyanezzel a munkával foglalkoznak *Pályi* (Archiv, Bd. 66. 214. és köv. ll.), *Kerschagl* (Ztsch. f. d. ges. Staatsw. Bd. 84. 417. és köv. ll.) és *Balogh* (Schm. Jb. Bd. 53. 846. és köv. ll.) — Rövid összefoglalását adja elméletének „Konjunkturzyklus und Kreditpolitik” c. tanulmánya (Zukunft der Arbeit, Bd. 4. 5—22. ll.). — Egyéb munkái: London and the trade cycle. (Am. Ec. Rev. Vol. 19. Suppl. 69—77.) — The Art of Central Banking. London, 1932. — Trade depression and the way out. London, 1933. — Monetary analysis and the investment market. (Ec. Journ. Vol. 44. 631—649. ll. 1934.)

A *cambridgei iskola hiteleméleti* tanításairól jól tájékoztat *G. Haberler*: Die Kredittheorie der Cambridger Schule. (Archiv, Bd. 62. 251—270. ll. 1929.)

D. H. Robertson konjunktúraelméleti főmunkája: Banking policy and the price-level. An essay in the theory of the trade cycle. London, 1926. III. impr. rev. 1932. E munkához kapcsolódó vitairadalomból *A. C. Pigou*: A contribution to the theory of credit. (Ec. Journ. Vol. 36. 215. és köv. ll. 1926.) és *R. G. Hawtrey*: Mr. Robertson on banking policy. (Ugyanott 417—433. ll.), valamint *Haberler*. (Archiv, Bd. 63. 251. és köv. ll. 1930.) — Rövid összefoglalást ad „Trade Cycle” (The Encyclopedia Britannica XIII. Ed. New Vol. III. 802—804. ll. London, 1926.) — Egyéb munkái: Saving and hoarding. (Ec. Journ. Vol. 43. 399—413. ll. 1933.) — Saving and hoarding. (Ec. Journ. Vol. 43. 698—712. ll. 1933.) (*Keynes, Hawtrey* és *Robertson* hozzászólásai a kérdéshez.) — Industrial fluctuations and the natural rate of interest. (Ec. Journ. Vol. 44. 650., 656. ll. 1934.)

J. M. Keynes konjunktúraelméleti nézeteit a legtisztábban hatalmas pénzülméleti monográfiájában (A Treatise on Money I—II. London, 1930.; németül Vom Gelde. Übers. v. C. Krämer. München u. Leipzig, 1932.) fejtette ki. Az újabb konjunktúraelméleti megvitatások középpontjában főleg *Keynes* e munkájában kifejtett tételei az ú. n. cambridge-i felfogás és *Hayek*nek, a London School of Economics professzorának műveiben foglalt tételek, az ú. n. londoni felfogás áll. (L. *Hayek*nél is.) A *Keynes*-szel foglalkozó hatalmas irodalomból felemlíthetők: *Robertson* (Ec. Journ. Vol. 41. 395. és köv. ll. 1931.), *Stamp* (ugyanott 241. és köv. ll.), valamint *Keynes* válasza (ugyanott 412. és köv. ll.); *Bilimovic* (Ztsch. f. Nö. Bd. IV. 1933. 267. és köv. ll.); *Neisser* (Weltw. Arch Bd. 34. 1—16. lap az irodalmi részben. 1931.); *Röpke* (D. deutsche Volksw. Bd. 5. 52. és köv. ll.); *J. H. Williams*: (Qu. J. E. Vol. 44. 547—588. ll. 1931.); *Neubauer* (Schm. Jb. Jg. 56. 121—130. ll. 1932.); *B. Josephy*: Keynes's Geldlehre. (Ztsch. f. d. ges. Staatsw. Bd. 93. 52—73. ll. 1932.) *Keynes* pénzülméleti tételeit adja összefoglalólag; *Ch. O. Hardy*: Savings, investment and the control of business cycle. (J. P. E. Vol. 39. 390—400. ll. 1931.); *Boér E.*: Das Konjunktur und Trendproblem bei J. M. Keynes. (Schm. Jb. Jg. 57. 845—857. ll. 1933.). (Ugyanez magyarul a Közg. Szemle 1931. 645—665. ll. és 778—799. ll.) — *Keynes* egyéb munkái közül kiemelhető: A Tract on Monetary Reform. London, 1923. Németül: Berlin, 1924. Ennek

kritikáját nyújtja *A. Tismer*: Darstellung und Kritik des Keynes'schen Währungsprogramm. (Archiv, Bd. 55. 630. és köv. ll. 1926.) — Essays in persuasion. London, 1931. — Konjunktúrapolitikai jellegű „The Means to Prosperity”. London, 1933. — *Keynes* legújabb munkája: The General Theory of Employment, Interest and Money. London, 1936. — Hozzászólnak: *Pigou* (Economica Vol. III. 1936. 115. l. ellene ír), *I. R. Hicks* (Ec. Journ. Vol. 46. 1936. 238. l. mellette szól). — V. ö. még: *Makai* Ernő: Keynes új kamatelmélete. (A Hítel 1936. ápr. 5.) és Die Keynes'sche Gedankenwelt. (Frankfurter Ztg. 1936. június 7. és 14.)

A. C. Pigou konjunktúraelméleti főmunkája: Industrial Fluctuations. London, 1927; II. kiadás 1929. Jelentősebb hozzászólások: *Stamp* (Ec. Journ. Vol. 37. 418—424. ll.), *Bouniatian* (Archiv, Bd. 58. 449. és köv. ll.), *Persons* (Qu. J. E. Vol. 42. 669—678. ll.) — V. ö. még *Pigoutól* A contribution to the theory of credit (Ec. Journ. Vol. 36. 215. és köv. ll. 1926.) és Preise und Produktionsstabilisierung in einzelnen Produktionszweigen. (Archiv, Bd. 58. 225—237. ll. 1927.)

A neowickselli iskola konjunktúramagyarázatához: L. Mises: Theorie des Geldes und der Umlaufmittel. München, 1912., II. neu bearb. Aufl. München, 1924.; Geldwertstabilisierung und Konjunkturpolitik. Jena, 1928.; Die Ursachen der Wirtschaftskrise. Tübingen, 1931.

Fr. A. Hayek konjunktúraelméleti főmunkái: Geldtheorie und Konjunkturtheorie. Wien, 1929. (Beiträge z. Konjunkturforsch. Bd. I.) és Preise und Produktion. Wien, 1931. (Beiträge Bd. III.) Utóbbi angolul is „Prices and Production.” London, 1931. Az első munkával foglalkoznak *Halm* (Ztsch. f. Nö. Bd. I. 602—609. ll. 1930.), *Röpke* (Archiv, Bd. 61. 214. és köv. ll. 1929.), *Machlup* (Mitteilungen des Verbandes öst. Banken u. Bankiers 11. Jg. 1929. 1—66. ll.). Főleg a második munkájával foglalkoznak *E. Schneider* (Archiv, Bd. 67. 231. és köv. ll. 1932.), *O. Conrad* (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 140. 385—403. ll. 1934.), *J. Akerman* (Ztsch. f. Nö. Bd. V. 372—379. ll. 1934.), *P. Straffa*: Dr. Hayek on money and capital (Ec. Journ. Vol. 42. 42—53. ll. 1932.), *R. G. Hawtrey* (Economica, Nr. 35. 119—125. ll. 1932.). Utóbbi kettőnek válaszol *Hayek* „Money and capital; a reply” (Ec. Journ. Vol. 42. 235—249. ll. 1932.), *Straffa*: A rejoinder (ugyanott 249—251. ll.). — *Hayek* és *Keynes* vitájához v. ö. *Hayek*: Reflections on the Pure Theory of Money of Mr. J. M. Keynes. (Economica, Nr. 33. 270—295. ll. 1931.); *Keynes*: A reply to dr. Hayek. (Economica, Nr. 34. 387—398. ll.), *Hayek*: A Rejoinder to Mr. Keynes (ugyanott 398—403. ll.). — *A Foster*—*Catchings*-elmélettel foglalkozik *Hayek*: Gibt es einen Widersinn des Sparens? Eine Kritik der Krisentheorie von *W. T. Foster* und *W. Catchings* mit einigen Bemerkungen zur Lehre von den Beziehungen zwischen Geld und Kapital. (Ztsch. f. Nö. Bd. I. 387—429. ll. 1929.) Angolul „The Paradox of Saving” (Economica Nr. 32. 125—169. 1931.) E munkához v. ö. *Lederer*: Erwiderung (Ztsch. f. Nö. Bd. I. 755. és köv. ll.); kritizálja *Neisser* (Weltw. Arch. Bd. 35., 39. és köv. ll. 1932.) — *Hayek* egyéb munkái közül konjunktúraelméleti vonatkozásúak is: Zur Problemstellung der Zinstheorie. (Archiv Bd. 58. 517—532. ll. 1927.) — Das Intertempo-

rale Gleichgewichtssystem der Preise und die Bewegungen des „Geldwertes“. (Weltw. Arch. Bd. 28. 33—76. ll. 1928.) — Einige Bemerkungen über das Verhältnis der Geldtheorie zur Konjunkturtheorie. (Schriften des V. f. S. Bd. 173. 247—295. ll.) — Kapitalaufzehrung. (Weltw. Arch. Bd. 36. 86—108. ll. 1932.) — A note on the development of the doctrine of „forced saving“. (Qu. J. E. Vol. 47. 123. és köv. ll. 1932.) — Über „neutrales Geld“. (Ztsch. f. Nö. Bd. IV. 658—661. ll. 1933.) — *Hayek és Keynes vitájának problémáival foglalkozik A. H. Hansen és H. Tout: Annual Survey of Business Cycle Theory. Investment and Saving in Business Cycle Theory. (Econometrica Vol. I. 119—147. ll. 1933.) Erre válaszol Hayek következő két tanulmányában: Capital and industrial fluctuations. (Econometrica, Vol. II. 152—167. ll. 1934.) és On the relationship between investment and output. (Ec. Journ. Vol. 44. 207—231. 1934.)* — Utóbbihoz szól hozzá *F. H. Knight: Professor Hayek and the theory of investment. (Ec. Journ. Vol. 45. 77—94. ll. 1935.)*

A neowickselli iskola konjunktúramagyarázatához lásd még *G. Haberler: Money and business cycles. (Harris Foundation lectures: Gold and monetary stabilization. Chicago, 1932. 43—74. ll.)* Kitűnő kritikai összefoglalása a monetáris konjunktúraelmélet problémáinak. — *R. Strigl: Die Produktion unter dem Einflusse einer Kreditexpansion. (Schriften des V. f. S. Bd. 173. 185—213. ll.) és Kapital und Produktion. Wien, 1934.* — *H. Neisser: Der Tauschwert des Geldes. Jena, 1928. és Monetary expansion and the structure of production. (Social Research, Vol. I. 434—457. ll. 1934.)* — *W. Röpke: Kredit und Konjunktur. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 69. 243—285. ll. 1926.) és Krise und Konjunktur. Leipzig, 1932.* — *J. Akerman: Ökonomischer Fortschritt und ökonomische Krisen. Wien, 1931. Angolul is.* — *Fr. Machlup: Börsenkredit, Industriekredit und Kapitalbildung. Wien, 1931. (Beiträge z. Konjunkturforsch. Bd. II.)* — *E. Schiff: Kapitalbildung und Kapitalaufzehrung im Konjunkturverlauf. Wien, 1933. (Beiträge z. Konj.-forsch. Bd. 4.)*

A monetárius konjunktúramagyarázat hívei még: *M. Ansiaux: L'inflation du credit et la prévention des crises. Paris, 1934.* — *H. Bilgram and L. E. Levy: The cause of business depressions. Philadelphia, 1914.* — *W. Eucken és A. Jöhr: Kredit und Konjunktur. Két előadói jelentés a V. f. S. 1928. évi zürichi gyűlésén. (Sch. des V. f. S. Bd. 175. 1929.) V. ö. ehhez C. Landauer: Die Konjunkturdebatte des V. f. S. (D. öst. Volksw. Bd. 20, 1443—1444. ll.) és Judik J. (Közg. Szemle, 1929. febr. 131—139. ll.)* — *Marco Fanno: Cicli di produzione, cicli del credito e fluttuazioni industriali. (Giorn. degli Economisti. 1931. május.)* — *G. Gionorelli: L'equazione dello scambio nei cicli economici e la politica bancaria della congiuntura. (Economia 6. köt. 1930. 271—291.)* — *L. W. Hall: Banking cycles. Philadelphia, 1927.* — *A. H. Hansen: Cycles of Prosperity and Depression. Madison, 1921.* — *M. de Luca: Credito e ciclo economico. Napoli, 1934.* — *G. U. Papi: Studio sulla teoria monetaria dei cicli industriali. (Giorn. d. Econ. 45. köt. 1930. 205—242. ll.)* — *U. Ricci: Les crises économiques et la depression présente. (Extrait de l'Égypte Contemporaine, T. 22. 249—307. ll. Le Caire, 1931.)* — *K. Rosch: Kreditinflation und Wirtschaftskrisen. Jena, 1927.* — *J. Ph. Wermette: Money, business and prices. Lon-*

don, 1933. — V. ö. még *W. Martin*: Das Geld in der Konjunktur. Liebau, 1930. (Diss.) — *G. L. S. Shackle*: Some notes on monetary theories of the trade cycle. (Rev. of. Ec. Studies, Vol. 1, 27—38, ll. 1933/34) — *J. Baracs*: Zins, Kredit und Konjunktur. (Archiv Bd. 59. 568—597. ll. 1928.) — *J. W. Angell*: Money, prices and production; some fundamental concepts. (Qu. J. E. Vol. 48. 39—76. ll. 1933.) — *R. Kitzinger*: Ist der Kapitalmangel Krisenursache? Ein Beitrag zur Konjunkturtheorie. München, 1933. — Kritikailag szól hozzá *K. Muhs*: Der Parallelismus von Preis- und Produktionsbewegung. Ein Beitrag zur Auseinandersetzung mit der monetären Konjunkturtheorie. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 143. 1936. 665—677. ll.) — *R. F. Harrod*: The trade cycle. Oxford, 1936. (Keynes gondolatvilágához áll közel.)

VIII. FEJEZET.

A színtelen, vagy többokú konjunktúramagyarázatok.

A színtelen elméletek sorába azokat a magyarázatokat sorolhatjuk, amelyek nélkül, hogy határozottan vagy kifejezetten egyik vagy másik tényezőnek tulajdonítanak a konjunktúra keletkezését, magyarázatuknál úgyszólván az összes konjunktúraokokat figyelembe veszik és azokat bizonyos rendszer szerint csoportosítják. Ebben a rendszertani csoportosításban azonban már igen sokszor egyben rangsorozás is van, ami által az illető elmélet színeződik, magyarázata pedig valamivel mélyebbé válik.

Részletesen foglalkozik a válság és konjunktúra problémáival *Wagner Adolf*. Ő ugyan egyik vonatkozásban a klasszikusokra támaszkodva, a nyereség csökkenő irányzatával és az ezáltal életrehívott spekulációval magyaráz. Ennyiben a fogyasztáshiány elmélet híve. Alátámasztja ezt azon megállapítása is, hogy az egyes válságok oka megtalálható, de a végső ok mai gazdasági rendszerünkben rejlik. Szerinte „a konjunktúra kialakulásának főtényezőit még helyhez és időhöz kötötten is nehéz felsorolni, nemhogy általában. A legfontosabb tényezők: a terméseredmények, a technika változásai, a közlekedési és szállítási lehetőségek alakulása, az emberek véleménye a javak használhatóságáról, a gazdasági rend, a népesség gazdasági helyzete”.¹

Számos tényezőre mutat rá *Mitchell*, aki tulajdonképen ezidáig a konjunktúra lefolyásának csupán „ideáltipikus” elemzését adta, míg a konjunktúra okainak részletes feltárásával egyelőre még adós maradt.²

E. H. Vogel fejlődéses konjunktúraelméletében a fejlődés (és így a konjunktúra) számtalan hajtó és mozgató erejét foglalja egybe: 1. organikus individuális, 2. organikus társadalmi, 3. kollek-

¹ *Wagner*: Grundlegung der politischen Ökonomie. Leipzig, I. 389—390. Megemlíthető még *Herkner*, *Nasse Adolf* és *Oldenberg* magyarázata. *Oldenberg* bizonyos tekintetben monetárius irányban orientálódik. *Say* elméletét épen a hitel jelenségével cáfolva meg, az általános túltermelés lehetőségét 1. a tőkeexporttal, 2. a pénzszaporítás ütemének emelkedésével és 3. a hitelszervezet tökéletesedésével magyarázza.

² Ugyanez áll *Wagemann* konjunktúra „elméletére” is. Nála egyébként a probléma említett rendszertani elhelyezése és a nem is négy oldal terjedelmű érdemleges tárgyalás mutatja, hogy *Wagemann* nem is akart konjunktúraelméletet adni.

tív közgazdálkodási, 4. nem gazdasági és végül 5. fejlődésgátló körülményeket különböztet meg. Mind *Vogel*-nél, mind *Mitchell*-nél közös alapú elszíneződés állapítható meg, amennyiben mindketten a nyereségre való törekvésben látják a legkiemelkedőbb konjunktúra-tényezőt.

A konjunktúra okainak már bizonyos értékelő rendszere található *Liefmann*, *Löwe*, *Diehl* és *W. Heinrich* fejtegetéseiben.

*Liefmann*³ elsősorban a nem gazdasági okokat emeli ki, mint végső indítékokat. Ezek részint természettudományi technikai, részint pszichológiai, részint szociális téren találhatók. A szociális tényezők alatt ő a szükségleteknek a kultúrával és a népesség szaporodásával való változását érti. Mindezek már naturálgazdálkodás mellett is szerepet játszanak. Ez azonban még csak válságdiszpozíció. A végső ok csak pszichológiai lehet és ez az emberek törekvése a hasznos után. A technikai újítások csak ezzel kapcsolatosan hatnak, t. i. új tőkebefektetésekre ösztönöznek. Ez vezet túltermeléshez és túltőkésítéshez. A technikai fejlődés az egyetlen, amely még akkor is hatni fog, amikor a gazdasági alanyok tisztán látják a keresleti és kínálati viszonyokat. *Liefmann* ezen felül elismeri még a tőkésítés, a tartós tőkejavak, hitel és spekuláció hatását a konjunktúra kialakulására.

*Löwe*⁴ a naiv okpluráлизmus helyébe a konjunktúraokok hierarchiáját állítja, („Schichtenlehre der Konjunkturursachen.”) Jogászi fogalmazást használva, különbséget tesz a konjunktúraokok tekintetében essentiáliák, naturáliák és accidentáliák tekintetében. Az essentiália csoportjában keresendő a végső ok, ezek: a technikai fejlődés különösen anorganikus módszereiben. Ez *Löwe* szerint történetileg is igazolható. A technikai újítások hatása alatt álló válság egyfelől már ipari válság, másfelől már része a konjunktúrának. A technikai újítások következményei:

1. Periodikus munkáselbocsátások. (Csak ezt látták a fogyasztáshányelméletek.)

2. A helytelen irányú beruházásoknak periodikus eshetősége. (Innen indul ki a túltermelési elméletek magyarázata.)

3. A technikailag hátramaradott üzemek kiselejtezése. (Innen ered az ár és jövedelemeloszlás egyenlőtlenségéből magyarázó elméletek kiinduláspontja.)

A naturália csoportja is fontos, ezek minden esetben fellépnek. Idetartozik: 1. Az extenzíve fejlődő gazdasági élet, 2. a termelési tartalékok, amelyek a válság idejéről maradtak.

Az accidentália csoportjába tartozó jelenségek csak esetlegesen lépnek fel. Ide tartozik pl. a hitel szerepe(!).

*Diehl*⁵ szerint a válságok elsődleges okai a kelendőségi lehető-

³ *Liefmann*: Konjunkturforschung und Konjunkturpolitik. (Schriften des V. f. S. Bd. 173. 39—87. lapok) és Die Theorie des Sparens und der Kapitalbildung. (Schm. Jb. 1912.)

⁴ *Löwe* felszólalása a Verein f. Sozialpolitik 1928. évi zürichi gyűlésén. (Schriften des V. f. S. 175. Band 335. I. és köv.)

⁵ *Diehl*: Theoretische Nationalökonomie. II. *Diehl* ugyanis kiemeli, hogy nem lát továbbhaladást a konjunktúraelmélet kialakulásában a válság megoldását illetően, mely történeti, míg a konjunktúra periodikus. Ez a megállapítása — amint láttuk — élenken ellentmond annak, hogy mégis

ségek optimisztikus túlbecslése és ezzel kapcsolatban a kapitalisztikus gazdálkodás tervtelensége. A mi gazdasági életünk ugyanis nem központosított és tervtelen. Ismeretlen szükségletek számára termelünk, és pedig vagy úgy, hogy az áru egyáltalán nem kell, vagy úgy, hogy már nem kell. Ez a baj a kapitalisztikus termelés krónikus betegsége. Ebből azonban válság csak akkor keletkezik, ha előzőleg fellendülés volt és ez a spekulációt növelte.

A válságok másodlagos okai is a kapitalisztikus termelés csökvényei. Ezek között *Diehl* a már *Aftalion* által kifejtett *longue durée* gondolatát emeli ki.

A szintelen elméletek sorába sorolható *Walter Heinrich* „válság”-elmélete is. Fejtegetéseiben nem is elméletet, csupán a válság-„okok” csoportosítását (*Hierarchie der Krisengründe*) kapjuk. Ez a hierarchia természetesen a spannizmus birodalma, az osztályozási szempontok azok, amelyeket *Spann* kategória-tanában és egyéb munkáiban lefektetett.⁶

A gazdasági élet folytonos mozgásban van, ebben egy állandó kialakulási és kiegyenlítődési folyamat észlelhető. (*Ausgliederung und Entsprechung.*) Ezekben a folyamatokban találjuk a konjunktúrát és a válságot, amelyek a gazdasági mozgások középpontjában állanak és a gazdasági életnek a körforgás mellett másik főjellemzői. Általában minden átalakulásban van valami válságszerű. Szűkebb értelemben mégis csak a mélyreható, jellegzetes egyensúlyi zavarokat nevezhetnők konjunktúrának, illetve válságnak.

A válságelőidőző átalakulások a következőképpen csoportosíthatók (*Krisenhafte Umgliederung*-ról és *Krisengrund*-ról beszél, az *Ursache*-t kerüli):

1. Célváltozások (pl. háború, divat).

2. Eszközváltozások. Ez megfelel a gazdasági élet mozgásának és vagy a részegészből, vagy a lépcsőzetes felépítésből (*Stufenbau*) következőleg, valamelyik részből fakad.

Heinrich ezt követőleg a válságokat a különböző érettségi fokok szerint csoportosítva, arra a végső és szerinte döntő jelentőségű megállapításra jut, hogy minél magasabbrendű valamely teljesítmény, annál inkább idéz elő válságot a benne rejlő gazdasági hiba. Minél magasabb rendű valamely részegész, annál veszélyesebb a benne rejlő válságelőidőzési alap. („Je höher der Vorgang einer Leistung, umsomehr krisenbegründend ist ihr Wirtschaftsfehler. Je höheren Vorgang ein Teilganzes innehat, desto mächtiger [krisenerzeugender] ist der in ihm liegende Krisengrund.” I. m. 243.)

Mindezeket felül még egynéhány különböző szempontú válság-osztályozást ad. Az utolsó csoportosítás a következőképpen néz ki: 1. A célok birodalma. 2. Világgazdasági lépcsőválságok. 3. Válság-alapok a nem monetárius közösségi érettségi fokban. 4. A pénz és hitelszervezet válságai. 5. Válságok az előérettség fokában. 6. Válságok a piaci érettség fokában.

Általános válságelméletet állít fel és a válság keletkezését a fellendülésből magyarázza. V. ö. még a *Wörterbuch der Volkswirtschaft* IV. kiadásában levő idézett cikkeivel, amelyekben azonban csupán elméleti munkájának kivonatát adja.

⁶ *Spann*: *Fundament der Volkswirtschaftslehre*. Jena, 1923. *Tote und lebendige Wissenschaft*. Jena, 1925. *Kategorienlehre*. Jena, 1924.

Ezek a több mint kétes értékű osztályozások az univerzalista válságelmélet egyedüli „teljesítményei” a közgazdasági gondolkodás „érettségének” mai fokán, nem is szólva arról a sikertelen kísérletről, amellyel Heinrich az „ok” — „Ursache” szót mindennemű más kifejezés használatával igyekszik elkerülni.

Irodalom: Inkább csak tantörténeti beccsel bírnak a mult század második felében és a XX. század első éveiben különös tekintélynek örvendő következő közgazdák válságelméleti nézetei: *W. Roscher*: Die Produktionskrisen mit besonderer Rücksicht auf die letzten Jahrzehnte. (Gegenwart, Bd. III. 1849.) és System der Volkswirtschaft. I. Stuttgart, 1854.; 22. Aufl. 1897. (215—217. ll.) — *A. Wagner*: Beiträge zur Lehre von den Banken. Leipzig, 1857. (Különösen 229. és köv. ll.) *Wagner*: Krisen. (Hwb. d. Volksw. von H. Rentzsch. Leipzig, 1866.) *Wagner*: Grundlegung der polit. Oekon. (3. Aufl., I. T. 386. és köv. ll., II. T. 153. és köv. ll.) Leipzig, 1892/94. — *G. Schmoller*: Grundriss der allg. Volkswirtschaftslehre, Bd. II. München u. Leipzig, 1904.; 2. Aufl. 1909. (530—562. ll.) — *A. E. Fr. Schäffle*: Zur Lehre von den Handelskrisen. 1. Art. (Z. f. d. Staatsw. XIV. Bd. 1858.) és Bau und Leben des sozialen Körpers, I—IV. (Tübingen, 1875/78. I. 344. l.; III. 431., 445. ll.) — *L. v. Stein*: Lehrbuch der Volkswirtschaft. Wien, 1858. II. Aufl. és Volkswirtschaftslehre. Wien, 1878. (424—448. ll.) — *E. Dühring*: Kritische Grundlegung der Volkswirtschaftslehre. Berlin, 1866. (242—300. ll.) — *L. Brentano*: Die Arbeiter und die Produktionskrisen. (Jb. f. G. V. 2. Jhrg. 1878.) — *E. Nasse*: Ueber die Verhütung der Produktionskrisen durch staatliche Fürsorge. (Jb. f. G. V. 3. Jhrg. 1879.) — *W. Lexis*: „Die volkswirtschaftliche Konsumption” és „Handel”. (Cikkek a Schönbergs Hb. der polit. Oek.-ben. 4. Aufl. I. 1896., II. 2, 1898.) *Lexis*: Ueberproduktion. (Hwb. d. Staatsw. 1. Aufl. Bd. VI. 1894.) *Lexis*: Krisen és Ueberproduktion. (Cikkek Wb. d. Volksw.-ban. I. Aufl. 1898., 3. Aufl. 1911.) *Lexis*: Allgemeine Volkswirtschaftslehre. Berlin und Leipzig, 1910. (137—231. ll.) — *H. Herkner*: Krisen. (Hwb. d. Staatsw. 1. Aufl., Bd. IV., 1894.; 3. Aufl. Bd. VI. 1910.) — *E. D'Avis*: Die wirtschaftliche Ueberproduktion und die Mittel ihrer Abhilfe. (Jb. f. Nö. u. Stat. N. F. XVII. 1888.) — Utóbbira válaszol *K. Wicksell*: Ueberproduktion oder Ueberbevölkerung? (Z. f. d. Staatsw. XLVI. Bd. 1890.) — *E. v. Philippovich*: Grundriss der polit. Oekonomie. Tübingen, 1893. (11. Aufl. 1916. § 123.) — *R. E. May*: Das Grundgesetz der Wirtschaftskrisen und ihr Vorbeugungsmittel im Zeitalter des Monopols. Berlin, 1902. — *K. Oldenberg*: Zur Theorie der volkswirtschaftlichen Krisen. (Jb. f. G. V. XXVII. 3. 1903.) — *O. Karmin*: Zur Lehre von den Wirtschaftskrisen. Heidelberg, 1905. — *W. Rathenau*: Vom Wesen industrieller Krisen. (Ges. Schriften in fünf Bänden. IV. 107. l. Berlin, 1918.) — *F. Eulenburg*: Die gegenwärtige Wirtschaftskrise, Symptome und Ursachen. (Jb. f. Nö. u. Stat. III. F. XXIV. 1902. — Még bővebb adatok *Spiethoff*: Krisen. (Hwb. d. Staatsw. IV. Aufl. Bd. VI.) című tanulmányának bibliográfiájában.

A többbókú konjunktúramagyarázat képviselői az újabb irodalomban *E. H. Vogel*: Die Theorie des volkswirtschaftlichen Entwicklungsprozesses und das Krisenproblem. Wien u. Leipzig, 1917.

— V. ö. még S. Benina: Conjunctuut en crisis. Amsterdam, 1931. — A. Bilimovitch: Konjunkturlehre. Laibach, 1931. — E. Carell: Die Konjunkturlehre. Umriss einer Theorie der Konjunkturbewegungen auf Grundlage der Erfahrung. Jena, 1932. — K. Diehl: Konjunktur, Konjunkturtheorie. (Wb. der Volksw. Bd. II. IV. Aufl. Jena, 1932. 685—695. ll.) és Krisen. (Ugyanott 600—612. ll.) — H. Eichner: Versuch einer marktwirtschaftlichen Krisentheorie. Nürnberg, 1934. — M. Kalecki: Próba teorii konjunktury. (An essay on the theory of business cycle. Lengyelül.) Varsó, 1933. és A macrodynamic theory of business cycles. (Econometrica Vol. 3. 327—344. ll. 1935.) — W. I. King: The immediate cause of the business cycle. (Journ. of the Am. Stat. Ass. 177/A. 1932. 218—230. ll.) — O. Lange: Statystyczne badanie konjunktury gospodarczej. Krako, 1931. (Ismeretve a Ztsch. f. Nö. Bd. V. 390. l-on, 1934.) — P. Mombert: Einführung in das Studium der Konjunktur. Leipzig, 1921. II. kiadás. 1925. — P. Mori: Das Wesen der Konjunktur. Bern, 1929. — A. Niceforo: I fenomeni ciclice. (Barometro Economico, 3. köt. 33—44. ll.) — G. Paech: Kreislauf, Konjunktur und Kredit. Berlin—Wien, 1931. — W. Röpke: Die Konjunktur. Jena, 1922. — R. Stucken: Theorie der Konjunkturschwankungen. Jena, 1926. és Die Konjunkturen im Wirtschaftsleben. Jena, 1932. — A. Spanjer: De konjunktuur. Haag, 1925. — J. Tinbergen: De konjunktuur. Amsterdam, 1933. — A. Uhl: Arbeitsgliederung und Arbeitsverschiebung. Grundzüge einer Theorie der volkswirtschaftlichen Dynamik und der Krisen. Jena, 1924. — W. L. Valk: Diagnosis and therapeutics of excessive economic fluctuations. The Hague, 1935. (Abstract in the english language.) — R. Wedemeyer: Wie beherrscht man die Konjunktur? Mit einem Versuch zur Berechnung und graphischen Darstellung eines Ursachenindex der Konjunktur. Essen, 1927. — F. Wilken: Der Kreislauf der Wirtschaft. (Zirkulation.) Die Überwindung der Arbeitslosigkeit durch Fortbildung der Konjunkturen zu einer Wirtschaftserweiterung auf erhöhter Organisationsstufe. Jena, 1928.

IX. FEJEZET.

Az „exogén” konjunktúraelméletek.

A) A természeti tényezőkkel magyarázó konjunktúraelméletek. — 1. Az exogén konjunktúraelméletekről általában. — 2. A természeti tényezőkkel magyarázó konjunktúraelméletek jelentősége a konjunktúraalakulás magyarázata szempontjából. — 3. A terméseredmények hatása a konjunktúraciklusra: a) *Jevons* és az asztronómiai elméletek, b) az agrármagyarázatok (*Dietzel*), c) a matematikai-statisztikai agrármagyarázatok (*Moore*, *Perwushin*, *Timoshenko*) megvilágításában. — 4. Egyéb természeti tényezők hatása a konjunktúraciklusra. — 5. A természeti tényezőkkel magyarázó elméletek bírálata. — 6. A konjunktúraciklus és az ú. n. elemi ciklusok összefüggései. Az agrárváltságok és a konjunktúraciklus. A hosszú hullámok és az agrárváltságok. — 7. A terméseredmények által kiváltott továbbgyűrűzés mértéke. — 8. A konjunktúraciklus és agrárgazdálkodás összefüggése nem ciklikus, hanem szerkezeti jellegű. Meghatározó tényezők: a mezőgazdasági termelés jellege, a termelési technika, birtokmegosztás, hitelviszonyok, kiviteli lehetőségek.

B) Az „exogén” konjunktúraelméletek egyéb csoportjai. 9. A pszichológiai tényezőkkel magyarázó konjunktúraelméletek. — 10. A technikai tényezőkkel magyarázó konjunktúraelméletek. — 11. A szociális tényezőkkel magyarázó konjunktúraelméletek.

1. Az endogén konjunktúramagyarázatokkal szemben az elméleteknek egy széleskörű csoportja a válság, illetve konjunktúra okait nem a gazdasági organizmus működésében, hanem valamely a gazdasági életen kívül fekvő társadalmi, természeti, lelki, illetve technikai tényezőnek a gazdasági életre való hatásában keresi.

A zárt, egységes exogén elméletek köre csekély. Mert még ha a kiszámíthatatlan, emberi akarattól független, titokzatos pontossággal visszatérő válságokat meg is kísérelték kizárólag valamely kozmikus tüneménnyel okozati kapcsolatba hozni, —

e kozmikus periodicitás-magyarázatok az exogén elméletek előfutárai — a konjunktúra bonyolult tüneményét csupán exogén tényezőkkel megmagyarázni meddő kísérlet volna. Az exogén konjunktúraelméletek éppen ezért, csupán kiindulásukban exogének, csak az elsődleges nekilendítést tulajdonítják valamely a gazdasági organizmuson kívülálló tényezőnek, míg további magyarázatukba belevonják a gazdasági jelenségeket is. Tudományos jelentősége és nem csupán érdekessége is csupán ezeknek az utóbbiaknak van, jelentőségük t. i. annyiból, hogy a konjunktúramechanizmus működését előmozdító exogén tényezőkre irányítják a kutató figyelmet, és ezeket kellő megvilágításba helyezik.

Ha azonban az exogén tényezők jelentőségét kellőképpen akarjuk értékelni, figyelembe kell vennünk, hogy a tényleges piaci helyzet kialakulása a konjunktúracikluson kívül számos egyéb „ciklusos” és „aciklusos”, általunk ismert és még ismeretlen tényezőtől függ. Nagy különbség, hogy ezek az exogén tényezők a tényleges piaci helyzet kialakulására vannak-e hatással, avagy éppen a kapitalisztikus termelési és hitelszervezetből organikusan fakadó konjunktúraciklus közvetlen okai.

Azoknak az exogén tényezőknek sorában, amelyek a gazdaságtudomány fejlődése során mint kizárólagossági igényvel fellépő konjunktúrakialakító tényezők számbajöttek, a természeti, technikai, pszichikai és szociális tényezőket különböztetjük meg.

Természeti tényezőkkel magyarázó konjunktúraelméletek.

2. Az ember geoökonómiai adottságai, tehát a természettel való állandó szoros kapcsolata kelthette fel egyes közgazdákban azt a gondolatot, vajjon nincsenek-e a válságok mögött természeti erők. Nem lehet-e valamely természettudományi törvényszerűséget megállapítani a konjunktúra lefolyásának és elsősorban legfeltűnőbb jellemzőjének, a periodicitásnak magyarázatára. Így terelődött a konjunktúraelmélet figyelme egyes természeti jelenségek által meghatározott gazdasági tünemények (mint terméseredmények, aranyércleletek, népességszaporulat, gazdasági berendezkedések természetes kopásának) vizsgálata és a konjunktúrával való párhuzambaállítása felé. A természeti tüneményekkel magyarázó elméletek legrégibb típusai éppen az asztronómiai válságmagyarázatok és bár a tények ezt a primitív válságelgondolást minduntalan megcáfolták, még ma is talál követőket. Ezek az újabb elméletek elődeiktől elsősorban a konjunktúrakutatás modern matematikai módszereiben különböznek, de nagy eltérést mutatnak egymás között is a magyarázandó jelenség tekintetében. Egy részük szerényebb igényű és csupán asztronómiai jelenségek és a mezőgazdasági konjunktúra

túra, helyesebben a terméseredmények között akar meghatározott okozati összefüggést megállapítani (pl. *Mukerjée, Enström*). Nagyobb igénnyel fellépő elméletek azonban tovább mennek. Az asztronómiai jelenségek elsődleges okozati hatásából kiindulva, részben ezeknek, az egészségi állapoton át, a lelkiéletre való hatását és az így meghatározott lelki tényezőknek az ipari konjunktúrára való döntő okozati kapcsolatát állapítják meg (*Huntington, Hexter*), részben az asztronómiai jelenségek és az ipari konjunktúra okozati kapcsolatait a terméseredményeken át vélik megmagyarázhatni (*Moore*). Mint a konjunktúratudomány továbbfejlesztői, csupán utóbbi elméletek tesznek számot, amelyhez még azok az elméletek is kapcsolódnak, amelyek a kozmikus jelenségektől függetlenül mutatnak rá a természeti ciklus és ipari konjunktúra közötti okozati kapcsolatokra (*Dietzel, Perwushin*), vagy legalábbis a kedvező terméseredmények által megindított továbbgyűrűzési folyamatnak tulajdonítanak a konjunktúrafellendülés szempontjából döntő jelentőséget (*Pigou*).

3. A terméseredmények és bizonyos asztronómiai jelenségek között lát kapcsolatot *Jevons*.

Jevons munkálatainak megindítására tulajdonképpen a kiváló csillagásznak, *Herschel* Vilmosnak 1801-ből való azon megállapításai szolgáltak ösztönzőül, mely szerint a napfoltok változásai az időjárásra, ez a termésre, és a termésen át az áralakulásra vannak befolyással.¹ *Jevons* maga említi még *R. C. Carrington* kutatásait is. (1863.) Ezeket a tételeket *Jevons*² konjunktúra-, illetve válságelméletté építi ki és megállapítja, hogy a napfoltok keringési ideje 10.46 év, míg a ciklus átlagos időtartama 10.47 év. Vele kb. egyidőben *W. W. Hunter*³ az indiai termésviszonyok és a napfoltok, míg *John H. Tice* St. Louis-i professzor a Jupiter bolygó mozgása és a konjunktúraváltozások között állapít meg kapcsolatokat.⁴ *Jevons* gondolatai e mellett átvételre találhatnak *H. S. Foxwell* és *G. Boccardo* részéről is.⁵

Jevons elmélete a maga idejében is meglehetősen széleskörű hírlapi és tudományos polémiaát váltott ki és úgyszólván egyöntetű elutasításra talált.

¹ *Herschel*: Observation tending to investigate of the nature of the Sun. 1801. (V. ö. *Mitchell* i. m. 12.)

² *W. St. Jevons*: Investigations in currency and finances. London 1834. *W. Jevons* elméletét fia *H. Jevons* felülvizsgálta. (The sun's heat and trade activity, 1910.) 3.5 éves világterményciklust állapít meg, melynek megfelelő a nap kisugárzása és a barométer-nyomás periodicitása.

³ *W. W. Hunter*: Sunspots and famines. (The XIX. century 1877.)

⁴ V. ö. *Snyder*: Der Stand der Konjunkturforschung in den Vereinigten Staaten. Idézett munka.

⁵ *Foxwell*re vonatkozólag lásd *St. Jevons* munkáját, mely az ő kiadásában jelent meg. — *Boccardo*: Dizionario universale di economia politica e di commercio Roma, 1875. — Legújabbán *R. K. Mukerjée* ismét a mezőgazdasági konjunktúrák és a napfoltok között állapít meg kapcsolatokat, az indiai viszonyok figyelembevétel. — Kiemelhető még *A. F. Enström* és *Yves Guyot* idevágó munkássága.

Már közelednek a csillagoktól a realitás felé a konjunktúra-ciklus azon agrármagyarázatai, amelyek adott helyre és időpontra vonatkoztatva vizsgálják a terméseredmények és az ipari konjunktúraciklus közötti összefüggéseket. Legjellegzetesebb képviselője ennek a gondolatnak *Dietzel* fiziokrata légkörben mozgó konjunktúramagyarázata, amely szerint az amerikai és keleteurópai kedvező termésekre vezethető vissza a nyugati ipari államok konjunkturális fellendülése, amit közismert magyarázata szerint az ú. n. többtermés (Ernteplus) által előidézett eltolódások váltanak ki.⁶

A konjunktúra ugyanis nem a társadalmi, hanem a természeti renddel van összefüggésben. Épen ezért vizsgálódásainak tárgya az ú. n. termésciklus, amelyre még ipari államokban is vissza lehet vezetni a konjunktúra hullámzásait.

A klasszikus közgazdaságtan stacionär egyensúlyi helyzetből indul ki, ebben a helyzetben az összes erők kiegyenlítődve, az egyetlen változó az mezőgazdasági termelés. Két eset lehetséges. Vagy többtermés (Ernteplus), vagy kevesebbtermés (Ernteminus). A többtermés hatása az általános gazdasági fejlődésben észlelhető. A gabona ára esik, ez kedvező a fogyasztóknak, de ezáltal a fogyasztók körében már bizonyos eltolódás áll be. A többtermelő piaci helyzete rosszabbodik. Személyes helyzete és fogyasztóképesége vagy

1. változatlan, ha a többlet igen jelentős,
2. javul, ha az átlagtermés nem elég a fogyasztóknak,
3. rosszabbodik.

A második és harmadik esetben a termelők részéről is fogyasztási eltolódás észlelhető. A többtermés ezáltal fogyasztáseltolódást és így közvetve termeléseltolódást is okoz. („Dislokation von Kapitalien und Arbeitern.”) Ez a folyamat még csak erősödik azoknak bekapcsolódásával, akik az extratermés fogyasztóival vannak összeköttetésben. Az extratermést ugyanis indusztrializálni kell, ezáltal új kereslet keletkezik termelési eszközök iránt, mely csak más termelési ágak terhére történhetik.

A terméscsökkenés hatása épen ellenkező a fentebbivel.

Mindezek a magyarázatok, bár alapgondolatuknál fogva problémánkat érintik, ma már csupán mint tudományos érdekességek jönnek számba. Részletesebb ismertetésük csupán tantörténeti beccsel bír, de a felvetett kérdés megoldásához nem visz közelebb.

Az egész problémát újból a tudományos megvilágítás közepontjába H. L. Moore vizsgálódásai helyezték, aki a század vége óta nagy fejlődésen és kifinomodáson átment matematikai-statisztika eszközeit — különösképen az ú. n. harmonikus elemzést — használta fel a probléma megoldásához.⁷ Moore ahhoz a végső megállapításhoz jut, hogy az időjárás viszonyok és ezen át az esőzések az Egyesült Államokban, de esetleg a többi kontinensen is a konjunktúraciklus kialakulásához vezetnek, amelynek időtartama nyolc

⁶ Dietzel: Ernten. (Erntecyklus und Wirtschaftscyklus. Hwb. 3. Auflage.)

⁷ H. L. Moore: Economic Cycles. 1914. és Generating economic cycles. 1923.

év. Később ezt a periodicitást a Vénusz bolygó változásaihoz hozza kapcsolatba. Azt a körülményt, hogy az ütemes terméshullámzások a gazdasági válságok okai, a következő okoskodással bizonyítja: Ha jó a termés, emelkedik a kereskedelmi forgalom, nő az ipari tevékenység, megnövekszik a munkaerő, majd idővel a készárak iránti szükséglet, ami egyben általános áremelkedéshez vezet. Az asztronómiai elméletek primitív konjunktúramagyarázatát tehát ő is megtartotta.

Moore fellépése az amerikai, orosz és angol matematikai-statisztikusok hosszú sorának adott ösztönzést, hogy a konjunktúra-tudomány köréből éppen ezen a statisztikailag legjobban megfogható problémán bizonyítsák be az új módszer eredményességét.

Így ugyancsak a harmonikus elemzés segítségével állapít meg kapcsolatokat az európai kontinens viszonyait véve figyelembe, V. A. Beveridge.⁸

A korrelációs számítások segítségével állapítanak meg kapcsolatot az időjárás és a gazdasági viszonyok között E. Huntington és H. B. Hexter,⁹ bár már mindketten a természeti változásokat az egészségi állapoton át az érzelmi, lelki életre való behatásaiban vizsgálják és ekképpen az átmenetet alkotják az asztronómiai és pszichológiai elméletek között.

Komoly figyelmet ezen munkák közül két kitűnő agrárszakértőnek, Perwushin-nak és Timoshenko-nak tanulmányai érdemelnek.¹⁰

Perwushin igen nagyszabású statisztikai anyag felhasználásával ahhoz a végső következtetéshez jut, hogy a háború előtti, tehát még meglehetősen kezdetleges orosz gazdasági viszonyok között a konjunktúrafejlődés egyfelől a világ gazdasági helyzetétől, másfelől a terméseredményektől függött. Perwushin továbbmenőleg azt a nézetet vallja, hogy idők folyamán a világpiac befolyásának jelentősége csökkent és a terméseredményeké emelkedett.

Perwushin elméletét Kondratieff cáfolta meg.¹¹ A Perwushin-féle sorok alapján korrelációkat számított, amelyek a következő eredményt adták:

korrelációs koefficiens — az előző évi termés és	
a fejenkénti gyapjúfogyasztás között . . .	—0.010
a fejenkénti vasfogyasztás között . . .	+0.186
a vasúti hálózat növekedése között . . .	+0.149
a gyártermények és nyersanyagok behozatala	
között . . .	+0.409
a jegybank által történő leszámítolások között	+0.104

⁸ Beveridge: Weather prices and an rainfall in Western Europe. J. of the Royal Stat. Society. 1922. Kritizálta W. W. Bryant: The weather and cyclical fluctuations. E. J. Vol. 31.

⁹ Huntington: World power and evolution. New Haven, 1919. és Hexter i. munka.

¹⁰ Perwushin: Versuch einer Theorie der wirtschaftlichen Konjunktur-en auf die Konjunktur-entwicklung der Vorkriegszeit in Rußland angewandt. (Institut für Konjunkturforschung. Sonderheft 12.) — Timoshenko: The role of agricultural fluctuations in the business cycle. 1930.

¹¹ V. ö. Weltwirtschaftliches Archiv. Bd. 24. 1926. Literatur. 13. és köv. l.

E meglepően kis koefficiensek igazolásául igen helyesen mutat rá *Kondratieff* arra a tényre, hogy *Perwushin* egy harmadik igen jelentős tényezőt, t. i. a fokozódó iparosítást teljesen figyelmen kívül hagyta.

Timoshenko empirikus kutatásai az Egyesült Államok agrártermelésén alapulnak, amely szerinte az 1886. és 1929. évek között ciklusos változásokat mutat. Az agrártermékek árai — ezt ő is kiemeli — döntőbb jelentőségűek voltak a farmerek számára, mint a termelt mennyiségek. Megállapítja, hogyha az agrártermékek ára az ipariakhoz viszonyítva alacsony volt, ez rendszerint fellendüléssel járt. Ezt a folyamatot azonban még számos az agrárszférából az ipari szférába átható tényező segítette elő. Így pl. a jó termés emeli a vasúti forgalmat, kedvezően érinti az egész kereskedelem vásárlóerejét és ezen az úton az általános fellendülés ösztönzéséhez vezet. Ezenkívül a termésciklusok az agrárkivitel ciklusos hullámzásaiban jutnak kifejezésre, amely ismét a kereskedelmi mérleg ingadozásaihoz vezet. Arany áramlik be vagy ki és lesz ezáltal a hitelkiterjesztés vagy hitelfösszehúzás alapjává. *Timoshenko* statisztikailag bebizonyítani véli, hogy a forgalomban lévő arany mennyisége a háború előtti 40 esztendőben teljesen párhuzamosan változott az agrárkivitel hullámzásaival.

Timoshenko összes empirikus levezetései korrelációs számítások segítségével történtek. Közismert, hogy a korrelációs számításokkal különösen az amerikai gazdaságtudomány részéről milyen visszaélések történtek és az egész *Tschuprov*-iskola mennyire tiltakozott a korrelációs számításoknak valószínűségelméleti megfontolások nélkül való felhasználása ellen. Maguk a *Timoshenko*-féle számítások sem állják ki e tekintetben a kritikát, hiszen a vizsgált időszakban Amerikában egészen döntő szerkezeti változások mentek végbe, ekkor lett Amerika agrárállamból ipari állammá, ami által az agrárszférának az ipari szférára gyakorolt hatásai erősségükben szükségszerűen megváltoztak. Az agrártermelés és agrárkivitel egész más jelentőséggel bír ma, mint bírt 1886-ban, holott *Timoshenko* e különbségeket a statisztikai átlagszámítások segítségével egészen elmellőzte.

4. *Dietzel* elméletével rokon *Sombart* és *Marx* azon megállapítása, hogy a konjunktúra főoka az organikus és anorganikus termelési ágak közötti aránytalanság.

Még *Dietzel* elméleténél is jobban közelednek a csillagoktól a valósághoz *Pohle*, nemkülönben *Marx* és *Robertson* konjunktúra-, illetve periodicitásmagyarázatai. *Pohle* annyiban hozza természeti jelenségekkel kapcsolatba a konjunktúrát, amennyiben a népepszaporodásnak tulajdonítja a fellendülést és a tőke és a népepszaporodás aránytalanságának a válságot. A népepszaporulat nagy jelentőségét emelik ki konjunktúramagyarázatukban *Aftalion*, *Bouniatian*, *Stucken* és *Cassel*.

De természeti jelenségekkel magyarázzák a periodicitást *Marx* és *Robertson* is, amikor azt a vasúti sínek tíz éves élettartamával hozzák kapcsolatba. Ehhez a felfogáshoz újabban *Liefmann* is csatlakozik.^{11a}

A természeti teóriák között említhető még *Sombart* felfogása,

^{11a} (*Liefmann*.) Konjunkturforschung und Konjunkturtheorie i. m.

aki 1903-ban a Verein für Sozialpolitik hamburgi gyűlésén elmondott beszédében a konjunktúra okmechanizmusába az aranytermelés jelenségét kapcsolja be és ezzel magyarázza mind a fellendülés keletkezését, mind a válságot. Ez a magyarázat annyiban tér el a többi természeti tényezőkkel magyarázó konjunktúraelméletektől, hogy amíg azok főleg a periodicitást akarják természeti jelenségekkel kapcsolatba hozni, *Sombart* éppen az aranytermelésre, mint végső okra való hivatkozással a periodicitás lehetőségét a leghatározottabban tagadja.¹² E felfogásnak is akadtak követői, de még sokkal nagyobb számban ellenzői. Már magán a kongresszuson élesen támadták *Sombart*-ot *Herkner*, *Gothein*, *Spiethoff*, *May*, míg más vonatkozásban e magyarázat ellen foglaltak állást *Nasse*, *Biermer*, *Bouniatian* és *Esslen*.

Fenti magyarázat új életre kelt a világválság során. A válságnak két aranyelméleti megokolása is volt. Ezek közül nem annyira a monetárius aranyeloszlás aránytalansága az, amely *Sombart* régen meghaladott elméletére emlékeztet, hanem az úgynevezett aranyhiány-elmélet. Főképviselője *Cassel*, aki még egy legújabban megjelent dolgozatában sem tágit régi, azóta már megcáfolt álláspontjától. Ugyanezt az álláspontot foglalta el a Népszövetség aranybizottsága is első jelentéseiben, amelyet aztán a végső jelentésben maga is kénytelen volt visszavonni.

5. Közös tulajdonsága a konjunktúraciklus asztronómiai magyarázatainak, hogy minden társadalmi és jogi rendtől függetlenül nyújtják a konjunktúraciklus magyarázatát, holott köztudomású, hogy a konjunktúraciklus csak a szabad versenyen és piaci gazdálkodáson alapuló, pénzgazdálkodással élő, kapitalisztikus gazdasági élet tüneménye. A gazdasági élet egy alacsonyabb fejlődési fokán, amikor az ipar szerepe még nem volt oly jelentős, mint ma a fejlett kapitalista államokban, amikor a hitelszervezet érzékeny hálózata még nem játszotta mai szerepét, minden bizonnyal nem kis mértékben determinálták az asztronómiai jelenségek által befolyásolt természetes erők a gazdasági helyzet kialakulását. Ebből a körülményből azonban a jelenre vonatkozólag semmiféle következtetés sem vonható le.

További közös tulajdonsága az asztronómiai és agrármagyarázatoknak, hogy induktív úton jutnak el megállapításaikhoz és így könnyen az általánosítás hibájába esnek. Így pl. *Jevons* Windsor gabonaárait, *Moore* Illinois és Ohio gazdasági viszonyait, *Timoshenko* Amerika agrártörténetét, *Perwushin* a primitív oroszországi gazdasági viszonyokat vizsgálta és ezekből a szűk területre, legfeljebb csak a megfigyelés helyére és idejére érvényes megállapításokból általános érvényre igényt tartó következtetéseket vontak le. Éppen a fentiekből követke-

¹² V. ö. különösen *Sombart* replikáját a gyűlésen. — Felfogásának híveiként megemlíthetjük a bimetalista irányzatot. V. ö. *Burchardt*: i. m.

zik a természeti tényezőkkel magyarázó konjunktúraelméletek azon további közös tulajdonsága, hogy tapasztalati tényekkel igen könnyen megcáfолhatók. Ez a közös végzet előbb vagy utóbb — amint láttuk — az összes elméleteket utolérte.

De ezen túlmenőleg a konjunktúraciklus összes asztronómiai és agrármagyarázatai ellen alapvető érdemi kifogások is hozhatók fel. Súlyos szépséghibája ezeknek a magyarázatoknak, hogy a konjunktúraciklust alapjában véve az idényhullámok színvonalára süllyeszti le. E mellett különös meggondolásra készítet az a körülmény, hogy két jelenség ütemességének azonossága még nem jelent okozati összefüggést a két jelenség között. Az asztronómiában — amint erre *Jevons* egyik legelső bírálója¹³ nem minden gúny nélkül mutat rá — úgyszólván mindennemű ütemesség megtalálható. A tudományos feladat éppen az volna, hogy a gazdasági ütemesség létezését, az asztronómiai jelenségekkel való szükségképpen összefüggést bizonyítsuk be. Mindezekre a kérdésekre az asztronómiai elméletek nem adnak feleletet, bár egy ilyirányú bizonyítás, a konjunktúra ütemességének teljes szabálytalanságát ismerve, valóban meddő kísérlet is volna.

Mindez csupán azon állításunkat igazolja, hogy az asztronómiai elméletek a konjunktúraciklus megmagyarázására nem alkalmasak. A régi idők exogén válságait, a gazdasági életnek ezeket a helyhez és időhöz kötött egyszeri megrázkódtatásait megérthetővé tudják tenni, de a fejlett kapitalisztikus államok konjunktúraciklusaira vonatkozó általános érvényű igazságokat nem tartalmaznak.

Külön ki szeretném még emelni, hogy mind az asztronómiai, mind az agrármagyarázatokban a hangsúly a természetmenyeken, a termés mennyiségén van, ami által felvetett kérdésünk már csak azért sem oldható meg, mert a hét sovány és hét kövér esztendő konjunktúraelméleti sémáján nem „ad-aequat” a gazdasági helyzetváltozások mai lefolyásával, amikor a válságot nem a szükség, hanem — *Hobson* szavaival élve — a „plenty of poverty” jellemzi.

Tagadhatatlan érdeme azonban a természeti elméleteknek, hogy a konjunktúraalakulás magyarázata szempontjából számos figyelemreméltó mozzanatra mutattak rá. A nap melege kétségtelenül hatással van az időjárás alakulására, a termésre és ezen át az egész gazdasági életre. Valami igaza van *Huntington* és *Hexter*-nek is, mert az időjárás az ember kedélyére és ezen át az üzleti élet elhatározásaira is bizonyos minimális befolyást gyakorol. A konjunktúra ütemessége és a vasúti sínek kopásának kapcsolatba hozatala szintén egészséges gondolat.

¹³ *Richard A. Proctor: Sunspot, storm and famine. (The Gentlemen Magazine. 1877.)*

A termelési telepek elhasználódása kétségtelenül nem közömbös a konjunktúra szempontjából, ezt *Spiethoff* konjunktúraelmélete is igen élesen domborítja ki. Még ezeknél is nagyobb jelentőségű a konjunktúraciklus szempontjából a népességszaporodás és az aranytermés jelentősége. Mindkét jelenség azonban szekuláris jellegű, amelyekre a rövid ciklusú, rövid periodusú konjunktúrahullámot kizárólag visszavezetni nem lehet. A népességváltozás kizárólagos szekuláris hatása kézenfekvő és bizonyításokra sem szorul, míg az aranytermelésnek csupán hosszú időre vonatkoztatott hatásait maga a világválság aranyhiányelméletének legmerekvebb képviselője, *Cassel* húzza alá. Az aranytermelésnél a kérdés már csak a konjunktúrának az aranybányászat jövedelmezőségére gyakorolt hatásánál fogva is bonyolódik és kizárja azt, hogy az aranytermelés rövidhullámú ciklus előidéző oka legyen.

6. A természeti tényezőkkel magyarázó konjunktúraelméletek egyik legnagyobb érdeme, hogy ráirányították a kutató figyelmet a mezőgazdaság és konjunktúraciklus összefüggéseinek problémájára. Még mielőtt ezt a kérdést közelebbről megvilágítanók, röviden szemügyre kell vennünk az ú. n. elemi ciklusok és a konjunktúraciklus, nemkülönben az agrárválság és a konjunktúraciklus közötti összefüggéseket.

Amikor a mezőgazdaság körében fellépő ütemességet említettem, kézenfekvő az elemi ciklusokra gondolni, amelyek a mezőgazdaság különleges termelési és értékesítési viszonyaival függnek össze. E ciklusok közül legismertebb a *Hanau* által részleteiben is megvilágított sertésárciklus.¹⁴ *Warren* és *Pearson* még számos hasonló, a mezőgazdaság körében észlelhető elemi ciklust említ fel. Ezek az elemi ciklusok azonban — amint azt már kifejtettem — merőben különböznek a konjunktúraciklustól.

Ugyancsak könnyen eldönthető az agrárválság és a konjunktúraciklus összefüggése. E tekintetben a nehézség csupán az, hogy e kérdést a közelmúlt gazdasági fejlődésétől elvonatkoztatva kell vizsgálat tárgyává tenni. Köztudomású ugyanis, hogy 1929-től az egész világon egyidejűleg agrárválság és konjunkturális válság nehezedett a gazdasági életre, amely ketős folyamat természetszerűleg hatásában erősítette egymást, ha okaiban nem is függött össze. Ezt az össze nem függést empirikus tények is igazolják.

1822 és 1913 között *Spiethoff*, gazdaságtörténeti kutatásai alapján, tíz konjunktúraciklust állapít meg, ezzel szemben ugyanebben az időszakban csupán két nagy agrárválságról tud a történelem. Az egyik a napoleoni háborúk után köszöntött a

¹⁴ *Hanau*: Die Prognose der Schweinepreise. (Institut für Konjunkturforschung. Sonderheft 18. Berlin, 1930.) és *Moore*: Synthetic Economics. 1930.

világra, a másik a mult század utolsó évnegyedében. Sőt továbbmenőleg megállapítható, hogy az 1822 és 1825 közötti évek gazdasági fellendülése a napoleoni idők agrárválságának leg-szomorúbb éveivel esett egybe, aminthogy Amerikában az 1929. évi newyorki tőzsdei összeomlással lezáródó prosperity időszak is egyidőben folyt le az amerikai agrárválsággal, sőt egyes felfogások szerint az agráriusok bőrére finanszírozódott.¹⁵

Amit az empiria igazolt, azt a deduktív okoskodás is bizonyítja. Agrárválság fogalmilag a mezőgazdaságra kedvezőtlen áralakulást jelent, bevételeinek és költségeinek olyan eltolódását, amely a mezőgazdák jelentős részét házának és földjének elvesztésével fenyegeti.¹⁶ Ezek az árváltozások azonban nem monetárius természetűek — bár az agrárválságoknak van ilyen irányú magyarázója is¹⁷ —, noha tagadhatatlan, hogy a pénz oldaláról eredő árváltozások a mezőgazdaság számára, lassúbb alkalmazkodási képessége és különösen adósságterhére való kihatásai folytán, nem közömbösek. Ezek az *agrárválságok fellépésükben teljesen aciklikusak*. Keletkeztető okaik lehetnek exogének, vagyis keletkezésük nem gazdasági, hanem más, rendszerint politikai okokra vezethető vissza; ez volt a helyzet a napoleoni háborúk utáni agrárválságnál és Sering szerint a jelenlegi agrárválság 1924-ig tartó első fázisában, amelyet a világ elszegényedése, jövátételek, határmódosítások okoztak. Másodsorban az agrárválságok okai lehetnek endogének, vagyis gazdasági okok, de nem ciklusos, hanem szerkezeti jellegűek. Így mind a mult század utolsó negyedének, mind napjainknak agrárválsága új, a szükségleteket meghaladó termelőképességű területek igénybevételével, nemkülönben a mezőgazdasági termelési technika fejlődésével (combine-gépek használata), tehát általános mezőgazdasági túltermeléssel magyarázható, bár e jelenségnek sem mellőzhető a vásárlóerővel kapcsolatos fogyasztáshiány oldala. Nyilvánvaló azonban, hogy sem az exogén, sem az endogén agrárválságok, amelyek egyszeriek, helyhez és időhöz kötöttek, nem lehetnek ciklusos konjunktúrahullámsoknak az okai.

Még mielőtt a konjunktúraciklus és agrárgazdálkodás kapcsolatait elemezném, rá kell mutatnom egy érdekes empirikus összefüggésre, amelyet Constantin von Dietze világított meg.¹⁸ Az úgy. n. hosszú hullámok lefelé irányuló ágai, pangási időszakai ugyanis időbelileg egybeesnek az agrárválságokkal, ami-

¹⁵ Russel C. Engberg: Industrial prosperity and the farmer. New York, 1927.

¹⁶ V. ö. Sering: Agrarkrise und Agrarzölle és Dietze: Agrarkrisen. (Wb. d. Volksw. IV. Aufl. 1930.)

¹⁷ R. Enfield: The agricultural crisis 1920—1923. London, 1925.

¹⁸ Dietze: Agrarkrisen, Konjunkturzyklen und Strukturwandlungen. Jb. f. Nationalökonomie u. Statistik. Bd. 134. 1931.

ből *Dietze* okozati összefüggést vélt felfedezhetni a nagy agrár-
válságok áresései, mint ok, és a csupán értéksorok változásaiban
megnyilvánuló hosszúhullámú árhanyatlások, mint okozat kö-
zött. Ahhoz az eredményhez jut következtetései során, hogy
„az eddigi hosszú hullámok nemcsak véletlenül vágnak egybe
az agrárválságok lefolyásával, hanem lényegében úgy fogandók
fel, mint az agrárválságoknak az általános árszínvonalban való
visszatükröződései. Az okozati összefüggés nem úgy értelme-
zendő, hogy a hosszú hullámok hívják életre az agrárválságo-
kat, hanem a helyzet az, hogy az általános árszínvonal első-
sorban az agrárválságok által, amelyek bizonyos áralakulást
jelentenek, mutatja azokat az ingadozásokat, amelyeket mi
hosszú hullámokként értelmezünk.”

Az empirikus tényeket természetesen nem cáfolhatjuk meg
és így az agrárválságok és a hosszú hullámok pangási szaka-
szainak sajátságos egybeesése sem vitatható, csupán az agrár-
válságok aciklikus, szerkezeti jellege közvetlen okozati össze-
függés elméleti feltételezését kizárja. Fenti összefüggés feltéte-
lezése éppoly helytelen volna, mint például a *Kondratieff*-
féle hosszú hullám magyarázat alapján, a hosszú hullámokat
a háborúkkal és az exogén agrárválságokat az így előidézett
hosszú hullámok pangási periódusaival magyarázni.

Az agrárválság és a konjunktúraciklus közötti okozati
kapcsolatok negativitása nem jelenti természetesen — amint
erre már utaltunk — az egymásra való hatás teljes hiányát.
Ezen egymásrahatás okai azonban mélyebben gyökereznek és
nem az agrárválságok, hanem maga az agrárgazdálkodás és a
konjunktúraciklus összefüggésein, a legkonkrétebben a termés-
eredmények és a konjunktúraciklus összefüggésein nyugszanak.
Ezen a meglátáson épültek fel a konjunktúraciklus asztronó-
miai és agrármagyarázatai, a nélkül, hogy a felvetett kérdésre
kielégítő feleletet adtak volna.

Közelebb járnak problémánk megoldásához azok a vizs-
gálódások, amelyek a problémát megszűkítik és azt kutatják,
milyen nagyságúak azok a hatások, amelyeket a termésere-
mények a gazdasági fellendülésre gyakorolnak.

Erre a kérdésre *Pigou* és *Schwoner* továbbgyűrűzési szá-
mításai¹⁹ adnak bizonyos mértékig feleletet.

7. *Pigou* szerint, ha a termés nagyobb az átlagosnál és a
keresleti rugalmasság nagyobb, mint 1, vagyis a gabonaár
százalékosan nem esik jobban vissza, mint amennyivel a termés
emelkedett, akkor a nagyobb mennyiségű termés nagyobb
értéket képvisel, tehát nagyobb mennyiségű ipari jószágot kíván

¹⁹ *Pigou*: Industrial fluctuations. 52—64. l. — *Schwoner*: Anstoßwir-
kung der Gütervermehrung auf die Konjunktur. Ein Beitrag zur Analyse
der Nachfrage. (Archiv f. Sozialwissenschaft u. Soz.-pol. Bd. 63. 1930.)

cserébe és ezáltal ösztönzőleg hat az ipari termelés kiterjesztésére. *Pigou*, *Day*-nek az amerikai mezőgazdaság 1879—1920. évek közötti fejlődésére vonatkozó adatait használva fel, arra az eredményre jut, hogy a termésnek a normálistól fel- és lefelé való eltérése körülbelül 10%-os, a maximális eltérés tehát 20%. A mezőgazdaság részesedése a nemzeti jövedelemben 22% volt. A termés által okozott maximális hullámzások a 20% $\frac{22}{78}$ -adát, tehát kerekén 6%-ot, illetve a normálistól fel- vagy lefelé 3%-ot tehetnek ki. Azt azonban *Pigou* is kiemeli, hogy ez csak abban az esetben áll, ha a keresleti rugalmasság végtelen, vagyis ha az árak a nagyobb termés ellenére sem esnének. Minthogy azonban a keresleti rugalmasság, amint ezt *Pigou* statisztikailag megállapítja, legfeljebb 1,2, a termés értékemelkedése és ezzel a járulékos ipari termelésekiterjesztés csak a 3%-nak $\frac{1}{6}$ -od része, tehát alig $\frac{1}{2}\%$ -os lesz.

A hatás azonban a valóságban ennél nagyobb. Fenti számításnak *Pigou* szerint az a téves elgondolás volt az előfeltevése, hogy a mezőgazdasággal az egész ipar mint egységes csoport áll szemben és így csupán egyszeri és közvetlen csere megy végbe a mezőgazdaság és az ipar között. Ezzel szemben a valóságban a mezőgazdasággal (A. csoport) számos ipari csoport (B.—Z.) cserél. *Pigou* továbbmenőleg felveszi, hogy minden csoport egy készárutermelő csoportot képvisel aliparokkal, amelyek a nyersanyagokat, félgyártmányokat és gépeket szolgáltatják. További feltevés, hogy az egyik csoport csak a másik termékét veszi fel. Ilyen előfeltevések mellett a terméseredmények által fent megállapított hatás huszonnégyszeres lesz. *Pigou* azonban itt már elejti a terméspéldát és csupán sejteti a továbbgyűrűzések lehetőségét és nem kíséri meg az eredmény pontos kiszámítását. Ezt a számítás *Schwoner* végzi el helyette és ahhoz az eredményhez jut, hogy az ipari termelés elméletileg a mezőgazdasági termés többletének 100%-áig terjedhet ki, gyakorlatilag pedig a háromszoros és tízszeres között mozog. Ha a többtermés tíz százalékos és a mezőgazdaság a nemzeti jövedelem tíz százalékát teszi ki, az ipari termelés emelkedése 2,7—12,5 százalékgig terjedhet.

Mindkét számításnak azonban az a hibája, hogy a kereslet egynél nagyobb rugalmasságát vette alapul, amihez *Schwoner* további előfeltevésül még autark gazdasági életből indul ki. Ha ezt a két előfeltevést elejtjük — márpedig gyakorlatilag el kell ejtenünk a nagyobb termésnek a gabonaárak esésére gyakorolt hatásánál, nemkülönben a világpiaci árak döntő befolyásánál fogva — és ha hozzávesszük azt a harmadik körülményt, hogy a gabonatermékek iránti kereslet a fogyasztás irányának eltolódása folytán is csökkenhet, a jó termés nekilendítő hatása egészen minimálisra csökken, el is tűnhetik, sőt ha az árak

nagyon visszaesnek, a jó termés a mezőgazdaságra nézve előnytelen is lehet.

Ez a megállapítás korántsem meglepő, ha napjaink gazdasági helyzetére gondolunk. A jó termés az amúgy is igen nagy készletek folytán nem enyhít az agrárválságon, sőt inkább a rossz terméstől, a kevesebb terméstől várják a válság enyhülését, amit a mezőgazdasági termőterületek korlátozására irányuló törekvések is bizonyítanak. Az a fájdalmas ellentmondás, amely a válság során a túltömött raktárak és az elrongyolódott éhes tömeg között mutatkozik, itt egy más formában jelentkezik. A jó termés nem jelenti a mezőgazdaság prosperitását, sőt legtöbbször a jó termés olyan alacsony árakkal jár, hogy a gazda jövedelme kisebb, mint átlagos termés idején. Elhibázottnak kell tehát tekintenünk azokat a vizsgálódásokat, amelyek nem a mezőgazdasági lakosság vásárlóereje és az ipari konjunktúra, hanem csupán a terméseredmények és a konjunktúraciklus között keresnek összefüggést. Helyesen tapint rá a régi német közmondás: „Hat der Bauer Geld, so hat es die ganze Welt", ha e szolás-mondás második fele bizonyos túlzást is fejez ki. A jó termés önmagában nem döntő, csupán az, hogy a mezőgazdaság vásárlóereje kedvezően alakul-e. A mezőgazdaság vásárlóerejének alakulása pedig — amint láttuk — teljesen aciklikus jelenség, úgyhogy ú. n. mezőgazdasági „profitciklus" feltételezése is jogosulatlan.²⁰

8. Az agrárgazdálkodás körében — konkrétan a gabonatermelő országok gazdasági életében, mert a nyersanyag-termelő országokra még a fenti vizsgálódások sem állnak — semmiféle olyan ciklusos jelenséget nem sikerült találnunk, amelynek az ipari konjunktúraciklus, közelebről a fellendülés előidézésében döntőbb szerepe lehetne. Mert hogy a ciklusos válságokat az agrárgazdálkodás tünetényeivel nem lehet megmagyarázni, az egészen kézenfekvő.

Ez a negatívum természetesen nem jelenti azt, hogy a mezőgazdaság helyzetének alakulása teljesen közömbös a gazdasági helyzetváltozások szempontjából.²¹ Az adott gazdasági helyzet

²⁰ Ilyen profitciklus mellett foglal állást *Belshaw*: The profit cycle in agriculture. Economic Journal Vol. 36. 1926.

²¹ Igen érdekes, hogy az amerikai gazdasági élet jelenségeinek figyelembevételével, teljesen azonos eredményhez jut el *John Maurice Clark*. „The timing of agricultural activity — írja — is markedly different from that of industry and trade... Agriculture appears to have its own cycles, whose timing has no clear or regular relation to the cycles of general business. This is true whether we consider physical production, prices at the farm, of the product of the two, which may be taken to measure the total purchasing power which agriculture generates and has to offer in the general market. Agriculture sometimes moves in harmony with the general business cycle, sometimes in the reverse direction and sometimes in quite an unrelated way... This does not mean, that agriculture has no effect

kialakulása mindenkor számos tényező összeműködésének eredményeként fogható fel. Ezek a tényezők részben ciklusos folyamatokból erednek, részben „aciklusosak”, okaik — amelyek lehetnek politikai, gazdasági és más okok — részben ismertek előttünk, részben ismeretlenek. Ezek a ciklusos és aciklusos tényezők egymásrahatva alakítják ki a mindenkori piaci helyzetet. A konjunktúratudomány ezen tényezők legjelentősebbjét, a konjunktúraciklust vizsgálja és a gazdasági helyzet kialakulásának főokát — szabad versenyt és pénzgazdálkodást feltételezve — a konjunktúraciklusban látja, abból a helyes megfontolásból indulva ki, hogy a konjunktúraciklus az egyetlen ezen ható okok közül, amely mélyen és szervesen a kapitalisztikus termelési és hitelszervezetből ered, annak sajátos szüleménye, míg a többi ható ciklusos és aciklusos jelenség többnyire exogén eredetű. Az asztronómiai és agrármagyarázatok azt állítják, hogy a konjunktúraciklus oka a terméseredmények ingadozása. Ez a tétel — amint láttuk — teljes cáfolatot nyert. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a konjunktúraciklus mellett a mezőgazdaság helyzetének alakulása nem hathat ki, sőt nem hat ki az általános gazdasági helyzetre, sőt magára a konjunktúraciklusra is. Ezek a kapcsolatok azonban nem ciklikus, hanem szerkezeti jellegű összefüggéseken alapulnak.

Mások ezek a kapcsolatok ipari jellegű államokban és ismét mások mezőgazdasági államokban. Az sem közömbös, hogy gabonatermelő és exportáló országokról van-e szó (Délkelet-Európa, az Egyesült Államok agrárterületei, stb.) avagy csupán mezőgazdasági termékeket továbbfeldolgozó országokról. („Veredelungsländer”, mint amilyen Dánia, Hollandia, Írország, stb.) Az előbbieket előbb érzik a válságot, különösen, ha főleg egynéhány cikk kivételére vannak beállítva, mint a keleteurópai agrárállamok.

Sok függ a mezőgazdaság termelési technikájától. Az amerikai „agrárgyárak” terméseredményei sokkal inkább függnek az ipari konjunktúrával karöltve járó tőkebefektetésektől, mint pl. az amerikai ipari konjunktúra a terméseredményektől. Sok igazság van abban a megállapításban, hogy a gépek fokozott használata a mezőgazdaság körében megfelel az ipar életében több mint egy évszázaddal ezelőtt lejátszódó gazdasági forradalomnak. Ez a megállapítás különösképpen áll az amerikai mezőgazdaság különleges körülményeire. Az amerikai mezőgazdaság erősen kapitalisztikus jellegű és ez nemcsak az egyik

on the business cycle, or no responsibility for its occurrence; far from it. It simply means that agriculture is not a regularly acting force, tending typically and regularly to help initiate the recovery, or stimulate the revival, or in any other way to play habitually the same role in at least a predominant number of cycles. (Strategic factors in business cycles. A publication of the National Bureau of Economic Research. New York, 1934. 61. l.)

termelő tényező, a tőke szerepét nézve jut kifejezésre az úgyszólván általános gépi termelésben, hanem megnyilatkozik a másik termelő tényező, a föld és a farmer viszonyát tekintve is, abban a teljes meg nem kötöttségben, ami a földjéhez szívtel-lélekkkel ragaszkodó középeurópai agrármentalitás számára úgyszólván felfoghatatlan. Az amerikai mezőgazdaságnak ez a kapitalisztikus jellege kelthette fel egyes közgazdákban azt a meggyőződést, hogy már a legutóbbi amerikai agrárválságnak is kapitalisztikus-ciklusos magyarázatát kellene adni.²²

Azon további szempontok sorában, amelyek az agrárgazdálkodás és konjunktúraciklus összefüggéseit meghatározzák, igen nagy jelentősége van a mezőgazdasági birtokmegosztásnak, a nagy- és kisbirtok válság alatti jövedelmezőségének. Döntőek a mezőgazdaság hitelkapcsolatai. Még fejlett kapitalista államokban is a mezőgazdaság nagyfokú eladósodottsága, válságok idején, időlegesen egészen megmerevíti a hitelszervezetet, ami fokozott mértékben áll a mezőgazdasági államokra. Egyébként a hitelszervezet éppen az, amely a mezőgazdaságot a legerősebben kapcsolja be a kapitalisztikus termelés szervezetébe. Nem elhanyagolandók végül az illető mezőgazdasági országok kiviteli adottságai, amelyek azonban természetesen állandó változásnak vannak alávetve.

Még el nem döntött kérdés, hogy magán a mezőgazdaságon belül ott, ahol a naturálgazdasági forma még ma is fennáll, érezhető-e egyáltalán a konjunktúrahullámszáz és ha ez a naturálgazdasági réteg nagyságrendben jelentős, van-e ennek kedvező visszahatása az egész konjunktúraciklusra. Ugyancsak a régi viszonyokra vonatkoztatva világították meg azt a kérdést, mennyiben tekinthető a mezőgazdaság oly „ütközőnek”, amely válság esetén visszaszívja a felesleges munkásokat és ott ismét kenyérhez juttatja őket. Agrárimport országokban összefügg ez a kérdés az ú. n. „reagrarizálási” törekvésekkel.

Mindezen előzetes összefüggések tisztázása után lehet csupán a mezőgazdaság jelenségei és a fellendülés, illetve a mezőgazdaság jelenségei és a válság közötti kapcsolatokat megvilágítani. A történelem során a fellendülés gyakran esett egybe jó terméssel. Mármint akár alacsony, akár magas agrárárak vannak, a helyzet az adottságoktól függően változik. A fellendülés elősegítésére a magas agrárárak, tehát a mezőgazdasági rétegek nagyobb vásárlóereje éppoly kedvező hatással lehet, mint ennek ellenkezője az alacsony agrárárak, amelyek alacsony ter-

²² Itt *Julian Gumperz* kísérletére gondolok, aki a marxi reprodukciós sémát kísérli meg — igen önkényesen — alkalmazni és a mezőgazdaságban is igyekszik a közvetlen fogyasztás céljait szolgáló termelés mellett, a termelés céljait szolgáló nyersanyagtermelést megkülönböztetni. *Gumperz: Die Agrarkrise in den Vereinigten Staaten. (Veröffentlichungen der Frankfurter Gesellschaft f. Konjunkturforschung. N. F. Heft 2. Leipzig, 1931.)*

melő költségeket és így kedvező jövedelmezőséget jelentenek. Ugyanez a kettősség mutatkozik válság esetén is. Az agrárlakosság fogyasztásihánya súlyosbítja a válságot, főleg ott, ahol az agrárrétegek jelentősek. Viszont az alacsony agrárárak enyhíthetik a válság súlyosságát.

Ha ezekből az egészen általánosságban mozgó szempontokból szabad bizonyos következtetéseket levonnunk, annak megálapítására juthatunk, hogy az agrárgazdálkodás és a konjunktúraciklus közötti összefüggések az egyes országok gazdasági szerkezte és a konjunktúraciklus fázisa szerint merőben különbözőek. „A konjunktúraciklus” és „a terméseredmények” közötti közvetlen és elsődleges párhuzamosságról egyáltalán nem beszélhetünk. A konjunktúraciklusnak nem a terméseredmények természeti adottságokból folyó ingadozásai az okai, noha a terméseredmények nagysága az agrárárakkal együtt, pontosabban az agrárlakosság vásárlóereje a ciklus minden fázisában mint okozati tényező szerepelhet és szerepel. Azok a hatások azonban, amelyeket a termésingadozások a fellendülésre gyakorolnak, éppen attól függnék, milyen jelentős a mezőgazdaság részesedése a nemzeti jövedelemben.

Mint említettem ezek a megállapítások általánosságban mozognak és feltételezettek, tehát nem adott gazdasági területre vonatkoznak. Ezek a tételek tehát nem cáfolhatók meg az agrárállamok gazdasági életében észlelhető és fenti tételeknek ellentmondó tapasztalatokkal. Agrárországokban ugyanis a gazdasági helyzet erősen az agrárvásárlóerő hatása alatt alakul, sőt amennyiben a naturálgazdasági forma erős szerepet játszik, a mezőgazdasági lakosság széles rétegeinek ellátottsága csupán a jó terméstől feltételeződik. Ez azonban még nem bizonyít a konjunktúraciklus és az agrárgazdálkodás összefüggése mellett, csupán arra utal, hogy a gazdasági élet minden ágát átfogó, egyidejű le- és felfelé való hullámozás, a konjunktúraciklus, ezekben az országokban exogén okok folytán csak kisebb mértékben érvényesülhet. A szerint, hogy agrárországokban az ipari szektornak milyen gazdasági jelentősége van és a mezőgazdaság mily mértékben kapitalisztikus jellegű és kapcsolódik sorsa hitel- és kiviteli problémáin át a jellegzetes ipari konjunktúrájú gazdasági területek sorsához, erősödik, gyengül vagy akár egészen meg is szűnik a konjunktúraciklus amúgy is laza ritmusa és a gazdasági helyzet exogén tényezők hatása alatt alakul ki.^{22a}

^{22a} Már ezekből a fejtegetésekből is következtetést vonhat le az olvasó arra az öt bizonyára legjobban érdeklő kérdésre, mi a hatása a terméseredmények ingadozásainak Magyarországon az általános konjunktúrális fejlődésre. Ha figyelembe vesszük, hogy Magyarországon a lakosság 51%-a él a mezőgazdaságból, hogy a mezőgazdasági és ipari kivitel értéke az utolsó gazdasági években úgy aránylott egymáshoz, mint 2:1, valamint tekintetbe vesszük a mezőgazdaságnak a nemzeti jövedelemben való

Pszichológiai tényezőkkel magyarázó konjunktúraelméletek.

9. Az exogén elméletek sorában, mindjárt a természeti tényezőkkel magyarázó elméletek mellé nyomulnak fel a pszichológiai konjunktúramagyarázatok.

A lelki tényezőknek a gazdasági életre való hatása egészen kézenfekvő. Mihelyt meggondoljuk, hogy a gazdálkodás alanya az ember, a gazdálkodás tényei emberi cselekvések, emberi akarások, ezzel pszichológiai mozzanatok és a gazdálkodás kapcsolatai egészen nyilvánvalókká válnak. A pszichológia és közgazdaságtan kapcsolatainak figyelembevétele ezek ellenére is újabb keletű. Tulajdonképpen a bécsi iskola volt az, amely a szubjektív kiindulási pont nagy jelentőségét felfedte és kidomborította. Azóta beszélünk a gazdálkodás belső lelki alapjairól, a hiányérzet és szükségérzetről, mint a gazdálkodás rúgóiról. Pszichológiai tényezők kiemelése konjunktúraelméleti vonatkozásban csak legújabban történt meg. Ma azonban már úgyszólván általános elismerésre tarthat számat, hogy a konjunktúraalakulás végső oka, a fellendülés megindítója és az összeomlás előidézője lelki tényező. Ezt különösen *Spiethoff, Diehl, Sombart, Heller, Cassel, Röpke* és *Oppenheimer* domborítják ki.

De kidomborodik a pszichikai faktor jelentősége azoknál a

30—31%-os részesedését az ipar 30—32%-os részesedése mellett, a mezőgazdasági szektor konjunkturális jelentősége vitán felül áll. Nem gyengítése a fentebb kifejtetteknek, hanem kivételnek tekinthető, hogy a kedvező hatások nálunk a jó terméshez fűződnek és pedig két okból: a) mert a mezőgazdaságban foglalkoztatottak igen jelentős része a kb. 3 milliónyi napszámos és törpebirtokos jórészt ki van kapcsolva a tulajdonképeni pénzforgalomból, a gazdasági élet vérkeringéséből és jórészt természetbeni bevételeire van utalva, amelyeknek nagysága a jó terméstől függ; b) a kötött gazdálkodás folytán nem érvényesülnek a világpiaci árak, tehát nagyobb termés is változatlan árakat és így megnövekedett pénzbeli jövedelmet jelent. Ezért van az, hogy Magyarországon, különösen az utolsó években teljes mértékben érvényesülhettek a jó termés áldásos hatásai; a mezőgazdaság vásárlóerejének emelkedésében, a mezőgazdasági iparok kedvezőbb foglalkoztatásában, az áruforgalom növekedésében, fizetési mérlegünk megjavulásában, hitelrendszerünk lassú felépülésében és a kedvező pszichológiai mozzanatokban.

E kérdés részletesebb kifejtését most megkönnyítik azok az alapos és sokoldalú számítások, amelyeket Matolcsy M. és Varga I. a nemzeti jövedelem alakulásáról végeztek (Magyarország nemzeti jövedelme 1924/25—1934/35., Budapest, 1936.). Ha e számításokból csupán egy sort emelünk ki, a mezőgazdaság pénzjövedelmének alakulását (133. l., újabb adatok a Gazdaságkutató Helyzetjelentés-ének 31. számában az 53. lapon) és ezt konjunktúraérzékeny ipari sorokkal egybevetjük, szinte meglepő párhuzamosságot találunk. De ezek ellenére sem áll magyar vonatkozásban sem, hogy a konjunktúraciklus kizárólag a terméseredményektől függ, hanem csupán az, hogy ez a konjunktúraalakulásnak csak egyik tényezője. Világosan következik ez abból is, hogy a konjunktúraciklus csak egyike a gazdasági hullámmozgásoknak és nem azonos a gazdasági helyzet vagy a szociális jólét változásaival.

hitelszerű konjunktúraelméleteknél is, amelyeknél a hitel fogalmának eléterizálásával találkozunk. Itt arra a hitelfelfogásra gondolok, amely a hitelt egyszerűen a bizalommal azonosítja. (*MacLeod—Hahn—Schumpeter.*)

Végül kidomborodik a pszichikai tényező jelentősége *Schumpeter*-nél is, amikor a vállalkozót és annak tevékenységét állítja konjunktúramagyarázatának középpontjába.²³

A pszichológiai mozzanatok a konjunktúraciklus során még számos más módon is érvényesülhetnek. Hatással vannak pl. a tőzsdei spekulációra, a beruházási tevékenységre, a takarékos-ság mértékére és formájára, nem is szólva a kedvező pszichológiai mozzanatok által megindított másodlagos hullámvázisokról, amelyekre nézve jellemző a közismert szólás-mondás: „La hausse amène la hausse”.

Hogy a pszichológiai konjunktúraelméletek ezek ellenére sem elégíthetnek ki bennünket, annak több oka van: A pszichológiai mozzanat, noha számos ponton „ok”-ként szerepel, egy-magában a konjunktúraciklus megértetésére alkalmatlan. A fő-súly mégis a pszichológiai mozzanatok által kísért, vagy kiváltott gazdasági folyamatokon van. Sőt az a valószínűbb, hogy a pszichológiai tényezők nem a lélekből fakadó önkéntes megnyilvánulások, hanem a pszichikai rúgók végsősorban gazdaságilag vannak meghatározva, amennyiben a kedvező, vagy kedvezőtlen üzleti helyzet kialakulásának reménye ad nekik tápot. — A pszichológiai konjunktúramagyarázatoknál mindig úgy érezzük, hogy az ismeretlen jelenséget egy másik ismeretlennel magyarázzák. A pszichológiai motívumokra való utalás, az okokat kereső kíváncsiságunkat nem elégítheti ki, mert nem teszi érthetővé a gazdasági folyamatok lényegét.

Azon konjunktúraelméletek sorából, amelyek elsősorban pszichológiai tényezőknek tulajdonítják a ciklust, *Huntington*, *Hexter*, *Lavington* és *Pigou* konjunktúramagyarázatát emelhetjük ki.

Huntington és *Hexter* szerint az időjárás hat az egészségi viszonyokra, ez pedig a lelki életre és ezen át a gazdasági élet alakulására. Mint láttuk, — (a 49. lapon) — *Hexter* a pszichológiai hatást bizonyos demográfiai jelenségeken szemlélteti és ezen jelenségek, valamint a gazdasági élet alakulása között pontos időközt állapít meg.

Lavington pszichológiai elméletének középpontjában a vállalkozó személye áll. Az üzleti élet alakulása kizárólag a vállalkozó szubjektív magatartásától függ. A konjunktúraalakulások alapja a „business confidence”. (Increase ill. decline in business confidence.)

Legélesebben kiemeli a pszichológiai tényezők jelentőségét *Pigou*. Szerinte a gazdasági élet hullámvázisa („Industrial fluctua-

²³ V. ö. még *Esslen*, *Herkner*, *Wundt* és *Oldenberg* felfogását.

tions") nem a jószágmennyiség változásaira vezethető vissza, hanem az üzletemberek hangulatváltozásaira, amely téves üzleti kilátásokhoz, t. i. hamis optimizmushoz illetve hamis pesszimizmushoz vezet. Ezek képezik a konjunktúra közvetlen, de közvetett okait is. Ha az üzleti várakozások kedvezőek, a vállalkozó növeli a tőkeleteleket, sőt szabad idegen tőkét vesz igénybe. Ez növeli az ipari termelést. Itt kapcsolódik be *Pigou*-nál a járulékos hitel szerepe és hatása. Ez a járulékos hitelmennyiség okozza a javak áremelkedését, a pénz értékének csökkenését. Ha a kilátások kedvezőtlenek, a vállalkozók a beruházásokat s a tőkeállományt csökkentik. Így ha egyszer pszichológiai tényezők mozgásba hozták a gazdasági élet gépezetét, akkor a mozgás mechanikusan tart tovább.

Arra a kérdésre, hogy mi hozza meg mégis a nyugalmat, *Pigou* több tényező felsorolásával válaszol. Így utal a tőkejavak hosszú élettartamára, a terméseredményekre és a pesszimizmusban, valamint az optimizmusban való tévedésre is. Teljesen kizárja azonban magyarázatából a túltermelés és a fogyasztáshiány jelenségeit.²⁴

Technikai tényezőkkel magyarázó konjunktúraelméletek.

10. Döntő jelentőségű a technikai tényezők szerepe a konjunktúra kialakulásában. A konjunktúra, — mint ezt kiemeltük, — a kapitalisztikus gazdálkodás jelensége, már pedig a kapitalizmus kialakításában a technika vívmányainak jelentős hatása volt. A technika fejlődése végigkísérte a konjunktúraciklust a kapitalisztikus gazdálkodásban való első fellépésétől napjainkig. Ez magyarázza meg a konjunktúra és a technikai tényezők szoros kapcsolatát is. Minden elmélet, mely termelésttechnikai mozzanatoknak jelentőséget tulajdonít, — már pedig melyik elmélet nem teszi ezt, — szükségképpen kell, hogy kiemelje a technikai tényezők jelentőségét. Azok az elméletek tehát, amelyek ezt a kapcsolatot észrevették és kiemelték, mindenesetre helyes úton haladtak, és így magyarázati értékük is nagyobb az egyéb elméleteknél.²⁵

A technikai konjunktúraelméletek sorában említhető *Liefmann* régebbi felfogása, amelyben a konjunktúra főokát a termelés technikai változásaiban látja. Ide sorolhatjuk *Bouniatian* is, aki szerint minden válság valamely technikai újítással hozható kapcsolatba.

Az újabb technikai elméletek sorából kiemelhetjük *Löwe*-t. Mint már a színtelen elméleteknél említettük, ő a konjunktúraokok hierarchiáját állítván fel, a technikai fejlődést különösen anorganikus módszereiben, az „essentialia” csoportjába sorozza.

Ugyancsak idesorozhatjuk *Marie Hirsch* elméletét. Szerinte a konjunktúra oka: 1. A termelési módszerek folytonos forradalma.

²⁴ Helyesen jegyzi meg erre *Bouniatian*, hogy akkor mihez vezetnek az optimizmus és pesszimizmus tévedései? *Pigou* ellentmondása egészen nyilvánvaló.

²⁵ A technikai fejlődés és a konjunktúra összefüggéseinek elemzését 1. az elméleti részben.

2. A fogyasztási javak járulékos termelése, amely annak következménye, hogy a technikai újítások csoportosan lépnek fel, keresztülvitelük lökészerűen történik. Ebbe a magyarázatba kapcsolódnak bele hosszas fejtegetései a statikus és dinamikus kamatról, amelynek végső következtetése az, hogy a dinamikus kamat kockázati díj a technikai változások folytán előállított új termékek bevezetésének veszélyéért.

Kifejezetten a technikai tényezőknek tulajdonítja a ciklus keletkezését *Mannstaedt* és *Birck*. *Mannstaedt* különösen a technikai fejlődéssel kapcsolatos munkáselbocsájtást húzza alá. *Birck* azt domborítja ki a válság okaként, hogy a tőkeképződés nem tart lépést a technikai fejlődéssel.

Wicksell konjunktúramagyarázatának középpontjába a természetes kamat eredeti változásait állítja, amelyet szerinte technikai változások okoznak.

A technikai tényezők nagy jelentőségét emelik még ki *Stucken*, *J. M. Clark*, *Lederer*, *Spiethoff*, *Heller*, *Sombart* és *Cassel*, akik a technikai tényezőkben, — igen helyesen, — csupán a konjunktúraalakulás egyik legjelentősebb hajtóerejét látják.

Szociális tényezőkkel magyarázó konjunktúraelméletek.

11. Társadalmi tényezőkkel magyarázó konjunktúraelméletek úgyszólván nincsenek. Ezen tényezőknek befolyása a konjunktúrára természetesen tagadhatatlan, de ha hatásuk már a gazdasági erőkkel szemben kidomborodik, akkor nem gazdasági, hanem exogén válsághoz vezetnek.

E társadalmi tényezők között *Röpke* 1. politikai és 2. szűkebb értelemben vett szociális tényezőket különböztet meg. A politikai tényezőkön belül ismét a külpolitikai, belpolitikai, adópolitikai, vámpolitikai és diszkontpolitikai intézkedések konjunktúraalakító hatása jön figyelembe.

Tantörténeti szempontból a külpolitikai tényezőkhez kapcsolódik az ú. n. háborús konjunktúra (*Kriegskonjunktur*) és bizonyos fokig a jelenlegi gazdasági válság problémája. Míg a vámpolitikai tényezőkhez kapcsolódik a szabadkereskedelem irodalma a manchesterizmus törekvéseitől Páneurópáig. Mindezek a konjunktúraelméletek általános érvényre igényt tartó megállapításokat nem tartalmaznak.

A szűkebb értelemben vett társadalmi tényezőkkel magyarázó elméletek közé sorolhatnók *Pohle*, *Hexter* elméleteit, nemkülönben *D. S. Thomas* és *Soudek* fejtegetéseit. Ezeknek részletes ismertetése azonban már szociológiai mezőkre vezetne bennünket.

Irodalom: Az asztronómiai konjunktúramagyarázatokhoz: *Sir William Herschel*: Observations tending to investigate the nature of the Sun in order to find the Causes or Symptoms of its variable Emission of Light and Heat; with Remarks on the Use that may

possibly be drawn from Solar Observations. (Philosophical Transactions of the Royal Society of London, 1801. Vol. 91. 265—318. ll.) — *W. St. Jevons*: Commercial crises and sunspots. (Nature 1878.) és Investigations in currency and finances. Kiadta *H. S. Foxwell*. London, 1884. (Különösen 194—243. ll.) — *W. W. Hunter*: Sunspots and famines. (The Nineteenth Century. 1871.) — *H. Tice-re* vonatkozólag v. ö. *C. Snyder*: Der Stand der Konjunkturforschung in den Vereinigten Staaten. (Wirtschaftstheorie der Gegenwart. IV. köt. 17—32. lapok. Wien, 1928.) — *G. Boccardo*: Dizionario universale di economia politica e di commercio. Roma, 1875. — *H. St. Jevons*: The sun's heat and trade activity. London, 1910. — *R. K. Mukerjee*: Agricultural cycles and sunspots. (Indian Journal of Economics. 1929. Oct.) — *A. F. Enström*: On periodicities in climatic and economic phenomena and their covariation. Stockholm, 1924. — *Yves Guyot*: La rôle économique des récoltes. (Journ. de la Société de Statistique de Paris, 1913. Nr. 1.) — *H. O. Eitner*: Konjunktur und kosmischer Rhythmus. (Weltwirtschaft, 19. Jg. 13—16. ll. 1931.) — *F. Garcia-Mata* and *F. I. Schaffner*: Solar and economic relationships: a preliminary report. (Qu. J. E. Vol. 49. 1—51. ll. 1934.)

H. Dietzel: Ernten. (Hwb. d. Staatsw. III. Aufl. Jena, 1909. Bd. 3.)

A matematikai-statisztikai agrármagyarázatokhoz: *H. L. Moore*: Economic Cycles: their law and causes. New York, 1914. és Generating economic cycles. New York, 1923. — *S. A. Perwushin*: Versuch einer Theorie der wirtschaftlichen Konjunkturen auf die Konjunktorentwicklung der Vorkriegszeit in Rußland angewandt. (V. f. K. Sonderh. 12. 1929.) és Cyclical fluctuations in agriculture and industry in Russia 1869—1926. (Qu. J. E. Vol. 42. 564—592. ll. 1928.) Ezt kritizálja *Kondratieff*. (Weltw. Arch. Bd. 24. 1926. 13. és köv. ll. Literatur.) — *V. P. Timoshenko*: The role of agricultural fluctuations in the business cycle. Ann. Arbor, Mich., 1930. és World Agriculture and the depression. Ann Arbor, Mich., 1933. — V. ö. még *Sir W. Beveridge*: Wheat Prices and Rainfall in Western Europe. (Journ. of the Royal Stat. Soc. Vol. 85. 434—437. 1922.) Utóbbi kritizálta *W. W. Bryant*: The weather and cyclical fluctuations. (Ec. Journ. Vol. 31.)

Jó áttekintést nyújt az egész irodalomról *A. Wainstein*: Meteorologische und wirtschaftliche Zyklen. Probleme der Wirtschaftsprognose. (V. z. K. Sonderh. 12. 1929, 6—40. ll.)

A konjunktúraciklus és az agrárgazdálkodás összefüggését világítják meg: *E. Altschul*: Agrarwirtschaft und Industriezyklus. (Wirtschaftskurve. 1931. 394—397. ll.) Kritikailag foglalkozik a kérdéssel. — *G. F. Warren* és *F. A. Pearson*: Agriculture and Business Cycles. (The Problem of Business Forecasting by *W. M. Persons* etc. Boston and New York, 1924. 250—265. ll. Publ. of the Pollak Foundation. Nr. 6.) — *J. H. Kirk*: Agriculture and the trade cycle. Their mutual relations with special reference to the period 1926—1931. London, 1933. — *M. D. Anderson*: An agricultural theory of business cycle. (Am. Ec. Rev. Vol. 21. 427—449. ll. 1931.) — *P. Bramstaedt*: Die Tauschbeziehungen von Landwirtschaft und Industrie. Probleme des Binnenmarktes. (Dtsche Agrarpolitik, Berlin, 1932, 413—525. ll.) — *H. Belshaw*: The profit cycle in agriculture.

Some notes on factors which affects its intensity. (Ec. Journ. Vol. 36. 29—49. 1926.) — *W. Bäggli*: Konjunktur und Landwirtschaft. (Ztsch. f. schweiz. Stat. u. Volksw. Bd. 67. 543—580. II.) — *L. Drescher*: Der „Agrarzyklus“ und sein Einfluss auf die landwirtschaftliche Preispolitik Deutschlands. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 140. 404—419. II. 1934.) — *C. v. Dietze*: Agrarkrisen, Konjunkturzyklen und Strukturwandlungen. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 79. 513—528. II. 1931.) — *K. Euler*: Über Zusammenhänge zwischen Agrareinkommen und Konjunktur. Berlin, 1928. Diss. — *R. C. Engberg*: Industrial prosperity and the farmer. New York, 1927. — *E. Graue*: The relationship of business activity to agriculture. (J. P. E. Vol. 38. 472—478. II. 1930.) — *A. Hansen*: The business cycle and its relation to agriculture. (Journ. of Farm Economics. Vol. 14. 1932. 60. és köv. II.) — *L. M. Kovalskaya*: The purchasing power of cereals in connection with general fluctuations of economic conditions, Moscow, 1927. (Különnyomat a Problems of Economic Conditions 3. kötetéből.) — *N. D. Kondratieff*: Die Preisdynamik der industriellen und landwirtschaftlichen Ware. (Zum Problem der relativen Dynamik und Konjunktur.) (Archiv, Bd. 60. 1—85. II. 1928.) — *L. Landau*: The influence of the farm prices crisis on general business conditions according to theory. (Konjunktura Gospodarcza. 4. kötet. 1931. febr.) Empirikus vizsgálódás a lengyel viszonyok szem előtt tartásával. — *O. N. Anderson*: Some theoretical aspects of the business cycle movements in the South-East European Agricultural countries. (Publ. of the Stat. Inst. for Ec. Research State University of Sofia. 1936. Nr. 1. 5—20. II.) Empirikus adalékokkal a bolgár viszonyokra. — *L. R. Thomson*: The relationship of business activity to agriculture. (J. P. E. Vol. 38. 472—482. II. 1930.) — *P. Thaon di Revel*: I cicli economici agricoli ed industriali. (Gerarchia 11. kötet. 798—812. II. 1931.) — *C. A. Wiley*: Agriculture and the business cycle since 1920: a study in the postwar disparity of prices. Madison, Wisc., 1931. — *G. F. Warren és F. A. Pearson*: The agricultural situation; economic effects of fluctuating prices. New York, 1924. — A probléma bibliográfiáját adja *V. E. Hitz*: Business and agriculture 1920—1933. A partial bibliography of material on the interdependence of business and agriculture. Washington, 1933. — V. ö. még *S. von Ciriacy-Wantrup*: Agrarkrisen und Stockungsspannen, Zur Frage der langen „Welle“ in der wirtschaftlichen Entwicklung. Berlin, 1936.

Az *agrárválságok kérdésének újabb irodalmából*: La Crise agricole. Vol. I. Genève, 1931. (Société des Nations.) — *C. v. Dietze*: Agrarkrisen. (Wb. d. Volksw. IV. Aufl. Jena, 1930. Bd. I.) — *N. Jasny*: Die Weltaagrarkrise. (Bl. f. landw. Marktforschung Bd. 1. 571—586. II. 1931.) — Az agrárválságok konjunktúrelméleti magyarázatához v. ö. *J. Gumperz*: Die Agrarkrise in den Vereinigten Staaten. Leipzig, 1931. (Veröffentl. der Frankfurter Ges. f. Konj.-forsch. Neue Folge Heft 2.) és *P. Liaschtschenko*: Zur Theorie der kapitalistischen Krise in der Landwirtschaft. (Agrarprobleme Bd. 2. 1929. 3—36. II.) — V. ö. még *W. Abel*: Agrarkrisen und Agrarkonjunktoren in Mitteleuropa von 13. bis zum 19. Jahrhundert. Berlin, 1935. — *L. P. Adams*: Agricultural depression and farm relief in England 1813—1853. London, 1932. — *Fr. Bergsträs-*

ser: Landwirtschaft und Agrarkrise in Frankreich. (Schm. Jb. Jg. 52. 469—521. ll. 1928.) — *M. Ezekiel*: Das Problem der landwirtschaftlichen Überproduktion in den Vereinigten Staaten. (Blätter f. landw. Marktforschung Bd. 1. 451—460. ll. 1931.) — *R. Entfield*: The agricultural crisis 1920—1923. London, 1925. — *L. C. Gray*: The responsibility of overproduction for agricultural depression. Address before the Ac. of. Polit. Science Apr. 1931. New York, 1931. — *H. Working*: Cycles in wheat prices. Studies Vol. 8. 1. Stanford University: Cal., 1931.) — *E. Laur*: Die Absatzkrise der Landwirtschaft. (D. int. Kapitalismus und die Krise. Festschr. f. J. Wolf, Stuttgart, 1932. 349—354. ll.) — *R. Plate*: Die Getreidekrisen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts und in der Gegenwart. Berlin, 1934. — *K. Ritter*: Zur Problematik der Agrarkrisen. (Ztsch. f. d. ges. Staatsw. Bd. 93. 220—250. ll. 1932.) — *E. Lagler*: Theorie der Landwirtschaftskrisen. Berlin, 1935. — A konjunktúraalakulás és az agrárgazdálkodás összefüggéseire vonatkozólag gazdag anyagot tartalmaznak az „International Conference of Agricultural Economists” előadásairól évről-évre közzétett kötetek. (V. ö. különösen az 1930. évi kötetel.)

A pszichológiai konjunktúramagyarázatokhoz: *F. Lavington*: The trade cycle, an account of the causes producing rythmical changes in the activity of business. London, 1922. és An approach to the theory of business risks. (Ec. Journ. Vol. 35. 186—199. ll. és Vol. 36. 192—203. ll. 1925 és 1926.) — *M. B. Hexter*: Social consequences of business cycles. Boston, 1925. V. ö. Zizek kritikájával. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 71., 554. és köv. ll. 1927.) — *E. Huntington*: World-Power and Evolution. New Haven, 1919. (Különösen a II—IV. fejezetek.) — A régebbi irodalomból *J. Esslen*: Konjunktur und Geldmarkt 1902—1908. Berlin, 1909. — A konjunktúrák pszichológiai alapjaira *W. Wundt*: Logik. Bd. III. IV. Aufl. 1921. 660. és köv. ll. — *Pigou*-hoz lásd a pénzszerű elméletek irodalmi utalásait.

A technikai tényezőkkel magyarázó konjunktúraelméletekhez: *L. V. Birck*: Technischer Fortschritt und Überproduktion. Jena, 1927. (Nagyobb dányelvű munkájának összefoglalása.) — *M. Hirsch*: Zur Theorie des Konjunkturzyklus. Ein Beitrag zum dynamischen System. Tübingen, 1929. — *H. Mannstaedt*: Versuch einer „systemgerechten” Konjunkturtheorie. Jena, 1932. — V. ö. még a XIII. fejezet irodalmi utalásaival. — A szociális tényezőkkel magyarázó konjunktúraelméletekhez: A háborúk és a konjunktúraalakulás kapcsolataira lásd *Stolzmann*: Konjunktur und Aufschwung nach dem Kriege. Berlin, 1917. — *H. Mannstaedt*: Hochkonjunktur und Krieg. Jena, 1917.

A konjunktúraalakulás szociális kapcsolataihoz: *J. Addams*: Social consequences of business depressions. Chicago, 1931. — *H. v. Beckerath*: Politik und Weltkrise. (Schm. Jb. Jg. 56. 321. és köv. ll. 1932.) — *G. Schmölders*: Kriminalität und Konjunktur. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 73. 265—272. ll. 1928.) — *J. Soudek*: Die sozialen Auswirkungen der Konjunkturschwankungen. Bonn, 1929. (Veröff. der Frankfurter Ges. f. K. f. Heft 3.) — *D. S. Thomas*: Social aspects of the business cycle. London, 1925. — V. ö. még *Móricz M.*: A konjunktúrákutató társadalomtudományi szempontjai. (Társadalomtudomány. 10. k. 191—195. ll. 1930.)

X. FEJEZET.

A tünettann problémái.

1. A tünettani kutatások természete. — 2. A tünettani kutatások eddigi eredményei. A konjunktúravázlat. — 3. A magyar kutatás feladatai. — 4. A konjunktúrakutató intézetek.

1. A konjunktúra tünettana, — miként erre már utaltam, — nem más, mint a konjunktúraciklus fogalmának részletesebb kifejtése és elemzése. A konjunktúraciklus fogalmi meghatározása csupán a konjunktúra tünetnyelvének mutatja, e fogalmat tartalommal a tünettann tölti meg. A tünettann ugyanis, mely teljesen az empiria talaján áll, éppen azt írja le, hogy a gazdasági helyzetváltozások közelebről milyen jelenségek, illetve gazdasági elemek változásaiból tevődnek össze, milyen irányú és erősségű ezeknek a gazdasági tényezőknek a mozgása?

A tünettann kiképzése, amennyiben nem akar minden érték és használhatóság nélküli adathalmaz lenni, mindig egy-egy konjunktúraelmélet vezető szempontjaiból történhetik.¹ Ezáltal ismét adódik egy a konjunktúraelméletben nem ritkán előforduló circulus vitiosus. A tünetek kiválasztása ugyanis, — amint erre már utaltunk, — az elmélet szempontjából történik, viszont az elmélet csupán a tünettann jelenségeit tekinti feladatának megmagyarázni. A nehézségen a vérbeli statisztikus azon képessége segít, amellyel megérzi valamely tünet jelentőségét, illetve jelentéktelenségét a konjunktúraciklus megítélése szempontjából. Bizonyos, az elméleti beállítottságból folyó egyoldalúságok természetesen el nem kerülhetők. Ezt jól megérteti az a lelki folyamat, ami itt végbemegy. Az emberi szem nagyon is szubjektív tükrö a világ jelenségeinek. A látó szem egyben formáló szem is. Az ember lelkében már benne él a konjunktúra okának valamilyen fogalma, ezt vetíti tulajdonképpen rá a

¹ Löwe: Eine sinnvoll auswählende Beschreibung des chaotischen Gemenges der Empirie selbst ein bewußtes oder unbewußtes Vorurteil voraussetzt.

való életre és ezt igyekszik empirikusan is alátámasztani. Legszembetűnőbb példája ennek *Spiethoff* elmélete. A túltökésítés, a termelt termelési eszközök túltermelése képezvén elméletének ütközőpontját, természetes, hogy tünettana a legjellemzőbb közvetett fogyasztási jószág, a vasfogyasztás hullámlásán épül fel.

Ilyen egyoldalúság egy összetett konjunktúraelmélet szempontjai szerint kiképzett tünettanban elkerülhető. A monisztikus tünettan éppenúgy egyoldalú, mint a monisztikus okmagyarázat, jelentősége pedig annyi, amennyi magyarázó erővel az alapját képező konjunktúraelmélet bír.²⁻³

A tünettan azonban nem örökérvényű; a gazdasági fejlődés éppúgy megváltoztathatja, amint megváltoztathatják kívülről jövő tényezők is. Pl. a technikai fejlődés azt eredményezheti, hogy a változatlan vasfogyasztás mellett, a termelőiparok fellendülése a villamosság fokozott kihasználása által következik be.⁴

Minden tünetet tehát nagyon is mérlegelnünk kell. All ez nemcsak a *Spiethoff*-féle,⁵ hanem más egyoldalú tünettanokra is. Így pl. a berlini konjunktúrakutató intézet, *Pigou*, *Jastrow* és mások a foglalkoztatottságot, mint kétségtelenül erősen konjunktúraérzékeny jelenséget tekintik legfőbb tünetnek. Azonban — bármily konjunktúraérzékeny legyen is a foglalkoztatottság, — ebből a konjunktúrafázisok egymásutánjára nem tudunk biztos következtetést vonni. A foglalkoztatottság ugyanis nem mindig konjunkturálisan meghatározott jelenség, nem az például most, amikor „szerkezeti jellegű” munkanélküliséggel állunk szemben. Ezzel a foglalkoztatottság megszűnt egymagában véve megfelelő konjunktúratünet lenni, mert pl. egy lassan meginduló fellendülés a nagyarányú munkanélküliséget csak oly kevéssel csökkenti, hogy ebből a gazdasági hullámlás felfelé irányuló irányzatát határozottan felismerni nem tudjuk.

De nem tekinthetjük kizárólagos tünetnek az ipari termelés mennyiségének és a kereskedelmi forgalom tételeinek

² Az egyes elméletekben ugyanis, bármily egyoldalúak legyenek is azok, nem láthatunk értéknélküli excentricitásokat. Amint *Mitchell* helyesen jegyzi meg: a különböző elméletek megmutatják, hogy a konjunktúra milyen összetett jelenség, milyen különböző pszichikai, fizikai és gazdasági folyamatok ingadozásainak komplexuma. Az elméletek nem rivalizáló magyarázatai egy jelenségnek, hanem egymást kiegészítő értelmezései különböző szorosan összekapcsolt problémáknak. (l. m. 172. old.)

³ Így pl. *Spiethoff* alaptétele ma már minden konjunktúraelméletnek figyelmen kívül nem hagyható alkotóelemét képezi; vasfogyasztás alakulása tehát minden tünettanban döntő jelentőségű lesz.

⁴ The course and phases of the world economic depression. 1931. 274. lap. V. ö. még *Keynes*: Vom Gelde 374. lap.

⁵ A vasfogyasztást tekinti a legfőbb tünetnek *Schumpeter* is. Tulajdonképpen *Tugan-Baranovsky* állapította meg először empirikusan a vasfogyasztás jelentőségét, szemben a gabonával, amire ő maga utal a „Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen...” előszavában. (1913.)

változásait (changes in the volume of output in manufacturing industries) és még sokkal kevésbbé csupán a jegybank váltótárcaállományának (*Juglar*) vagy a hitel mennyiségének változásait. Nem tekinthető kizárólagos konjunktúratünetnek a termelés mennyiségének alakulása azért, mert Magyarországon például ma a termelés mennyisége nagyobb, mint a fellendülés utolsó éveiben volt; de ez nem jelzi azt, hogy a racionalizálás által megnövekedett teljesítőképessége csekélyebb mértékben van kihasználva. De nem jó kizárólagos tünet a bankjegymennyiség sem. Inflációs hitelkiterjesztés esetén ugyanis (papírpénzinflációra gondolva), csupán az árak emelkednek változatlan termelési szint mellett, ami nyilvánvalóan nem azonos a konjunkturális fellendüléssel. Ugyanígy vagyunk számtalan más sorral is, amelyeknek nem elméleti megfontolások, hanem statisztikai célszerűség szempontjából tulajdonítanak tüneti jelentőséget. Így a vasuti áruforgalmat hosszú időn át igen konjunktúraérzékeny sornak tekintették. Az országúti teherszállítás nagy versenye és az ipari termelés telephelyének (Standort) észszerű megoldása ezt a jelentőséget azonban nagymértékben csökkentette.^{5a}

^{5a} Nem értheték egyet Varga Istvánnal, aki a konjunktúrát nem az általam is elfogadott konjunktúraciklus, hanem a piaci helyzet értelmében fogja fel és a konjunktúrahullámzást a nemzeti jövedelem hullámzásával azonosítja.

Az magától értetődik hogy a mindennapi élet emberét a gazdasági élet tényleges alakulása érdekli, vagyis az, hogy és miképp alakul az ő egyéni gazdasági helyzete. Hogy ő „jó konjunktúra” alatt a kedvező gazdasági helyzetet érti, magától értetődő. A konjunktúratudomány azonban mélyebbre nyúl, az foglalkoztatja, mely tényezők, mely erők, milyen okok alakítják ki a tényleges gazdasági helyzetet? E kutatásai során mutatott rá számtalan jelenségsorra: a fellendülés, válság és pangás váltakozásából álló konjunktúraciklusra, az idényhullámokra, a hosszú hullámokra, szerkezeti változásokra, egyszeri külső behatásokra és véletlen nem ismert körülményekre, amelyek mindegyikével külön-külön foglalkozva, kereste okaikat. Amikor a mindennapi élet konjunktúrafogalmát csak egy jelenségre foglalta fogalmilag le, azért nem követett el hibát, mert szabad gazdálkodás mellett a gazdasági helyzet túlnyomóan a konjunktúraciklus hatása alatt alakul ki.

Ha a konjunktúrahullámzást a tényleges gazdasági helyzet hullámzásával, ezt pedig a nemzeti jövedelem hullámzásával azonosítom, ez gyakorlatilag sem helyes, mert a nemzeti jövedelem nagysága még semmit sem mond az egyének gazdasági helyzetéről, „szükségletkielégítéséről”, ebben a nemzeti jövedelem eloszlása is szerepet játszik. A tudományos megismerés szempontjából pedig ez a felfogás problémaeltolást jelent. Ha tényleg igaz volna, hogy a konjunktúrahullámzás azonos a nemzeti jövedelem hullámzásával, felmerülnek mint megoldandó problémák: mi is a nemzeti jövedelem, milyen folyamatokból tevődik össze, melyek e folyamatok kialakító tényezői. Mindezek sokkal messzebbrevezető kérdések, mint amelyekkel a konjunktúraelmélet dolgozik és így még csak felesleges terhet is jelentenének a konjunktúratudomány számára.

Az oknyomozó konjunktúraelmélet számára tehát a konjunktúrahullámzásnak a nemzeti jövedelemalakulással való azonosítása teljesen feles-

A fentebbiekből következik, hogy az áralakulás és ármozgalom — a konjunktúra tüneményével való szoros kapcsolatai ellenére — sem tekinthető kizárólagos tünetnek. Az árszínvonal változásából összetevődő ármozgalom ugyanis nem tisztán konjunkturális tünemény, oly tényezők is közrehatnak kialakulásában, amelyek a konjunktúra gazdasági okmechanizmusán kívül állnak.

„Többokú” elméleti álláspontunknak megfelelően —, mely lényegében a konjunktúraciklus hajtóerőinek feltárása céljából az összes gazdasági folyamatokat, az összes gazdasági szférákat elemzi, — a tünettannak is az a feladata, hogy az összes gazdasági ágak konjunktúraérzékeny tüneményeinek figyelembevételével építse ki a tünettant. A tünettan a biztosítéka egyben annak, hogy a konjunktúraelmélet soha nem veszíti el a kapcsolatot a való élettel, mert — empirikus anyag feldolgozásáról lévén szó, — mód adódik a gazdasági élet vál-

leges. Ére-e valamit tünettani szempontból? Úgy hiszem vajmi keveset. A tünettant logikailag az elmélet befolyásolja. Ezért tekinti pl. konjunktúra-tünetnek az acélfogyasztást (túltőkésítési elmélet hatása) vagy a forgalmi eszközök mennyiségét (a pénzszerű elméletek hatása alatt). Ilyen megfontolások tehát nem szólnak a nemzeti jövedelem alakulása mellett. Más kérdés a tünetek statisztikai érzékeltetése, ami nem elméleti, hanem technikai probléma. A vas- és acélfogyasztást pl. érzékeltethetem közvetlenül a termelési adatokkal, a vas- és acélipari foglalkoztatottság, szénfogyasztás, elektromos áramfogyasztás stb. adataival, a szerint, melyik adat áll minél előbb rendelkezésemre, melyik könnyen hozzáférhetőbb, pontosabb és megbízhatóbb. A nemzeti jövedelemről tudjuk, hogy kiszámítása nehézkes, hosszú munka eredménye, jórészt — különösen mezőgazdasági államokban — csak évi adatoknak van jelentősége, még megközelítő pontossággal sem bír, úgy, hogy semmi oka sincs, hogy éppen ezt válasszuk konjunktúratünetnek.

Az a körülmény, amire Varga elgondolását alapítja, hogy t. i. a magyar nemzeti jövedelem alakulása az utolsó tíz év során párhuzamosan alakult a konjunktúrával, igen érdekes a posteriori megállapítás, de semmi további következtetésre nem ad alapot. Magától értetődik, hogy ilyen párhuzamosság fennáll, ha — és ez a döntő — szerkezeti változások vagy más külső körülmények következtében ez a párhuzamosság fel nem bomlik.

Sajnálatos, hogy a gazdasági fejlődés és a szociális jólét távolról sem azonos fogalmak. A konjunktúraciklus gazdasági fejlődést jelent; nagyjából az a helyzet, hogy a fellendülés szakaszában nemcsak a termelő osztályoknak (ipari vállalkozók és munkások), hanem a társadalom minden rétegének kedvezőbb a helyzete, de elképzelhető olyan konjunkturális fellendülés is, amely egyes osztályokat egyáltalán nem részesít áldásaiban (pl. a tisztviselőket, mert nagy az állam adóssága); de ezért ez mégis konjunkturális fellendülés, amelynek visszahatásaival, tehát a válsággal és pangással is számolnunk kell.

Nem cáfolják meg fejtegetéseinket Anderson érvei sem, bár az ő felfogása, hogy a nemzeti jövedelem csupán a délkeleti mezőgazdasági országokban jellemző konjunktúratünet, mindenesetre közelebb jár a valósághoz. (V. ö. még a IX. fejezet 5—8. pontjaival.) Az idézett felfogásokra l. Varga I.: Jó vagy rossz-e a konjunktúra? (Közh. Szemle 1935. 746—775. ll.) és O. N. Anderson: Some theoretical aspects of the business cycle movements in the South-East European Agricultural Countries. Publ. of the Stat. Inst. for Ec. Research State University Sofia. 1936. 1. 5—21. ll.)

tozásai által előidézett új tünetmények konjunktúraérzékeny voltának felismerésére és lemérésére.

A tünettannban is bizonyos általánosításokra van szükség. Az egyes tünetek abból a szempontból is megvizsgálandók, hogy vajjon nem esetlegesek-e, vagyis hogy ciklikusan vannak-e meghatározva? Tehát a tünettann helyes felállításának is azon a módon kell történnie, mint a konjunktúraelmélet felépítésének. Sorra kell vennünk az egyes szférákat, ezeken belül az elmélet szempontjainak megfelelően ki kell választanunk és figyelemmel kísérnünk a legjellemzőbb gazdasági jelenségek ciklikus hullámzását (pl. a termelési szférában a vas- és széntermelést), de e mellett figyelemmel kell kísérnünk ezeknek a típusos jelenségeknek a normálistól eltérő alakulását, mert ez ad ösztönzést az elméletnek ezen eltérések okainak feltárására.

2. A tünettani kutatások eredménye a konjunktúraciklus lefolyásának vázlatos rajza, az ú. n. konjunktúravázlat (séma).⁶ Ez egyben a konjunktúrakutatás kiindulási pontja is, amely az elméleti szempontokból kiindulva felvesz egy vázlatot és a statisztika adatainak felhasználásával azt akarja csupán igazolni és tartalommal megtölteni. Természetesen ezen fáradozása közben a vázlat változásokat szenved, esetleg egy-két irányban teljesen új elemekkel bővül. Az előzetes vázlat felvétele tehát a konjunktúrakutatást munkájában legkevésbé sem akadályozza, ez semmiesetre sem felesleges teher, mely a tisztánlátás útjában áll és a munkaprogramm kiszélesítését gátolná. E mellett a konjunktúravázlat feltétlenül szükséges alapja a konjunktúrakutatásnak, mert nélküle a konjunktúrakutatás adathalmazát nem tudjuk értékelni és az elmélet szempontjából hasznosítani.

A konjunktúravázlat jelentőségét azonban nem szabad túlbecsülnünk. Mindig figyelembe kell vennünk azt, — amit a Harvard figyelmen kívül hagyott, — hogy a konjunktúravázlat nem szolgálhat prognózis, csak diagnózis céljaira. A konjunktúravázlat maga csupán a konjunktúralefolyás vázlatos rajzát adja, az okozati kapcsolatok itt teljesen mellőzve vannak. A jelenségek háttérében álló gazdasági erők nem láthatók, a konjunktúravázlatban foglalt tünetmények mind csupán okozatok, hatások. Ezekből a gazdasági élet ciklikus hullámzására, ugyanolyan erősségű és ugyanazon időközökkel bekövetkező változásaira következtetni nem lehet, a nélkül, hogy az okozatos erők működését meg nem állapítottuk volna. A matematikai képletek halmaza ezen nem segít. Véletlenül, avagy egészen rövid ideig adódhatik a valóságot fedő eredmény, előbb vagy utóbb azonban ez a módszer felmondja a szolgálatot.

Miből áll a konjunktúravázlat? Az elmélet kiválasztja és

⁶ *Altschul*: Wesen und Bedeutung eines Konjunkturschemas. Wirtschaftskurve. Bd. 5. 237—239. lapok. 1926.

az empiria adatokkal támasztja alá oly gazdasági jelenségek változásait, amelyek konjunktúraérzékenyek és amelyek alakulásából a konjunktúra felismerhető. Ezek a változások bizonyos jellegzetes helyzeteket alakítanak ki. Minél részletesebb és aprólékosabb az elemzés, annál több ilyen egymástól élesen elkülöníthető fázist ismerhetünk fel. Ezek a — konjunktúra fogalmának megfelelően — egyben a konjunktúra ritmusát is jelentik. Samuel Loyd tíz fázist látott, Juglar hármat, a Harvard öt fázist különböztet meg, a német konjunktúrakutató és Mitchell négyet, Spiethoff három főfázist (Wechselstage) és ezen belül öt fejlődési lépcsőfokot (Wechselstufen).⁷ Lényegében leghelyesebb három fázis megkülönböztetése: a fellendülésé, a válságé, és a pangásé.⁸

A konjunktúravázlat felállítása úgy történik, hogy a konjunktúra elméletileg helyesnek tartott és empirikusan igazolt tüneteit a fázisok sorrendjében tüntetjük fel.⁹

Eddig három ilyen konjunktúravázlatot ismerünk, mindhárom gyakorlati, empirikus konjunktúrakutatásnak képezi, ill. képezte alapját. Ezek a Harvard Economic Service, a berlini Institut für Konjunkturforschung és Spiethoff vázlatai.¹⁰

A Harvard-vázlat az amerikai közgazdaság utolsó 150 évi fejlődése alapján készült. Felállításánál vezető szempont: az értékpapír-, áru- és pénzpiac helyzetváltozásainak megfigyelése volt. Ebből a vázlatból kiindulva a Harvard-intézet a három piacnak megfelelő görbét szerkesztett és pedig a spekulációs görbét (A), az üzletmenet (business activity) görbét (B) és a pénzpiac görbét (C). Ezeknek segítségével azután a „sequence theory” alapján adta prognózisait, mindaddig, amíg az amerikai tőzsdei összeomlás be nem következett és nyilvánvalóvá nem tette a rendszer hibáit.

Spiethoff tisztán elméleti alapon állította fel vázlatát, elméleti alapja a tartós tőkejavak helyzete. Ennek megfelelően négy jelenséget figyel meg: 1. kamatláb, 2. tőzsdei árfolyamok,

⁷ Juglar a jegybank igénybevétele, Spiethoff a vasfogyasztás, Harvard a három piac, Wagemann a jószág és a pénzkörforgás alapján.

⁸ A válság fogalma igen zavaros. Lescure, Aftalion stb. a gazdasági élet fordulópontját értik alatta és ez a helyes álláspont. Bouniatian ezzel szemben organikus zavart. Spiethoff megkülönböztető jegyei t. i. a hitelösszeomlás és a fizetési nehézségek nem célravezetőek, mert amint látni fogjuk, — ezek minden fellendülés letörésének kísérői, tehát nem áll Spiethoff azon tétele, hogy ezek csak esetlegesen lépnek fel. Leghelyesebb Mitchell álláspontját elfogadni, aki nem válságról beszél, minthogy az elnevezéshez mindig bizonyos „viharszerűség, pánikhangulat” fűződik, hanem egyszerűen visszahatásról.

⁹ Az egyes tünetek már maguk is eredők, az egyes összetevők kiválasztása már technikai kérdés.

¹⁰ Még a lengyel konjunktúrakutató intézet és a cseh nemzeti bank is ad vázlatot, de főképpen német nyomokon. (V. ö. Sinz, Josef: Die Konjunkturforschung in Ungarn. Ungarische Jahrbücher Band IX. 1929. 1—24. ll.)

3. vasellátás, 4. tőkebefektetések alakulását. A *Spiethoff*-féle konjunktúraséma a hamburgi Wirtschaftsdienszt konjunktúra-hírszolgálatának képezte alapját az 1926/29. években, amikor *Spiethoff* mellett annak szerkesztésében Kurt *Singer* vett részt.

A berlini konjunktúrakutató intézet vázlatok a három közül a legtekintélyesebb. A német intézet belátta, hogy Harvard sémáit nem veheti át egyszerűen a német viszonyokra. E mellett a Harvard-vázlatot szűknek találta, mely jelentős kiépítésre szorult. Ezt a kiépítést *Wageman* két irányban hajtotta végre: vertikálisan t. i. ugyanazokat a piacokat nézte, mint a Harvard, csupán a tömegviszonylatok különbözőségét is figyelembe vette, másfelől horizontálisan is kiépítette a vázlatot, t. i. különböztet árukörforgás és pénzkörforgás között, mely utóbbi nemcsak a pénztőke, hanem a jövedelmek folyamát is felöleli.

A konjunktúravázlat szerkesztésénél a gazdaságtörténet tapasztalatai, a válságtörténet tanulságai is szerephez jutnak. A vázlatok mindegyike ugyanis az utolsó 100—150 év gazdálkodásának a konjunktúratünetmény szemszögéből nézett beható elemzése alapján készült, tehát mennyiségi és nem csupán institucionális gazdaságtörténeti kutatás alapján. Nyilvánvaló ebből, hogy csak ott van jogosultsága konjunktúravázlatnak és még ez a jogosultság ott is korlátozott, ahol a gazdasági élet fejlődése nem mutat erős töréseket, pl. Angliában, Németországban vagy Amerikában, mely utóbbiban a ciklus még leginkább megőrizte endogén jellegét.¹¹

A konjunktúravázlatok a konjunktúraciklus jellemző lefolyásáról oly áttekintést nyújtanak, amelyek alapján a konjunktúrakutatás részletei könnyen megérthetővé és felhasználhatókká válnak. A veszély csupán az, hogy ezek a vázlatok nemcsak az egyes fázisok tüneteit, illetve a tünetek bizonyos csoportosítását értelmezik, hanem e tünetmények egymásutánját, reakciós mozgásait az ú. n. lag-eket is meghatározzák és ennyiből úgy látszik, mintha prognosztikus jelentőségük is volna. Ez a reakciós

¹¹ Az alábbiakban az eddigi konjunktúraciklusok éveit adjuk és megjelöljük azon termelési ágat is, amelyek a fellendülés során különösen előtérben álltak. Az első év mindig a fellendülés kezdetét, az utolsó év a válság évét jelzi:

1822—25: gyárak, bányák, vaskohók, csatornák.

1830—36: vasút, csatornák, szénbányák.

1840—47: még mindig vasút, e mellett textilipar.

1852—57: megindítója: új aranyleletek, gőzhajó és telegráfia.

1861—64: vasút, vas- és acélipar, lakásépítés Franciaországban.

1867—73: Ismét vasútépítés, de már Németországban és az U. S. A.-ban. Bessemer-acél feltalálása. E periódus lezárása az 1873-ik évi bécsi és new-yorki válság. A depresszió 1895-ig tartott.

1895—99: Elektricitás.

1903—07: Vas- és acélipar.

1925—29: Lakásépítés, automobilipar, elektromosipar, tartós fogyasztási javak termelése.

mozgás azonban nemcsak a konjunktúraciklustól, hanem a ciklusos és aciklusos jelenségek hosszú sorától függ. Más gazdasági szerkezet, vagy más politikai adottságok mellett más, pl. az árreakció, vagy az ár-tömeg-reakció. Ennek tulajdonítható, hogy a konjunktúrakutató intézetek kénytelenek voltak ezektől a vázlatoktól eltérni és statisztikai képességüknek, valamint gyakorlati gazdasági érzéküknek megfelelően értelmezni a való élet tüneményeit. Ha ugyanis nem is minden konjunktúrakutató intézet állított fel ilyen vázlatot, nyilvánvaló, hogy valami ilyen elképzelés a konjunktúralefolyás külső képéről munkálataiban előtte lebegett. A fentemlített körülménnyel együttjárt az is, hogy a konjunktúrakutatás szervei mindinkább eltávolodtak az eleinte kitűzött céltól, a prognózistól, mely merev és kötött reakciók esetén válhatott volna csak be, és csupán a helyes diagnózis céljait szolgálják. A konjunktúrakutató intézetek gazdaságstatisztikai szervek, amelyek azonban nem primár statisztikák gyűjtésével foglalkoznak, hanem a primár statisztikai adatoknak a konjunktúraciklus szemszögéből nézett feldolgozásával, értelmezésével. Ezáltal természetesen munkájuk csupán a multat öleli fel, de bizonyos irányzatok megjelölésével a jövőbe is mutat.

3. A konjunktúra tünetei, amint láttuk, helyenként és időnként változnak. Amint megváltozik a gazdasági szerkezet, megváltozik a konjunktúra tünete is. Legjobb példa erre az orosz közgazdaság, ahol pl. a kiskereskedelmi árak többeztmondó tünetei a konjunktúrának, lévén a kiskereskedelem magánkézben, mint a kamatláb.¹² Mások a tünetek ipari és ismét mások egy mezőgazdasági államban. Mindez azt bizonyítja, hogy Magyarország számára egyik fentismertetett vázlat sem vehető át változtatlanul. Egyáltalán kétséges, hogy pl. a vasfogyasztás lehet-e konjunktúratünet egy mezőgazdasági államban. Az is kérdéses, hogy Magyarországon nincsenek-e az agrárgazdálkodásnak jelentős naturálgazdasági jellegű történeti maradványai, vajjon tényleg reagál-e valamennyi piac és a gazdasági élet minden ága a konjunktúrahullámmásra? Mindezek olyan problémák, amelyek kívánatosná teszik egy magyar szempontból nézett önálló konjunktúratünettan kiképzését és konjunktúravázlat felállítását. Az első feladatot a Magyar Gazdaságkutató Intézet már megoldotta. A konjunktúravázlat felállítása ma még nem megoldható feladat, ehhez a tapasztalati anyag túlkevése. A magyar gazdasági fejlődésnek három korszaka, a háborúelőtti, a háborús és a háború utáni gazdasági fejlődés alapvető különbségeket mutat. Az első kettőről semmiféle feldolgozott adat nem áll rendelkezésünkre, bár nagyon valószínű, hogy jelenlegi

¹² Kondratieff, N. D. und M. W. Ignatieff: Die Konjunkturforschung in Sowjetrußland. (Magazin der Wirtschaft. 1926. Bd. II. 1631—1635. I.)

A berlini „Institut für Konjunkturforschung“ vázlata.

Pénzoldal.

1. Pangás.

1. Piacok: Az áruk ára alig változik, de inkább csökken. Az értékpapírfolyamok emelkednek, a fixkamatozásúak emelkedése megelőzi az osztalékpapirokét. A pénzpiac lanyha.
2. Jövedelem: Vállalkozói és munkajövedelem a mélyponton van.

Áruoldal.

1. Termelés: A jószágtermelés a mélyponton van, a termelési javak helyzete kedvezőtlenebb.
2. Külkereskedelem: A behozatal pang, a kivitel erősen emelkedik.

Pénzoldal.

2. Fellendülés.

1. Piacok: Az árak emelkednek, az értékpapírpiacra hausse van, mely a periódus végén lanyhul. A kamattételek emelkedése csak később következik be.
2. Jövedelem: A vállalkozói jövedelem emelkedik. A munkabér emelkedése lassan nyomon követi. A rugalmas kiadások lassan nőni kezdenek.

Áruoldal.

1. A termelés az egész vonalon emelkedik.
2. Külkereskedelem: A behozatal nő, a kivitel némi ingadozással az elért magasságban marad.

Pénzoldal.

3. Feszültség.

1. Piacok: A pénzpiac szilárd. Hitelezési és hitelezési nehézségek vannak. Az értékpapírfolyamok esnek. Az áruk ára lassan lemorzsolódik. Az árviszonylatok eltolódnak.
2. Jövedelem: A vállalkozói nyereség emelkedése megáll, majd értékében vissza is megy.

Áruoldal.

1. Termelés: A termelés növekedése megáll. A termelt termelési eszközök előállítására süllyed, míg a fogyasztási javak termelése emelkedik.
2. Külkereskedelem: A behozatal emelkedése megáll. A kivitel ingadozik.

Pénzoldal.

4. Válság.

1. Piacok: Az árak esnek. Az értéktőzsdén baisse van. Hitelösszeomlás. A pénzpiac feszült.
2. Jövedelem: Minden termelési ág jövedelme összezsugorodik.

Áruoldal.

1. Termelés: A termelési javak és ezzel a fogyasztási javak termelése is csökken.
2. Külkereskedelem: Mind a behozatal, mind a kivitel visszaesik.

A Harvard vázlata.

1. fázis. Pangás. (Depression.)

- a) Az értékpapírfolyamok emelkednek, a spekulációs tevékenység élénkebbé válik.
- b) Az áruk ára tovább esik. Az üzleti tevékenység lanyha.
- c) A kamattételek esnek. A banktartalékok emelkednek.

2. fázis. Lassú javulás. (Recovery.)

- a) Az értékpapírspekuláció igen élénk.
- b) Az üzleti tevékenység nő. Lassú áremelkedés.
- c) A kamattételek kezdenek emelkedni.

3. fázis. Fellendülés. (Business prosperity.)

- a) Az értékpapírhausse elcsendesül.
- b) Az üzleti tevékenység és az árak tovább emelkednek.
- c) A kamattételek is emelkednek. A banktartalékok csökkennek.

4. fázis. Hiteltúlfeszítés. (Financial strain.)

- a) Az értékpapírárak esnek. A spekuláció gyengül.
- b) A forgalom és az árak emelkedése megáll.
- c) A kamattételek magasak és szilárdak. A bankok helyzete túlfeszített.

5. fázis. Válság. (Industrial crisis.)

- a) Az értékpapírfolyamok a mélypontot érik el és a spekulációs piacokon pánik tör ki.
- b) Az árukészleteket liquidálják, az árak esnek, az üzleti tevékenység csökken.
- c) A kamattételek igen magasak. A banktartalékok úgyszólván kimerültek. A válság kítör.

Spiethoff vázlata.

Süllyedés. (Niedergang.)

Tőkebefektetés, vasfogyasztás, vastermelés és kölcsönkamat süllyed.

Az emelkedés kezdetét veszi. (Erster Anstieg.)

A vastermelés, vasfogyasztás és tőkebefektetés süllyedése megáll. Kezdődő lassú felemelkedés.

Az emelkedés folytatódik. (Zweiter Anstieg.)
A tőkebefektetés különösen részvényekben jelentősen emelkedik. A vasfogyasztás eléri a korábbi fellendülési csúcspont maximumát.

A fellendülés eléri csúcspontját. (Hochschwung.)

Emelkedő tőkekamat, a vasfogyasztás nagymértékű emelkedése.

Tőkehiány. (Kapitalmangel.)

Nehézségek a tőke megszerzésénél, a tőkebefektetések csökkennek, magas kamat, a részvényárfolyamok esnek, a lakásépítkezés csökken, a vasfogyasztás kisebbedik.

Válság.

Hitelösszeomlás, a fizetési kötelezettségek nagyarányú nemteljesítése.

helyzetünkre az akkori viszonyokból vajmi kevés következtetés vonható le. A legújabb idők fejlődésében a szerkezeti és konjunkturális fejlődés elválasztása egyelőre nagy nehézségekbe ütközik. Különben is Magyarországnak, amióta gazdasági élete a jelenlegi keretek között folyik, úgyszólván alig volt még normális konjunktúraéve. Az utóbbi évek gazdasági fejlődése ugyan tapasztalatainkat gazdagította, de távolról sem alkalmas arra, hogy a magyarországi konjunktúraciklus lefolyásáról ebből a fejlődésből egy jellegzetes, tehát általánosabb érvényű képet nyerjünk. Tünettani szempontból fel nem becsülhető értékű az a munka, amit a Magyar Gazdaságkutató Intézet 1929 óta e téren végez. Az intézet sokszor úttörő munkái és közleményei évek múltán a tudományos kiaknázhatásnak bő forrásai lesznek.

Mitchell állapítja meg, hogy a konjunktúrakutatásnak három útja van. Az elmélet, a gazdaságtörténet és az empirikus statisztikai kutatás. Magyarországon a két utóbbi közül csupán az empirikus statisztikai kutatás feladata nyert megoldást. Ez a munka azonban igazán eredményes csak akkor lesz, ha a gazdaságtörténeti kutatás alá fogja támasztani. Különösen érzékeny hiánya a magyar közgazdasági tudománynak, hogy a magyar kapitalizmus történeti fejlődése a modern konjunktúrakutatás módszereivel és eszközeivel még nincs megírva. Ennek a feladatnak megoldása nem csekély jelentőséggel bírna egy magyar szempontból nézett tünettan kiképzésénél.

4. A konjunktúrakutató intézetek és munkásságuk.

(A konjunktúraalakulás egyéb statisztikai forrásai.)

Magyarország:

A) *Magyar Gazdaságkutató Intézet.* (Alapított 1928-ban, vezetője dr. Varga István.)

Kiadványai: a) A Magyar Gazdaságkutató Intézet Gazdasági Helyzetjelentése. (Megjelenik negyedévenként, eddig 32 szám jelent meg. Magyar nyelven — német összefoglalással és táblafejekkel — tájékoztat a világgazdasági helyzetről és külön fejezetekben a magyar pénz- és tőkepiac, áralakulás, hitelbiztonság, külkereskedelem, államháztartás, mezőgazdaság és ipari termelés alakulásáról.)

b) Különkiadványok. (Gazdaságstatisztikai anyaggal.)

B) Magyar Gazdaságstatisztikai és Konjunktúrakutató Bizottság. (A Központi Statisztikai Hivatal kebelében alakult 1928-ban. Közleményeiből 2 kötet jelent meg. 1931 óta mint a Statisztikai Hivatal egyik osztálya működik Sípos Sándor vezetésével. Önálló kiadványai nincsenek. A Magyar Statisztikai Szemlében havonta összefoglaló helyzetjelentést és gazdasági jelzőtáblát tesz közzé.)

C) A magyar konjunktúraalakulásról nyújtanak még tájékoztatást: 1. G. Kemény—J. Vágó (és 1934 óta M. Mitnitzky): Die Volkswirtschaft Ungarns. (Megjelenik minden év februárjában.) (A Pester Lloyd közgazdasági szerkesztőinek évkönyve kitűnő képet nyújt a magyar gazdasági élet fejlődéséről.) — 2. G. Gratz—G. Bokor (Hgb): Ungarisches Wirtschaftsjahrbuch. I—XII. Jg. 1924—1936. Megjelenik minden év októberében; kitűnő szakemberek közreműködésével. — 3. Financial Position of Hungary. Quarterly Report by Mr. Royall Tyler, Representative in Hungary of the Financial Committee. (Megjelenik negyedévenként — eddig 20 jelentés — a Népszövetség kiadásában.) — 4. V. ö. még Pénzügyi Központ, Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Magyar Általános Hitelbank, Angol-Magyar Bank stb. gazdasági helyzetjelentéseivel, Ádám L.: Konjunktúrabarométerével.

Anglia:

A) *London and Cambridge Economic Service*. (A London School of Economics és az Economic Department of University of Cambridge közös szerve. Vezetője Prof. A. L. Bowley.)

Kiadványai: 1. Monthly Bulletin. (Megjelenik minden hó 23-án angol és amerikai helyzetjelentéssel. Negyedévenként mint Special Quarterly Issue összefoglaló képet hoz. 1936-ban lépett XIV. évfolyamába.)

2. Supplement. (Minden hó 7-én. Kiegészítőleg közöl angol, azonkívül francia, német, olasz és belga helyzetjelentést.)

3. Special memorandum. Eddig megjelent 41.

B) Jó tájékozódást nyújtanak még a Midland Bank, Lloyds Bank, Westminster Bank, Barclays Bank, J. Henry Schröder & Co. stb. gazdasági helyzetjelentései.

Ausztria:

Österreichisches Institut für Konjunkturforschung. (Székhelye Wien. Vezetője Prof. O. Morgenstern.)

Kiadványai: a) Monatsberichte. (Megjelenik minden hó 26-án. 1936-ban lépett 10. évfolyamába.) b) Beiträge zur Konjunkturforschung.

Belgium:

Institut des Sciences Économiques. (Université Catholique de Louvain, École des Sciences Politiques et Sociales. Vezetője Prof. M. L. Dupriez.)

Kiadványa: Bulletin Trimestriel. (Megjelenik francia nyelven, Belgium és Luxemburg gazdasági helyzetéről tájékoztat. 1936-ban lépett VII. évfolyamába.)

Bulgária:

The Statistical Institute for Economic Research. (State University of Sofia. Vezetője Prof. O. Anderson.) 1935 óta jelenik meg negyedévi kiadványa angol és bolgár nyelven. (Főleg egyéni tanulmányokat közöl.)

Canada:

A) *Departement of Political Economy kutatóintézete* a Mac Master Universitytn. (Hamilton, Ontario. Vezetője H. Mitchell.)

B) Jól tájékoztat a Canadian Bank of Commerce jelentése.

Csehszlovákia:

Konjunktúrakutatóintézete nincs. Pótolja a Cseh Nemzeti Bank közgazdasági osztályának havi jelentése: *Bulletin Mensuel.* (Megjelenik francia, angol és német nyelvű szöveggel.)

Egyesült Államok:

A) *Harvard Economic Society* (Azelőtt Harvard University Committee on Economic Research. Alapított 1919-ben. Vezetői: Ch. J. Bullock, J. B. Hubbard, W. L. Crum, Dorothy Wescott, Ruth W. Dunham.) A konjunktúrakutatás első tudományos szerve. Módszerei — amelyek jórészt az alapító W. M. Personstól — erednek, az egész világon átvételre találtak.

Kiadványai: a) *The Review of Economic Statistics.* (Megjelenik negyedévenként 1919 óta. 1936-ban lépett 16. évfolyamába. Gazdasági helyzetjelentéseken kívül — amelyek még mindig ragaszkodnak a háromgörbéjű barométerekhez — elméleti és statisztikai tanulmányokat is közöl.)

b) *Weekly Letters.* (Megjelent 1922-től 1931-ig.)

c) *Monthly Supplement.* (Megjelenik 1932-től.)

B) *National Bureau of Economic Research.* (Székhelye New York, alapítási éve 1920. Vezetője W. C. Mitchell.) (Az intézet célja inkább nagyszabású tudományos és statisztikai elmélyedést kívánó kérdések megvilágítása és nem gazdasági helyzetjelentés. E célt szolgálják a rövidebb, rendszertelenül megjelenő a) *Bulletin*-ek, és b) *Publications.*)

C) Az egyes gazdasági ágak konjunktúráját kutató számtalan intézet közül felemlíthetők: 1. *Food Research Institute.* (Stanford University, California. Alapított 1921-ben. Vezetői: C. D. Alsberg, J. S. Davis, A. E. Taylor, M. Bennett és H. Working.) A mezőgazdasági piackutatás egyik legjelentékenyebb szerve. Kiadványai: a) *Wheat Studies* (évenként tízszer); b) *Grain Economic Series*; c) *Fats and oil studies.*

2. *Bureau of Business Research.* (University of Pittsburgh. Vezetője R. J. Watkins.) Az amerikai nehézipar konjunktúraalakulásáról nyújt jó képet. Kiadványai: *Pittsburgh Business*

Review. A monthly summary of business and economic conditions in the Pittsburgh District. 1936-ban lépett 6. évfolyamába.

D) Jó tájékozódást nyújtanak még Federal Reserve Bulletin, New York Stock Exchange Bulletin, The National City Bank of New York jelentése stb.

Esztország:

The Institute of Economic Research. (Tallin. Alapított 1934-ben, vezetője M. A. Pullerits.) Kiadványai: a) Weekly Bulletin. (Esztl nyelven, angol tábla-fejekkel), b) Monthly Review. (Esztl nyelven angol kivonattal.)

Franciaország:

A) *L'Institut scientifique des recherches économiques et sociales.* (Alapított 1934-ben, elnöke Ch. Rist.)

B) *L'Institut de Statistique de l'Université de Paris.* (Vezetője M. Huber. Kiadványa: Indices du mouvement des affaires en France et en Divers Pays. (Negyedévenként jelenik meg.)

C) Jól tájékoztatnak a Comité des Forges, Banque Nationale Pour le Commerce et l'Industrie stb. jelentései.

Hollandia:

A) *Nederlandsch Economisch Institut.* (Vezetője Valk, székhelye Rotterdam.)

B) Jól tájékoztatnak az Amsterdamsche Bank, Rotterdamsche Bankvereinigung, Pierson & Co. stb. jelentései.

C) Holland-Indiáról tájékoztat The Netherlands Indies. A Review of the Country, its Economic and Commerce. (Issued by the Department of Economic Affairs. Batavia (Java). Angol nyelven. 1936-ban lépett III. évfolyamába.)

Japán:

Mitsubishi Economic Research Bureau. Tokyo. (A második legnagyobb japán ipari konszern tudományos szerve.) Kiadványa: Monthly Circular. Analytical and Statistical Survey of Economic Conditions of Japan. (Megjelenik havonta, eddig több mint 150 szám jelent meg.)

Jugoszlávia:

A Jugoszláv Nemzeti Bank közgazdasági osztályának helyzetjelentése (Bulletin Trimestriel) nyújt tájékozódást. (Francia és angol szövegű.)

Lengyelország:

Polish Institute for Economic Research. (Vezetője Prof. E. Lipinski.) Kiadványai: a) *Monthly Statistical Tables.* (Csak számok.)

b) Konjunktura Gospodarcza. (Negyedévenként, angol öszszefoglalásokkal. 1936-ban lépett 6. évfolyamába.)

c) Prace Instytutu Badania Konjunktur Gospodarczych i len. (Megjelenik negyedévenként, francia kivonattal. A gazdasági fejlődéssel kapcsolatos értekezéseket tartalmaz.)

d) Sprawozdania i Pryczynski Nankowe. (Lengyel nyelvű monográfiák, eddig megjelent 15 szám.)

Németország:

A) Institut für Konjunkturforschung. (Berlin. Alapított 1925-ben. Az európai konjunktúrakutatás vezető szerve. Vezetője Prof. E. Wagemann.)

Kiadványai: a) Wochenbericht des Instituts für Konjunkturforschung. (I—IX. Jg. Aktuális gazdaságpolitikai és a konjunkturális helyzetet ismertető rövid cikkeket tartalmaz a legújabb számadatok felhasználásával, ezenkívül számsorokat.)

b) Vierteljahrshefte zur Konjunkturforschung. Teil A und Teil B. I.—XI. Jg. (A 10. Jg. óta — Neue Folge — a Teil A könyvalakban jelenik meg és általános gazdasági helyzetjelentésen kívül egyes részletkérdésekkel tanulmányszerűen foglalkozik és úgyszólván teljes bibliográfiát nyújt a megjelent újabb könyvekről és cikkekről. Teil B az egyes gazdasági ágak és a külföld gazdasági fejlődését szemlélteti és számadatokat közöl.)

c) Vierteljahrshefte zur Konjunkturforschung Ergänzungshefte. (Gazdaságstatisztikai és elméleti tanulmányok.)

d) Vierteljahrshefte zur Konjunkturforschung. Sonderhefte. (Önálló tanulmányok a konjunktúrakutatás, konjunktúraelmélet és a gazdaságtudomány quantitative tárgyalható kérdései köréből.)

B) 1. *Frankfurter Gesellschaft f. Konjunkturforschung.* (Alapított 1922-ben, vezetője 1933-ig E. Altschul. Inkább tudományos elmélyedést igénylő gazdaságelméleti és statisztikai problémákkal foglalkozik, mint helyzetjelentéssel.) (Elméleti és matematikai-statisztikai tanulmányokat ad ki.)

2. *Institut f. Weltwirtschaft und Seeverkehr an der Universität Kiel. Abteilung für statistische Weltwirtschaftskunde und internationale Konjunkturforschung.* (Alapított 1926-ban. Inkább tudományos szerv. Közleményei a Weltwirtschaftliches Archiv-ban jelennek meg.)

C) 1. *Abteilung „Westen“ (Essen) des Instituts f. Konjunkturforschung.* (Vezetője W. Däbritz. Kiadványa: Konjunkturberichte. 1936-ban lépett VIII. évfolyamába.)

2. *Institut für Wirtschaftsbeobachtung der deutschen Fertigware* an der Hindenburghochschule in Nürnberg. (Vezetői Prof. W. Vershofen és E. Schäfer. Kiadványuk: Die deutsche Fertigware. 1936-ban lépett 8. évfolyamába.)

3. *Forschungsstelle für den Handel*. (Handelshochschule Berlin. Alapítatott 1928-ban. Kiadványa: Mitteilungen. 1936-ban 6. évfolyamába lépett.)

4. *Währungsinstitut an der Handelshochschule Berlin*. (Alapítatott 1932-ben. Kiadványa: Währung und Wirtschaft.)

5. *Institut für landwirtschaftliche Marktforschung*. (Berlin. Alapítatott 1929-ben. Vezetője Prof. Brandt. Lapja Blätter f. landw. Marktforschung. A kitűnő intézet 1933-ban megszűnt.)

6. *Reichsforschungsstelle für landwirtschaftliches Marktwesen*. (Berlin. Alapítatott 1929-ben. Vezetője Fr. Baade. 1933-ban beleolvadt az Institut f. Konjunkturforschung-ba.)

D) Jól tájékoztatnak még a Reichskreditgesellschaft, Deutsche Bank und Diskonto Gesellschaft, Commerz und Privatbank, Berliner Handelsgesellschaft, I. G. Farbenindustrie stb. gazdasági helyzetjelentései.

Olaszország:

A) *Istituto di Statistica della R. Università di Roma*. (Vezető Prof. C. Gini.) Kiadványai: La Vita Economia Italiana. Indici del Movimento Economico d'Italia. (Megjelenik negyedévenként, 1936-ban lépett XI. évfolyamába.)

B) *Barometro Economico Italiano*. (Rivista mensile a cura della Agenzia di Informazioni per la Stampa „Alessandro Volta“. Organo ufficiale per le comunicazione scientifiche della Scuola di Statistica della R. Università di Firenze. Vezetője G. Colombo. 1936-ban lépett 9. évfolyamába.)

Oroszország:

Institut des Recherches Économiques. (Moszkva. Alapítatott 1925-ben.)

Románia:

A) *Institutul Românesc de conjunktură*. (Székhelye Bukarest. Alapítatott 1933-ban. Vezetője D. Perietereanu.) Kiadványa Bulletin Trimestriel. Az intézet 1936-ban megszűnt.

B) Jól tájékoztat még a Román Nemzeti Bank közgazdasági osztályának jelentése: Bulletin d'information et de documentation. (Francia nyelven.)

Spanyolország:

Institut d'investigations économiques. Barcelona.

Svájc:

A) *Kommission für Konjunkturbeobachtung* der Eidgenössischen Volkswirtschaftsdepartement. (A gazdasági minisztérium szerve.) Periodikus közleményeit a „Volkswirtschaft“ című lapban teszi közzé.

B) Jól tájékoztatnak a Schweizerischer Bankverein és a Schweizerische Kreditanstalt gazdasági helyzetjelentései.

Svédország:

A nagy bankok jelentései nyújtanak tájékozódást, még pedig a a) Skandinaviska Kreditaktiebolaget negyedévi jelentése (megjelenik 1920 óta) és b) a Svenska Handelsbanken folyóirata (Index). (1936-ban lépett XI. évfolyamába.)

Nemzetközi szervek:

A) *Financial Section and Economic Intelligence Service* of the League of Nations. (Vezeti A. Loveday.)

Kiadványai: 1. *World Economic Survey*. Megjelenik 1931 óta minden év őszén, az első kötet B. Ohlin, a többiek Condliffe szerkesztésében. Kitűnő tájékozódást nyújt a világgazdasági helyzet alakulásáról.

2. *Monthly Bulletin*. (Csak számadatok.)
3. *Statistical Year Book*.
4. *World Production and Prices*.
5. *Review of World Trade*.
6. *Balances of Payment*.
7. *Currencies and Commercial Banks*.

B) Részletkérdésekben tájékoztatnak az *International Labour Office* (Genf) és a *L'institut International d'Agriculture* (Roma) kiadványai.

C) Ügyszólván hiánytalan számszerű — szöveg nélküli — tájékozódást nyújt valamennyi állam gazdasági fejlődéséről a *Recueil de Statistique de l'Institut International du Commerce Bruxelles*. (1936-ban lépett 15. évfolyamába.)

Források: 1. A konjunktúrakutató intézetek egy részének adatait közli: *Répertoire International des Institutions Statistiques*. (Office Permanent de l'Institut International de Statistique. La Haye. 1934. 108. l.) Ugyanitt megtalálhatók a primär statisztikák forrásai valamennyi országban. — V. ö. még *R. Wagenführ: Forschungsstätten der Wirtschafts- und Sozialwissenschaften im deutschen Sprachgebiet*. Nürnberg, 1930.

Irodalom: A tünettan módszertani problémáihoz szólnak hozzá: E. Altschul: *Die Bedeutung der Konjunkturforschung für die Praxis*. (Magazin der Wirtschaft, Bd. 6. 11—14. ll.) és *Grenzen der statistischen Konjunkturforschung*. (Wirtschaftskurve, Bd. 7. 286—288. ll.) — *Einführung in die Konjunkturbeobachtung*. (Merkbl. d. Frankf. Ges. f. Konjunkturforschung 1. Frankfurt, 1926.) — *Konjunkturforschung*. (Die Bank, 1926. 298—300. ll.) — *Fr. A. Hayek: Die Bedeutung der Konjunkturforschung für das Wirtschaftsleben*. (D. öst. Volksw. Bd. 19. 16—19. ll.) — *P. Mombert: Konjunkturbeobachtung und Konjunkturpolitik*. (Grundriß der Betriebsw. lehre.

Leipzig, 1927. 202—243. ll.) — *I. Mühlenfeld*: Die Konjunkturstatistik als Teil der Wirtschaftsstatistik. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 70. 159—161. ll. 1926.) — *H. Peter*: Über die Grundlagen statistischer Forschungsmethoden. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 81. 1—41. ll. 1932.) — *C. Snyder*: Business Cycles and business measurement. Studies in quantitative economics. New York, 1927. — *E. Wagemann*: Kreislauf und Konjunktur der Wirtschaft. Leipzig, 1927. és Zum Problem der Konjunkturphasen. (Deutsche Wirtschaftszeitung, 23. Jg. 377—380. 1926.) — V. ö. még: *Fr. Aeroboe*: Die Bedeutung der Konjunkturforschung für die Landwirtschaft. („Agrarpolitik“ c. munkájában. Berlin, 1928.) — V. ö. még: *Serbán Iván*: A konjunktúrakutatás gyakorlati jelentősége a mezőgazdaság szempontjából. (Tanulmányok a konjunktúrakutatásról. Budapest, 1928. 124—139. ll. Közg. Könyvtár, VI. kötet.) — *Sipos S.*: A konjunktúrakutatás eredményeinek hasznosítása a mezőgazdaságban. Budapest, 1930. (Különlenyomat a Magyar Gazdák Szemléjéből.) — *Bene Lajos*: A gyár-
ipari statisztika a konjunktúrakutatás szolgálatában. (M. Stat. Szemle, 6. évf. 66—72. ll. 1928.)

A konjunktúrávázlathoz: Általános bevezetésül *E. Altschul*: Wesen und Bedeutung eines Konjunkturschemas. (Die Wirtschaftskurve, Bd. 5. 237—239. ll. 1926.) — A Harvard-sémához: *W. M. Persons*: Construction of a business barometer. Based upon annual data. (Am. Ec. Rev. 1916. 739—769. ll.) — *W. M. Persons*: Indices of General Business Conditions. (Rev. of Ec. Stat. Vol. 1. Cambridge, Mass. 1919.) — *W. M. Persons*: Statistics and Economic Theory. (Rev. of Ec. Stat. Vol. VII. 1925. 179. és köv. ll.) Itt adja a programot. — *F. Y. Presley*: The Economic Cycle. Cambridge, Mass., 1925. A Harvard-iskola tanításainak jó összefoglalását adja. — *C. I. Bullock*, *W. M. Persons* and *W. L. Crum*: The construction and interpretation of the Harvard index of business conditions. (Rev. of Ec. Stat. Vol. 9. 74—92. ll. 1927.) — *C. I. Bullock* and *W. L. Crum*: The Harvard Index of Economic Conditions: interpretations and performance. 1919—1931. (The Rev. of Ec. Stat. Vol. 14. 132—148. ll. 1932.) A Harvard-indexen időközben eszközölt változtatások elméleti magyarázata. — Kritikailag szólnak hozzá a Harvard sémához: *E. Altschul*: Das „Harvard-Barometer“ und die Konjunkturbeobachtung in Deutschland. (Die Wirtschaftskurve, Bd. 5. 349—353. ll. 1926.) — *R. Gater*: Die Konjunkturprognose des Harvard Instituts. Eine Kritik ihrer Methoden und ihrer Ergebnisse. Zürich, 1931. — *C. Krämer*: Die Wirtschaftsbeurteilung des Harvard Committee. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 70. 239—250. ll. 1926.) — *H. Stähle*: Das Beobachtungsverfahren der wirtschaftlichen Wechsellagen des Harvard University Committee of Economic Research. (Schm. Jb. Jg. 52. 61—110. ll. 1928.) — *E. Wagemann*: Deutsche und amerikanische Konjunkturforschung. Bemerkungen zum Harvard Barometer. (Deutsche Wirtschaftszeitung, 23. Jg. 281—284. ll. 1926.) — A Spiethoff sémához: *A. Spiethoff*: Krisen. (Hwb. der Staatsw. IV. Aufl. Bd. VI.) és Die Beobachtung der wirtschaftlichen Wechsellagen. (Wirtschaftsdienst, Bd. 11. 3—7. ll. 1926.) — *K. Singer*: Bemerkungen zur Konjunkturforschung. (Wirtschaftsdienst, Bd. 11. 1926. 875—879. ll., 1271—1279. ll. és 1516—1517. ll.) Ugyanott *K. Singer* élénk vitája *A. Löwe*-vel. —

A berlini Institut f. Konjunkturforschung sémájához: E. Wagemann: Konjunkturlehre. Berlin, 1928. — Kritikailag szól hozzá H. Kuschmann: Die Untersuchungen des Berliner Instituts f. Konjunkturforschung. Darstellung und Kritik. Jena, 1933. Spiethoff tanítványa. — *A Babson barometerhez:* R. W. Babson: Business barometers used in the management of business and investment of money. A textbook on applied economics for merchants, bankers and investors. New York, 1925. — G. Clausing: R. W. Babsons Beobachtungsverfahren der wirtschaftlichen Wechsellagen. (Schm. Jb. Jg. 52. 101—120. ll. 1924.) — V. ö. még W. Frank: Das Bild des Konjunkturverlaufs in der volkswirtschaftlichen Literatur. Bielefeld, 1928. Diss.

A konjunktúrahullámzások alakulására és tartamára nézve: A. F. Burns: The duration of business cycle. (Qu. J. E. Vol. 42. 726—733. ll. 1928.) — J. M. Clark: Business cycles; the problem of diagnosis. (Journ. of the Am. Stat. Ass. Nr. 177. A. 1932 March, 212—217. ll.) — St. Heard and A. F. Beede: Timing of Recovery from Major Depressions. (The Rev. of Ec. Stat. Vol. 15. 192—200. ll. 1933.) — F. C. Mills: The behavior of prices. New York, 1927. és An hypothesis concerning the duration of business cycles. (Journ. of the Am. Stat. Ass. Vol. 21. 447—457. ll.) — A. Ross Eckler: A measure of severity of depressions. (The Rev. of Ec. Stat. Vol. 15. 75. és köv. ll. 1933.) — O. M. W. Sprague: Major and minor trade fluctuations. (Journ. of the Royal Stat. Society Vol. 94. 540—563. ll. 1931.) Hozzászólásokkal.

Egyes tüneti sorok konjunktúraérzékenységre nézve: G. H. Hull: Industrial depressions or iron the barometer of trade. New York, 1926. — H. B. Vanderblue and W. L. Crum: The iron industry in prosperity and depression. Chicago, 1927. — J. Marschak: Die rebellische Konjunkturkurve. (Magazin d. Wirtschaft, Bd. 3. 390—394. ll. 1927.) — O. Morgenstern: Die Preise im Konjunkturzyklus. (D. öst. Volksw. Bd. 23. 1358—1361. ll. 1931.) — G. Tintner: Prices in the trade cycle. London, 1935. Igen széleskörű statisztikai és ábranyaggal. — W. Woytinsky: Der Beschäftigungsgrad und die Lebensmittelpreise. (Weltw. Arch. Bd. 28. 52—77. ll. 1928. Chronik.) — S. Kuznets: Cyclical fluctuations. Retail and wholesale trade. United States 1919—1925. New York, 1926. — A. Wainstein: Die sog. Bauern-Spazialindices der U. d. S. S. R. als Anzeiger der landwirtschaftlichen Konjunktur. (Annalen der Betriebsw. Bd. 1. 378—397. ll.) — Konjunktur- und Saisonempfindlichkeit in der Fertigwarenwirtschaft. (Bearb. vom Inst. f. Wirtsch. u. Soz. wiss. Nürnberg, 1931.) — Kemény G.: Konjunktursymptome am Geldmarkt. Leipziger Dissertation. 1911. — E. Altschul: Bankbilanzen; und Konjunkturverlauf. (Bankwissenschaft, Bd. 4. 201—206. ll.) — L. A. Hahn: Zur Frage des volkswirtschaftlichen Erkenntnisinhalts der Bankbilanzzißern. (V. z. K. Jg. I. Erg. h. 4. 49—70. ll. 1926.) — A. Lansburgh: Der Erkenntniswert der Depositenzißern. (Die Bank, Bd. 7. 395—404. ll.) — E. v. Mickwitz: Die Bedeutung der Bankdepositen als Konjunktursymptom. (Ztsch. f. Nö. Bd. 3. 427—434. ll. 1932.) — F. Hilgerdt: Foreign Trade and the short business cycle. (Economic Essays in honour of Cassel. London, 1933. 273—291. ll.) — W. Linden: Eisenbahn und Konjunktur. Karlsruhe, 1926. — C. D. Campbell: British

railways in boom and depression. An essay in trade fluctuations and their effects 1878—1930. London, 1932. — *György E.*: Adalékok a fizetésképtelenségek kórrajzához. (Az Orsz. Hitelvédő Egylet jelentése 1926—1936.) — *M. Schoenwaldt*: Die Konjunkturschwankungen im Verkehr der großen Seeschiffahrtskanäle. Ein Beitrag zur Erkenntnis internationaler Konjunkturen. (Weltw. Arch. Bd. 25. 185—229. ll. 1927.) — *W. Mahr*: Die Konjunkturabhängigkeit der Feuerversicherung. (Ztsch. f. d. ges. Versicherungswiss. Bd. 34. 43—55. ll. 1934.) — *W. L. Crum*: Advertising fluctuations, seasonal and cyclical. Chicago, 1927. — *Fr. Redlich*: Reklame und Wechsellagenkreislauf. (Schm. Jb. 59. Jg. 43—57. ll. 1935.) — *G. Schimeyer*: Die Mode als betriebswirtschaftliches Problem. Eine Untersuchung über den Einfluß der Mode auf die Absatzgestaltung. Stuttgart, 1930. — *V. ö. még W. Däbritz*: Die typischen Bewegungen im Konjunkturverlauf. Bemerkungen zur Klassifikation von Harvard unter dem Gesichtspunkte der deutschen Verhältnisse. Leipzig, 1929. — *P. Eppstein*: Medizinische und ökonomische Symptomatik. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 81. 854—867. ll. 1932.) és Die Symptomatik in der Konjunkturforschung. Leipzig, 1933. (Veröff. d. Frankfurter Ges. f. Konjunkturforschung, Heft 6.)

Az egyes konjunktúrakutató szervezetek nézve: *G. V. Cox*: An appraisal of American business forecasts. Rev. ed. London, 1930. Hat intézet: Babson, Brookmire, Moody, National City, Harvard és Standard eredményeinek összehasonlítása. — *C. T. Schmidt und E. A. Otto*: Das „National Bureau of Economic Research in New York“. (Weltw. Arch. Bd. 38. 571—576. ll. 1933.) — *Z. L. Dickinson*: Bureaux for Business Research on American Universities. (Ec. Journ. Vol. 35. 398. és köv. ll. 1925.) — *Fr. Eppenstein*: Das Deutsche Institut f. Konjunkturforschung. (Forschungsinstitute, ihre Geschichte, Organisation und Ziele. Hamburg, 1930. Bd. 1. 354—358. ll.) — *C. Th. Schmidt*: The German Institute for Business Cycles Research. (Am. Ec. Rev. Vol. 21. 1931. 64—66. ll.) — Institute f. wirtschaftliche Forschungen. Aufbau und Tätigkeit des Moskauer Instituts. Das Institut für wirtschaftliche Forschungen in den Vereinigten Staaten. (Int. Rdsch. d. Arbeit, Bd. 6. 448—460. ll. 1920.) — *N. D. Kondratieff und M. W. Ignatieff*: Die Konjunkturforschung in Sowjetrußland. (Magazin der Wirtschaft, Bd. II. 1631—35. ll. 1926.) — *P. Chechovicz*: Die Krise der wirtschaftlichen Information und der Wirtschaftstatistik in der U. d. S. S. R. (Wirtschaftsdienst, Bd. 17. 182—186. és 214—218. ll. 1932.) — Die Methoden der Konjunkturforschung und ihre Anwendung in Österreich. (M. Ber. d. österreich. Inst. f. Konjunkturforschung, Bd. 1. 2—20. ll.) — *C. Th. Schmidt*: The Austrian Institute for business cycle research. (J. P. E. Vol. 39. 101—103. 1931.) — *O. Morgenstern*: L'étude des conjonctures en Autriche. (R. Sc. Econ. 1935. 59—65. ll.) — *C. Th. Schmidt*: Das österreichische Institut f. Konjunkturforschung. (Ztsch. f. Handelswiss. u. Handelspraxis Bd. 20. 1927. 225—233. ll.) — Orientierende Mitteilungen über die Ungarische Landeskommission für Wirtschaftsstatistik und Konjunkturforschung. Budapest, 1928. — Az Országos Gazdaságstatisztikai és Konjunktúrakutató Bizottság megalakulása. (Magyar Statisztikai Szemle 5. évf. 730—733. és 1202—12. ll. 1927.) — *Dobrovits S.*: A magyar konjunktúrastatisztika megszervezése. (M.

Stat. Szemle 5. évf. 271—277. ll. 1927.) — *Vágó József*: A konjunktúrákutató feladatai és nehézségei Magyarországon. (Tanulmányok a konjunktúrákutatóról, Budapest, 1928. 115—123. ll.) — *Konkoly-Thege Gyula*: A konjunktúrákutató külföldi szervezetei. (Ugyanott 100—114. ll.) — *Sipos S.*: Az amerikai konjunktúrákutató és annak tanulságai a magyar viszonyok szempontjából. (M. Stat. Szemle. 5. évf. 1191—1202. ll. 1927.) — Magyar Gazdaságkutató Intézet Gazdasági Helyzetjelentése az 1929. évi január—márciusi időszakról. Budapest, 1929. (1. szám.) — *L. Sommer*: Mitteleuropäische Konjunkturforschung. (Bankarchiv, Bd. 26. 426—427. ll. 1927.) — *St. Varga*: Die Zusammenarbeit der mitteleuropäischen Konjunkturforschungsinstitute. (Mitt. d. Verb. österreich. Banken u. Bankiers. Bd. 10, 157—163. ll.) — *Ch. Rist*: L'Institut scientifique des recherches économiques et sociales. (Rev. d'econ. polit. 48. köt. 1769—1774. ll. 1934.) — *L. H. Dupriez*: Les méthodes d'étude de la conjoncture économique et les cycles généraux des affaires en Belgique de 1897 à 1913 (Bull. de l'Inst. d. Scien. Econ. 1929. Dec. 9—33. ll.) — *E. Lipinski*: Note sur la méthode de travail de l'Institut Polonais de recherches sur le mouvement général des affaires. (Bull. de l'Inst. Intern. de Stat. 24. köt. 1930. 458—465. ll.) — Eine Kommission für Konjunkturbeobachtung des Eidgen. Volkswirtschaftsdepartements an Stelle eines Schweiz. Konjunkturinstituts. (Volkswirtschaft (Bern) Bd. 5. 54—55. ll. 1932.) — *J. Sinz*: Die Konjunkturforschung in Ungarn. (Ungarische Jahrbücher Bd. 9. 1—24. ll. 1929.) — V. ö. még *A. G. H. Dent*: Economic Research Work. Its Development in Europe and its application in the engineering industries of Great Britain and the U. S. A. (Weltw. Arch. Bd. 31. 547—590. 1930.) — *E. H. Vogel*: Die Notwendigkeit einer internationalen Organisation der Konjunkturforschung. (Bankarchiv Jg. 27. 153—156. ll. 1927/28.) — V. ö. még a konjunktúrávázlatnál megadott irodalommal. — A berlini intézet működését ismerteti: Beiträge zur Konjunkturlehre, Forschrift zum zehnjährigen Bestehen des Instituts für Konjunkturforschung. Hamburg, 1936.

XI. FEJEZET.

A piaci helyzet kialakulása és a konjunktúraciklus.

1. A piaci helyzet kialakulására ható tényezők. — 2. A piaci helyzet kialakulása és a konjunktúraciklus szabad és kötött gazdálkodás mellett. — 3. Az idényhullámzások és a konjunktúraciklus. — 4. A hosszú hullámok és a konjunktúraciklus. — 5. Az irányvonal problémái. — 6. A gazdasági szerkezet és a konjunktúraciklus összefüggése.

1. A gazdasági helyzet kialakulása mindenkor számos tényező összeműködésének eredményeként fogható fel. Ezen tényezők vagy ciklusos folyamatokból erednek, vagy teljesen szabálytalanul jelentkeznek, okaik részben ismertek, részben előttünk ismeretlenek. Ezek a tényezők egymásrahatva alakítják ki a piaci helyzetet. E tényezők különböző irányú és erős-ségű hatása a fizikai interferencia jelenségére emlékeztet. A ható gazdasági jelenségek hatásaikban erősítik, gyengítik vagy semlegesítik egymást.

A konjunktúratudomány ezen tényezők legjelentősebbjét, a konjunktúraciklust vizsgálja és a gazdasági helyzet kialakulásának főokát éppen a konjunktúraciklusban látja, abból a helyes megfontolásból indulva ki, hogy a konjunktúraciklus az egyetlen ezen ható okok közül, mely mélyen és szervesen a kapitalisztikus termelési és hitelszervezetből ered, annak sajátos szüleménye, míg a többi ható jelenség többnyire exogén eredetű. Ha a gazdasági élet hatóerői szabadon érvényesülhetnek, a piaci helyzet kialakulására, az összes ható tényezők között fennálló teljes összefüggés ellenére, a konjunktúraciklus nyomjára a bélyegét. Minél inkább eltávolodunk a gazdasági automatizmustól, és haladunk kötött gazdasági formák felé, annál inkább érvényesülnek exogén tényezők is. Bármily erővel és intenzitással hassanak is azonban exogén okok, a konjunktúraciklus minden tudatos emberi beavatkozás ellenére is érvényesül, mert a kapitalisztikus termelés és hitelszerve-

zet felépítéséből szervesen folyik. Legjobb példája ennek a jelenlegi Oroszország, melyben minthogy a termelés technikáját tekintve kapitalisztikus gazdálkodás folyik, a tervgazdálkodás ellenére is érvényesülnek a konjunktúraciklus „törvényszerűségei”.

Azt a körülményt, hogy a gazdasági helyzet kialakulására számos tényező van hatással, az empirikus konjunktúrakutatás is felismerte. Gondoljunk itt főleg a Harvard-iskola tanításaira. Ez az iskola a gazdasági élet mozgási jelenségeit, dinamikáját, nagy felkészültséggel elemezve, a gazdasági hullámmozgások rengetegéből négy tipikus mozgássort emelt ki: a secular trend-et, vagyis a gazdasági fejlődés évszázados alapirányát, az idényhez kötött változásokat, a „ciklusos” hullámzásokat (konjunktúra) és végül a maradékhullámzásokat (residual fluctuations), amely mozgássorokat egyben okkategóriáknak is tekintett. Felismerte egyúttal azt is, hogy lényegében a ciklikus hullámzások a problematikusak. Harvard tehát — és ezt a példát a kontinentális konjunktúrakutatás is egyértelműleg követte — kiküszöbölte a trend és az idényhez kötött változások hatáseit, ugyanezt megkísérelte — kevés sikerrel — a „maradék” változásoknál is és ezen az alapon állított fel egy prognosztikus célzatú konjunktúrávázlatot, a három piac görbéjével, mely a „sequency theory” alapján elgondolása szerint a gazdasági élet változásainak biztos képét kell, hogy nyújtsa. A nagy hibája az empirikus konjunktúrakutatásnak, és pedig az amerikai és a német iránynak egyaránt, az volt, hogy csak a ciklusos hullámzásokat vizsgálta, a trend és a „maradék” változások soha nem képeztek problémát számukra, azokat egyszerűen csak kiküszöbölte. Magától értetődő, hogy az így nyert kép távolról sem felelhetett meg a gazdasági élet tényleges alakulásának.

Az újabb kutatások a Harvard fenti mozgássor-elemzésén túlmentek és rámutattak egy újabb hullámmozgás-sorra, a hosszú hullámokra is, amelyek lényegében szintén fellendülési és pangási időszakok váltakozásából adódnak, csupán időtartamuk tér el a konjunktúráétól. A konjunktúrakutatás előtt soha sem merült fel az a kérdés, vajjon nem a hosszú hullámok elemzése-e a főprobléma, és egyáltalán mi a viszony és kölcsönhatás a trend, „maradék” változások, hosszú hullámok és a tulajdonképeni konjunktúrahullámok között.

Még világosabban mutatkozik ezeknek az összefüggéseknek jelentősége a konjunktúraelmélet szemszögéből, mely a gazdasági hullámmozgások okait keresi. A konjunktúraelmélet eddig nagyrészt — tiszteletreméltó kivételektől eltekintve, — ugyanezt tette, mint a konjunktúrakutatás. Izolálta a konjunkturális helyzetváltozásokat a fejlődés irányától, a „maradék” változásoktól, és természetesen a hosszú hullámoktól. Csupán a konjunktúra okait kereste és sem az nem volt problematikus számára, hogy

melyek az okai pl. a trendnek, idényhullámoknak, sem az, hogy milyen okozati összefüggés áll fenn a trend, hosszú hullámok és a konjunktúra változásai között. Csak így érthető meg, hogy a konjunktúraelmélet egy tisztán és kizárólagosan endogén magyarázat felé hajlott, mert a nagyjelentőségű exogén tényezők hatása elsősorban a trendet, hosszúhullámokat és „maradék” változásokat éri és csak ezeken keresztül a konjunktúrát.

Nemkevésebbé helytelen a „maradék” mozzanatok teljes mellőzése. A „maradék” hullámok nemcsak szabálytalanul fellépő mozzanatok (pl. árvíz, tűzvész stb.), hanem a társadalmi, politikai és szociális élet összes szerkezeti és funkcionális erőit ésösszetevőit is magukba foglalják.

De helytelen a hosszú hullámok elhanyagolása is. Nem tudjuk, vajon nem gazdaságilag meghatározottak ezek a hullámok is, még nem nyert bebizonyítást, hogy ezek nem fakadnak a kapitalisztikus gazdálkodás technikai és jogi szerkezetéből. A konjunktúraelméletnek ennyiből feladata a hosszú hullámok okait felderíteni és különösen azt az okozati összefüggést megvilágítani, mely a konjunktúraciklus és a hosszú hullámok között fennáll.

Minden olyan konjunktúraelmélet, mely a gazdasági dinamikából csupán az elszigetelt konjunktúrahullámok lényegét tekintti és csupán ezt igyekszik megmagyarázni, elméletileg talán zártabb és egységesebb magyarázathoz jut, de mindenesetre a valóságtól távol kerül, és éppoly tehetetlen a jelenlegi gazdasági fejlődés tüneteivel szemben, mint a kvantitatív amerikai kutatás.

A feladat tehát az, hogy a gazdasági jelenségek teljes összefüggéséből kiindulva,¹ vizsgálat tárgyává tegyük azokat a „ciklusos” és szabálytalanul fellépő tényezőket, amelyek a konjunktúracikluson kívül a gazdasági helyzet kialakulásához hozzájárulnak.

Ezeknek a tényezőknek sorából elsősorban a természeti tényezőket emelhetjük ki. Fellépésük az ember gazdálkodásának a természettel való kapcsolataiból adódik. A konjunktúracikluson kívül a gazdasági helyzetre ható egyéb tényezők körében ütemességet főleg ezen exogén tényezőknél fedezhetünk fel azon egyszerű oknál fogva, mert a természeti törvények érvényesülése (pl. évszakok változása, stb.) emberi akaratral meg nem határozható.

Nemkevésebbé jelentősek a társadalmi és politikai jellegű ható tényezők. Ha abból a felismerésből indulunk ki, hogy minden gazdasági rendszer bele van ágyazva egy társadalmi és politikai rendszerbe, feltétlenül arra az eredményre kell jut-

¹ Ezt újabban főleg *Akerman* hangsúlyozza. V. ö. még *Morgenstern*: *Die Wirtschaftsprognose*. 52. l.

nunk, hogy a gazdasági erők szabad játékán túlmenőleg azokat a társadalmi, politikai, stb. hatóerőket is le kell mérnünk, amelyek a gazdasági erőket befolyásolják, mozgásukat és így hatásukat módosítják. Ha ezeknek az erőknek tisztára csak helyhez és időhöz kötött jellegük volna, az egész konjunktúra-probléma szempontjából elméletileg nem volnának problematikusak. A konjunktúraelméletnek meg kellene elégednie a konjunktúrafolyás tisztán gazdasági rúgószerkezetének kutatásával és feltárásával és azután tehetetlenül nézni, hogy kívülről jövő erők miként zúzzák szét a gazdasági szerkezet harmónikus működését. Ezek a tényezők azonban nem mind esetlegesek, nagyrészüket esetleg ciklusos, éppenúgy, mint a gazdasági hullámmozgások, és ha nem is ciklusosak, bizonyos fejlődési irányzatuk mindig megállapítható. Ezzel a konjunktúraelméletnek máris megvan a lehetősége, hogy ezeket a politikai, társadalmi erőket meglássa, hatásukat és módosító befolyásukat a konjunktúraciklust mozgató gazdasági erőkre lemérje, és irányzatukat figyelembe vegye.

De nemkevéssbé jelentős a pszichológiai tényezők szerepe. Minden endogén magyarázat szükségképen az emberből indul ki. A smithianizmus, a gazdasági liberalizmus alapgondolata, az emberi önérdek, mint a gazdasági élet hajtóereje. Tudatosan azonban csak a szubjektív értékelmélet állítja be az embert a gazdasági élet középpontjába. Ez az irány, mely szociológiai megalapozását Max Weber munkásságában találta, tereli a figyelmet a gazdaságról (Wirtschaft) a gazdálkodásra (Wirtschaften). Ez az a pont, ahol a közgazdaságtan a legélesebben elválik a természettudományoktól, mert hiszen pl. a javak pusztán mennyiségi viszonylatainak mozgása nem mond semmit, ha a gazdálkodó embert kiküszöböljük. Ezért bonyolult egyben a közgazdaságtanban az okozatosság problémája is. Minthogy a közgazdaságtan a gazdálkodó emberből mint eszes lényből indul ki, nem láthat az egyes gazdasági jelenségekben és azoknak alakulásában csupán funkciókat, hanem az okokat is kénytelen kutatni.

Hogy a gazdálkodó lényt, mint a gazdálkodás középpontját, elméletileg is megfoghassuk, természetes, hogy bizonyos általánosításra van szükségünk. Egy jellegzetesen gazdálkodó lényt kell felvennünk, és így jutunk el a homo oeconomicushoz. Ez a homo oeconomicus megtalálható természetesen a legtöbb tágabb értelemben vett endogén konjunktúramagyarázatban a „típusos” vállalkozó személyében. E tekintetben csupán *Schumpeter* genialis vállalkozója kivétel, aki dinamikus természeténél fogva a homo oeconomicus felett áll. Ezekben a magyarázatokban a „típusos” vállalkozó — és ez a helyes felfogás, — éppenúgy a fejlett profitgazdálkodás lényegéhez tartozik, mint a gazdálkodás tárgyi elemei, pl. a tőke, hitel stb..

Mindazoknak a magyarázatoknak azonban, amelyek felveszik a „típusos” vállalkozót a konjunktúra hajtóerői és motorikus mozzanatai közé, ha logikusan akarnak eljárni, egy lépéssel tovább is kell menniök. Figyelembe kell ugyanis venni azt a tényt, hogy ezeknek a homo oeconomicusoknak cselekedetei végső elemzésben lelki tényekként foghatók fel. Ebből viszont az következik, hogy a konjunktúra okai közvetve vagy közvetlenül pszichológiailag is meg vannak határozva.

2. Mindezeknek a természeti, társadalmi és pszichológiai tényezőknek a gazdasági helyzetre való hatása és a konjunktúraciklust módosító volta egészen szembetűnő. Amíg a gazdasági életben a teljes szabadság uralkodik, a gazdasági erők automatizmusa szabadon érvényesül, a tényleges piaci helyzet túlnyomóan a konjunktúraciklus hatása alatt alakul ki. Minél jobban van korlátozva a gazdasági erők szabad működése, annál nagyobb jelentőséget nyernek ezek az exogén erők. Ez volt a helyzet az utolsó évek gazdasági fejlődésének során.

Jelenleg ugyanis a gazdasági élet alapjai, mondhatjuk szerkezete, nemkülönben a gazdasági rendszert magábanfoglaló társadalmi és politikai rendszer jelentős elváltozásokat mutat. Az endogén konjunktúraelmélet a mai helyzetben csak korlátozott magyarázó erővel bír, éppen azon oknál fogva, mert a jelenlegi helyzet csak részben nyer magyarázatot, mint a konjunktúraciklus egyik fázisa, kialakulásában a döntő szerepet exogén tényezők foglalják el. Ez az oka annak, hogy a laikusok előtt az a kérdés merül fel, nem felesleges-e ilyen körülmények között egy általánosságra igényt tartó endogén konjunktúramagyarázat.

Ez természetesen a legkevésbé sem állítható. Amint a jelenlegi helyzet sem a multtal való gyökeres szakítás képét mutatja, hasonlóképen az endogén konjunktúramagyarázat sem helytelen, csupán a gazdasági helyzet kialakításában egyfelől az exogén erők nyomultak előtérbe, másfelől a konjunktúramechanizmus automatikus erői nem a gazdasági szükségesség nyomása, hanem mesterséges beavatkozások hatása alatt működnek. Ma a tőkekamat nem tiszta árjelenség, hanem mesterségesen kezelt eszköz a termelés, valutapolitika és hitelpolitika szolgálatában. A munkabér még a kamatnál sokkal nagyobb mértékben van kitéve mesterséges beavatkozásoknak, főleg hatalmi mozzanatok érvényesülésének. A jövedelmi ágak rugalmassága erősen csökkent. A legnagyobb monopolszervezet az állam, a fixfizetések leszállításával, kényszerkonverziókkal, a nem rugalmas csoportok jövedelmét is annyira csökkentheti, hogy ezek még azt a kevés rugalmasságot is elvesztik, amivel eddig a pangásból való kiemelkedésnél bírtak. Az árszínvonal sem teljesen gazdaságilag meghatározott. Egyfelől a kartellek monopolisztikus áralkakító irányzata, másfelől az államhatalom

beavatkozása gátolja meg ebben. A külkereskedelmi szelep sem működik ma azon arany szabályok szerint, amint ezt *Ricardo* és *Mill* lefektették. E tekintetben a vámpolitikai nacionalizmus még normális, tehát nem válságos időkben is akadályt jelent, nem is szólva a külkereskedelem újabb sokrétű korlátozásáról. Az ú. n. devizakényszergazdálkodás pedig, amelynek tulajdonképeni célja csupán a külföldi fizetések ellenőrzése és irányítása, az áralakulásba való beavatkozás útján az egész termelést is irányítja.

Kétségtelen, hogy a világgazdasági válság mögött új fejlődés eredményei vannak, amelyek a gazdasági élet további alakulását is befolyásolják, s amelyek szükségessé teszik a konjunktúraelmélet bizonyos irányú módosítását és ezen új irányban való továbbépítését. *Sombart* megállapítása szerint minden fejlődési korszaknak más és más konjunktúraelmélet felel meg, és miután kiképeztetett a korai kapitalizmus és a kapitalizmus fénykorának konjunktúraelmélete, immár szükségessé válik a kapitalizmus alkonyának, vagy amint *Bonn* nevezi, a monopólkapitalizmusnak konjunktúraelméletét is megírni. A jelenlegi gazdasági életet ugyanis, elméleti szempontból nézve, a szinte szerkezeti jellegűnek nevezhető munkanélküliségen kívül elsősorban a monopólok túltengése jellemzi. Ez a monopolizmus egyfelől a tőke központosításon alapuló kartellirozási és trösztösítési folyamatot, másfelől az államnak (és ezen át a nyers politikának) a gazdasági életbe való óriási mértékű beavatkozását jelenti. A jelenlegi gazdasági fejlődésnek és a monopólkapitalizmus konjunktúramagyarázatának lényeges alkotóelemei fentiekén kívül többek között: egy újabb ipari forradalommal felérő racionalizálás, a nemzetközi hitelszervezet által összekapcsolt, ha nem is egységes, de egységesen reagáló világgazdaság, illetve a válság során a világgazdasági kapcsolatoknak a különböző valuták leértékelése és az autarkias törekvések következtében való felborulása és a hitelszervezet nagymértékű kifejlődésével együttjáró járulékos hitelnyújtás lehetősége.²

Már ezek a változások is indokolják azt, hogy a jelenlegi gazdasági helyzet kialakító tényezőit ne csak az endogén konjunktúraciklusban, hanem az exogén okok sorában is keressük. Hogy mily eredetűek lehetnek ezek az exogén tényezők, arra már előbb rámutattunk, a természeti, társadalmi, politikai és pszichológiai tényezők felsorolása által. Rendszertani szempontból e problémát másképp is megfoghatjuk, ha t. i. e tényezőket

² V. ö. *Wagemann*: Struktur und Rhythmus der Weltwirtschaft. 1931. 305. és köv. lapok. — The course and phases of world economic depression. Genf, 1931. — *Woytinsky*: Die Preisbewegung der Jahre 1901—1912 und 1925. — 30. (Weltw. Arch. Bd. 34. 1931.) — *Ross Eckler*: A Measure of the Severity of Depressions 1873—1932. The Review of Economic Statistics Vol. XV. Nr. 2.

nem eredetük, hanem megjelenési formájuk szerint csoportosítjuk. A célszerűségi szempont ezt az utóbbi megoldást diktálja, mert így a probléma az, melyek a trend, hosszúhullámok, „maradék” változások és idényszerű változások okai és milyen összefüggésben állnak e mozgási jelenségek a konjunktúraciklussal?

Fent körvonalazott feladatunk elsősorban az idényhez kötött változások vizsgálata, amelyeket a hosszú hullámok elemzése követ. A trend és a „maradék” változások egy része mint a gazdasági szerkezet problémája foglalható össze.

Fennmarad még a „maradék” változások egy jelentős része, mely sem a konjunktúra közvetlen hajtóerői, sem a gazdasági szerkezet elemei közé nem sorozható. A „maradék” változások — és itt gyökeresen eltérünk a Harvard hasonlónevű kategóriájától, — részint szerkezeti, részint funkcionális elemeket fednek. A szerkezeti elemek továbbmenőleg vagy közvetlen jelentőséggel bírnak a gazdasági szerkezet kialakításában, részint csupán mint a társadalmi, politikai szerkezet elemei jönnek számba, tehát csak közvetett jelentőséggel bírnak a konjunktúraciklus szempontjából.

Ha felvesszük továbbmenőleg — *Wagemann* szembeállítását tartva szem előtt, — hogy a szerkezet az organizációnak felel meg, és a konjunktúra a funkcionális erőknek, akkor a társadalmi és politikai életben is fenn kell forognia az organizáción belül az erők funkcionálásának, tehát felvehetjük a társadalmi erők hullámozását és a politikai erők hullámozását is. Nyilvánvaló, hogy itt erők hatnak és működnek, amelyek közvetlen hatásukban ugyan csupán a társadalmi és politikai élet arculatát határozzák és változtatják meg, de közvetve hatnak a tényleges gazdasági helyzetre, sőt magának a konjunktúraciklusnak mechanizmusára is.

Azok a kutatások, amelyek a rendszertelen változások értelmezését célozzák különösen a gazdasági helyzet kialakulása szempontjából, ma még a kezdet-kezdetén vannak. A tudomány csak azokat az erőket tudja megragadni, és magyarázati körébe vonni, amelyeknek nagyságát, erősségét, hullámozását vagy fejlődési irányát meg tudja közelíteni. Ezeknek az erőknek nem csekély számán felül még mindig nagy szerepe van a véletlennek, mind a gazdasági, mind a társadalmi életben. Ha a kanti okozatosság álláspontján állunk, akkor a véletlen nem azt jelenti, hogy a mögött nincs ok, hanem csupán azt, hogy az okot nem ismerjük. Ennek a körülménynek a fennforgása pedig döntő jelentőségű a konjunktúrajóslás szemszögéből és annak lehetőségét úgyszólván kizárja.

3. Az idényhullámok és a konjunktúraciklus.

A gazdasági élet legszembetűnőbb ciklusos mozgásai az idényhullámok. Magyarázatuk nagyon egyszerű. Keletkezésükben ugyanis minden kétséget kizáróan részben természeti okokra, részben bizonyos meggyökeresedett üzleti vagy egyéb szokásokra vezethetők vissza. Az idényszerű hullámok fogalmilag csak az egy évnél rövidebb mozgásokat ölelik fel, ezen belül azonban vannak évszakonkénti, havi, heti, sőt napközi ingadozások is. A legjelentősebbek az évszakok váltakozásával kapcsolatos természeti hullámozások, ezeknek van egyedül a konjunktúraciklus szempontjából is jelentőségük. Különösen erős idényszerű ingadozásokat mutat a pénzpiac, a fizetési képesség, a fogyasztás bizonyos ágai, a munkapiac és az építkezésekkel kapcsolatos iparágak termelése. (A Magyarországra jellegzetes idényhullámzásokat a 212/15. lapokon látható grafikonok szemléltetik, amelyek a Magyar Gazdaságtudományi Intézet idényindexeit tüntetik fel. Az adatokat az intézet szívességből bocsájtotta rendelkezésemre.)

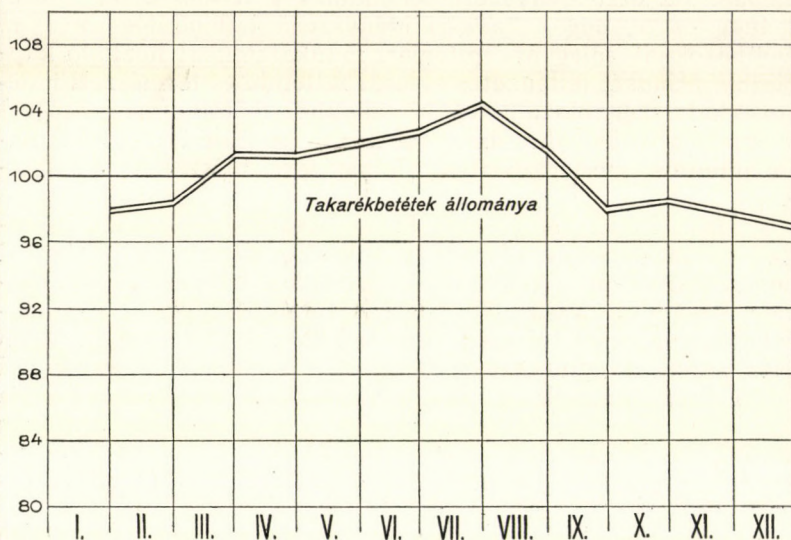
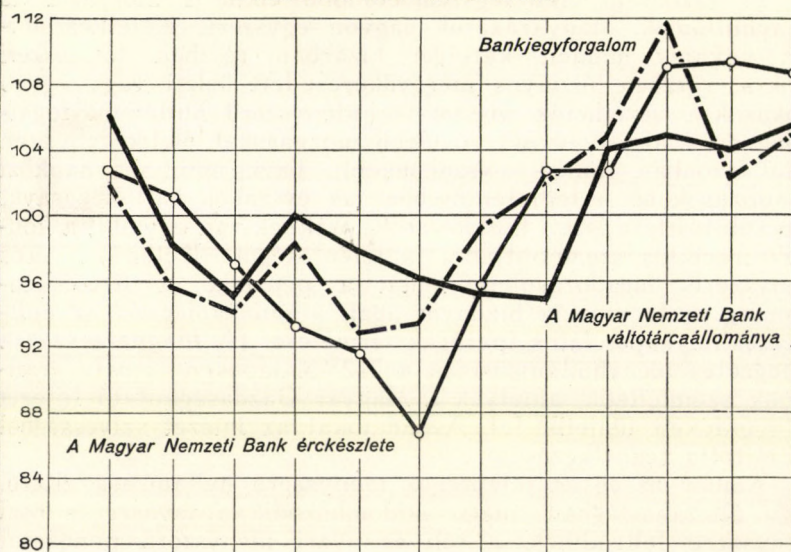
Ámbár az egyes jelenségek idényszerű hullámozása eltérő, nagy általánosságban mégis kidomborodik a tavaszi és őszi idényszerű fellendülés, a téli és nyári idényszerű pangással szemben. Az őszi idényszerű fellendülés a termés értékesítésével függ össze, míg a tavaszi idényszerű fellendülés az új n. idényiparokkal, főleg az építőipari munkálatokkal hozható kapcsolatba. Mindkét jellegzetes évszaki fellendülés természeti tényezőkkel függ össze. Az évszakokhoz kötött (mesterséges) konvencionális idényhullámozások közül az üzleti élet alakulására jelentős mérlegkészítési, leltározási időszakot emelhetjük ki.³

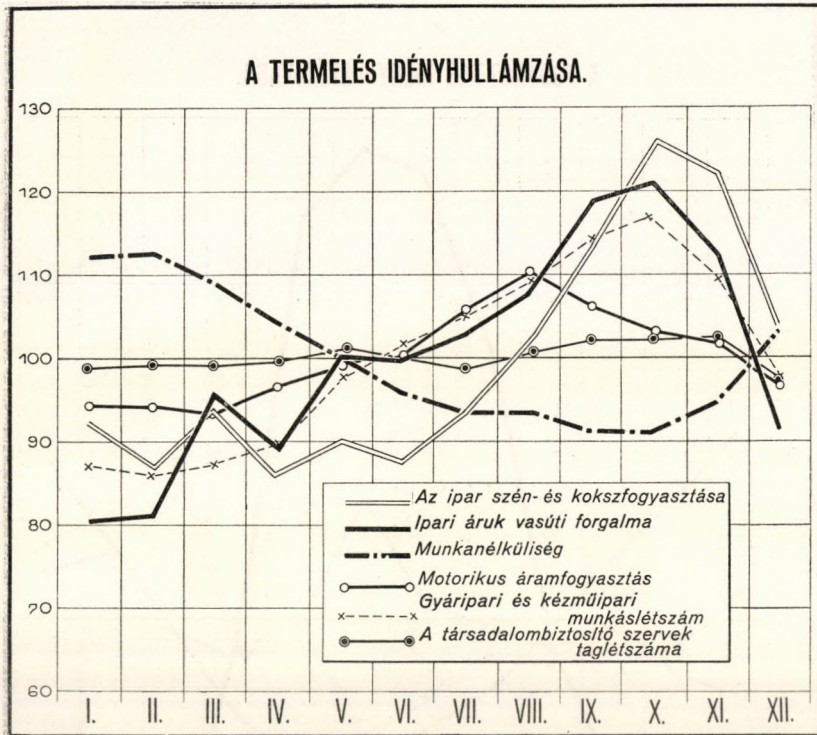
Havi, heti és még rövidebb természeti tényezőkkel összefüggő és mesterséges idényhullámok liquiditási és technikai szempontokból (pl. a jegybank és a bankok ultimókori igénybevétele, karácsonyi vásár, stb.) bírnak jelentőséggel, de konjunkturális szempontból teljesen elhanyagolhatók. Sőt csupán újabb keletű annak hangsúlyozása, hogy az évszakonkénti természeti eredeti idényritmusok a konjunktúraciklus szempontjából is jelentőséggel bírnak, amire *Akerman*⁴ és az ő nyomán *Röpke* mutatott rá. Mindketten az idényhullámokról általában beszélnek, de ez csupán a természeti tényezőkkel összefüggő évsza-

³ Ez az évenként visszatérő leltározás — írja *Akerman*, — és minden gazdasági vállalkozás helyzetének számszerű becslése nem jelent mást, mint kísérletet a vállalat helyzetét a könyv lezárása idejében a gazdasági élet általános helyzetével összhangba hozni. De a mérleg évenkénti lezárása a tartozások és követelések felállítása még mást is jelent. Ezáltal kíséreltetik meg a könyvelési számoknak a tényleges helyzethez való alkalmaztatása által az egyensúly helyreállítása, amely a megelőző évben felbomlott.

⁴ *Akerman*: Om det ekonomiska livets rytmik. Stockholm, 1928.

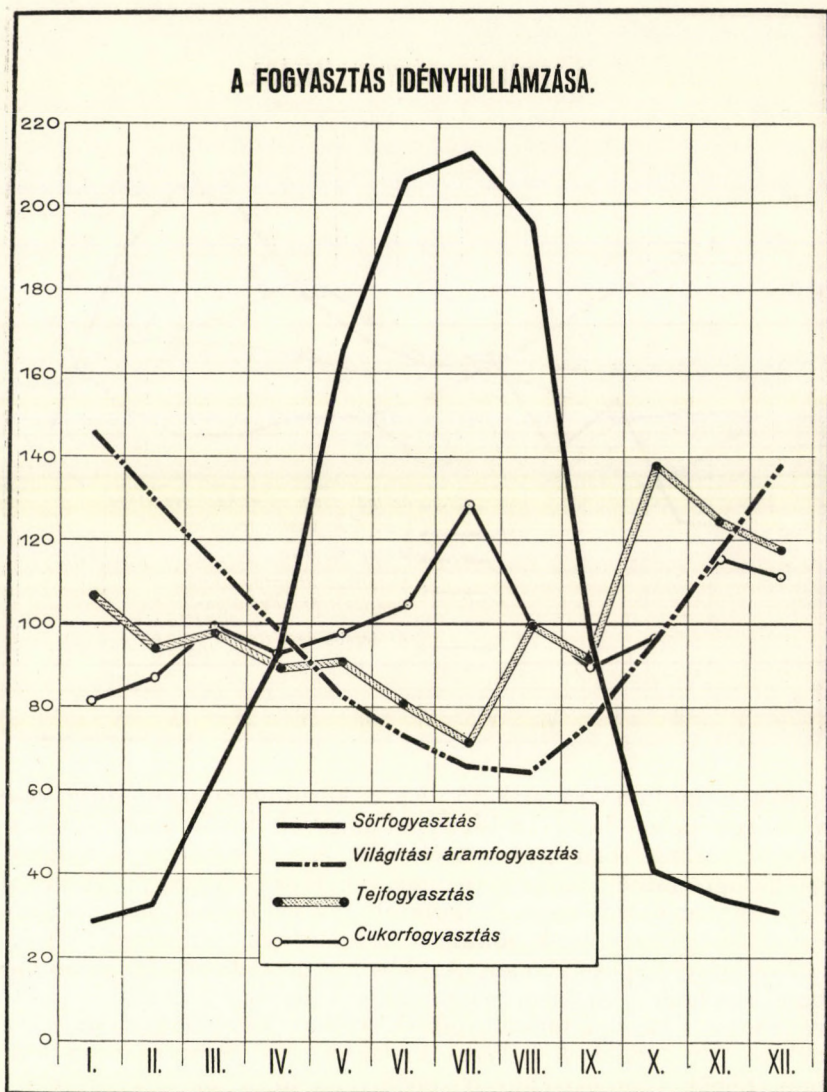
A PÉNZPIAC IDÉNYHULLÁMZÁSA.





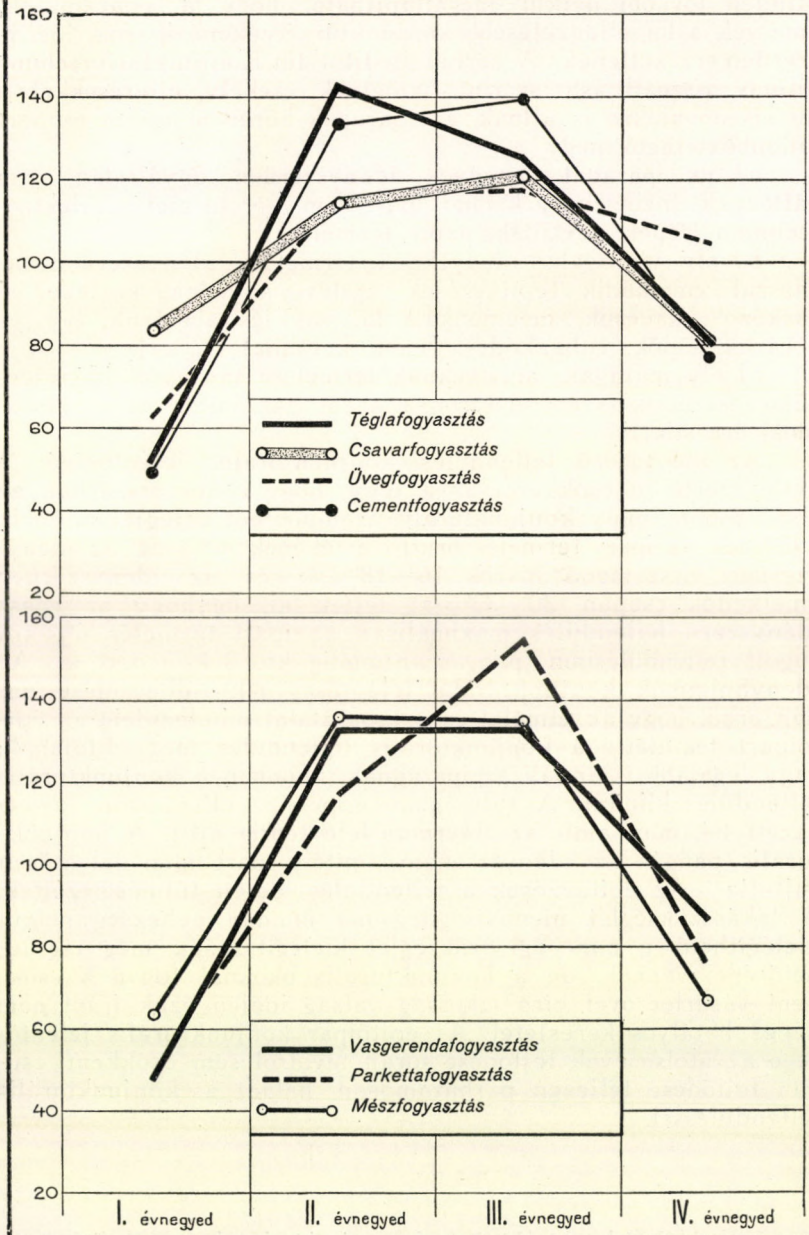
konkénti hullámokra érthető. Az a körülmény már eddig sem volt ismeretlen, hogy az idényhullámzások különösen mezőgazdasági országokban igen erősek. Ezt tapasztalhatjuk a magyar gazdasági életben is, de erre más vonatkozásokban, pl. Indiával kapcsolatosan *Keynes* is rámutatott. Ez az összefüggés magától értetődőleg következik mindkét jelenségnek természeti tényezőkkel való kapcsolataiból. Azokban a mezőgazdasági államokban, amelyek legjobban megőrizték a naturálgazdálkodás maradványait, a konjunktúraciklus sokkal kevésbé nyomja rá bélyegét a gazdasági helyzet kialakulására, mint az idényhullám. Ebből a tapasztalati tényből vonható le az a következtetés, hogy minél erősebben érvényesül a konjunktúraciklus, annál kevésbé érezhető az idényhullám jelentősége. Ezért szembe-tűnő az idényszerű fellendülés, pl. pangás esetén és ezért nem szembe-tűnő az idényszerű pangás konjunkturális fellendülés esetén, mely utóbbi sokkal hatásosabb lévén az előbbit elnyomja.

Túlzott jelentőséget a konjunktúraciklus szempontjából az idényhullámoknak tulajdonítanunk nem szabad. Így meg kell cáfolnunk, vagy legalább gyengítenünk kell *Akermann* két tételét, melyek szerint azok a termelési ágak, amelyek idényérzé-



kenyek, konjunktúraérzékenyek is, és ezzel összefüggően: konjunkturális fellendülés mindig az idényszerű fellendülés időszakában veszi kezdetét. Mindenekelőtt különböztetnünk kell az őszi és tavaszi idényszerű fellendülés között. Az őszi fellendülés a termés értékesítésével függően össze, konjunkturális hatásainak mértékére áll az, amit már a mezőgazdálkodás és a konjunktúraciklus összefüggéséről elmondtunk. A konjunktúra-

AZ ÉPÍTŐIPAR IDÉNYHULLÁMZÁSA.



ciklus az iparban szembetűnőbben érvényesülvén, az ipari jellegű tavaszi idényszerű fellendülés érdemel mélyebb elemzést. Minden további nélkül megállapítható, hogy a nehéziparok, amelyek a legjellegzetesebb konjunktúraérzékeny-iparok, idényszerűen érzéketlenek. A berlini Institut für Konjunkturforschung kitűnő összeállítása szerint,⁵ amelyek csekély eltérésekkel a mi viszonyainkra is állnak, az iparágak körében három csoport különböztethető meg:

a) oly iparágak, amelyek idényszerűen egyáltalán nem változnak (nehézipar, kémiai ipar, fém-, érctermelés, elektrotechnika, gépek, textiliák, papír termelése);

b) oly iparágak, amelyeknek termelése idényszerűen tavasszal emelkedik (építkezések, építési anyagok, közlekedési eszközök, kaucsuk, megmunkált fa, vas- és acéláruk, bőr és bőráruk, cipők, ruházkodás, finom kerámia);

c) oly iparágak, amelyeknek termelése tavasszal idényszerűen visszaesik (szén, elektromos áram, gáz, bútor, zeneszerszámok, óra stb.).

Az idényszerű fellendülés konjunkturális jelentőségét a kellő mértékre csökkentí az a tény, hogy Németországban az első csoport, mely konjunkturális szempontból a legjelentősebb, 1929-ben az ipari termelés bruttó értékének 49⁰/₀-át, az idényszerűen visszamenő iparok 16—18⁰/₀-át és az idényszerűen emelkedők csupán 30—32⁰/₀-át tették ki, úgyhogy az egész idényszerű fellendülés maximálisan az ipari termelés 6⁰/₀-ára rúgott fellendülésben, pangásban pedig kb. 3%-ot tett ki. Az idényhullámok konjunkturális jelentőségének túlbecsülése onnan ered, hogy az elmélet és a tapasztalat mindezekig az építőipart tekintette a konjunkturális fellendülés megindítójának, vagy legalább is annak az iparágak, ahonnan a konjunkturális fellendülés kiindul. A valóságban éppen az ellenkezője következett be, mint amit az *Akerman*-féle teória állít. A konjunkturális pangás az idényérzékeny építési ipart igen jelentősen sújtotta. Az építkezések a fellendülés idején túlméretezettek. A lakásszükséglet mennyiségileg ma minden nehézség nélkül kielégíthető, a minőségi szükséglet kielégítésének még tág lehetőségei vannak, de a konjunkturális okoknál fogva a csökkent vásárlóerővel bíró lakosság válság idején ezek iránt nem képez hatályos keresletet. Az építőipar konjunkturális jelentősége az utolsó évek fejlődése során távolról sem csökkent, csupán fejlődése teljesen párhuzamosan haladt a konjunkturális fellendüléssel.

⁵ Wochenbericht des Instituts f. Konjunkturforschung (Berlin) 7 Jg. 1934. Nr. 2.

4. A hosszú hullámok és a konjunktúraciklus összefüggése.

A hosszú hullámok létezése egészen újkeletű megállapítása a tudománynak. Felfedezése és kifejtése *Van Gelderen, de Wolff* és *Kondratieff* nevéhez fűződik, de ismerik már létezését *Eulenburg, Julius Kahn, Sombart, Spiethoff, Aftalion, Casel, Tugan-Baranovsky, Kuznetz, Parvus, és Lenoir* is.

A hosszú hullámok létezését *Kondratieff* és a többi kutató empirikusan észlelték, az árszínvonal, bér, kamat és külkereskedelem hosszú tartalmú hullámzásában. Rámutattak arra, hogy míg a konjunktúrahullámzások az érték- és mennyiség-sorok egyidejű mozgását mutatják, a hosszú hullámok főképen az értéksorok ingadozásaiban jutnak kifejezésre. Az a tény, hogy a hosszú hullámok léteznek, ma már általánosan elfogadott tétel. Az is általános elismerésre tarthat számot, hogy a hosszú konjunktúrahullámok tulajdonképen az ármozgalom hosszú hullámai. Véleménykülönbség csupán a hosszú hullámok időtartama, oka, és a konjunktúraciklusra való hatása tekintetében áll fenn.

Kondratieff ötven évre becsüli időtartamukat és 25%-os időtartameltérést hajlandó megállapítani. *Wolff* 25—19 éves tartamot vesz fel, *Kuznets* becslése ugyancsak 25 évre szól. Egy szóval e tekintetben a lehető legnagyobb bizonytalanság uralkodik, ami nyilvánvalóan onnan ered, hogy a hosszú hullámok oka ma még ismeretlen, legalább is elméletileg megállapítva nincs.

Empirikusan nem igazolható és deduktív okoskodással sem képzelhető el, hogy a hosszú hullámok éppúgy a kapitalizmus szerves tartozékai volnának, mint a konjunktúraciklus. *Kondratieff* ugyan egy orosznyelvű munkájában a hosszú hullámokat a kapitalista tőkelepek hosszú élettartamával és a felgyülemlett kölcsöntőke lökésszerű befektetésével hozza kapcsolatba. Ilyen hosszúéletű tőkelepekről azonban nem tudunk, és a kölcsöntőke ilyenformájú felhasználása sem motivált. Ebből azonban az is következik, hogy a hosszú hullámok történetileg sincsenek a kapitalizmus fénykorához kötve. Már utaltunk arra, hogy *Kondratieff* alapvető empirikus kutatásai csupán adathiány miatt nem nyúlnak az 1815-ik évnél régebbi időkre vissza. *Wagemann* már a XVII. századig vezeti vissza a hosszú hullámok létét, sőt még további visszavezetést is lehetségesnek tart. Fenti állításunk nem zárja ki azt a körülményt, hogy a kapitalisztikus gazdálkodás idejében a hosszú hullámok jellege — bármi legyen is okuk — jelentősen megváltozik. A hosszú hullámok főleg jellegzetes árváltozások, már pedig ezekre az árváltozásokra, ha long run-ban kisebb mértékben is, mint short run-ben, döntő befolyással vannak a fejlett kapitalisztikus gazdálkodás alaptüneményei.

A hosszú hullámok tehát exogén eredetűek, csupán az kérdéses, melyik exogén tényezőcsoportban kereshetők okai? Van olyan elmélet, mely asztronómiai tényezőkre vezeti őket vissza.⁶ Ez persze éppoly téves, mint az asztronómiai konjunktúraelméletek és még szembetűnőbben bizonyítják azt, hogy az asztronómiában mindenféle ütemességet meg lehet találni, de ez önmagában semmiféle okozati összefüggést sem bizonyít. Van a hosszú hullámoknak az agrárválságokkal összefüggő magyarázata is. C. v. *Dietze* szerint a hosszú hullámok pangási időszakai időbelileg egybeesnek az agrárválságokkal és így az agrárválságok nagy áresései okozzák a hosszú hullámokat. Amint már erre utaltunk, az agrárválságok szerkezeti jellege kizárja, hogy egy ciklusos jelenségnek okai lehessenek. Az időbeli egyidejűség tagadhatatlan, csupán az vitatható, van-e egyáltalán a két jelenség között okozati kapcsolat, és ha igen, milyen irányú, vagyis melyik az ok és melyik az okozat. Ugyanez a megfontolás merül fel a hosszú hullámok okainak tekintett oly tünetmenyeknél, mint pl. technikai változások, új államok bekapcsolódása a világgazdaságba, háború és forradalmak. Mindezek néha empirikusan is kapcsolatba hozhatók a hosszú hullámokkal, csupán semmi elméleti alapja, sőt még valószínűség-elméleti lehetősége sincs annak, hogy itt okozati kapcsolatot vegyünk fel. *Kondratieff* fenti „elméleteket” a történelmi materializmus szemszögéből nézve igen könnyen cáfolhatta meg, azzal érvelve, hogy e jelenségek nem önállóak, hanem a gazdasági fejlődés kényszeríti ki. A háborúk pedig nem okai, hanem következményei és lezárói a hosszú hullámok fel-
lendülési szakaszainak.

A végére hagytuk a hosszú hullámok legkézenfekvőbb és ma általánosan elfogadott magyarázatát, mely az aranytermelés ingadozásával hozza a hosszú hullámokat okozati kapcsolatba. Ennek az elméletnek empirikus alapjait *Cassel* fektette le még *Theoretische Nationalökonomie*-jában, ahol azt bizonyítja, hogy az általános árszínvonal változása a relatív aranytömeg változásában leli magyarázatát. Ugyanezt a felfogást megismétli a népszövetségi aranybizottság első jelentésében, ahol az általános árszínvonal és a relatív aranytömeg közvetlen kapcsolatát nemcsak a monetárius, hanem az ipari aranyszükségletre nézve is megállapítja. *Kitchin* csupán a monetárius aranykészletet és a nagykereskedelmi árakat hasonlította össze és majdnem „teljes pontossággal” látta az összefüggést a kettő között, legalább is az 1850—1910 közötti időre. *Kitchin* levezetését *Woytinsky* matematikailag ellenőrizte és helyesnek találta. Az empirikus párhuzamosság tehát a hosszú hullámok és

⁶ *H. O. Eitner*: Konjunktur und kosmischer Rhythmus. (Weltwirtschaft. 19. Jg. 13—16. lapok.)

az aranytermelés long run ingadozása között megállapítást nyert. Az aranyelmélet természetesen nyers mennyiségelméleti alapon adja a hosszú hullám, mint ártünetemény magyarázatát. A kutatásnak ez az állása semmiképpen sem kielégítő. Ez a magyarázat csupán egy részben elméletileg is alátámasztott empirikus összefüggésnek tekinthető. Az aranyelméletet mindaddig nem lehet hosszú hullám-okelméletnek elismerni, amíg bebizonyítást nem nyer az, miért ciklusos az aranytermelés változása. Hogy ezirányú kutatások mindezideig elhanyagoltattak, az abban leli magyarázatát, hogy a konjunktúraelméletet nem is az a pozitívum érdekli, hogy oka-e a hosszú hullámoknak az aranytermelés változása, hanem az a negatívum, hogy az aranytermelés ingadozása rövid ciklusú jelenség oka nem lehet, vagyis a konjunktúraciklus az aranytermelés okozta árváltozásokra vissza nem vezethető.

A hosszú hullámok okozati problémája tehát lezárva még nincs. Éppenígy nyílt kérdés, mi a jelentősége a hosszú hullámoknak a konjunktúraciklus szempontjából. *Wagemann* a hosszú hullámot a gazdasági élet legjellegzetesebb és legegységesebb mozgási formájának látja, mely kihat az összes piacokra, és e közvetlen piaci khatásokon kívül érinti az e mögött álló erőket, a termelést, jövedelemeloszlást, fogyasztást, tehát az érték- és közvetve az összes tömegmozgásokat is. Szerinte maga a szellemi és politikai élet is alá van vetve ritmusának. Szocialista kutatók mutattak rá, hogy a hosszú hullámok fellendülési szakába esnek a háborúk, viszont a hosszú hullámok pangási periódusa a belső változások és szociális reformok képét mutatja.

Egészen kétségtelen hatása a hosszú hullámoknak, hogy fellendülési szakaszukban a konjunkturális fellendülések hosszúak, pangások rövidek, míg pangási szakaszukban a fellendülések rövidek és a pangások hosszúak. A hosszú hullám fellendülési szakaszának nem annyira a magas árak, mint inkább az árak felfelé irányuló irányzata a jellemzője. Ugyanígy jellemzi pangási periódusukat a lefelé irányuló árirányzat. A tapasztalat azt mutatja, hogy a hosszú hullám pangási időszaka a mezőgazdaság helyzetének tartós válságával jár együtt.

5. Az irányvonal („trend“) problémái.

A konjunktúraciklus szempontjából elsőrendű fontossággal bír, melyek a trend okai, vagyis melyek azok a tényezők, amelyek a gazdasági élet fejlődésének irányát megszabják. Ha azonban a vonatkozó, meglehetősen sovány irodalmat (*Kuznets, Vogel, Mitchell*, stb.) áttanulmányozzuk, a trend okai között oly általános megjelöléseket találunk, mint az individuális-, társadalmi- és kollektív-gazdálkodási hajtóerők csoportjai (Vo-

gel), közelebbvivő elemzések pedig a népesség számának változását, a technikai fejlődést, a tőkefelhalmozódást, a kereslet-változásokat emelik ki. Ez csak azt bizonyítja, hogy a trend gazdasági értelme csekély jelentőségű. Sem a technikai fejlődés, sem a tőkefelhalmozás, sőt a keresletváltozás hatása sem képzelhető el mint egy folyamatosan ható tényező, amely a gazdasági életnek évről-évre megszabott arányban, Cassel szerint 3 %-kal, való növekedését biztosítja. Maga a technikai fejlődés és a tőkefelhalmozás teljesen a konjunktúraciklushoz kötött fogalmak. Hogy long runban szemlélve fenti tényezők folytán a fejlődésnek egy felfelé irányuló vonala adódik, az kétségtelen. De ez éppen a konjunktúraciklus formájában végbemenő kapitalisztikus fejlődésnek eredménye. Vagyis más szavakkal, a trend lehet matematikai probléma, megkísérélhető ennek kiküszöbölése is a gazdasági idősorokból, de gazdasági trendprobléma nincs.

Bizonyos fokig meggondolásra késztet a népességszaporodás kérdése, amely az egyetlen állandó ütemű fejlődési mozzanat volt a multban, ha a jóslások szerint (*Kahn, Burgdörfer, Mombert*, stb.) nem is lesz a jövőben. Az bizonyos, hogy a népesség szaporodása is számos szállal van a konjunktúraciklushoz kötve. A népesség számának változása hat a konjunktúraciklusra, ez ismét visszahat a népesség számára, de a multban ezek ellenére is egyenletes volt a népesség szaporodása. Mégsem volna helyes a népességhez kötni a trend-problémát, ami röviden azt jelentené, hogy stagnáló népesség mellett felfelé irányuló fejlődés nincs. Éppen a legújabb kutatások bizonyították be, hogy még stagnáló népesség mellett is a gazdasági fejlődésnek oly számos más előmozdító tényezője akad (tőkeképződés, technikai fejlődés, nemzetközi verseny, szabad vállalkozói kezdeményezés), hogy helytelen volna a stagnáló népesség következtében a gazdasági fejlődés visszamaradásától félni.⁷

6. A gazdasági szerkezet problémája.

Nem tartozik a konjunktúraelmélet keretébe a szerkezeti adottságok és változások mélyebb elemzése, noha ezek a konjunktúraciklus kialakítását, a konjunktúra automatikus erőinek érvényesülését messzemenően befolyásolják, a gazdasági életnek a válsággal szemben való érzékenységet érintik. Ezeknek a szerkezeti adottságoknak körét ma már jóval szabadabban értelmezik, mint a régebbi felfogás tette, amely csupán az egészen állandó jellegű, majdnem megváltoztathatatlan vagy csak természeti erők által megváltoztatható adottságokat mint pld.

⁷ V. ö. *Mombert*: Bevölkerungsentwicklung und Wirtschaftsgestaltung. Zur Frage der Abnahme des Volkswachstums, Leipzig, 1932.

folyamrendszer, országhatárok stb. tekintette szerkezeti adottságoknak.

Ma ez a kör jelentősen bővült és a közfelfogás szerkezeti adottságnak tekinti többek között a következő, a konjunkturális alakulás szempontjából is jellemző berendezkedéseket:

a) a valutáris adottságokat, aranyvalutával él-e az ország, vagy kezelt valutával,

b) az államnak a gazdasági életben elfoglalt szerepét,

c) a foglalkozási ágak megoszlását vagyis azt a körülményt, milyen mértékben részesedik a mezőgazdaság, ipar stb. a nemzeti jövedelemben,

d) birtokmegoszlást,

e) az ipar finanszírozásának módját, különösen a bankokhoz való viszonyát,

f) az ország külkereskedelmi szerkezetét, állandó kiviteli termékeit és állandó kiviteli piacait tekintve,

g) tőkeellátottságát, tőkepiacainak szerkezetét és a nemzetközi tőkemozgalmakba való bekapcsoltságát stb.

Irodalom: Az idényhullámok és konjunktúraciklus összefüggéséhez: Das Wirtschaftsleben im Wechsel der Jahreszeiten. (V. z. K., Jg. 1. 107—118. ll. 1926.) — Berechnung und Ausschaltung von Saisonschwankungen. Vorw. v. E. Altschul. (Merkbl. d. Frankfurter Ges. f. Konjunkturforschung. 2/3. Karlsruhe, 1927.) Mindkét munka jól tájékoztat az idényhullámok természetéről is. — J. Akerman: Om det ekonomiska livets rytmik. Stockholm, 1928. — A. L. Bowley and K. C. Smith: Seasonal variation in finance and industry. (London and Cambridge Economic Service. Special memorandum Nr. 7. 1924.) — K. C. Smith and G. F. Horne: Post war seasonal variations. (Ugyanazon sorozat. Spec. mem. Nr. 36. 1932.) — S. Kuznets: Seasonal pattern and seasonal amplitude; measurement of their short-time variations. (Jl. of the Am. Stat. Ass. 1932. Nr. 1.) és Seasonal Variations in industry and trade. New York, 1933. — J. Wisniewski: Interdependence of cyclical and seasonal variation. (Econometrica Vol. II. 176. és köv. ll. 1934.) Ugyanitt bő irodalom.

A hosszú hullámok kérdéséhez. Alapvető munkák: J. van Gelderen: Springvloed beschouwingen over industriële ontwikkeling en prijsbeweging. (De Nieuwe Tijd 1913, 253—277, 369—384, 445—464. ll.) — S. de Wolff: Prosperitäts- und Depressionsperioden. (Der lebendige Marxismus, Festgabe zum 70. Geburtstag von K. Kautsky. Jena, 1924. 13—43. ll.) — S. de Wolff: Het economisch getij. Bijdrage tot de verklaring van het conjunctuurverschijnsel. Amsterdam, 1929. Erre válaszol J. van Gelderen: Verdieping van het marxisme? (Socialist. Gids. 15. köt. 561—576, 652—671, 799—810, 869—878. ll. 1930.) — A. Baars: De crisistheorie on den Heer S. de Wolff. (De Economist 80. köt. 399—416. ll. 1931.) — N. D. Kondratieff: Die langen Wellen der Konjunktur. (Archiv Bd. 56. 573—609. ll. 1926.) Ennél részletesebb adatok Kondratieff orosznyelvű munkáiban: Die Weltwirtschaft und ihre Konjunkturen während und nach dem Kriege. Moskau, 1922. és Die langen Konjunkturzyklen. Berichte

und Kritiken des Wirtschaftsinstituts. Moskau, 1928. (Oparinnal közös munkája.) (Ismerteti Perwuschin Weltw. Arch. Bd. 32. 40. és köv. ll. 1927.) — *W. C. Mitchell*: Der Konjunkturzyklus. Leipzig, 1931. (218—226. ll.) — *E. Wagemann*: Struktur und Rythmus der Weltwirtschaft. Grundlagen einer weltwirtschaftlichen Konjunkturlehre. Berlin, 1933. — V. ö. még *L. H. Dupriez*: Einwirkungen der langen Wellen auf die Entwicklung der Wirtschaft seit 1800. (Weltw. Arch. Bd. 42. 1—12. ll. 1935.) — *J. Griziotti-Kretschmann*: Recherche sulle fluttuazioni economiche di lunga durata. Città di Castello, 1933. (Ismertetve Jb. f. Nö. u. Stat. 1935. évf. 4. sz.-ban. Kondratieff ellen ír.) — *E. John*: Goldinflation und Wirtschaftsentwicklung. Gibt es „lange Wellen“ der Konjunktur? Berlin, 1933. — *J. Kuczynski*: Das Problem der langen Wellen. Basel, 1934. — *J. Lescure*: Hausses et baisses des prix de longue durée. Paris, 1933. — *Fr. Simiand*: Les fluctuations économiques à longue période et la crise mondiale. Paris, 1932. és Quelques remarques sur l'évolution économique internationale et les grandes fluctuations monétaires. (Economic Essays in honour of Cassel. London, 1933. 581—590. ll.) — *A. Schwoner*: Große Kriege und lange Depressionsperioden. (D. deutsche Volksw. Bd. 5. 1039—1043. ll. 1931.) — *H. Wagenführ*: Die langen Wellen der Konjunktur. (Markt d. Fertigware Bd. 3. 1931. 191—204. ll.) Jó összefoglalás. — *R. Wagenführ*: Die „schematische Analyse“ in der Konjunkturforschung. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 75. 198—207. ll. 1929.) Oparin elméletéhez. — *Ch. A. R. Wardwell*: An investigation of economic data for major cycles. Philadelphia, 1927. — *G. F. Warren* and *F. A. Pearson*: Prices. New York, 1933. III. ed. — *W. Woytinsky*: Das Rätsel der langen Wellen. (Schm. Jb. Jg. 55. 577. és köv. ll. 1931.)

Az arany konjunkturális szerepének megvilágításához sok értékes adalékot szolgáltatott a Népszövetség aranyankétja és annak következő jelentései: Rapport Provisoire de la Délégation de l'or du Comité Financier. (Sér. P. S. d. N. 1930. II. 26.) — Législation sur l'or. (Sér. P. S. d. N. 1930. II. 29.) — Documents sélectionnés soumis a la délégation de l'or du Comité Financier. (Sér. P. S. d. N. 1930. II. 34.) — Deuxième rapport provisoire de la délégation de l'or du Comité Financier. (Sér. P. S. d. N. 1931. II. A. 2.) Ez a jelentés főleg az aranyeloszlás problémájával foglalkozik. — Documents sélectionnés sur la distribution de l'or soumis a la délégation de l'or du Comité Financier. (S. P. S. d. N. 1931. II. A. 7.) E kötetben a francia, német, angol és amerikai aranyáramlásokkal foglalkoznak *A. Aftalion*, *G. W. J. Bruins*, *T. Gregory* és *G. E. Roberts*. — The Functioning of the Gold Standard. A memorandum submitted to the gold delegation of the Financial Committee by dr. Feliks Mlynarski. (Sér. L. o. N. P. 1931. II. A. 25.) — Rapport final de la délégation de l'or du Comité Financier. (Sér. P. S. d. N. 1932. II. A. 12.) — V. ö. még *A. Aftalion*: L'or et sa distribution mondiale. Paris, 1932. — *P. Einzig*: The future of gold. London, 1934. — *S. Kitchin*: Gold production and consumption. (Rev. of Ec. Stat. Vol. 14. 126—131. ll. 1932.) — *J. T. Phinney*: Gold production and the price level; the Cassel three per cent estimate. (Q. J. E. Vol. 47. 647—679. ll. 1933.) — *J. Soudek*: Stand und Aussichten der Goldproduktion. (Wirtschaftskurve. Bd. 12. 60—70. ll. 1933.)

— *R. S. Tucker*: Gold and the general price level. Statistics of gold and prices. 1791—1932. (Rev. of Ec. Stat. Vol. 16. 8—16., 25—27. ll. 1934.) és Price fluctuations and the gold supply. (J. P. E. Vol. 42. 517—530. 1934.) — *C. A. Verriijn Stuart*: Die Wirkungen von Veränderungen der Kaufkraft des Goldes auf das Wirtschaftsleben. (Ztsch. f. Nö. Bd. 3. 508—537. ll. 1932.) — *Fellner F.*: A világgazdasági válság. (Budapesti Szemle. 1932. 257—273. ll.) — *Hegedüs L.*: A valuta világválsága és jövője. (Budapesti Szemle, 1933. 665. sz.)

A népesedés és konjunktúraalakulás összefüggéséről tájékoztatnak a következő munkák: *Fr. Burgdörfer*: Die Ursachen des neueren Geburtenrückganges. (Schm. Jb. Jg. 55. 697—705. ll. 1931.) — *N. Jasny*: Bevölkerungsgang und Landwirtschaft. Berlin, 1931. — *H. Jerome*: Migration and business cycles. New York, 1926. — *E. Kahn*: Der internationale Geburtenstreik. Frankfurt, 1930. — *Laky D.*: Népesedési politika. Budapest, 1933. — *P. Mombert*: Bevölkerungsentwicklung und Wirtschaftsgestaltung. Zur Frage der Abnahme des Volkswachstums. Leipzig, 1932. (Veröff. d. Frankfurter G. f. Konjunkturforschung. Neue Folge H. 3.) — *P. Mombert*: Bevölkerung und Arbeitsmarkt. Ein Beitrag zu den Formen der Überbevölkerung. (Weltw. Arch. Bd. 36. 165—187. ll. 1932.) — *P. Mombert*: Der Einfluß des Geburtenrückganges auf Konjunktur und Arbeitsmarkt. Kritische Betrachtungen. (Schm. Jb. Jg. 57. 835—844. ll. 1933.) — *C. Nawratzki*: Bevölkerungsaufbau, Wohnungspolitik und Wirtschaft. Berlin, 1931. — *A. Lösch*: Bevölkerungswellen und Wechsellage. Jena, 1936. — A népesedés irodalmáról jó áttekintést nyújtanak Mombert összefoglaló ismertetései az Archiv évfolyamaiban. (V. ö. Bd. 61. 608—625. ll. 1929, Bd. 63. 366—392. ll. 1930, Bd. 66. 605—632. ll. 1931, Bd. 68. 594—615. ll. 1933.)

A szerkezeti eltolódásokra nézve számos adalékot szolgáltatnak a konjunktúraelmélet számára is: Der deutsche Außenhandel unter der Einwirkung weltwirtschaftlicher Strukturwandlungen. (Bearb. und Hgb. vom Institut f. Weltw. u. Seeverkehr, Kiel. Veröffentlichungen des Enquêteausschusses Berlin, 1932. I—II.) — Recent economic changes in the United States. Report of the Committee on recent ec. chang. of the Presidents Conference on unemployment. H. Hoover Chairman. (Nat. Bureau of Ec. Res. New York, 1929. Vol. I—II.) — *F. C. Mills*: Economic Tendencies in the United States. Aspects of prewar and post-war changes. (Nat. Bureau of Ec. Res. New York, 1932.) — *S. Kuznets*: Secular movements in production and prices; their nature and their bearing upon cyclical fluctuations. Boston, 1930. — *P. Hermberg*: Krisenablauf einst und jetzt. Berlin, 1931. — *Fr. Hertz*: Bedarfsumschichtung nach dem Kriege. (D. öst. Volksw. 26. Jg. 139. és köv. ll. 1933.) — *H. Stern*: Heutige und frühere Krisen. (Wirtschaftskurve Bd. 10. 37—49. ll. 1931.) — Strukturwandlungen im internationalen Bankwesen. (Az A. G. Leu & Co. jelentése alapján közli a Neue Züricher Zeitung 23/27. Aug. 1935.) Kitűnő összefoglalás.

XII. FEJEZET.

Néhány előzetes kérdés tisztázása a konjunktúraciklus magyarázatához.

A) Módszertani kérdések:

1. Elméleti magyarázatunk előfeltevései. — 2. Helyes-e a konjunktúraciklus végső okait keresni?

B) A tőkeképződés néhány problémája a konjunktúramagyarázat szemszögéből:

3. A konjunktúraciklus tőkeképződési magyarázata. A tőkeképződés forrásai. — 4. A takaréktőkeképződés és a konjunktúraciklus. — 5. A vállalati tőkeképződés és a konjunktúraciklus. — 6. A kényszerített közbevételekből eszközölt tőkeképződés és a konjunktúraciklus. — 7. A pénzügyi politikai tőkeképződés és a konjunktúraciklus: a) a járulékos hitelnyújtás lehetősége, b) a közvetett kényszerű takarékoság, c) a járulékos hitelnyújtás határai.

1. A konjunktúraciklus elméleti magyarázata szükségessé teszi annak feltételezését, hogy a gazdasági erők minden külső befolyás és mesterséges beavatkozás nélkül, szabadon érvényesülnek. Vagyis a társadalmi és politikai rendszerbe beágyazott gazdasági rendszert elszigetelten, ezen külső zavaró hatások figyelembevétele nélkül kísérem meg szemügyre venni olyképpen, hogy a gazdasági folyamatok összességét, mint perpetuum mobilet fogom fel, amelyben minden gazdasági jelenségnek megvan a maga helye és szerepe. Amikor ezt teszem, önkéntelenül *Tugan-Baranovszky* szellemes hasonlatára kell gondolnom, aki a kapitalista gazdasági életet egy mozdonyhoz hasonlította, amelyben a tőke a gőz szerepét tölti be. Ezt a képet aztán még tovább is kiépíthetjük. Felvehetünk a nagy gépen egy kis segédgépet, a hitelt, amelynek az aranyfedezet a fékje,¹ a kamatláb a kormány, mely az egész gép mozgását

¹ *Schumpeter*: Die goldene Bremse an der Kreditmaschine. (Kölner Vorträge. Die Kreditwirtschaft I.)

szabályozza, a külkereskedelem a szelep, stb. Ha e hasonlat túlzásba vitele erőltetett is, az bizonyos, hogy a fejlett pénzszervezettel bíró kapitalista gazdálkodásban — ha a gazdasági erők teljesen szabadon érvényesülnek, — számos olyan erőt találunk, amely úgyszólván automatikusan működik, és nagyfokú rugalmasságával a gazdasági életet mozgásban tartja, sőt — és ezt igyekszik az endogén elmélet bizonyítani, — ezek a nagy rugalmassági erők okozzák a hullámmozgást és annak ütemességét és egyben elég erősek ahhoz, hogy a gazdasági életet a pangásból ismét kiemeljék.

Néhány ilyen rugalmas gazdasági folyamatra nem nehéz rámutatni. Ilyen pl. a pénzmennyiség és árszínvonal összefüggése, mely különösen a bankszerűségi elmélet oldaláról nézve bír bizonyos belső (gazdaságilag indukált) rugalmassággal; figyelemreméltó aranyvaluta esetén a külkereskedelem rugalmassága, a *Ricardo—Mill—Taussig* elgondolás értelmében. Jó példa a munkapiac rugalmassága, a kompenzációs elmélet felfogása szerint, avagy a vásárlóerőelméletben kifejtett rugalmassági gondolat. De a különböző konjunktúraelméletek is rámutatnak néhány rugalmas hatóerőre. *Lederer* például konjunktúramagyarázata középpontjába állította a különböző jövedelmi ágak rugalmasságát. A fogyasztási járadék, nemkülönben a gazdasági élet alkalmazkodási folyamatai *Heller*-nél, a pangás által lenyomott gazdasági élet gumilabdászerű felemelkedése *Spiehoff*-nál, *Juglar*-nál *Engländer*-nél, stb. szerepelnek rugalmassági erőkként. Ezek a rugalmassági erők jelentőségüknek megfelelő beillesztést érdemelnek minden konjunktúramagyarázatba.

Természetesen ilyen elszigetelten vizsgált, vagyis tisztán gazdasági erők által mozgatott konjunktúralefolyás szemlélete esetén sem szabad két jelentős körülményt figyelmen kívül hagyni. Nem akármilyen gazdasági rendszer konjunktúralefolyását akarjuk megmagyarázni, hanem a kapitalisztikus alapon álló fejlett forgalmi gazdálkodás konjunktúráját. Ez a gazdasági rendszer természetszerűleg már a gazdasági életet körülvevő társadalmi rendszer teremtménye, amelynek külső rendjét és formáját ennek jogrendszere határozta meg.

A konjunktúra fejlődéses fogalmát fogadva el, a konjunktúrát úgy határozzuk meg, mint a fejlődésben levő gazdasági élet jelenségét, mely nem azonos a fejlődés irányával, hanem a fejlődés irányában haladó gazdasági élet hullámmozgását jelenti. Kérdés már most az, melyek azok a tényezők, amelyek a modern, nyereségre számító gazdálkodásban a fejlődés tartalmát kiteszik, és továbbmenőleg melyek azok a tényezők, amelyek a fejlődésnek nem egyenes, hanem hullámos mozgását határozzák meg.

A gazdasági életnek a fejlett nyereségre számító gazdálkodásban is a gazdasági körforgás az alaptünetménye. Ha kiindu-

lunk a termelésből, itt is a jövedelemeloszláson át a fogyasztáshoz jutunk. A központi tünemény az ár, illetve az e mögött álló érték. A gazdasági fejlődés vonala tehát mikroszkóppal vizsgálva a gazdasági körforgások tömkelegéből tevődik össze. A fejlett forgalmi gazdálkodásban azonban a gazdasági körforgás folyamata nem megy végbe olyan egyszerűen, mint a primitív vagy egyszerű forgalmi gazdálkodásban. Okozója ennek elsősorban az egész modern pénzszerkezet, amely nemcsak a pénz csereeszközi szerepét jelenti, hanem a termelésnek, fogyasztásnak és jövedelemeloszlásnak a pénzhez való kötöttségét, tehát azokat a változásokat is, amelyeket a pénz a termelés felépítésében előidéz. Ma tehát már nem tiszta jószágelőállítás, hanem pénztermelés történik. A gazdasági élet hajtóereje a nyereség vágya. Az árrendszer mechanizmusa szabályozza itt is a termelést és a jövedelemeloszlást. Az árhatárok, árkülönbségek döntik el a nyereség nagyságát. Mindezek a pénzrendszer beiktatásával nyernek egészen különleges jelleget, amit a modern hitel-, főleg bankhitelrendszer még bonyolultabbá tesz.

A konjunktúra csakis a nyereség által összefűzött fejlett pénzgazdálkodással és modern hitelszervezettel bíró gazdasági életben található meg.

A teljesen elszigetelt vizsgálódás ellenére két külső nem gazdasági erő, t. i. a népesség változását és a technikai fejlődés hatását feltétlen figyelembe kell vennünk. A gazdasági dinamikának ugyanis ezek teszik ki a tartalmát és ezek nélkül konjunktúralefolyás egyáltalában nincs.

2. A már eddig kifejtettek is kétségtelenné teszik, hogy a konjunktúra oly bonyolult tünemény, mely tisztán endogén gazdasági tényezőkkel meg nem magyarázható. Ebből nyilvánvaló az is, hogy a konjunktúra szövevényeit egy gazdasági tényezővel még ennél sokkal kevésbbé lehet megindokolni. Az egyokú elméletek nem hamisak, csupán egyoldalúak. Nem látnak, vagy nem akarnak látni mindent, ami a konjunktúra lényegéhez tartozik. Kizárólag a kamatláb változása pl. éppúgy nem okozza a gazdasági élet hullámozását, mint kizárólag a munkabér alakulása. Minden egyes gazdasági jelenség úgy fogható fel, mint egy a gazdasági mozgást előidéző erő. Tehát minden egyes erőnek megvan a maga szükségképeni szerepe és ezzel a jelentősége a konjunktúra szempontjából. A konjunktúraelméletet nem az érdekli, mi a hitel, a pénz, stb.; a konjunktúraelmélet, mint a közgazdaságtan záróköve, (Böhm-féle értelemben), mindezt készen kapja. A konjunktúraelméletet csupán az érdekli, hogy mindezek az erők miképpen funkcionálnak és még ezen belül is, főleg és elsősorban az, hogy miként és miért okozzák a gazdasági helyzetek folytonos váltakozását.

Az egyokú elmélet mindíg a konjunktúra végső okait keresi, és vagy azért egyoldalú, mert tudatosan vagy öntudat-

lanul elfátyoloz bizonyos jelenségeket, vagyis megáll a félúton, vagy oly mélyre akar hatolni, amilyen mélyre a közgazdasági tudomány nem mehet. Tisztában kell lennünk azzal, hogy olyan konjunktúraelmélet megalapozása, amely a végső okokat adná, nem létezik. Nem tudok olyan hajtóerőt megnevezni, amivel szemben az örök „miért” nem volna felvethető. A végső okoknak logikus levezetése azonban már a metafizika ködös berkeibe vezetne, amitől a közgazdaságtan leggyakorlatiasabb ágát mindenképpen óvnunk kell.² A végső okok kutatása vezette a konjunktúraelmélet fanatikusait a csillagos égbe, hogy onnan olvassák le az igazságot, ezért próbálták meg a matematika varázsszerszámaival kicsiholni a végső okokat, persze hiába. Tisztában kell lennünk azzal, hogy mai tudásunkkal a konjunktúra legvégső okait megállapítani nem tudjuk, de erre nincs is szükségünk.

A konjunktúra okainak kutatásánál soha nem szabad figyelmen kívül hagynunk a kanti bölcseséget: „Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis”.³ Vagyis a konjunktúratudomány nyelvére lefordítva, konjunktúraokokat csupán addig kell kutatnunk és magyaráznunk, ameddig azokat a konjunktúrapolitika szemszögéből nézve hasznosítani tudjuk.

3. *A konjunktúraciklus lényegében a tartós tőkejavak termelésének ingadozása.* Ezt a tételt tantörténeti fejtegetéseink egész világosan igazolták, de helytállósága induktíve is igen könnyen bebizonyítható. Empirikus bizonyítékul az utóbbi évek termelési jelenségeire hivatkozhatunk, amelyeket a 228. oldalon levő grafikon szemléltet.⁴ Ezek az adatok szembeötlően mutatják a termelőiparok nagyobb ingadozásait, és annál inkább meggyőzőek, mert hiszen tudvalevő, hogy a világválság során és az ezt megelőző években bizonyos szerkezeti eltérések és mentek végbe, úgy, hogy a termelőiparok ingadozása a háború előtti években a fogyasztási iparokkal szemben még sokkal erősebben domborodott ki.⁵ A beruházások ingadozása

² Marx szerint az általános túltermelési elmélet kritikája is a logika és nem a közgazdaságtan világába tartozik.

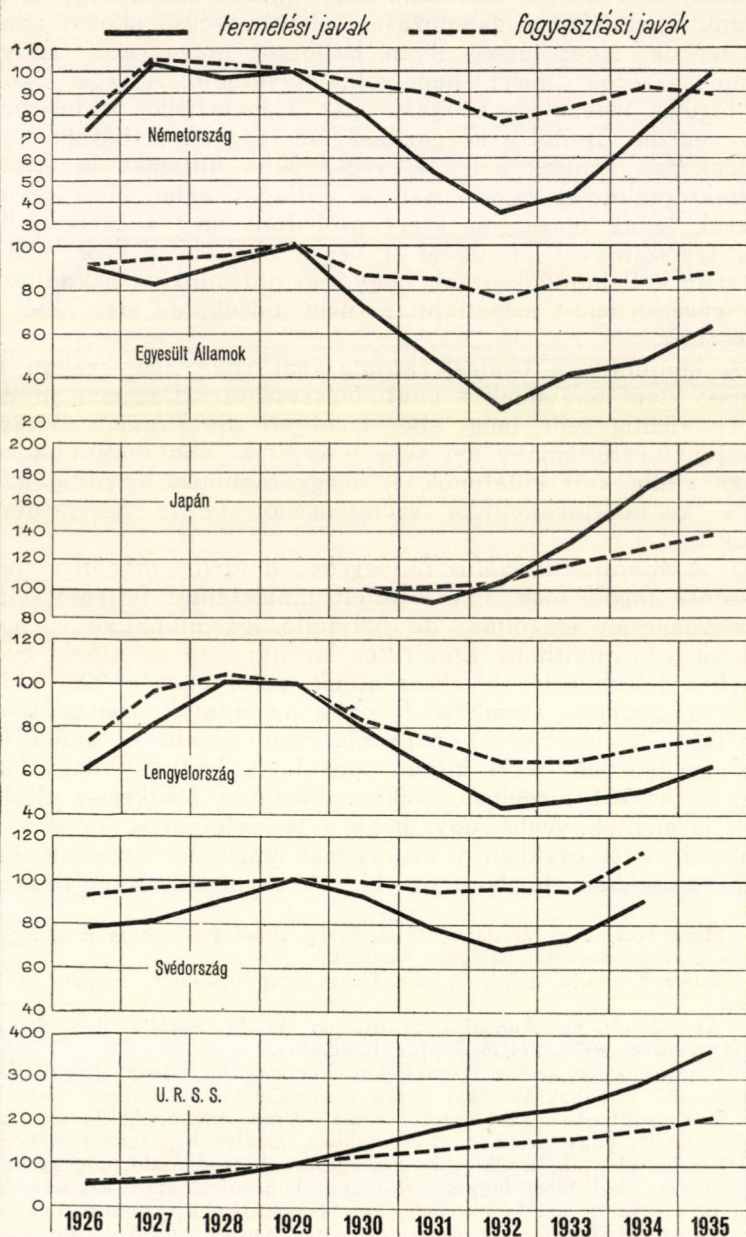
³ Kant: *Kleinere Schriften zur Geschichtsphilosophie*. Leipzig, 1913. 85. lap.

⁴ Az adatok az *Annuaire Statistique de la Société des Nations* 1935/36. Genève, 1936. 174/75. lapján találhatók.

⁵ Egy másik empirikus bizonyítékot MacLaughlin Glenn vizsgálódásai szolgáltatnak. Tizenhat amerikai város konjunktúráis alakulását vizsgálja abból a szempontból, miként hatott az ipari koncentráció. Ahhoz az eredményhez jutott, hogy azokban a városokban, amelyekben termelőeszközök iparai koncentráálódtak, a ciklus hatása egészen kidomborodó, míg azokban a városokban, ahol főleg fogyasztási iparok koncentráálódtak, a ciklus hatása alig érezhető, ezzel szemben az idényhullámok szerepe jelentős. (*Industrial diversification in American cities*. Qu. J. E. Vol. 45. 131—149. lapok.)

A TERMELÉSI ÉS FOGYASZTÁSI JAVAK TERMELÉSÉNEK INGADOZÁSA.

(indexszámokban 1929 = 100)



lévén problematikus, a konjunktúraelmélet szempontjából döntő jelentőségű e beruházások keletkezésének kérdése, tehát az egész tőkeképződés folyamata, amelynek egyik ágát a takarékoság, a másik ágát a beruházások képezik. A továbbiakban a tőkét a tárgyi tőke értelmében használva, termelt termelési eszközökértünk alatta. E mellett azonban — a nélkül, hogy a tőkefogalmak körüli vitába bekapcsolódnánk, — szükségünk van a rendelkezésre álló tőkeeszközök (Kapitaldisposition) fogalmára is, értve alatta oly eszközöket, amelyek a tárgyi tőke megszerzését, előállítását vagy birtoklását elősegítik, vagyis a termelés kerülő útjainak megtételeit lehetővé teszik. (Ezt a *Menger*-től és *Cassel*-től átvett fogalmat ma általánosan használják, pl. *Machlup*, *Welter*, *Halm*, *Hayek* szerint fedi a *Mill*-féle „Capital disposable for investment” fogalmat. *Hayek*: Kapitalaufzehrung. 96. l.) A tőkeképződés a fenti értelemben vett tárgyi tőke keletkezését jelenti, és mint említettük, két folyamatból áll: a takarékoságból és a takarékeszközöknek a termelésben való felhasználásából.

A tőkeképződés végbemehet a naturálgazdálkodás mellett vagy a gazdasági élet azon egyedei között, akik a pénz használatával élnek. Az előbbi folyamat jelentősége az utóbbival szemben ma már elenyészően csekély, úgyhogy a továbbiakban csupán a pénzgazdasági formák között végbemenő tőkeképződéssel foglalkozunk. A naturálgazdasági tőkeképződés gyakorlati jelentőséggel ma úgyszólván csak a mezőgazdaságban bír, ez azonban a konjunktúraciklus szempontjából kevésbé releváns. Az ipar körében csupán azt a nem gyakorlati esetet képzelhetnők el, hogy pl. egy gépgyáros a továbbtermeléshez saját gyártmányú gépeit használja fel.

A pénzgazdasági tőkeképződésnek, amely bennünket a konjunktúraciklus szempontjából érdekel, négy forrása van:

1. A takaréktőkeképződés,
2. a vállalkozói tőkeképződés,
3. tőkeképződés a kényszerített közbevételekből („finanzpolitische Kapitalbildung”).
4. hitelpolitikai tőkeképződés.⁶

⁶ A tőkeképződés forrásainak egyéb csoportosításai nem mutatnak — a konjunktúraciklus szempontjából, mely szemszögből mi a problémát nézzük, — lényegbevágó eltérést. *Robertson* a következő forrásokat jelöli meg: 1. Spontaneous lacking, ez az önkéntes takarékoságnak felel meg. 2. Imposed lacking, ez a kényszerű takarékoságnak felel meg. Utóbbinak al-fajai a) automatic lacking, ez a szűkebb értelemben vett kényszerszakarékoság, b) induced lacking, mely utóbbi akkor áll fenn, ha az emberek áremelkedés esetén nem adnak ki pénzt, hanem kasszaállományukat növelik. — A *Welter*-féle megkülönböztetések (Zwecksparen = fogyasztás elhalasztása céljából, Sicherungssparen = a jövő biztosítása céljából, Ertragssparen = kamatot hozó vagyonfelhalmozás céljából) nem a tőkeképződés forrásaiba, hanem a takarékoság céljaira vonatkoz-

Sorrovéve e forrásokat, a takaréktőkeképződés alapja a takarékosság, amely a pénzgazdálkodás korszakában a gazdálkodók rendelkezésére álló pénzösszegek felhasználásának elhalasztását jelenti. Azt az összeget, amit a gazdálkodó alany már nem fogyaszt el vagy eldugja otthon harisnyába, ládafiába (ez a takarékosság nyilvánvalóan nem jelent majd tőkeképződést, noha a közfelfogás ezt a pénzt is „tőkének” nevezi), vagy — és ez a takaréktőkeképződés útja — elviszi a bankba, takarékpénztárba, ahonnan a megtakarított összeg hitel formájában a vállalkozókhoz jut, akik a termelés céljaira használják fel azt. A takarékosság indoka lehet a fogyasztás elhalasztása, a jövő biztosításának vágya, vagy a kamat reménye. A vállalkozói tőkeképződés lényegében az önkéntes takarékosság egyik alfaját képezi azzal az eltéréssel, hogy a megtakarító és beruházó egy és ugyanaz. Gazdasági és szociológiai szempontból mégis helyes különbséget tennünk a tőkeképződés e két forrása között, mert a választás lehetősége az elfogyasztás és megtakarítás között nem oly formában áll fenn, mint az önkéntes megtakarításnál.

A tőkeképződés harmadik és negyedik forrása kényszerű takarékosági forma. A harmadik esetben az állam vagy más közület, közvetlenül beruházás célzatával adókat és járulékokat vetve ki kényszeríti az embereket takarékosagra. Ugyanilyen elbírálás alá esik, ha e szervek (főleg az ú. n. társadalombiztosító intézetek) feleslegeiket fordítják beruházásokra. A hitelpolitikai tőkeképződés esetében az áremelkedés váltja ki a kényszerű takarékoskodást.

E takarékosági források viszonylagos jelentőségéről Erich Schöff összeállítása nyújt képet. A berlini Institut für Konjunkturforschung adatainak felhasználásával, Németországra vonatkozólag a névleges pénztőkeképződés nagyságrendjét a következőképpen becsülte fel:

nak. E szempontok a konjunktúraciklus szempontjából nem bírnak jelentőséggel. — Látszólag új utakon jár *Preiser* megkülönböztetése. Ő 1. autonóm takarékoságról beszél, ha ez a jövedelemfelhasználás megváltozását jelenti és 2. heteronóm takarékoságról, ha ez a jövedelemeloszlás megváltozását jelenti. Azt *Preiser* is elismeri, hogy az ú. n. kényszerű takarékoság az utóbbinak főesete, bár szerinte saját megkülönböztetése egészen más síkban fekszik; holott ez csupán más szempontból való szemlélete egy és ugyanazon jelenségnek. Az a tétel, amit konjunktúraelméletének középpontjába állít, hogy a fellendülés kezdetén a bérquóta esése heteronóm takarékoságot tesz lehetővé, de a rövidesen emelkedő bérquóta már magában hordja a visszafejlődés csíráját, szó szerint megfelel *Hayek* azon tételének, hogy a kényszerű takarékoság csupán eleinte érvényesül, később azonban már nem. — A szövegben említett csoportosítás Röpckétől ered. (Die Theorie der Kapitalbildung. Tübingen, 1929.)

Takaréktőkeképződés	45.3%
Vállalkozói tőkeképződés	14.0%
Tőkeképződés kényszerített közbevételekből	10.8%
Hitelpolitikai tőkeképződés	29.9%
	<hr/> 100.0%

A hitelpolitikai tőkeképződés nagyságát *Schiff* túlbecsülte azért, hogy az összes bankbetéteket ideszámítja, holott ezek tényleges megtakarításokon is alapulhatnak, tehát az első csoportot nagyobbítják.

A tőkeképződés különböző forrásai azért nyerneek számkra különös jelentőséget, mert a konjunktúraciklus szempontjából egyáltalában nem közömbös, hogy a beruházások eszközzése — amelyeknek ingadozása problematikus — a rendelkezésre álló tőkeeszközök melyik fajtájából történt.

4. A rendelkezésre álló tőkeeszközök között a takarékeszközök jelentősége a legnagyobb. A takarékosság tudvalevőleg nem más, mint a jelen fogyasztásának korlátozása, a jövő érdekében. A takarékoságnak a gazdasági fejlődés szempontjából való jelentőségét legplasztikusabban a kezdetleges gazdálkodás szemlélteti. Még gondolatban is nehéz áthidalni azt az űrt, amely a teljesen kezdetleges, csupán fogyasztásból álló gazdálkodást a fejlődésnek attól a fokától elválasztja, amelyben a munka és annak valamelyes megosztása is szerepet játszik. Nagyon valószínű, hogy már a legkezdetlegesebb munka is együtt járt azzal, hogy a primitív ember már nemcsak a pillanatnak él, nemcsak fogyaszt, hanem a jövőre is gondol. Amikor a legkezdetlegesebb szerszámok készítésére nagyobb munkát fordít, mint azt a pillanat szüksége megkívánja, vagyis áldozatot hoz ma a holnapért, mert átlátja, hogy e szerszámmal holnap és holnapután kisebb munkával nagyobb eredményt ér el és ezen az úton jövő életét könnyebbé és kellemesebbé teheti, akkor a gazdasági fejlődésnek egy egészen új szakasza kezdődik, a tőke igénybevétele a termelésben. A primitív ember számára a legkezdetlegesebb szerszámok gyűjtése és készítése jelentette a tőkeképződést. A modern gazdasági élet formái között az ú. n. termelési kerülotak beiktatásával ugyanez történik. Áldozatot hozunk a jelenben, lemondunk, korlátozzuk fogyasztásunkat, hogy ezáltal lehetővé tehesük a termelékenyebb termelést, mely jobb és magasabb színvonalú életformákat tesz számunkra lehetővé; a takarékoságnak ugyanis a lényege éppen az, hogy a jelen fogyasztását nem egyszer és mindenkorra, hanem csak átmenetileg korlátozza és éppen ez a pillanatnyi korlátozás tesz majdan magasabb és magasabb életformákat lehetővé. A takarékoság jelentőségét a gazdasági fejlődés szempontjából azon-

ban nemcsak a kezdetleges gazdálkodás, hanem a gazdasági élet történeti fejlődése is bizonyítja. Az a hatalmas fejlődés, amely a XIX. században végbement, csak egy hatalmas takaréktőkén alapulhatott. *Keynes* a XIX. század takaréktőke-kincsét egy nagy aranykalácshoz hasonlítja, amely folyton nőtt, és amelyhez azok, akik hozzáférhettek volna, t. i. a kapitalisták, nem nyúltak hozzá, mások, a többi osztályok pedig hozzá sem férhettek. A XIX. század újgazdagjait nem nevelték nagy költsézésre. Többrebecsülték az új és új beruházásokkal szerzett hatalmat a vagyon elköltésénél. Az a nagy fejlődés, ami a XIX. században végbement, egyenletesebb vagyoneeloszlás mellett nem jöhetett volna létre. De éppen ebben a fejlődésben rejtett a kapitalizmus létjogosultsága, mert ez a takarékoság végső sorban — és ez éppen a takarékoság döntő jellemzője, — a köz javát is szolgálta.

Amennyire magátólértetődő, hogy tőke nélkül ma termelés el nem képzelhető, és hogy a gazdasági élet mai színvonala az évezredek folyamán végbemenő takarékosaggal párhuzamos tőkefelhalmozás nélkül soha nem lett volna elérhető, annyira nem képes a laikus felfogni, hogy tőkét csak takarékoság, vagyis a jelen fogyasztásának a jövő céljára való korlátozása képes létrehozni. Nyilvánvaló, hogy a laikus a pénz szerepével nincs tisztában. A pénzt azonosítja a tőkével, és minthogy a pénz minden további nélkül szaporítható, az így szaporított pénznek a termelésben való felhasználásában tőkeképződést lát és nem érzi e folyamat mögött a már lejátszódott takarékoság tényét. Ezért a legnépszerűbb program minden válság idején a pénzszerzés, és minthogy a laikus nem érzi a tőkeképződés és takarékoság közötti összefüggést, ennek a naív orvoszernek ajánlásával minden válság idején együttjár a takarékoság kárhóztatása. Mindkettő a legnaívabb vásárlóerő elmélet gyümölcse, amely szerint a pénzszerzés azért kívánatos, mert vásárlóerőt hoz létre, a takarékoság pedig azért kárhóztos, mert a vásárlóerőt kisebbiti.

A takarékosággal kapcsolatban a következő konjunktúraelméleti kérdés merül fel: ha a beruházások csak azon kerektek között mozognának, amelyeket az önkéntes megtakarítás tesz lehetővé, elkerülhető volna-e a konjunktúraciklus? Annyi bizonyos, — hogy miért, látni fogjuk, — hogy a járulékos hitelnyújtás a fejlődés határait kitolja azzal, hogy a jövő lehetőségeit előre sejteti és leszámítolja. Ezzel azonban kellemetlen visszahatások járhatnak és járnak is, ami már csak abból is következik, hogy ez a jövő nem látható mindig előre, az alkalmazkodás nehézségekkal, súrlódásokkal jár, vagyis az időmózanat döntő szerepet játszik. Minderre a különböző hibaelméletek és az idővel magyarázó konjunktúraelméletek eléggé rámutattak. (Itt főleg *Marco Fanno* tanulmányát emelhetném ki.)

De ez a kellő előre nem láthatás vonatkozik a tényleges megtakarításokból történő beruházásokra is, habár a veszély foka itt kisebb. Ha ugyanis a téves beruházás járulékos hitelből történik, ennek az egész hitelszervezetre való visszahatása sokkal károsabb, mintha a téves beruházás csupán a tényleges megtakarított tőkét fogyasztja el káros formában. Vagyis csupán tényleges megtakarításokon alapuló beruházások esetén is fennállhat a válság veszélye helytelen tőkebefektetések következtében. A felvetett kérdést mégsem ezzel az érveléssel támasztanám alá.⁷ Igaz, hogy ilyen helytelen tőkebefektetések előfordulhatnak, sőt elő is fordulnak, tehát válságokhoz vezethetnek, de fellépésük nem szükségszerű, velük az ütemesség meg nem magyarázható. Azt kell bizonyítanunk, hogy noha csupán tényleges takarékösszegek nyernek felhasználást, a tőkejavak ipara mégis túlméreteződik. Ez pedig más okokból következik be.

Járulékos hitelnyújtásnál az áralakulásból folyó jövedelmezőségi szempontok már eleve a termelőeszközök iparába kényszerítik a rendelkezésre álló tőkét. Tényleges megtakarítások felhasználásánál ennek szükségessége nem forog fenn. Vegyük tehát azt az esetet, hogy a meginduló fellendülésben először a fogyasztási javak iparai épülnek ki. Minthogy ezeknek az iparoknak kapacitása még a pangás alatt is aránylag jól ki van használva, már a fellendülés elején előnyösnek látszik az adódó vagy kecségtető nyereségek folytán — amelyek nélkül persze fellendülés elképzelhetetlen, — a termelőeszközök iparát is kiépíteni. De ez a további fejlődés folyamán a fogyasztási javak termelésnövekedéséből folyólag is kikényszerítődik, sőt oly mértékben, hogy ez már magában hordja a túlméretezés csíráját. Itt a fogyasztási javak iparából kiinduló fokozódó termelés-kiterjesztés továbbgyűrűzésére gondolhatunk. Az ismert példa szerint, amire már a tantörténetben is hivatkoztunk, ha pl. egy sörgyár évente gépeinek 10%-át újította meg, és most üzemét 10%-kal bővíteni akarja, a sörgyári gépeket gyártó üzem termelését 100%-kal kell, hogy kiterjessze. Más szempontok, amelyek ugyanezt a hatást idézik elő: a tőkejavak tartóssága, a termelés kerülőútjainak hossza, nem utolsósorban a technikai fejlődés, mely a fellendülés idején realizálódván, egyértelmű, újabb és újabb termelési kerülőutak beiktatásával. E helyütt nem óhajtom a gondolatmenetet végigvezetni — a válságelméleteknél erre sor kerül, mert a fellendülés letörését ott is ezek-

⁷ De nem magyaráznám *Robertson* szempontjaival sem. *Robertson* ugyanis három esetet említ, amelyek a termelés jogosult ingadozásaihoz vezetnek (justifiable or appropriate fluctuations) csak önkéntes megtakarítás mellett is: 1. terméshullámzások, 2. a becserélendő javak felmerülő költségeinek változása, amely rugalmas keresletre talál, 3. e kereslet irányának megváltozása. (*Robertson: Banking policy and the price level.* 18. oldal.)

ből és az ezekhez járuló egyéb okokból, de nem fenti okok mellőzésével vezetem le, — de azt hiszem, hogy csupán fenti szempontok megjelölése is alkalmas annak bizonyítására, hogy járulékos hitelnyújtás nélkül is belső szükségyszerűség áll fenn, mely a kapitalisztikus termelés mai berendezkedése mellett a termelési eszközök túlméretezéséhez vezet, mind az összes kerülő utak lebonyolítását lehetővé tévő takaréktőkével, mind a fogyasztási javakkal szemben és következményeként maga után vonja az általános túltermelést, munkanélküliséget, stb. Járulékos hitel igénybevétele nélkül minden esetre a fellendülés rövidebb, az összeomlás hamarabb következik be, a válság ceteris paribus enyhébb.

Az az eset természetesen, hogy a konjunkturális fellendülés során csupán valódi megtakarítást vesz a gazdasági élet igénybe, nem gyakorlati. Ehhez mindig még járulékos hitelnyújtás is járul, amely a fejlődés számára nagyobb lehetőségeket nyújt, de a káros hatásokat is fokozza. Előnye a fellendülés erősségének növelésében mutatkozik, hátránya a válság ki-mélyítésében. Eldöntetlen kérdés, hogy a hitelválság, amely pl. a *Spiethoff*-féle felfogás értelmében nem szükséges velejárója a ciklusnak (értve alatta a tényleges megtakarításon alapuló ciklust), szükségyszerű következménye-e a járulékos hitelnyújtással támogatott fellendülésnek. Ha ez a szükségyszerűség elméletileg nem is bizonyítható, — ez t. i. ténykérdés, amely szerkezeti és pillanatnyi adottságoktól (pl. az illető ország gazdasági erejétől, liquiditásától, valutastabilitásának alapjától, aranykészletétől, a nemzetközi tőke mozgalmakban való szerepétől, a jegybank beavatkozásának kellő időpontjától és hatá-sosságától, stb.) függ, — annyi bizonyos, hogy a járulékos hitelnyújtás a fellendülés folyamán a hitelválság veszélyét igen nagy mértékben emeli és ezáltal elősegíti és gyorsítja azt az előbb-utóbb bekövetkező folyamatot, melynek folytán a részleges válság általános válsággá lesz.

5. A tőkeképződés második formája a vállalati tőkeképződés szintén önkéntes takarékoságból ered, forrása a vállalati nyereségfelhalmozódás. Jelentős szerepet éppen a fellendülés idején játszik, amikor a vállalatok számára nagyobb nyereség adódik, főleg akkor is oly vállalkozásoknál, ahol nagy monopóljövedelmek vannak. A tőkeképződés e fajtájának az osztalékpolitikával való kapcsolatai egészen kézenfekvőek, mert hiszen csak akkor van rá lehetőség, ha a vállalatok jövedelmüket nem öntik ki teljes mértékben a részvényesek között. Magának a jelenségnek közgazdasági értékelése vitatott kérdés. Az állásfoglalást megnehezíti, hogy jelentősebb szerepet elsősorban a háború utáni évek beruházásainál — tehát rendkívüli időkben — játszott, amikor a tőkehiány igen nagy volt és a külföldi tőke minél kisebb igénybevétele a vállalati nyereségfelhalmo-

zásnak létjogosultságot biztosított. Ugyancsak kivételes körülmények magyarázzák azt a jelentős szerepet, amit a vállalati megtakarításokból eszközölt beruházás jelenleg játszik. Az Egyesült Államokban, Angliában és Németországban a hosszúlejáratú kölcsönök piacát az állam sajátította ki magának, egyenesen kényszerítve ezzel a vállalatokat az önkéntes megtakarításokból eszközölt beruházásokra, míg nálunk a külföldi kölcsönök hiánya és a bankok tartózkodóbb hitelpolitikája váltotta azt ki.^{7a}

A konjunkturaciklus szempontjából a vállalati nyereségfelhalmozás kedvezőtlen hatású, mert a piactól szabad tőkéket von el, ami által a kamatláb vagy nő, vagy legalább is rugalmasságából veszít. Ehhez járul még az is, hogy a bankhiteleket kevésbé jó vállalatok veszik igénybe, ami kifejezésre jut a kockázati díj nagyságában és a válság során megbosszulja magát. Mindez hozzájárul ahhoz, hogy a határvállalatok jövedelmezőségi foka mindig magasabb és magasabb követelményekkel jár. Ennél még sokkal kedvezőtlenebb hatást vált ki az a körülmény, hogy a vállalati beruházásoknak a felhalmozott nyereségből való finanszírozása a helytelen tőkebefektetések fokozódásának veszélyét hordja magában. A helytelen tőkebefektetéseket ugyanis a kamatláb nagysága van hivatva megakadályozni. Ha a vállalkozó úgy érzi, hogy a vállalkozása a viszonylag magas kamat miatt nem jövedelmező, nem fog termelni. Ezzel szemben a nyereségfelhalmozásból való finanszírozásnál ez nincs így. A vállalkozó még akkor is újlag beruházásokra fordíthatja nyereségét, ha a termelés eredményessége kamatot nem ígér, mert erről ő könnyen le tud mondani és tőketörlesztési gondjai nincsenek.

6. Ami harmadsorban a kényszerített közbevételekből eszközölt tőkeképződés jelentőségét illeti, itt sem vizsgáljuk azt, mennyiben történik a takarékeszközök elvonása és felhasználása gazdasági és mennyiben politikai okokból, bennünket csak a konjunkturális kihatások érdekelhetnek. Ezek a vonatkozások pedig éppen az ilyen irányú takarékeszközök kicsinysége folytán egészen elenyésző jelentőségűek. Magától értetődőleg fokozottabb szerepe van olyan országokban, ahol az önkéntes takarékoság kismérvű és az ország tőkeszegény.

Jó példa erre Magyarország. Köztudomású, hogy társadalombiztosítási törvényeink kötelezőleg írják elő bizonyos fizetés eléréséig az öregségi járulék fizetését. Ez semmi más, mint kikényszeri-

^{7a} Az Economist (1936, ápr. 18.) szerint Angliában a vállalatok összes jövedelmük $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{4}$ -ét fektették be ismét vállalataikba az utolsó években. Ugyancsak igen jelentős összegekre rug ez Németországban. (Die Ertragsgestaltung der Industrie és Die Finanzierungspolitik der Industrie. Frankfurter Ztg. 1936. ápr. 16 és 19.) A Magyarországon vállalati megtakarításokból eszközölt beruházásokra mutat rá György E. (Die Selbstfinanzierung der Unternehmung. Pester Lloyd 1935. dec. 5.)

tett takarékoság. E takarékösszegek nagyságrendben is jelentősek. 1929. január 1-től 1935. december 31-ig az O. T. I. öregségi biztosítási járuléktartalékalapjában 95.3 millió pengő, a M. A. B. I. öregségi alapjában ugyanezen időszakban 58.3 millió pengő gyűlt össze, ugyanakkor, amikor például a 12 legnagyobb budapesti pénzintézet takarékbetétállománya (1935. december végén) 525.6 millió pengőre rúgott. Ezek az alapok az utóbbi években beruházási célokra több ízben bocsájtottak a gazdasági élet rendelkezésére takarékeszközöket. Előírásaiknál fogva ugyanis az alacsonyabb hozam is elfogadható még számukra, ami a magántőkét nem csalogatja és e mellett a magángazdaságoknak a konjunkturális felemelkedés irányában táplált bizalmatlanságát e takarékeszközök rendelkezésre bocsátásánál sokszor hatalmi nyomás pótolja.⁸

Normális körülmények között, a konjunktúraciklus szempontjából, a tőkeképződés e formájának az önkéntes takarékosággal szemben az a szerepe, hogy a pangás idején bizonyos fokig a végnélküli gazdasági összezsugorodást feltartsa. A multban a pangás idején mindenkor sor került nem nyereségre számító munkákra, amelyek jórészt a kényszerű takarékoság útján felgyűlt tőkére támaszkodtak és csak másodsorban nyilvános kibocsátásokra. Döntő jelentősége a tőkeképződés e fajtájának teljes tervgazdálkodás mellett van, amely tervgazdálkodás annyira teljes, hogy nemcsak a tőkefelhasználás irányítására terjed ki, hanem a takarékoságra is. Példája ennek pl. Szovjet-Oroszország, ahol a tervszerűség a takarékoságot azon szükségesség folytán öleli fel, mert az orosz nép, legalább is a szovjet alatt élő orosz nép önkéntes takarékoságra nem hajlamos és így a szovjet a fogyasztást drasztikusan visszaszorító kényszerrel hajtja végre beruházási programját. A kényszerített közbevételek útján létrejött tőkeképződéssel kapcsolatban felmerül az a kérdés, ha az állam, mint vállalkozó, szerepe a jövőben tágabb területeket fog felölelni, megnövekedik-e, megnövekedhetik-e ezzel a tőkeképződés e formájának jelentősége. Avagy másként fogalmazva a kérdést, szabad-e az államnak több adót szedni azon a címen, hogy feladatkörei szaporodnak és reá vállalkozói feladatok is hárulnak. Korántsem. Tisztában kell lennünk azzal, hogy a gazdasági fejlődés szempontjából az önkéntes takarékoság a legegészségesebb, sőt egyedül egészséges, és figyelemmel kell lennünk arra is, hogy mindennemű kényszerű takarékoság az önkéntes takarékoság rovására megy. Ha az államra vállalkozói feladatok hárulnak, ez azért van, mert a fellendülés gazdasági előfeltételei már meg vannak adva, a takaréktőkék már rendelkezésre állnak, csak éppen a vállalkozók többsége még a nyereségi lehetőség elérkezésének pszichológiai

⁸ *Bikkal Dénes*: Az Oti. és Mabi. 1935. évi működése. (Közh. Szemle 1936. nov.—dec. 766—769. ll.) — V. ö. még *Kovrig Béla*: A díjtartalékok vagyonának gyümölcsöztetéséről. (Munkaügyi Szemle. 1934. 1—23. lapok.)

pillanatát nem érzi. Ilyenkor volna szükség arra, hogy nyereszkedésre nem tekintő állam használja ki ezeket a parlagon heverő erőket és indítsa meg a fellendülés folyamatát. Az ehhez szükséges eszközöket azonban nem kényszerített közbevételek útján szabad előteremtenie, hanem éppen az önkéntes takarékosság által felhalmozott parlagon heverő erőket veheti igénybe. Semmi úgy nem szolgálja a takaréktőke képződését, mint éppen a gazdasági szabadság, és semmi úgy nem gátolja, mint a tőkeképződés bármely más formájának erőszakolása.

7. Különös figyelmet érdemel a tőkeképződés negyedik formája, a pénzpólitikai tőkeképződés. A tőkeképződés e formájának közelebbi magyarázata szükségessé teszi a rendelkezésre álló tőkeeszközök gyülekező helyének, a bankoknak szemügyre vételét. A rendelkezésre álló tőkeeszközök ugyan nemcsak bankoknak állanak rendelkezésre, de főleg mégis ott csoportosulnak és a bankoknak van lehetőségük járulékos hitelnyújtásra is.

A bankok rendelkezésre álló tőkeeszközei részben magánosok takarékoságából erednek, részben a vállalkozók helyezik el ott átmenetileg felhalmozott nyereségeiket, de tarthatják ott a kényszer útján nyert feleslegeiket az állam vagy munkásbiztosító intézetek is.

Másodsorban a bankokban lehet átmenetileg az ú. n. megújítási tőke, vagyis a) az üzemi tőke, és pedig egészen rövid ideig, t. i. a hozam értékesítése és újból való felhasználása között, b) a törlesztés céljait szolgáló tőke. Az üzemi tőke természetesen nagyon különbözik a vállalkozók által a bankban ideiglenesen elhelyezett nyereségektől. Utóbbiak egy már lezárt termelési folyamat során mint nyereség adódtak, az új tőkeképződésnek eszközei, és ami a konjunktúraelmélet szempontjából nagy jelentőségű, mint rendelkezésre álló szabad tőkeeszközök tesznek számot, míg a megújítási tőke és üzemi tőke is ebből a szempontból kötött tőke, mely rendeltetésszerűen egészen rövid idő alatt a termelésben ismét felhasználást nyer.⁹

Azok az eszközök azonban, amelyek felett a bankok rendelkeznek, a már felsorolt tőkeeszközökkel nem merülnek ki. Ezekhez járulnak ugyanis a járulékos hitel eszközei is. Mondhatnók általános elismerésre tarthat számot ma az a tétel, hogy a bankok a rendelkezésükre bocsátott tényleges megtakarításokon túlmenőleg is nyújthatnak hiteleket. Amint *Schumpeter* is megállapítja, magában véve ez a jelenség nem valami új dolog, csupán ezen hiteleknek termelékeny célokra való igénybevétele újabb keletű. Az a körülmény, hogy a járulékos hitel-

⁹ A kérdést részletesen taglalják *Machlup*: Börsenkredit, Industriekredit und Konjunktur. Wien, 1932. és *Erich Schiff*: Kapitalbildung und Kapitalaufzehrung in Konjunkturverlauf. Wien, 1933.

elmélet oly heves vitákat és számos oldalról oly erős ellenzést váltott ki, annak tulajdonítható, hogy benne a kontinensen az infláció utólagos elméleti igazolását látták; ebben nem kis szerepe van annak, hogy a német irodalom a járulékos hitelelméletet a *Hahn*-féle egészen szélsőséges fogalmazásban ismerte meg. Nem kevesebbet állított ez az elmélet, minthogy a jelenlegi hitelszervezet arra képesíti a bankokat, hogy a hitel útján új javakat hozzanak létre. Tehát a hitel is termelő tényező, a tőke keletkezésének egyik útja, sőt hitel nélkül nem lehet új javakat létrehozni, mert a hitelátengedés a tőkeképződést mint másodlagos jelenséget éppúgy maga után vonja, mint minden kereslet a termelést. Nyilvánvaló, hogy ezeket a tételeket mind az elméletnek, mind a gyakorlatnak vissza kellett utasítania.

Meg kell azonban állapítanunk, hogy a gyakorlat hosszú időn át félre is értette a járulékos hitelelmélet alaptételét. Amikor X. bank „A” kliensnek hitelt nyújt, az a gyakorlatban banktechnikailag nem állapítható meg, hogy ez a hitel tényleges megtakarításon alapul-e vagy sem, mert ez egy más szempontból való szemlélete a kihitelezési lehetőségeknek.¹⁰ Amikor a járulékos hitelelmélet azt állította, hogy a bankok a tényleges megtakarításokon felül is nyújthatnak hiteleket, minden gyakorlati bankember lehetetlennek tartotta, hogy ő többet hitelezhet ki ügyfeleinek, mint ami rendelkezésére áll, hiszen akkor minden bank mindjárt megbukna. A járulékos hitelelmélet azonban nem azt állítja, hogy a bank képes erre, hanem hogy a bankrendszer. Ez a félre magyarázás onnan származik, hogy az egész elmélet az angolszász irodalomból vétetett át, ahol banktechnikai okokból az egyes bankok szerepe jobban előtérbe nyomul. Főleg *Somary* és *Hayek* mutattak rá, hogy a járulékos hitelelmélet angolszász eredetű, Amerikában már az 1913-as években többek között *Davenport*, *Dunbar*, *Agger*, *Seager*, *Philipps*, míg Angliában *Withers*, *Keynes*, *Hawtrey* és *MacKenna* fejtik ki tételeiket.

Három kérdés az, ami a járulékos hitelelmélet kapcsán tüzetes megvilágítást igényel: a) hogyan lehetséges egyáltalán járulékos hitelnyújtás, miképpen képesek a bankok arra, hogy a tényleges megtakarításokon túlmenőleg hiteleket nyújtsanak, b) mi ennek hatása a javak világában?, c) hol vannak a járulékos hitelnyújtás határai? A járulékos hitelnyújtásnak a kamatlábra és a termelés felépítésére való hatását már magában a konjunktúraelméletben kell adnunk.

A járulékos hitelnyújtás lehetőségét *Hayek* egy a kontinentális viszonyokra alkalmazott példával a következőképpen világítja meg:¹¹ „A banknál készpénzbefizetés történik, ami eddigi

¹⁰ *Neisser*: Der Tauschwert des Geldes. Jena, 1928. 53 lap.

¹¹ *Hayek*: Geldtheorie und Konjunkturtheorie. 88. lap.

betétállományának 5%-át teszi ki. Ha a bank eddig azt a politikát követte, hogy betétjeinek 10%-át készpénzben tartalékolta, akkor az új befizetés által ez az arány 14.3%-ra emelkedett és a bank abba a helyzetbe jutott, hogy eddigi politikájának fenntartásával új hitelek nyújthat. Ha most még felvesszük azt, hogy a befizetett összeg 90%-át tovább hitelezi, ezt a hitel-vevő azonnal felhasználja, akkor a betétek és készpénz viszonya változatlan, tehát a bank hitelereje máris kimerült, még mielőtt az egész új pénzt kihitelezte volna. A bankrendszer hitelereje azonban ezzel nem merült ki. Ha a hitelvevő a pénzt nem bérfizetésekre fordítja, hanem pl. nyersanyagot vagy félgyártmányokat vesz, akkor ezeket csekkel fizeti ki és a nyersanyageladó ezt a csekket saját (B) bankjánál jóváírás és inkasszó céljából benyújtja. Ezáltal B. bank kliringegyenlege a csekk összegének erejéig javult, az összeget megkapja A. banktól. Ez azonban B. bank számára éppúgy eredeti és készpénzfizetésen alapuló befizetést jelent az ő ügyfele részéről, mely összecszerülve az első befizetés 90%-át teszi ki és B. bank ezt teljes joggal új hitelnnyújtás alapjának tekintheti. Ha ő is 10% készpénztartalékot tart, ismét 90%-ot hitelez ki. Ez a folyamat addig folytatódhatik, amíg készpénzt nem vesznek ki. Mint-hogy minden következő bank a nála befizetett összeg 90%-át hitelezheti ki (az első 0.9, a második 0.9×0.9 , a harmadik 0.9^3 , stb. részét), a legszélsőbb eset az, hogy a bankrendszer a befolyt készpénzbefizetések kilencszeresének erejéig „teremt” letéteket. A valóságban az eltérés fenti esettől annyi, hogy a bankok magasabb készpénzkészletet tartanak, a hitel egy része készpénz formáját ölti, úgy, hogy a letétteremtés hányadosa csökken. Ha már csupán 70%-át hitelezhetik tovább, ez a hányados nem kilencet, hanem 2.5-et tesz ki.” A járulékos hitelnnyújtás jelentősége azonban ezzel dokumentálva van.¹² Ezt a lehetőséget egyébként *Somary* is elismeri, aki különben a járulékos hitelméletnek erős kritikusa.

Somary fejtegetéseiben a következőket mondja: „Az átutalási és csekkforgalom kifejlődésének kérdését az utóbbi két évtizedben igen nagy részletességgel ismertették ugyan, de nagyon kevésbé világították meg. Számos újabb író a bankok fokozott hitel-teremtési lehetőségére vélt következtetni abból a körülményből, hogy a hitelbankok letéteiknek csak egy kis részét tartják készpénzben. Ha a pénztárállomány és a jegybanki girókövetelések a betétek 10%-át teszik ki, e naiv felfogás szerint a bank 1.000.000-os készpénzállomány mellett 10.000.000 hitelpénzt teremthet. Arra az ellenvetésre pedig, hogy a pénzteremtés kérdését nem a készpénz és az összes letétek viszonya, hanem a készpénz és esedékes letétek

¹² Az is egyik esete a járulékos hitel-teremtésnek, hogy a befizetett összeggel a bank is és a befizető is rendelkezik sőt *Neisser* szerint az is, hogy a csekkletét pénz, a nélkül, hogy 100%-ig készpénzzel lenne fedezve.

viszonya dönti el, ami sehol sem nagyobb, mint 1:5, a jelzett írók azzal felelnek, hogy akkor a bankok a készpénzállományuknak csupán ötszöröseig teremthetnek bankpénzt és hogy éppen ebben rejlik a hitelpénzszaporításra gyakorolt jelentős hatásuk.

Már *Davenport* és *Phillips*, akik elsőízben tanították Amerikában a hitelbankok letétteremtését, — ellentétben európai írókkal — különbséget tettek az egyes bank és a bankrendszer hitelkiterjesztési lehetősége között. Szerintük minden egyes banknak lehetősége van arra, hogyha pénztárállománya 100, letéteit 125-re (*Davenport*), vagy (újabban *Lawrence* szerint) 170-re növelje, ami az egész bankrendszerre vonatkoztatva a letéteknek a pénztárhoz viszonyított megtöbbszörözését jelentené. A valóságban azonban úgy játszódik le a készpénznek a hitelforgalomba való jutása, hogy az a bank, amelyhez az új ércpénz vagy bankjegymennyiség jut, ezt kamatozó követelésre cseréli ki egy másik banknál és a hitelbankrendszer által végigvezetve idézi elő e folyamat a letétek összegének emelkedését. Ugyanaz a bankjegymennyiség tehát több letétnek képezi elmentését, ha az összes hitelbankok összesített mérlegét állítanók fel. Nem az egyes hitelbankok, hanem a hitelbankrendszer viszi tehát véghez a bankpénzteremtést. (Bankpolitika 67. l.)

Hasonlóképpen *Judik* József a magyar viszonyok szemelőtt tartásával megállapítja, hogyha „valamennyi bank egyöntetű eljárást követ a hitelnyújtás tekintetében, akkor betétállományuk nagyjában hitelnyújtásaik arányában emelkedni fog. A betétkeletkezésnek ez a módja bizonyos mértékben azokban az országokban is lehetséges, amelyekben a készpénznélküli forgalom nem domináló.” (A pénz. 52. lap.)

A járulékos hitelkiterjesztés lehetőségéhez még azt a körülményt kell felemlítenünk, hogy ez a lehetőség nemcsak azáltal van adva, hogy a bankokba készpénz folyik be, hanem azáltal is — és ez játssza a döntő szerepet a konjunktúraelmélet szempontjából —, hogy a bankoknál a betétek és készpénztartalékok viszonya nem állandó. A neowickselli iskola mutatott rá arra, hogy a fellendülés folyamán a hitelkereslet nő, a nélkül, hogy a bankok hiteleszközei szaporodnának. Az első bankok, akikhez a hiteligénylők fordulnak, kényszerítve érzik magukat akár verseny-szempontból, akár mert ezt a fellendülés alatti kisebb kockázat megengedi, hogy liquiditásuk csökkentésével ezeknek az igényeknek is eleget tegyenek. Mihelyt az első bankok ezt keresztülvitték, a többi bank számára az ezáltal befolyó pénzek már liquiditásuk csökkentése nélkül lehetővé teszik a járulékos hitelkiterjesztést. Nem nehéz belátni, hogy e lehetőségek a bankok egyöntetű eljárása által nőnek, a bankok klíringkövetelései kiegyenlítődnek, a készpénzlevonások egészen csekély méretűek. Sőt, ha a bankok egyöntetűen járnak el, egy bank önmagában nem képes ellentétes politikát folytatni, a hozzááramló nagy készpénzösszegeknél fogva ugyanis, kényszerül a többi bankkal tartani.¹³

¹³ V. ö. *Hayek*: Geldtheorie und Konjunkturtheorie. 100. lap.

Láttuk tehát, hogy a jelenlegi fejlett bankszervezet igenis lehetőséget nyújt a bankoknak arra, hogy a meglevő megtakarításokon túlmenőleg nyújtsanak hiteleket. Kérdés, mi ennek a ténykedésnek hatása a javak világában? Vajjon valóban gyökeresen megváltozik-e a hitel szerepéről alkotott felfogásunk és tényleg áll az, hogy a hitel új javakat hoz létre?

Hogy a klasszikus hitelelmélet tanításait megérthessük, tekintsünk el mindazoktól a szerepköröktől, amelyeket a pénz gazdasági életünkben betölt és egyedül csereeszközi szerepét tartjuk szem előtt. A jószágtermelésből folyik a jövedelem, mely ma pénz alakjában kerül a termelésben résztvevők kezéhez. A pénz mint jövedelem a termelésből folyván, megfelelnek neki a javak, amelyek feletti rendelkező hatalmat jelenti. Amikor pénzünket beosztjuk és egyrészét fogyasztás céljaira használjuk fel, más részét megtakarítjuk, végső elemzésben a meglevő, a termelt javak feletti rendelkezünk. A megtakarított pénzt elvisszük a bankba, a bank azt kikölcsönzi, ami által a hitelvevő — vázlatosan — azon javak feletti rendelkezést nyeri el, amit mi nem fogyasztottunk el, hanem megtakarítottunk. Ezért helyes a klasszikus hitelelmélet azon tétele, hogy a hitel nem hoz új javakat létre, csupán a meglevő javakat ott és úgy csoportosítja és felhasználásukat azok számára teszi lehetővé, akik ezt gazdaságosabban tudják a termelésben értékesíteni.

Mi történik ezzel szemben a járulékos hitelnyújtásnál, amelynek lényeges vonása, hogy nem alapszik előzetes megtakarításon? Hiszen a hitelvevő itt is rendelkező hatalmat, vásárlóerőt nyer bizonyos javak felett? A jószágelméleti megoldás az ú. n. kényszerű takarékoságban rejlik. A járulékos vásárlóerő áremelkedéshez vezet és ez az áremelkedés bizonyos gazdasági rétegeket arra kényszeríti, hogy fogyasztásukat korlátozzák, vagyis takarékoskodjanak. A járulékos hitel tehát nem a semmiből hoz új javakat létre, a járulékos hitelnek a termelésben való felhasználása nem a semmiből vezet töképeződéshez, hanem a társadalom jószágkészletéből, még pedig olyképen, hogy a fogyasztók bizonyos rétegeit kényszeríti arra, hogy lemondjanak e jószágkészletek hányadáról, amely a járulékos hitel birtokosának rendelkezésére áll. Mellesleg megjegyezve, minden áremelkedés, sőt a pénzmennyiség minden megváltozása — amely mindenkor relatív árváltozást jelent, tehát esetleg azt, hogy az árszínvonal változatlan marad, holott különben megváltoznék, — bizonyos mértékig a kényszerű takarékosághoz hasonló jelenséget vált ki.

Magá a kényszerű takarékoság ténye egészen nyilvánvaló, ha magá a kifejezés nem is a legszerencsésebb. Itt lényegében ugyanis csupán a jelen fogyasztásának korlátozása megy végbe, ez azonban nem mindig a jövő érdekében történik, ami azt bizonyítja, hogy a takarékoság fogalmának második fogalmi

jegye (t. i. a fogyasztás korlátozása a jövő érdekében) már erősen a tőkeképződés szemszögéből nézve alkottatott meg. A jelen fogyasztás korlátozása és az így felszabadult javak elvonása, bármely végtelenségig folytatódjék is a járulékos hitelnyújtás, állandó jellegű. Ezzel szemben csak egy bizonyos idő múlva kezdődik és csak egy bizonyos időpontig tart a tulajdonképeni kényszerű takarékoság, mint „takarékoság”, vagyis mint az ú. n. pénzpoltikai tőkeképződés eszköze. Ezt az ellentétet könnyen megérthetjük, ha azt az esetet vesszük fel, hogy a járulékos hitelek fogyasztási kölcsönök céljaira használják fel. Az áremelkedés folytán a régi vásárlóerők tulajdonosai a jelen fogyasztásukat csökkenteni kényszerülnek, e javakat az új vásárlóerők tulajdonosai veszik igénybe. Ez nem kényszerű takarékoság, ez kényszerjóságelvonás. Ugyanez az eset nagy állami infláció esetén is. Nem a semmiből építkeznek ilyenkor, nem a nyomtatott papiros hoz új javakat létre, hanem az emelkedő árak a régi vásárlóerő birtokosait fogyasztásuk lecsökkentésére kényszerítik és az inflációs vásárlóerő az így felszabadult javakat elvonja. Kényszerű takarékoságról helyes értelemben mint takarékoságról, csak a termelő hitelek nyújtásánál beszélhetünk, de itt sem a végtelenségig. Hogy a fogyasztás kényszerű korlátozása ténylegesen takarékoság volt-e és tőkeképződéshez vezetett-e, az csak a járulékos hitellel lebonyolított termelési folyamat végén derül ki. „A pénzalkotás e formájánál nem szabad figyelmen kívül hagyni, — írja Navratil, — hogy ilyenkor a bank ama vállalkozás sikerének reményében hitelez, amelyre a kölcsönt kéri, s amelynek a céljára a bank a kölcsönt ebben a hitelpénzben, ebben az általa éppen a kölcsön céljából alkotott vásárlóerő formájában folyósította. A bank-létesítette hitelművelet ilyen esetben csak akkor záródik le simán, ha a vállalkozás sikerre vezetett, jó eredménnyel járt. Amíg a társadalom gazdasági élete nem számítja le az ilyen előlegezést, melyet a bank nyújtott, addig az egész hitelművelet eredményesség dolgában nem tekinthető lezártnak. Ha a társadalomnak a hitelpénz segítségével végzett termelés termékeire szüksége van és meg is tudja azokat vásárolni, úgy a termelés a kölcsönnevőre nézve anyagilag kedvező eredményt biztosíthat. A vállalkozás alapján élvezett jövedelméből visszafizetheti a kölcsönt. Ebben az esetben csakugyan megtörtént az, amit H. D. Macleod a maga túlzó módján úgy fejezett ki, hogy a hitelnek az a rendeltetése, hogy a jövő nyereségek jelenlegi értékét forgalomba hozza, azaz, hogy a várható nyereségeket előre realizálja. Nem is lesz semmi baj, ha ezek a várt nyereségek beköszöntenek. Ebben az esetben a hitelpénz csakugyan hiányzó egyéb pénzt pótol. A forgalomba került pénzmennyiség az ő révén szaporodott, de nem a szükséges mértéken felül. Ha azonban a hitelpénz segítségével vég-

zett termelés eredményét a társadalom nem fogadja el, vagy azért, mert nincs rá szüksége, vagy mert nem tudja a vásárlóerő megszorítása ellenére sem megvásárolni éppen a vásárlóerő nagyon egyenlőtlen és egyenlőtlenül változó megoszlása miatt, úgy kudarccal végződik a kísérlet, mely a pénzmennyiséget meg akarta szaporítani. A kudarc magángazdasági szempontból bukást jelent majd és pedig csak a kölcsönt élvezett vállalkozó bukását, ha a vásárlóerő szaporítása csak szórványos volt. Nagyobbmértvű pénzszerzés a hitelező bank bukását is maga után vonhatja, de ezt — az illető hibás hitelpolitikát folytatott bank, — illetve bankok méreteihez képest, — már a gazdasági élet egésze is hátrányosan érezteti. Ezen a ponton válik a magángazdasági bukás a társadalom egésze szempontjából is közgazdasági bajjá. És ezen a ponton lesz a vásárlóerő mennyiségének mértéktelen szaporítása közgazdasági veszedelemmé." (Közgazdaságtan. 443/4. lap.) A tulajdonképeni kényszerű takarékoság és a járulékos hitelnyújtás összefüggésének feltárása nem egy válságpolitikai követelést helyez kellő megvilágításba. Nem is szólva arról a téves felfogásról, amely szerint a hitel új javakat hoz létre, fenti fejtegetés feleletet ad azoknak, akik nem képesek a takarékoság szükségességét belátni és azt, hogy a tőke csak takarékoság útján jöhet létre. Fentiekből egészen nyilvánvaló, miért nem lehet például egy tőkeszegény országon, ahol a takaréktőke igen kevés, egyszerűen infláció útján segíteni és a tőkét így pótolni, és miért van szükség külföldi hitel igénybevételére. Ha nem takarékoskodnak, mondhatná a tanultabb, a takarékoság inflációval kikényszeríthető. Ha a jegybank enged és intervalutáris szempontok nem játszanak szerepet, e hitelnyújtásnak nem kell, hogy korlátja legyen. Ez a hitel a termelésben is felhasználható lesz, vagyis tőkeképződéshez is vezet, de hogy milyen következményekkel, azt a rákövetkező hosszú és mély válságban lehet csak látni.

A gyakorlatban ugyanis egészen nyilvánvaló, hogy kényszerű takarékoság és ennek kapcsán tőkeképződés lehetséges. E tekintetben meglehetősen egyértelműség uralkodik. Csupán a kikényszerített takarékosággal együttjáró tőkeképződés határa és annak kívánatossága nem teljesen tisztázott. A kényszerű takarékoság ugyanis nem kíséri végig a járulékos hitelnyújtást. A kényszerű takarékoság által csupán a felhalmozott tőkejavak szaporodnak, de a folyó megtakarításoknak a tartós tőkeletelek fenntartását szolgáló kínálata nem változik. Ez utóbbiban csupán a termelési folyamat végén áll be változás, ha a termelés oly eredményes volt, hogy a költségeken felül még nyereséget is hozott. A járulékos hitelnyújtással a termelés mindenestre kiterjeszthető a kényszerű takarékoság számlájára, de a kényszerű takarékoság nem oly nagy, hogy a követ-

kező termelési folyamatban a régi termelési folyamathoz és az új termelési kerülőúthoz szükséges eszközöket rendelkezésre bocsássa. Az önkéntes megtakarítást pedig a kényszerű takarékoskodás csak hátráltatja. Ha a rendelkezésre álló jövedelem kevesebb fogyasztási jószág megvételére alkalmas, ez nyilvánvalóan az önkéntes megtakarítás rovására megy. A járulékos hitelkiterjesztéssel meginduló termelés csak újabb járulékos hitelkiterjesztéssel tartható a megkezdett keretek között. Vagyis ha fokozott járulékos hiteladagolás megszűnik, a visszaesésnek be kell következnie.

Láttuk tehát, hogy a) lehetséges járulékos hitelnyújtás; b) ezen a módon egy bizonyos fokig tőkeképződés, amelyet eleinte a kényszerű takarékoskodás tesz lehetővé. Láttuk a járulékos hitelnyújtással kapcsolatos káros hatásokat; vizsgáljunk meg még, melyek a járulékos hitelnyújtás határai.

E határok nem értelmezendők a lehető határok értelmében, vagyis nem azt vizsgáljuk, hogy milyen korlátokat szab a hitelnyújtásnak egyfelől a letétek fedezetének törvényben szabályozott vagy a gyakorlatban kialakult rendszere, amely készpénzfedezet a letétforgalomban kívánja az egyenlegek kiegyenlítését biztosítani, másfelől milyen korlátokat szab a bankjegyfedezet, vagyis aranyvalutás országokban az arany, amely a nemzetközi forgalomban kívánja az egyenlegek kiegyenlítését biztosítani, hanem azt vizsgáljuk, meddig lehet a tényleges megtakarításokon túlmenőleg jószágelméletileg büntetlenül hitelt nyújtani. A banktechnikai határokat *Keynes* kitűnően elemezte, ahol is ahhoz a végkövetkeztetéshez jutott, hogy minél függetlenebbek a magánbankok a jegybanktól, annál nagyobbak a lehetőségek; tehát e lehetőségek a kontinentális országokban, ahol a jegybankok viszontleszámítolási készségét igénybe veszik, aránylag kisebbek.

Ami a jószágelméleti határokat illeti, figyelembe kell vennünk, hogy a járulékos hitelnyújtás a gazdasági fejlődésnek erős ösztönzője, amely a beruházások kiterjesztését a tényleges megtakarításokon túl is lehetővé teszi, vagyis mintegy a jövőt leszámítolja. A kérdés az, meddig lehet ezt tennie? Amikor *Schumpeter* a járulékos hitelnyújtás határát úgy jelölte meg, „hogya ha nem a már meglévő javak, akkor az újonnan alkotandó vásárlóerő mennyisége a jövőbeli javak által van alátámasztva és korlátozva”, már helyesen mutatott rá a járulékos hitelkiterjesztés lehetőségének és határának legfontosabb esetére. Amikor a járulékos hitelnyújtás a jövőbeli tőkeképződést mintegy „előre sejtí”, vagyis amikor a járulékos hitelnyújtással megindított termelési folyamat második szakasza már tényleges önkéntes megtakarításokkal vihető keresztül, a járulékos hitelnyújtás veszélyei nem állanak fenn. Abban igaz van *Machlup*-nak, hogy a gyakorlatban a takarékeszközök jövő-

beli alakulása pontosan nem mérhető le és így a járulékos hitelnyújtásnak pontos határát megadni nem lehet, amint hogy nem nyújt ilyen határt a készpénzfelhalmozást (thezaurálást), illetve a magánosok pénztárállományának emelkedését ellensúlyozó hitelkiterjesztés sem.¹⁴ Ha van észszerű hatása a járulékos hitelkiterjesztésnek, ez minden esetre a jövőbeli takarékoság „előre sejtésében” rejlik. A készpénzfelhalmozással előidézett deflációs folyamat (Machlup), illetve a pénztárkészletemelés ellensúlyozása (Holtrop, Hayek, Neisser) nem sajátos tevékenységei a járulékos hitelnyújtásnak, mert itt nincs a jövő leszámítolásáról szó. De nem fogadhatjuk el *Lederer* okoskodását sem, aki szerint a járulékos fogyasztási hitelek által az árukkal együtt a jövedelmi folyamatok is megteremtődnek, amelyek ezen áruk megvételét lehetővé teszik. Ezáltal ugyanis, mint láttuk, kényszerjósággelvonás történik, mely egy a termelőágak közötti eltolódáshoz és a termelőeszközök iparában való zavarhoz vezet.

A járulékos hitelnyújtásban tehát megismertünk egy a jövő leszámítolását bizonyos fokig lehetővé tevő eszközt; e járulékos hitel új fejlődést tesz lehetővé, amiért azonban meg is kell fizetnünk.

Irodalom: *A takarékoság és tőkeképződés kérdéséről általában:* Navratil A.: Takarékoság és tőkeképződés. (Különnyomat a Berzeviczy-émlékkönyvből. Budapest, 1934.) és Közgazdaságtan. I. kötet. II. kiadás. Budapest, 1936. (Különösen a 26. §.) Bő irodalmi utalásokkal. Kitűnő általános tájékozódást nyújt. — W. Röpke: Die Theorie der Kapitalbildung. Tübingen, 1929. A tőkeképződés forrásainak rövid, igen szemléltető áttekintése. — Általános tájékoztatás szempontjából még a következő munkák jönnek figyelembe: R. Liefmann: Theorie des Sparens und der Kapitalbildung. (Schm. Jb. 36. Jg. 1912. 1565—1642. ll.) — E. Welter: Die Ursachen des Kapitalmangels in Deutschland. Tübingen, 1931. — W. Eucken: Kapitaltheoretische Untersuchungen. Jena, 1934. (Különösen a 132—161. ll.) — J. Martin: Das Sparen in der ökonomischen Theorie. Wien—Leipzig, 1933. Tantörténeti áttekintést ad. — Egyes részletkérdéseket jól világítanak meg: G. Halm: Das Zinsproblem am Geld- und Kapitalmarkt. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 70. 1—34. és 97—121. ll. 1926.) és „Warten” und Kapitaldisposition. (Ugyanott Bd. 80. 831—845. ll. 1931.) A tőkediszpozíciók igen jó elemzését nyújtja. — E. Schmalenbach: Kapital, Kredit und Zins in betriebswirtschaftlicher Beleuchtung. Leipzig, 1933. — Kapitalbildung und Besteuerung. Finanzwissenschaftliche Untersuchungen. Hgb. v. W. Lotz. (Schriften des V. f. S. Bd. 174. München, 1929.) E kötetet kritizálja H. Herkner: Kapitalbildung und Steuersystem. (Weltw. Arch. Bd. 33. 146—160. ll. 1931.) — I. Popitz: Die Kapitalbildung der öffentlichen

¹⁴ Ezt az esetet Machlup hangsúlyozza. V. ö. Navratil kritikájával. (Kölgazdaságtan. 444. lap.)

Hand. (Kapital und Kapitalismus Bd. I. Berlin, 1931. 251—288. ll.) — *Jakob Conrad*: Die Selbstfinanzierung der Unternehmung. Berlin, 1931. — *W. Prion*: Die Selbstfinanzierung der Unternehmungen Berlin, 1931. — *Fr. Conzelmann*: Das Problem der Selbstfinanzierung der Unternehmung. Stuttgart, 1935. — *E. Egner*: Zur Lehre vom Zwangssparen. (Ztsch. f. d. ges. Staatsw. Bd. 84. 529—60. ll. 1928.) — Empirikus kutatások: *J. Hirsch*: Deutschlands Betriebskapital. Eine Skizze zur deutschen Wirtschaftsbilanz. (V. z. K. Jg. 2. Erg.-h. 2. 33—48. ll. 1927.) — *G. Keiser* und *B. Benning*: Kapitalbildung und Investitionen in der deutschen Volkswirtschaft 1924 bis 1928. (V. z. K. Sonderheft 22. Berlin, 1931.) — *C. Leives*: The trend of savings 1900—1929. (J. P. E. Vol. 43. 530—547. ll. 1935.) *I. Lescure*: L'épargne en France 1914—34. Paris, 1936.

A takarékoság és tökeképződés konjunktúraelméleti vonatkozásait tárgyalják *J. Akerman*: Saving in depression. (Economic essays in honour of Cassel. London, 1933. 11—32. ll.) — *R. Frisch*: The interrelation between capital production and consumer taking. (J. P. E. Vol. 39. 646—654. ll. 1931.) Erre válaszol *J. M. Clark*: Capital production and consumer taking. A reply to Frisch. Viszonzválaszokkal. (J. P. E. Vol. 39. 814—816. ll. 1931, Vol. 40. 253—255. és 691—694. ll. 1932.) — *F. A. Hayek*: Geldtheorie und Konjunkturtheorie. Wien, 1929. és Preise und Produktion. Wien, 1931. V. ö. még Hayek vitáit Keynes, Straffa, Hawtrey, Hansen, Tout és Knightal. (Pontos címek a 154. oldalon). — *J. M. Keynes*: Vom Gelde. München—Leipzig, 1932. — *C. Landauer*: Kapital und Konjunktur. (D. deutsche Volksw. 1927. 1443—5. és 1475. és köv. ll.) — *L. Lande*: Kapital und Kredit im Konjunkturzyklus. (Archiv Bd. 68. 420—449. ll. 1933.) — *D. H. Robertson*: Banking policy and the price level. 3. impr. London, 1932. — *P. Mombert*: Sparen und Kapitalbildung im Wandel der Konjunktur. (Bankarchiv. Jg. 33. 15—18. ll. 1933/34.) — *R. Strigl*: Kapital und Produktion. Wien, 1934. Valamennyi felsorolt munka a konjunktúraelméleti irodalom legjobb termékei közé tartozik. — Egyes részletkérdéseket tárgyalnak: *Fr. Machlup*: Börsenkredit, Industriekredit und Kapitalbildung. Wien, 1931. — *E. Altschul*: Kapitalaufzehrung in der Depression. (Wirtschaftskurve Bd. 12. 15—18. ll. 1933.) — *R. F. Fowler*: The depreciation of capital, analytically considered. London, 1934. — *F. A. Hayek*: Kapitalaufzehrung. (Nationalökonomie des Verfalls.) (Weltw. Arch. Bd. 36. 86—108. ll.) — *A. C. Pigou*: Net income and capital depletion. (Ec. Journ. Nr. 175. 235—41. ll.) — *E. Schiff*: Kapitalbildung und Kapitalaufzehrung im Konjunkturverlauf. Wien, 1933. — *A. Blind*: Zur statistischen Erfassung des Kapitalverzehres. (Ztsch. f. Betriebsw. Bd. 11. 207—219. ll. 1934.) A felsorolt hat tanulmány a tökeelfogyasztással foglalkozik. — *F. Machlup*: Die Theorie der Kapitalflucht. (Weltw. Arch. Bd. 36. 512. és köv. ll. 1932.) — *F. A. Hayek*: A note on the development of the doctrine of „forced saving“. (Q. J. E. Vol. 47. 123. és köv. ll. 1932/33.) — *A. Sommer*: Sparkassen und Konjunktur. Berlin, 1934.

XIII. FEJEZET.

A konjunktúraciklus magyarázata.

A) A fellendülés magyarázata.

1. Melyik gazdasági rétegből indul ki a fellendülés? — 2. A fellendülés megindulásának lehetősége a tőkeoldalon. — 3. A fellendülés termelési előfeltételei. — 4. A fellendülés előfeltételei a jövedelemeloszlás és fogyasztás világában. — 5. A technikai fejlődés szerepe a fellendülés megindításában.

B) A válság magyarázata.

6. A válság eredete a megelőző fellendülésben van. — 7. Miért összpontosul a termelés a termelő eszközök iparában és miért következik be ezek túlméretezése? — 8. Az aránytalanság tulajdonképeni értelme. — 9. A technikai újítások szerepe a fellendülés letörésében.

C) A pangás magyarázata.

10. A gazdasági élet összezsugorodásának útja. — 11. A tőkeelfogyasztás szerepe a pangásban.

D) Az ütemes ismétlődés magyarázata.

12. Az ütemes ismétlődés lehetősége és jelentősége.

A fellendülés magyarázata.

1. Induljunk ki magyarázatunkban a pangásból.¹ A különböző gazdasági rétegek röviden összefoglalva a következő képet mutatják: A termelési szféra képe a legsötétebb; a jószágtermelés a holtponton van és a tőkejavak termelési viszonyai még

¹ A kiindulás legtöbbször a pangásból történik, *a)* mert ezt tekintik „normális” egyensúlynak, ahonnan újabb dinamikus hullám indul ki (*Schumpeter, Lederer, Bouniatian*), — ezt a felfogást a magam részéről nem fogadom el, — *b)* mert a magyarázatot valahonnan kezdeni kell. Ennek az utóbbi álláspontnak az a ki nem mondott meggondolás rejlik a mélyén, hogy a fellendülésből sokkal közvetlenebbül folyik a pangás magyarázata, mint a pangásból a fellendülésé. Ez vezetett engem is kiindulásomnál.

kedvezőtlenebbek, mint a fogyasztási javaké. Ezt főleg a tőkebefektetések, a vasfogyasztás és a vastermelés süllyedése okozza. Minthogy az árak is folyton esnek, sőt az egész árrendszer is lefelé irányul, természetes, hogy a jövedelemeloszlás képe is kedvezőtlen. Különösen a vállalkozói és munkabérijövedelmek állanak igen alacsony szinten, míg a fixfizetések és járadékosok helyzete árnyalattal kedvezőbb. Ennek megfelelően a fogyasztás is erős pangást mutat, a raktárkészletek alacsonyak. A tőkejavak fogyasztása természetszerűleg kisebb, mint a fogyasztási javaké. A külkereskedelem terén a behozatal pang, a kivitel irányzata emelkedik. A pénzpiac helyzete lanya, a kamatláb csökkenő irányzatot mutat és alacsonyan áll. A kérdés az, miként emelkedik ki a gazdasági élet ebből a helyzetből?

Vizsgálunk kell először is azt, hogy melyik gazdasági rétegből indul ki a fellendülés. A rugalmassági elmélet értelmében a nem rugalmas jövedelmű gazdasági rétegek, vagyis a fixfizetésesek és járadékosok nagyobb vásárlóereje indíthatná meg a fellendülés folyamatát. A valóságban azonban ez a réteg csupán egészen kisjelentőségű lökőerőt képvisel. Ha arra a történeti vizsgálódásainkból leszűrt eredményre gondolunk, hogy a konjunktúraciklus alapjában véve a beruházási tevékenység hullámozása, főfészke pedig a tőkejavak csoportja, fenti megállapításunk egész magátólértetődő. A konjunktúraalakulás szempontjából elsődleges okozati jelentősége a vállalkozók és bizonyos megszorítással a munkások magatartásának van. A pangásban ezenfelül bizonyos fokig a fogyasztók és takarékoskodók aktív magatartása is előtérbe nyomul.

A fellendülés, amennyiben általános gazdasági fellendülést tartunk szem előtt, mindig csak a vállalkozók oldaláról indulhat ki. Több elmélet kiemeli a lelki tényezőt, mint a pangásból való kiemelkedés végső okát. Tényleg a konjunktúra-hullámozással tömeglélektani alapokon párhuzamosan halad az emberi hangulat váltakozása. Legjellemzőbb példája volt ennek az amerikai prosperitási elmélet a nagy fellendülés időszakában és az ezt követő túlzott és fejét vesztett pesszimizmus a válságban, amely már teljes erővel kongatta a kapitalizmus lélekharangját is.

A pangásból való kiemelkedés lélektani hajtóerejének mégsem tulajdonítható egészen elsődleges befolyás. A kedvező pszichológiai hullám nem támad csak úgy magától, minden tárgyi alap és háttér nélkül. A lélektani hatóerő a fejlett forgalmi gazdaságban a szerzési ösztön és e mögött mindig a szerzés lehetősége áll. A pangásból való kiemelkedés már ilyen változott lélektani tényező hatása alatt történik. Nagyobb a jelentősége a pszichológiai tényezőknek, mint a másodlagos hullámok okozóinak, a már megindított fellendülés továbbterjedésében

és általánossá válásában. A vállalkozóknak csoportos fellépése nem kis részben a kedvező lélektani hullámnak tulajdonítható. De különleges jelentősége van a pszichológiai mozzanatoknak a tőkeoldalon. A takarékoság a pangás alatt is folyik, és hogy a mutatkozó pénztőke ezt csak kisebb mértékben sejteti, ez a thezaurálásnak tulajdonítható. Kedvező lélektani mozzanatok erősen hozzájárulnak ahhoz, hogy az elrejtett tőkét is teljes mértékben a meginduló beruházás szolgálatába állítsák.

A gazdasági fejlődés a vállalkozótól indul tehát ki, akit a szerzés ösztöne, a nyereség vágya hajt. Nyilvánvaló, hogy a fellendülés csupán akkor következik be, amikor már a gazdasági élet bizonyos mélypontra jutott és a teljes bizonytalanság, valamint a legsötétebb bizalomhiány már megszűnt. A pangás annyira lenyomta a gazdasági életet a mélypontig, hogy ismét profitlehetőségek mutatkoznak. Az alacsony kamatláb, alacsony munkabér kétségtelenül nyeresi lehetőségeket sejtet. Ez azonban egymagában még nem volna elég, ez még egyetlen józan vállalkozót sem fog termelésre ösztönözni, hiszen látnia kell a másik oldalon a jövedelemeloszlás és ezzel kapcsolatban a fogyasztás siralmas helyzetét és a munkanélküliséget is. Bizonyára egyetlen vállalkozó sem fogja szem elől téveszteni, hogy a termelés csupán a fogyasztás céljából történik. Vagyis a fellendülésnek két alapvető problémája is van: 1. honnan meríti a fellendülés a szükséges tőkét? 2. ezzel kapcsolatban miként lehet a tömegek fogyasztóképességét és ezzel a közgazdaság rendelkezésére álló vásárlóerő összességét szaporítani. Mindkét kérdés megvilágítása a pangásban levő gazdasági élet tőkeoldalanak beható elemzését teszi szükségessé.

2. Ha a pangásból való kiemelkedés lehetőségének kérdését a rendelkezésre álló tőkemennyiség szempontjából nézzük, azt láthatjuk, hogy a tőkekínálat ebben az időszakban főleg két elemből tevődik össze:

a) Az új tőkeképződést lehetővé tevő takarékeszközökből; ide tartoznak elsősorban az önkéntes takarékoságból származó eszközök, a számszerűleg kisebb szerepet játszó vállalkozói tőkeképződés eszközei, amelyek átmenetileg parlagon hevernek és harmadsorban az esetleges kényszerű takarékoság során felgyülemlett takarékeszközök.

b) A tőkemennyiség második részét a vállalkozók megújítási tőkéje és a válságban feloldott fixtőke képezi. A tőkemennyiség kínálatában, amint már láttuk, mindig jelentős szerepet játszik az üzemi tőke egy része, amely átmenetileg az

² *Christodulopoulos Pindar*: Die Finanzierung des beginnenden Aufschwunges. Jb. f. Nö. u. Stat. (Bd. 78. 213—224. lapok.) — *Lande Leo*: Kapital und Kredit im Konjunkturzyklus. (Archv. Bd. 68. 420—449. lapok.)

értékesítés és újból való felhasználás között pl. a bankban hever, nemkülönben a törlesztés céljait szolgáló tőke. A pangás végén azonban némileg más a helyzet. Az ilyenkor mutatózó nagy pénzbőség azt jelenti, hogy tőke egyáltalán egy üzletbe sem fektethető be jövedelmezően. A válság során a vállalkozó minden áron arra törekszik, hogy tartós tőkejavait, beleértve a felhalmozott árukat is, valahogyan liquiddé tegye, vagyis hogy a tőkéjéből jövedelmet, az álló tőkéből ismét forgótőkét csináljon. Ez a folyamat vezet a tőkemennyiségek felszaporodásához, amely azonban a tőkeelfogyasztás jelenségével jár karöltve. A válság során a vállalkozó először az amortizációs tőkét, majd tartós tőkejavait fogyasztja el, még pedig részben a maga céljaira fordítja, mintha az nyereség volna, részben kamatot és bért fizet vele. Ez a folyamat, mint említettük, az amortizációs tőke felemésztése után a fix tőkét is feloldja. A fix tőke bizonyos hányada tehát a válság során részben elfogy, részben hozzájárul a liquid eszközök felduzzasztásához.

A válság során a megújítás is szünetel, mert még ez a megújítás sem mutatkozott jövedelmezőnek, másfelől az e célra szükséges tőkék elfogytak. A pangás végén a liquiddé tett fix-tőke elsősorban ezen megújítások pótlására lesz felhasználva. Ha nem is jelent fellendülést, de a javulás jele és a fellendülés előhírnöke az elmaradt megújítások keresztülvitele, amely a termelőjavak iparának megélénkülésében jut kifejezésre. Ennek finanszírozása, amint láttuk, ebből a feloldott fix tőkéből történhetik. De már a megújításoknál sem lehet élesen megvonni a határt a felhasznált tőkemennyiségek tekintetében. A megújítások céljaira is vesznek igénybe új takaréktőkét, de ez az új takaréktőke a maga egészében a meginduló fellendülést hivatott anyagilag alátámasztani.

Már láttuk, hogy a megújítást szolgáló „régí” tőkemennyiség miként került át a kínálati oldalra. Megvilágítást igényel azonban az, hogy az új takaréktőkék hogyan jöttek létre. A fellendülés végén és a válság kitörésekor ugyanis a meglevő takaréktőkék jórészt felhasználást nyertek, új takarékeszközök csak a pangás alatt gyűlhettek fel, vagyis a takarékosság a pangás alatt is folyik. A takarékosság, amint ezt különösen *Keynes* hangsúlyozza igen helyesen, kisebb ingadozásoknak van alávetve, mint a beruházások. Ez a kisebb ingadozás természetesen nem a takarékeszközök nagyságára vonatkozik, mert hiszen a takarékosság jövedelmet, az termelést feltételez, már pedig nyilvánvaló, hogy a pangás alatt a termelés összezsugorodik, a jövedelem lassabban csörgedez, tehát a takarékeszközök mennyisége is kicsi. Állandó jellegű azonban a takarékosság folyamata és bizonyos fokig a takarékosági hányad, vagyis a nemzeti jövedelemnek az a része, amely

megtakarítható. Tehát nem az egyéni jövedelem takarékosagra fordított hányada ingadozik kevésbé, mint a beruházások, hanem a nemzeti jövedelem hányada; nem a munkás, tisztviselő, stb. takarítja meg jövedelmének azonos hányadát pangás és fellendülés idején, hanem a közgazdaság.

A takarékosági folyamat állandósága magyarázza meg, hogy a pangás alatt is folyik takarékoság. Maga a takarékosági hajlam a kamatlábtól alig függ. Amennyire helyes az a tétel, hogy a magas kamat takarékosagra ösztönöz, annyira áll az is, hogy a takarékoskodónak egy bizonyos járadékra lévén szüksége, az alacsony kamat is takarékosagra szorítja. E vita természetlenségét *Marshall* is eléggé aláhúzza. Mindazok az indokok, amelyek a takarékosági hajlamot alátámasztják, (jóvőről való gondoskodás, fogyasztás elhalasztása, kamatnyereség, a *Röpke*-féle „automatikus” takarékoság, amikor t. i. a jövedelem élvezője nem tudja, mit kezdjen pénzével) a pangás során is fennforognak. A takarékosági hajlam majdnem, hogy faji sajátosság, nemzeti erény, amelyre még nevelni is nehéz az embereket. Erősen hatással van azonban a pangás a takarékoság tárgyi előfeltételére, a takarékosági képességre. Külön kell hangsúlyoznunk még a bizalmi mozzanat hatását a takarékosági hajlamra. Nyilvánvaló, hogy a bizalom hiánya a takarékosagra károsan hat, ha azonban a takarékosági hajlam erős, ez nem a takarékoság kiesésében, hanem a takarékoskészközök elrejtésében nyilvánul inkább meg.

A pangás alatt folyó takarékoskodás különböző megítélésben részesül. A naív vásárlóerő-elmélet értelmében ez a folyamat káros, a rendelkezésre álló vásárlóerő a fogyasztóképességet csökkenti. Amíg ez a felfogás elrejtett tökemennyiségekre vonatkozik, a takarékoság kárhoztatásával egyetértünk. Ezek a tökemennyiségek valóban átmenetileg elvesznek a gazdasági élet számára, hatásuk deflátorius, tehát mindenképpen káros. De magának a takarékosági folyamatnak kárhoztatása annál inkább képtelenség, mert hiszen a pangás alatt végbemenő takarékoság nélkül a fellendülés soha be nem következhetné. A takarékoság nem vonja el a vásárlóerőt a közgazdaságtól, hanem a bankok közvetítése útján ezt a vásárlóerőt a termelőhöz juttatja és a termelés megindítása révén a munkásnak, tisztviselőnek bőségesebben jut belőle, mintha a takarékosági folyamat kihagyásával ezt a vásárlóerőt azonnal elfogyasztanák. A takarékoság nélkül a járulékos hitelnyújtás nem tudna segíteni a pangásban levő gazdasági életen, mert a kikényszerített takarékoság csak korlátok között alkalmazható, csupán injekcióként hat, amelyet azután tartós visszaesés követ.

A meginduló fellendülés nem maga teremti meg járulékos hitel útján a kiemelkedéshez szükséges eszközöket, hanem már készen találja itt a pangás alatt felgyülemlett új és beruházásra váró takaréktökéket. A járulékos hitelmélet ezt a tételt két

ponton szokta megtámadni: 1. hol mutatkozik ez az új takaréktőke, 2. hogyan képzelhető el, hogy a pangás végén fel nem használt takaréktőke legyen. A kamatláb feladata ugyanis éppen az, hogy a takarékeszközöket és beruházásokat egyensúlyban tartsa, vagyis a kamatlábnak olyan alacsonyra kell süllyednie, hogy minden takarékeszköz beruházásra találjon. Rá kell mutatnunk arra, hogy a kamatlábnak ez az egyensúly felé irányuló irányzata áll csupán fenn. A válság tetőpontján igen magasan álló kamatláb fokozódó esésében éppen ez az irányzat jut kifejezésre és ennek magyarázata a fokozódó tőke kínálat, a takarékösszegek felgyülemlése.

Ami viszont a takarékeszközök „mutatkozását” illeti, egy, az egész vonalon végbement fokozódó liquiditás minden további nélkül észlelhető, mind a bankoknál, mind az iparvállalatoknál. A felgyülemlett takarékeszközök azonban a mondhatnók szabad szemmel látható tőkéknél, sokkal nagyobbak. Igen jelentős az a tőkemennyiség, amely megvan, de nem látható. A thezaurálás mellett igen nagy fontossága van a tőke menekülésének.

A két jelenségnek rokonságát *Somary* is kidomborítja: „Külföldi devizák és értékpapírok vétele, hazai bankjegyek külföldön való értékesítése, vagyis mindaz, amit egy évtized óta tőkemenekülésnek nevezünk (amely jelenség a háborúelőtti Európában és egészséges államokban elképzelhetetlen volt), lép jelenleg inflációk vagy már inflációs veszély esetén is a régi ércpénzrejtegetés helyébe.” (Bankpolitik. 155. l.)

Végül amikor a pangás végén rendelkezésre álló takaréktőke mennyiségét vizsgáljuk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az ú. n. „tőkeelfogyasztás”, amit már a tőketelep feloldásánál láttunk (gondoljunk itt pl. a munkanélküliek fogyasztását finanszírozó tőkére, amely a fix tőke szempontjából a tőke elfogyasztása), az új takaréktőke által is alátámasztást nyer, amely azonban nem jelent tőkemegsemmisülést közgazdasági értelemben, csupán a tőkeképződés szemszögéből negatívum. Ezek az eszközök természetesen, a termelés kiterjesztés szempontjából, mint takarékeszközök szintén figyelembe jöhetnek.

A pangás végén tehát igenis rendelkezésre állnak szabad takaréktőkek. Ez a körülmény azonban már megvilágítja a pangás másik alapvető problémáját is, hogy t. i. miként lehet a tömegek fogyasztóképeségét és ezzel a közgazdaság rendelkezésére álló vásárlóerő összegét szaporítani. A járulékos hitelmélet szerint vásárlóerőszaporítás csak járulékos hitelkiterjesztéssel következhetik be. Ez az elmélet a takaréktőke igénybevételenél csak vásárlóerő eltolódást lát, de nem vásárlóerő-szaporulatot. Ez a felfogás azonban téves. Már maga az az eltolódás, ami itt bekövetkezik és amit a járulékos hitelmélet is hajlandó

megláttni, igen jelentős. De ezenfelül, amint láttuk, egészen nagymennyiségű takarékeszköz hever parlagon, rejtőzött el, menekült ki az országból. Mihelyt a gazdasági alkalmazkodás és a liquidáció bekövetkezett, mihelyt lélektanilag kedvezőbb helyzet állt elő, ezek a takarékeszközök is elő fognak bújni és önként felkínálkoznak a termelés céljára. A konzervatív felfogás a járulékos hitelnyújtás még megengedhető határaként a tőkeelrejtés pótlását jelöli meg. A fellendülés kezdetén azonban erre szükség még nincs, még pedig azért, mert a szabad takarékeszközök eleinte még az elrejtőzötték nélkül is elegendők, de ezek az utóbbiak, mihelyt a nyugodt és jövedelmező termelés lehetősége meg van adva, úgylis maguktól előbújnak.

A tőkeoldalról nézve a kérdést, a pangásból való kiemelkedés járulékos hitel igénybevétele nélkül, az önkéntes takarékosság eszközei által is végbemehet, sőt végbe is megy. A járulékos hitel csupán a fellendülés későbbi folyamán jut szerephez, miután a fellendülés a finanszírozásához szükséges eszközöket maga előteremteni nem tudja. Ez a járulékos hiteligénybevétel azokat a következményeket, amelyeket csak magának a takaréktőkének igénybevétele jelentene, erősen fokozza.

3. A fellendülés lehetőségének a tőkeképződés szemszögéből való megvilágítása, a ciklus emelkedő ágának legfontosabb hajtóerejét mutatja be. Kiegészítőleg vegyük röviden szemügyre még a pangásból való kiemelkedés termelési és kelendőségi feltételeit, nemkülönben a technikai fejlődés szerepét a fellendülés során.

A termelés oldaláról nézve a dolgot *fellendülési lehetőség akkor kínálkozik, ha a termelési eszközök ára esik, vagyis a termelési költségek olcsóbbodnak.* A vállalkozót a nyereség lehetőségek érdeklik. Ebből a szempontból a két legjelentősebb költségelemnek, a munka és tőke költségének árváltozása bír döntő jelentőséggel.

A béreknek alacsony színvonalra való esése szükségképpen automatikusan következik be. A pangás ugyanis az árupiac feleslegeit elfogyasztja, ami a fellendülés kezdetén az alacsony raktárkészletekben kifejezésre is jut, a munkapiacra azonban mindig marad felesleg, amely az árakat lefelé nyomja. Itt mutatkozik a maga teljes valóságában az a körülmény, hogy a munka mégsem bírálható teljesen úgy el, mint a többi áru. A bér is árjelenség; ha túl nagy a munkakínálat, ennek az oka az, hogy a bér túl magas, és így a munkanélküliség — amely szintén árjelenség, — megoldható a bér megváltoztatásával. Ennek azonban csak statikus szemlélet mellett kell így lenni; csak ott képzelhető el oly legalacsonyabb bér, amely mellett minden munkás munkát talál. A valóságban persze távolról sincs így, a statikus igazságnak csupán lefelé irányuló irányzat felel meg, amelynek érvényesülését a szakszervezetek hatalmi poli-

tikája igyekszik lehetőleg meggátolni. Az egész bérprobléma a konjunktúraciklus szemszögéből rendszerint oda torkollik, mi a kívánatos, a bér emelése, amint ez a fogyasztáshiányelmélet oldaláról hallható, avagy a bér leszállítása. E kérdésekkel a konjunktúrapolitikában fogunk foglalkozni; itt csupán annyit szögezhetünk le, hogy a fellendülés elősegítésére a termelés oldaláról nézve minden esetre az alacsony termelő költségek, tehát az alacsony bér alkalmas.

Ugyanígy alacsonynak kell lennie a kamatnak is. Azt már a tőkeoldal vizsgálatánál láttuk, hogy miért alacsony a kamat a pangás idején. Itt még csak utalnunk kell arra a kétirányú összefüggésre, amely a kamatláb és az árszínvonal között fennáll. Ha hosszú időszakon át szemléljük ezt az összefüggést, teljes párhuzamosságot látunk,³ vagyis hosszú szemlélődés esetén a magas kamatot magas ár követi. Rövid időt nézve azonban alacsony kamatláb magas árakat hoz, magas kamatláb pedig alacsony árakkal jár. Ha ugyanis a kamat alacsony, ez csökkenti a termelés költségeit, a vállalkozó kedv nő, és így áremelkedés áll elő. Ez a fellendülés második fázisának végén a kamatláb emelését váltja ki, ami által a vállalkozói kedv lanyhul, a készleteket a piacra dobják és áresés következik be.

4. Melyek a fellendülés előfeltételei a jövedelemeloszlás és fogyasztás terén? A pangásból való kiemelkedés csupán akkor történik meg, ha az új termelés számára piac áll rendelkezésre, vagyis ha az újonnan termelt áru kelendősege biztosítva van. A pangásból való kiemelkedés tehát akkor következik be, erről az oldalról szemlélve a kérdést, amikor a reálvásárlóerő a fogyasztás olcsóbbodása folytán emelkedik, vagy pl. a kivitel növekszik jelentőségében.

A raktárak kiürülésével tényleg megindul elméletileg a tisztulási folyamat, csupán az kérdéses, hogy közben nem zuhan-e le a gazdasági élet egy olyan mélypontra, ahonnan kiemelkedés már nem lehetséges?⁴

A vásárlóerőemelkedésnek és ezzel a fogyasztóképeség emelkedésének egyik esete, hogy bérleszállítás vagy bércsökkenés következtében a közvetett fogyasztási javak termelésében

³ Ezzel a problémával *Gibson* kutatásai alapján *Keynes* foglalkozik részletesen, magyarázatát is adván, amire itt, a tárgytól messze viven, nem akartunk kitérni. (V. ö. *Keynes: Vom Gelde*. 457 l. „Gibson paradox”). — V. ö. még *Wallich: Beiträge zur Geschichte des Zinsfusses von 1800 bis zur Gegenwart*. Jb. f. Nö. u. St. 1911.

⁴ Újabb kutatások rámutattak, hogy a raktárkészleteknek általában nem szabad konjunktúráis szempontból döntő jelentőséget tulajdonítanunk, *Keynes* szerint szerepük még inkább van a pangásban, amikor is a nagy raktárkészletek éppoly mértékben járulnak hozzá az összeomlás gyorsulásához, mint ahogy a másik oldalon az üzemi tőke lassú felgyülemzése a felemelkedés lassú ütemét írja elő. (V. ö. *Keynes: Vom Gelde*. 414. és *Bloch: Krise und Einkommen*. Wien, 1932.)

fellendülés áll be és a munkanélküliség csökken, ezáltal a vásárlóerő és a fogyasztóképeség is növekedik. A termelés kerülőútjainál fogva azonban ez a vásárlóerőemelkedés időbelileg egy későbbi szakaszra esik, mert a termelt jószágot csak részben vásárolják meg azzal a vásárlóerővel, amivel termelték (t. i. a munkabérre mint költségelemre és vásárlóerőre gondolva).⁵ Ez a körülmény, amely a válság keletkezésének is egyik oka, a pangásból való kiemelkedést is akadályozza, minthogy a már újból megindult termelés kelendőségét csupán a rákövetkező termelési folyamat hozza magával. Ha tehát közben a termelés folytonossága megszakad, akkor a gazdasági élet nemcsak a többi, még parlagon heverő gazdasági erőt nem tudja felszívni, — ami ismét további vásárlóerőemelkedést és így a termelés további kibontakozását idézné elő, — hanem a foglalkoztatott munkásokat is szabadjára kellene bocsátani. Ezáltal a munkanélküliség hólabdaszerűen nő, minthogy az első termelési folyamat eredménye sem talál kelendőségre. Ez magyarázza meg, hogy miért nem lehet a pangásból való kiemelkedést siettetni addig, míg a gazdasági élet irányzata lefelé irányuló, vagyis míg bizonyos mélypontra nem jutott, és miért nem lehet megkísérelni a kibontakozás elősegítését tisztán inflációs eszközökkel. Az inflációs injekció ugyanis csak pillanatnyilag hat. *A folytonosságot éppen a vásárlóerő egyidejű névleges emelkedése, de tényleges csökkenése kizárja,* az újabb összeomlás és ezzel járó még erősebb visszahatás elkerülhetetlen. A pangásból való kiemelkedés tehát, ha csupán azok a rétegek jönnek figyelembe, amelyek az újonnan megindult termelésben résztvesznek, csak igen lassú ütemben történhetik.

A pangásból való kiemelkedésnek gyorsabb ütemet és nagyobb lehetőséget *biztosít új piacok szerzése*. Elméletileg ez minden konjunktúraelméletben a fellendülés magyarázatának eleme. Az új piac szerzésének módjai: *a) a népesség szaporodása belföldön, b) új külföldi piacok szerzése, kiviteli emelkedés, illetve nem kapitalista területekre való kiterjeszkedés c) a belföldi fogyasztóképeség emelkedése, az életszínvonal javulása, kapcsolatosan az emelkedő termelékenységgel.*

Sorravéve a fenti lehetőségeket, a népesség szaporodása képezheti ugyan a pangásból való kiemelkedés egyik lehetsé-

⁵ Ez a *Rodbertus—Luxemburg* által felvetett gondolat talált újabban részletes kifejtésre *von Zwiédineck-Südenhorst: Die Arbeitslosigkeit und das Gesetz der zeitlichen Einkommenfolge c. tanulmányában*. Ez lényegében továbbfejlesztése az időgondolaton alapuló termelésttechnikai tételnek, amelyet *Hardy* fogalmazott meg igen pregnánsan. „Prices and orders give information concerning the prospective state of demand compared with the known facts of the present and future supply, but they give no due to the changes which they are themselves likely to cause in supply.” (Risk and risk-bearing. Chicago, 1923. 72. lap.)

gét, de elképzelhető a pangásból való kiemelkedés stagnáló népesség mellett is. Ezt mutatja Franciaország példája. Éppen ezért helytelen, csupán a népesség szaporodására felépíteni a konjunktúraelméletet, amint ezt *Pohle* teszi. Különben sem lehet a népesség szaporodásával, mely szekuláris jelenség, a ciklust meghatározni. Történetileg szemlélve, az eddigi konjunktúralefolyásoknak, a pangásból való kiemelkedésnek mindig kísérője volt a népesség szaporodása és ez volt éppen egyik legfőbb kiegyenlítője a jövedelemfelhasználás eltolódásainak. A népesség számának jövőbeli alakulása és a konjunktúra lefolyására való hatása pontosan meg nem határozható. Amint erre már utaltunk, a népesség számának szaporodása pillanatnyilag nem biztosít olyan dinamikus erőket a gazdasági élet számára, amelyből egy kiemelkedés lehetősége várható volna, de az is bizonyos, hogy a stagnáló népesség nem is rejtí magában egy esetleg tartós pangás előidézésének veszélyét, és pedig azért nem, mert a fellendülés megindulásának nem főoka, nem is előfeltétele, csupán gyorsulásának előmozdítását szolgáló egyik eszköze.

Az új piacok megszerzése kettőt jelenthet. Egy hasonló fejlődési fokon álló közgazdasággal való élénkebb kereskedelmi forgalmat, azaz a kivitel növelését, másfelől még nem kapitalisztikus területekre való kiterjeszkedést, a gazdasági imperiaizmus elgondolása értelmében. Ez utóbbi ma már alig gyakorlati. A kivitel emelkedése a gazdasági erők teljesen szabad játékát és aranyvalutát véve fel, pangási időszakban, tehát alacsony árak mellett magátólértetődő jelenség akkor, ha a válság elszigetelt, csupán egy ország határai között érezhető és körülötte a többi országban fellendülés van. A világ gazdasági kapcsolatok elmélyülésének, amelyet a valutáris kapcsolatok, tőkeáramlások, fejlett forgalmi eszközök és ezáltal világpiac kialakulása stb. segített elő, az a hátrányos következménye, hogy a konjunktúrahullámok egyidejűleg vagy csak csekély időkülönbséggel valamennyi a világ gazdaságában részes államot eléri. Ezzel a kivitel lehetősége megszűnik, tehát a gazdasági élet szelepeinek szerepét sem töltheti be.

A jövő gazdasági fellendülésében a belső fogyasztás emelkedése mindenesetre döntő szerepet fog játszani, bár túlzott az a felfogás, mely csupán ezt a harmadik lehetőséget látja a fellendülés kialakulása számára. A belső piachoz igazodó politika (Binnenmarktpolitik) az elkeseredés politikája. Állandóbb jellegű ezzel szemben a kivitel emelkedése, amely a konjunkturális élénküléssel egyidejűleg megindul, sőt jelentős szerepre is tesz szert. Ennek jeleként a pangás végén sor kerül azoknak a korlátozásoknak leépítésére, amelyeknek bevezetése a válság során más országok intézkedései elleni védekezés céljából elkerülhetetlennek bizonyult. Éppen ezért szűnik meg a kivitel régi

válságszelepszzerű szerepe a fellendülés végén. A válság nemzetközisége folytán ugyanis a fogyasztóképesség világszerte csökken. A válság során tehát minden ország arra törekszik, hogy ez a csökkent fogyasztóképesség a belföldi termelést vegye fel; a külkereskedelmi korlátozások tehát éppen a belföldi termelés versenyképességét kívánják biztosítani, amihez az adós országokban a devizamérleg aktivitásának kívánalma járul. Ha az egyik állam ilyenkor pénzének leértékelése útján akar magának kiviteli előnyt szerezni, ez az előny éppen az általános csökkenő fogyasztóképességnél fogva csupán időleges lehet, mert csak addig tart, amíg az áremelkedés a belső piacon be nem következik és így ezt az esélyt el nem veszi. Ezzel szemben, mielőtt a fellendülés során a javulás első jelei mutatkoznak, minden ország külkereskedelmének fejlesztésére törekszik, és pedig mind kivitelének növelésével, mind az ettől elválaszthatatlan behozatal fokozásával.

5. Külön említést érdemel a pangásból való kiemelkedés tényezői között a technikai fejlődés.

Ha azokat a termelési ágakat vesszük szemügyre, amelyekben az eddigi fellendülések során a legnagyobb mérvű beruházások történtek, a technikai fejlődés szerepe empirikusan, történetileg is megállapítható. Még frissen él emlékezetünkben a háború utáni fellendülés, amely ugyancsak kapcsolatos volt a kémiai-, műselyem-, elektromos-, acél-, vasipar, az automobil, rádió, grammofoon, film fejlődésével. Tulajdonképpen az egész gazdasági élet a tökéletes felhasználására van beállítva és ez a fellendülés és pangás körforgásának formájában történik. A fellendülés tartalmilag rendszerint éppen a technikai újítások keresztülvitelének feladatát tölti be. Az egész fejlett forgalmi gazdálkodás és ezzel a konjunktúraciklus is szorosan össze van kapcsolva a technikai fejlődés tüneményével. A nagy felfedezések ugyan a XVIII. század végére esnek, de gyakorlati keresztülvitelük és megvalósításuk csupán a XIX. század elején ment végbe és innen számítjuk a modern forgalmi gazdálkodás és egyben a konjunktúrahullámszázad kezdetét is.

A technikai fejlődés nem jelent feltétlenül új találmányt vagy eljárást. Ugyanaz a technikai újítás nemcsak egy, hanem több fellendülésnek is lehet megindítója. Így például az autógyártás, amely már az 1925—1929. évi konjunktúraciklusban jelentős szerepet játszott, az újabb amerikai fellendülésben is kiemelkedő jelentőséggel bír. E mellett azonban úgyszólván minden fellendülés során megjelennek az új technikai eljárások, új vívmányok, új találmányok, amelyeknek megvalósítása a fellendülés sajátos jellegét megadja.

Ha a konjunktúraciklusok történetét áttekintjük, bámulatba ejt bennünket a technika vívmányainak hihetetlen száma és sokoldalúsága. Nem tudhatjuk, hogy mit hoz e tekintetben a jövő.

Valószínű azonban, hogy ma, amikor a technikai újítások megvalósításához nagyobb és készségesebb tőkék állanak rendelkezésre és amikor a technikai újítások forrása nemcsak egyes genialis emberek esetleg csupán véletlenségből nyilvánosságra kerülő felfedezései, hanem nagy iparvállalatok tudományos kutató műhelyei is, ez a forrás nem fog elapadni és bőségesebben fog terveket szolgáltatni, mint tőkék rendelkezésre állnak.

A válság magyarázata.

6. A fellendülés magyarázata igazolta a gazdasági körforrás gondolatát, amennyiben bizonyítást nyert, hogy a pangásból való kiemelkedésre csak akkor kínálkozik lehetőség, amikor a pangás már bizonyos pontig leszorította a gazdasági életet. Így nyer értelmet — bár túlzott — *Juglar* azon állítása, hogy a fellendülésnek egyetlen oka a pangás.

Amint a fellendülés a pangásban bírja az okát, úgy a fellendülés letörése is magából a fellendülésből, illetve azoknak a hatóerőknek további alakulásával magyarázható meg, amelyek a pangásból való kiemelkedést is okozzák. Ha figyelemmel kísérjük a fellendülés megindulása utáni folyamatot, azt látjuk, hogy az egyszer meginduló fellendülés gyors ütemben terjed tovább. Ennek magyarázatát adja az az automatikus továbbgyűrűzési folyamat, amely a fellendülés emelkedésekor kedvezően, a pangás során viszont kedvezőtlen irányban érvényesül.⁶

A fellendülést a multban az építőipar foglalkoztatása vezette be. Ezáltal — és ez a lényege a továbbgyűrűzésnek — az összes kapcsolatos iparágak foglalkoztatva lettek és a munkapiac feszültsége enyhült. Annak magyarázata, hogy a multban éppen az építőiparból indult ki a fellendülés, abban rejlik, hogy a kamat csekély megváltoztatása is az építkezés jövedelmezőségét igen jelentősen befolyásolja.⁷ A fellendülés azonban

⁶ *Schwoner* és *Kahn* folytattak e kérdésre vonatkozó kvantitatív vizsgálódásokat. Utóbbi eredményeit a munkaalkalomszerzéssel kapcsolatban *Keynes* is felhasználja. A továbbgyűrűzés lényege az, hogy a gazdasági fellendülésnek nemcsak azok lesznek hordozói, akiknek közvetlen vásárlóerő jut, hanem ezáltal újabb termelőrétegek hozatnak mozgásba, azok ismét újakat mozgatnak meg és így tovább. (V. ö. *Schwoner*: Die Anstosswirkungen der Nachfrage. Archiv. Bd. 63. 48—63. lapok. — *R. F. Kahn*: The relation of home investment to unemployment. E. J. Vol. 41. 173. és *Keynes*: Means to prosperity. 1933.)

⁷ Az újabb fejlődés azt a szerepet, amit az építőipar a konjunkturális fejlődésben már eddig is betöltött, nem hogy gyengítette, hanem csak megerősítette. Régebben ugyanis a konjunkturális fellendülés későbbi szakaszában az emelkedő tőkekamat folytán a tőke más iparágakban keresett elhelyezést, míg most az építőipar nemcsak megindítója volt a konjunkturális fellendülésnek, hanem egyik legjelentősebb pillére is. Ennek magyarázata az, hogy a legtöbb országban, így az Egyesült Államokban és Németországban az építkezések állami segítségével történnek és így magától érte-

a már ismertetett indítékok hatása alatt más termelési ágból is kiindulhat. A már megindult fellendülés kedvező pszichológiai hullámot vált ki, a vállalkozói kedv általános lesz. A megnövekedett vásárlóerő, minthogy az új áru még nem jött piacra, emeli az árakat és ez a vállalkozás újabb ösztönzésére szolgál. A fellendülés általános lesz.

Elméletileg és gyakorlatilag a fellendülés akár a fogyasztási, akár a termelő eszközök iparából indulhat ki. A fellendülési hullám azonban előbb vagy utóbb átcsap a termelőeszközök iparába. A fellendülés igazi területe ugyanis éppen a termelőjavak előállításá. Ez az egy körülmény már maga is megmagyarázza, miért következik be a fellendülés letörése.

A fejlett forgalmi gazdaságban ugyanis, a termelés és fogyasztás mérhetetlen távolságba kerültek egymástól. Ez az eltávolodás nem csupán abban áll, hogy közbeékelődik a forgalom, annak minden bonyodalomával, hanem a termelés sorozatos menete, belső felépítése is megváltozik.

A forgalom közbeékelődése nem csupán egy új foglalkozási ág keletkezését jelenti, hanem a pénznek, mint csereeszköznek nagy jelentőségre jutását is. Bonyolultabbá teszi a helyzetet, hogy a pénz nem csupán csereeszközi szerepet tölt be, vagyis nem képzelhető el külön jószágkörforgási folyamat és e mellett a pénzkörforgás, hanem a kettő egymásba torkollik, a pénz a gazdasági élet összes folyamataiban szerephez jut. Még bonyolultabbá válik a helyzet, amikor a hitelszervezet fejlesztésénél fogva a hitelpénz csereeszközi szerepet is képes betölteni és egyidejűleg a hiteleszközök a termelés felépítésében jelentős változásokat idéznek elő.

Mielőtt ezeknek a problémáknak részleteit vizsgálnók, nézzük, milyen változások mennek végbe a termelésben. A termelés a fejlett forgalmi gazdaságban már nem történik és nem is történhetik ősi patriarchális formájában. A kéziszerszámokkal dolgozó kisiparost mindinkább kiszorítják a gépek, és pedig annak mind tökéletesebb és tökéletesebb fajtái. A géptermelés jövedelmezőségi okokból szétfeszíti a kisüzemi termelés kereteit és a nagyüzemi termeléshez vezet, mely belső irányzattal bír a terjeszkedésre és mindig nagyobb és nagyobb üzemi formákat alakít ki. A nagyüzemi géptermelés a termelésnek lépcsőfokait hozza létre. Beiktatódnak a termelés kerülőútjai, elválnak a fogyasztási és tőkejavak termelése. A géptermelés

tődik, hogy fejlődésük a fellendüléssel párhuzamosan halad, Angliában és Svédországban pedig, ahol az építkezések magánkezdeményezésre és magántőkékből történnek, az alacsony kamatláb állandósítása előmozdítójuk. Ismét más a helyzet Magyarországon, ahol az alacsony betéti kamatláb és a járadékok túl magas kockázatot sejtető kamatozása készíti a takarékoskodókat (magánosokat, nyugdíjpénztárakat stb.) házépítésekre.

ugyanis szükségessé teszi elsősorban a termelés eszközeinek, a gépeknek, termelési telepeknek létesítését.

Mihelyt a fellendülés megindul, a fellendülés hulláma a termelési javak iparában is feltétlenül érezhetővé válik. Ha a fellendülés innen indult ki, akkor e tény nem problematikus. Ha pedig a fogyasztási javak iparából indul ki, akkor idővel a termelőkiterjesztés kedvező feltételei a tőkejavak termelésének kiépítésére ösztönöznek.

7. Ezzel el is érkezünk a válságelmélet központi kérdéséhez. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy a fellendülés során éppen a tőkejavak termelésének kiterjesztése nagyobb mértékben következik be, mint a fogyasztási javaké. Számos elmélet — amelyeknek álláspontját mi is elfogadjuk, — a fellendülést csak akkor tekinti fellendülésnek, ha a termelőkiterjesztés már átcsapott a termelőeszközök iparába. Az elméletnek azt kell megvilágítania, és ez a válságmagyarázat ugrópontja, miért következik be a tőkejavak termelésének kiterjesztése és miért történik meg a túlméretezés. Hogy erre a kérdésre feleletet adhassunk, ismét a rendelkezésre álló tőkeeszközök fejlődését kell vizsgálat tárgyává tennünk, amikor is azt fogjuk látni, hogy a takarékeszközökön túlmenőleg, sor kerül járulékos hitelek igénybevételére is. Már amikor azt vizsgáltuk, hogy vajjon tisztán takarékeszközök igénybevételevel bekövetkezhetik-e válság, számos oly mozzanatot találtunk, amelyek a tőkejavak termelésének kiterjesztését tették szükségessé, sőt a túlméretezésnek is találtuk indítékait. Hivatkoztunk arra, hogy a fogyasztási javak termelésének fokozása a termelőeszközök iparának kiépítését teszi szükségessé, még pedig erősen fokozódó mértékben; hivatkoztunk a technikai fejlődésre, amely lényegében éppen új tőketelepek szükségességét és új termelési kerülőutak beiktatását jelenti. De hivatkoztunk a jövedelmezőségre is, amely a tőkéket a termelőeszközök iparába tereli. Minthogy a termelés irányítója a magántulajdoni gazdálkodás mellett éppen a jövedelmezőség, ez lesz az a döntő szempont, amely bennünket a helyes irányba fog vezetni. Hogy pedig az egész jövedelmezőségi kérdést a mélyéről vizsgálhassuk meg, vegyük szemügyre az árak összefüggésének kérdését.

A termelés lépcsőzetes felépítése korántsem olyan adottság, amely az egész ciklus során változatlan marad. A vállalkozók döntenek arról, hogy vajjon a termelés kerülőútjait továbbra is fenn akarják-e tartani, ki akarják-e terjesztetni, avagy ezt az utat rövidíteni akarják-e, vagyis a felett határoznak, hogy a tőkeeszközöket a termelés mely lépcsőfokán használják fel. A vállalkozókat e döntésükben a jövedelmezőség szempontja vezeti. Döntő szerepe van e tekintetben tehát a termelési eszközök, illetve fogyasztási javak keresleti eltolódásainak. Ez az eltolódás másként hat önkéntes takarékoság esetén és más-

ként járulékos hitelnyújtásnál. Első esetben ugyanis, a takaréktőkék előteremtése nem járt a takarékosági hányad megváltozásával, a takarékeszközöket jórészt a termelő osztályok takarékosága teremtette elő. A termelés folyamán a termelés kibővítéséből bővebb jövedelem is folyik, semmiféle irányzat tehát nem áll fenn arra, hogy a takarékosági hányadon változtassanak, vagyis, hogy a takarékoságnak az összkiadáshoz való arányát csökkentsék. Ezzel szemben a járulékos hitelnyújtás bizonyos fogyasztórétegeket, és ezek nem a vállalkozók, fogyasztásuk visszaszorítására kényszeríti. A bővebb termelésből ebben az esetben is bővebb jövedelem folyik, de a fogyasztók, mihelyt pénzjövedelmük nő, régi fogyasztásukat ismét visszaállítják, úgyhogy itt csak újabb járulékos hiteladagolás segít.

A takarékeszközök, de különösen a járulékos hitelek igénybevételét a fellendülés második szakaszában — amikor t. i. a hullám már feltétlenül eléri a termelőeszközök iparát és amikor az árak és bérek már emelkedő irányzatúak, — az olcsó kamat teszi lehetővé. Ebben az időpontban a tényleges kamat már az egyensúlyi kamat alatt áll, mert csak így talál hitelvevőre. A statikus szemlélet ezt a kiindulási helyzetet úgy tekinti, mintha minden termelőeszköz foglalkoztatva volna. A valóság alig tér el ettől. Az új vállalkozó csak akkor tud boldogulni, ha a régi vállalkozókat túlkínálja. És minthogy a jövedelmezőség szempontját ő sem hanyagolhatja el, ezt csak akkor teheti meg, ha az egyetlen olcsó termelő tényezőnek, a tőkének igénybevételét minél erősebben fokozza, más szóval, minél tőkeintenzívebb termelési ágakra tér át, vagyis a termelés kerülőútjait minél inkább kiépíti. Ez a többi vállalkozót is kényszeríti a példa követésére, mert a jövedelmezőség szempontja az ő számukra is ezt írja elő. Tehát az a vállalkozó, aki eddig maga állította elő félgyártmányait, ezt nem teheti tovább, mert az új vállalkozó versenye ezirányú termelő költségeit emeli, tehát inkább az új vállalkozótól szerzi be olcsóbban a félgyártmányokat.⁸

Az a körülmény, hogy a tőkefelhasználás csupán a termelőeszközök iparában jövedelmező, a tényleges takaréktőkék felhasználására vonatkozólag csak egy későbbi időpontban, a fellendülés második szakaszában következik be, míg a járulékos hitelekre általánosságban áll, mert csak a termelő eszközök iparában játszik kisebb szerepet a többi termelő tényező erőteljes megdrágulása, a hitel olcsóbbodásával szemben. Nem szabad persze figyelmen kívül hagyni azt a körülményt, hogy járulékos hiteleket csupán a fellendülés második szakaszában vesznek igénybe.

⁸ Az itt kifejtettekkel v. ö. *Hayek: Preise und Produktion*. Wien, 1931. és *Strigl R.: Die Produktion unter dem Einflusse einer Kreditexpansion.* (Schriften des V. f. S. Bd. 173. 185—213. lapok.)

A fogyasztási javak termelése visszamarad, mert a termelőerők a tőkejavak iparában összpontosulnak. *Hayek* azt vitatja, hogy ez csak járulékos hitelnnyújtás esetén következik be, mert emelkedő takarékoság esetén a gazdálkodó éppen a fogyasztási javak vásárlásának rovására takarékoskodik és így a fogyasztási javak a piacon maradnak. Ez a különbség azonban csupán árnyalati. A fogyasztási javak ára ebben az időszakban emelkedik, mert egyrészt viszonylagos arányuk a tőkejavakéhoz képest csökken, az irántuk való kereslet ellenben, többek között a magasabb bérek folytán nő. Ez a folyamat megrövidítené a termelés kerülőútjait, ha nem lenne új járulékos hitel, amit a vállalkozók az emelkedő árak folytán nagyon szívesen vesznek igénybe.

Ahhoz a következtetéshez jutottunk tehát, hogy az árak összefüggése, különösen pedig a leglényegesebb költségvetés, a kamat alakulása, egyenesen kényszeríti arra a gazdasági életet, hogy a termelőeszközök iparát előnyben részesítse. Külön ki kell emelnünk, hogy a járulékos hitelnnyújtásnál a választás sem áll fenn, mert jövedelmezőségi okoknál fogva a járulékos hitel kizárólag a termelőeszközök iparában használható fel. A rendelkezésre álló tőkeeszközöknek a termelőeszközök iparában való összpontosítása magyarázatot nyervén, kérdéses az, miért következik be az aránytalanság. A kamatláb szerepe az, hogy a megtakarításokat a beruházásokkal egyensúlyban tartsa. Ez a wicksell-i természetes kamat, vagy ahogy újabban nevezik, az egyensúlykamat jelentősége. A neowickselli konjunktúraelmélet értelmében a tőketelep túlméretezése azáltal következik be, hogy a bankszervezet a tényleges kamatot az egyensúlyi kamat alá engedi esni. Ezzel a neowickselli iskola a konjunktúraciklusnak endogén magyarázatát kívánta adni.

Magyarázatunkban ezen a ponton el kell tértünk a *Hayek*-féle értelmezéstől, annak ellenére, hogy a most felhozandó szempontok az egész irány konjunktúramagyarázatába kitérően beleilleszthetők. A bécsi iskola tulajdonképpen csak azt az esetet dolgozta ki, amikor az egyensúlyi kamat változatlan és a tényleges kamat a bankok szükségyszerű liquiditási politikája következtében ez alá süllyed. Ez az eltávolodás, amire sok oldalról történt utalás, megtörténhetik a másik oldalról is. Az egyensúlyi kamat ugyanis maga sem változatlan adottság. Pl. technikai fejlődés, vagy a takarékoság okának változása következtében, az egyensúlyi kamat emelkedhetik, tehát a termelésben ennek folytán végbemenő kedvezőtlen fejlődés így is bekövetkezik. Vizsgáljuk a bécsi iskola által felvetett gyakorlati esetet, amikor a bankok a reálkamatot csökkentik. Másként úgy fogalmazhatjuk ezt a kérdést, miért válik szükségessé az, hogy a bankok járulékos hiteket nyújtsanak.

A pangás végén a felgyülemlett takaréktőkék teszik lehe-

tővé a fellendülés megindítását. A fellendülés finanszírozásának eszközeit legnagyobbbrészt maga teremti meg. A termelés kiterjesztése és a nagyobb jövedelem együttjár a fellendüléssel, tehát ezzel együttjár a nagyobb önkéntes takarékoság lehetősége is. A takarékeszközök mégsem elégségesek a fellendülés teljes finanszírozására, és pedig azért nem, mert a jövedelem jelentős részét nem használják fel a termelés céljaira, hanem elfogyasztják, és pedig vagy közvetlenül, mint jövedelmet, vagy pedig ideiglenesen megtakarítják ugyan, de egész rövid idő lejártával fogyasztás céljaira használják fel. Nagyon gyakorlati példát véve fel, a jó konjunktúrában valaki autót szeretne venni, és amíg az ehhez szükséges pénze nincs együtt, addig a pénzt a bankban tartja. A fellendülés idején ugyanis a fogyasztás igen jelentősen kiterjeszkedik és ezzel a tőkeeszközöket vagy a lehetséges tőkeeszközöket a termeléstől elvonja. Már pedig a termelés menetének fenntartása, a megkezdett termelőutak befejezésének érdekében szükségessé válik a tőkeeszközök fokozott adagolása. Nyilvánvaló, hogy a fellendülés elképzelhető járulékos hitel nélkül is. Ebben az esetben azonban vagy *a)* egész rövid és kisebb erősségű a fellendülés, amikor persze a visszahatások is kisebbek, kivéve oly esetet, amikor bonyolultabb technikai újítás még további adagolást tenne szükségessé, vagy *b)* a fellendülést a fogyasztás rovására hosszabbítanák meg. Minthogy olyan önmegettartóztatást el nem képzelhetünk, hogy az emberek fellendülés idején is olyan színvonalon éljenek, mint pl. a válságban, ez önkéntes takarékoság útján aligha érhető el, legfeljebb, ha a köz kikényszeríti. Egyik sem lévén kívánatos, segít a járulékos hitel, mely az önkéntes takarékoság eszközeinek hiányát pótolja. Ez az értelme a termelés oldaláról nézve a járulékos hitel igénybevételének, aminek *lehetősége* a bankrendszer oldaláról nézve az időnként csupán a liquiditás által vezetett bankpolitika által van adva.

Magyarázatát adtuk annak, miért történik meg a termelési telepek kiterjesztése és annak is, miért méreteztetnek ezek túl. Hogy a felhozottakon kívül hány más tényező segíti ezt elő, — mint a termelési folyamat hossza, tőkejavak tartóssága, stb. — arra már többször történt utalás. Csak azt akarjuk még kiemelni, hogy a visszahatás már akkor bekövetkezik, amikor a járulékos tőkeeszközök fokozatos adagolása megszűnik. A termelési telepek megkezdett kiépítése szükségessé teszi a kiépítés befejezését, ami új és fokozott tőkeeszközök adagolását kívánja. Mihelyt a bankok úgy érzik, hogy már nem mehetnek túl azon a határon, amelynek elérését liquiditásuk eddig megengedte, be kell következnie az összeomlásnak; tehát még mielőtt a hitelkereteket összehúznák, pusztán a hitel további ki nem terjesztése összeomláshoz vezet.

Mihelyt a fellendülés megindult, mint említettük, a kapi-

talisztikus termelés belső természeténél fogva itt nincs megállás. A termeléselterjesztés ugyanis a nagyobb nyereség érdekében történik. A nagyobb nyereség pedig elsősorban a kapitalista osztályok kezéhez folyik, akik ezt nem fogyasztják el, hanem újból a termelésre fordítják. Ezáltal a tőkejavak termelése mindig csak fokozódik és így a tőkésítés mértéke addig nő, amíg annak már nem kívánatos mértéke következik be, a túltőkésítés.

8. A gazdasági élet egész lefolyása — belső szerkezetében — bizonyos egyensúlyi alapokon épül fel. Egyensúlyban kell lenni, nagy általánosságban, a termelésnek és fogyasztásnak, a keresletnek és kínálatnak, a pénzmennyiségnek és jószág-mennyiségnek. A fellendülés letörése mindezeknek az egyensúlyi helyzeteknek felbomlását jelenti, míg a pangásból való kiemelkedés nem más, mint a megbillent egyensúly helyreállítása. A túltőkésítés is egy ilyen egyensúlyi helyzet felbomlását jelenti, és pedig három irányban. Először felborul a tőkejavak és fogyasztási javak termelése közötti egyensúly. Ez a mozzanat adja meg az egész összeomlásnak jellegzetességét. Helytelen volna ezt az aránytalanságot, mint a tőkejavak bőségét és a fogyasztási javak hiányát értelmezni, amint ezt az osztrák iskola teszi, ez ugyanis a tényekkel sem egyeztethető össze. Az aránytalanság csupán azt jelenti, hogy a tőkejavakat gyártó iparokat a fogyasztási javakat termelő iparokhoz viszonyítva túlméretezték. Tehát nem hiány áll fenn fogyasztási javakban, hanem aránytalan túlméretezés termelőtelepeken.

Másodsorban felborul az egyensúly a tőkejavak és a takaréktőkeképződés, az álló tőke és forgótőke, a termelési eszközök és az üzemi tőke között. Ez nem úgy értelmezendő, hogy elfogyott a „pénztőke”, amint ezt a bankárok elmélete értelmezi, vagy ahogy ezt a közgazdasági ismeretekkel nem rendelkező vállalkozó érzi, hanem a helyzet az, hogy mindig van szabad tőkeeszköz, de a fellendülés vége felé a kereslet a tőkepiacról a pénzpiac felé áramlik. Minthogy pedig a pénzpiac kereslete rugalmasabb, a kamat emelkedik és így a magas kamat mellett már nem jövedelmező a kerülőutak befejezése. Egy másik szempont az, hogy a bankok elmentek a liquiditásuk végső határáig, amikor úgy érzik, hogy a bankhiteleket tovább már nem terjeszthetik ki. A döntő lépés ilyenkor rendszerint a jegybanktól indul ki; a bankok ugyanis a jegybanki visszeszámítolásra nyúlnak vissza, hogy liquiditásuk fenntartását biztosítsák és a jegybank az, amely ilyenkor a hitelkeretek további kibővítésének útját állja.

Harmadsorban felborul az egyensúly a termelés és a fogyasztás között nagy általánosságban. Ez akkor következik be, amikor a részleges túltermelés a kifejtett okok folytán általános túltermeléssé válik. Mindezek a folyamatok kölcsönösen függé-

nek egymástól és azonfelül még bonyolultabbá teszi őket a pénz és hitelrendszer közbeékelődése is és az, hogy az egész folyamat az árrendszer szűrőjén át valósul meg. A kamatláb, amikor a fejlődés megindul, alacsony, a nagyobb keresletnél fogva az árak emelkednek, és pedig gyorsabban, mint a kamat, mely szintén drágul. A fellendülési szakasz végén a kamatláb oly irányításra van szükség, mely a további beruházásokat már megakadályozza. Erre az irányításra feltétlenül előbb vagy utóbb sor kerül. A baj oka, hogy ez a beavatkozás rendszerint későn következik be. Súlyosítja a helyzetet, hogy a kapitalista termelés kerülőútjai igen bonyolultak, e mellett a tőkeletelek hosszú élettartama és leépítésének nehézsége megakadályozzák, hogy a gazdasági élet azonnal és rugalmasan alkalmazkodjék a megváltozott viszonyokhoz.

Közben azonban a piacon is megváltozik a helyzet.

A termelés nagyarányú kiterjesztését egy ellentétes irányú változás, t. i. a kereslet csökkenése kíséri. Így a piacon áresés indul meg. A kereslet csökkenése ismét abban leli magyarázatát, hogy a munkapiacon mindig marad felesleg, a pangás során csupán az árukészletek fogynak el. Tehát már a fellendülés kezdetén meg van adva a lehetősége a vásárlóerő és a termelés összesege közötti egyensúlyi eltolódásoknak. Az egyes jövedelmi ágak különböző rugalmassága, továbbá az a körülmény, hogy — a termelés kerülőútjainak beiktatása folytán — a munkás jövedelmével nem saját maga termelte termékeit, hanem egy előbbi termelési folyamat termékeit vásárolja meg, harmadsorban az, hogy az árak gyorsabban emelkednek, mint a bérek, odavezet, hogy a vásárlóerő és árukinálat között további eltolódások állnak elő. A fogyasztóképesség csökken, ugyanakkor, amikor a termelés kiterjesztésénél fogva a piacokon új termékek özöne jelenik meg. Mindkét folyamat egymást erősítve megindítja az áresést.

A letörési folyamat tehát alapjában véve a termelési szférából indul ki, ez idéz elő az áralakuláson át a jövedelemeloszlási (tömegfogyasztási) szférában változást és ez indítja meg a lefelé esést, amit a pénz- és hitelkeret szükségyszerű összehúzása még súlyosbít, minthogy a defláció nem a forgalmi, hanem végsősorban a termelési szférában érezteti hatását.

Ez a letörés szükségképen következik be. Logikus következménye ez a kapitalista termelés belső természetének, a termelés kerülőútjainak, a tőkejavak tartósságának, nemkülönben a kapitalisztikus termelés túltőkésítésre irányuló „beteges” hajlamának. Vagyis a letörés egyik oka éppen a kapitalista termelés nehézkes természete, de másfelől a kapitalizmus túlfínomodása a legkisebb mozzanatra reagáló piac- és hitelszervezetével. A kapitalizmus nagysága, hogy fejlődése független a külső organizmustól, tragédiája, hogy e fejlődés csak súlyos

veszteségek árán érhető el. A fellendülési szakasz hossza mindenesetre a termelési folyamat hosszától függ. A letörés azonban bekövetkezhetik korábban is, pl. csakis pénzszerű tényezők közrehatása folytán.

A tisztára inflációs konjunktúráról, mely pl. állami pénz-infláción alapul, amikor csupán áremelkedés áll elő, a termelés növekedése nélkül, most el is tekintünk. De egy hosszúlejáratú járulékos hitelnyújtás vagy esetleg hosszú időn át tartó járulékos hitelnyújtás esetén is, amely utóbbinak veszélye a járulékos hitelnyújtás lényegéből következik, gyorsan bekövetkezik a letörés. A járulékos hitelnyújtással megindított fellendülés ugyanis magas árakat idéz elő, a kamatláb alacsony lévén, a vállalkozói kedvet emeli, a beruházások túlméreteződnek. Egyszer vége szakad az inflációs hitelnyújtásnak, a kamatlábat felemelik, felmondják a hiteleket, az árak esnek, a vállalkozók az alacsony áron is értékesíteni óhajtván, az áresést elmélyítik és beáll a válság. Vagyis ezáltal felbomlik egy újabb egyensúly, és pedig a pénzmennyiség és árumennyiség között, ami az árszínvonal kedvezőtlen változásában mutatkozik.

9. Kérdés, van-e szerepe a technikai újításoknak a fellendülés letörésében? A technikai újítások a pangásból való kiemelkedésnek jelentős tényezői. A technikai változások kedvező hatása a termelés terén mutatkozik és mint már említettük a fellendülés tartamát éppen a technikai újítások gazdasági kihasználása határozza meg.

A technikai változások és a racionalizálás (mely szintén technikai változás és újítás) hatása a munkapiacra már nem ilyen kedvező. A kiegyenlítési elmélet értelmében, — amely egy újabb egyensúlyi képletet foglal magába, — a technikai változások által a vásárlóerők összmenyisége változatlan marad. Mert igaz, hogy a munkásokat a géptermelés felszabadítja, de ezek gépeket termelnek és így újból foglalkoztatva lesznek. Vagy ahogy a kiegyenlítési elmélet egy kifinomultabb változata elképzei, csupán vásárlóerőeltolódás áll be, melynek következménye, hogy a béren keresett összeg árszállítást tesz lehetővé és így a termelési költségek olcsóbbodása folytán újabb termelés-kiterjesztés következik be, vagyis a munkások ismét felszívódnak. A folyamat azonban nem megy a valóságban így végbe. A technikai újítások által okozott lökéshullám elül, a nélkül, hogy az általa előidézett munkanélküliséget megszüntetné. Ez magától értetődő, hiszen a bér helyébe a tőke felhasználása lép, mindinkább tőkeintenzív termelés folyik munka-intenzív termelés helyett, és ezzel a vásárló erő összmenyisége máris csökken. Ezenfelül — amint erre v. *Zwiedineck* rámutat, — a bérfelhasználás időpontja és a fogyasztásra érett termékek piaci megjelenése még csak távolodik.

A technikai változások tehát, — eltekintve attól, hogy a

szerkezeti munkanélküliség legfőbb okozói — a konjunktúra-letörés fentebb leírt módját egyfelől a tőkésítés elősegítésével, másfelől a vásárlóerő csökkentésével még csak erősítik.

A technikai változások oldaláról még egy esetleges mozzanat is szerepelhet, ha t. i. a fellendülés folyamán egy újabb technikai változás lép fel. Pl. feltalálnak egy új szövőgépet és alig hogy annak termelésére berendezkedtek és azt általánosan bevezetik, máris újabb és jobb gépet szerkesztenek. Erre az ipar kényszerül a jobb találmány termelésére áttérni, ami a tőketelepek tartósságát véve figyelembe, csupán zökkenéssel és értékmegsemmisüléssel vihető keresztül. Ugyanaz a hatása a termelés helytelen irányú kiterjesztésének, akár a termelési, akár a fogyasztási iparban, avagy a divat gyors változásainak. Ugyancsak itt említendő a magángazdaságtan konjunktúramagyarázatának legkedveltebb érve, a vállalkozói elszámítás. A vállalkozót a nyereség vágya hajtja. Nem lévén más mértéke, mint az áralakulás, a fellendülés emelkedő árait mindegyik ki akarja használni. A kapitalizmus szervezetlen lévén, ilyen hibás termelésekiterjesztés lehetősége adva van. Ez mindenesetre a konjunktúra letörését még csak elmélyítheti és a szerint, hogy milyen mértékű ez a számítási hiba, a magángazdaságok szoros kapcsolatai folytán (amit főleg a hitelszervezet közvetít), ilyen hiba nagy jelentőséggel bírhat, esetleg innen indulhat ki a kedvezőtlen pszichológiai hullám, amely a hitelkeret összehúzásához és az egész fellendülés összeomlásához vezet. Egymagában azonban nem ez a letörés oka.

A pangás magyarázata.

10. A kedvezőtlen pszichológiai hullám mindenesetre jellemzője a fellendülés letörésének és lefolyását éppoly jellegzetesen követi, mint a kedvező hullám a fellendülést; a lefelé irányuló továbbgyűrűzési folyamat a gazdasági élet összezsugorodásának elsődrendű hajtóereje. Ennek a hullámnak és az ezáltal kiváltott továbbgyűrűzésnek döntő szerepe van abban, hogy a konjunktúra letörése az egész gazdasági életre kiterjed, vagyis a pangás és ezzel a túltermelés általános lesz. Ezt még számos egyéb körülmény mellett főleg a hitelszervezet segíti elő. Ameddig a hitelszervezet keretei nyúlnak, addig terjed a konjunktúrahullám. Minthogy a nemzetközi hitelszervezet (amely mögött, mint közös értékmérő, az aranystandard és az egységes nemzetközi tőkepiac áll, illetve állt), csak legújabbban fejlődött ki a maga teljességében, a jelenlegi válság volt az első, amely világválságnak nevezhető, amelynek kedvezőtlen hatásait mind a mezőgazdasági, mind az ipari államok érzik, minthogy egy és ugyanazon hitelszervezet által vannak összefoglalva.

Mihelyt a fellendülés letörése megindult, a gazdasági élet

mélyrezuhanása feltartóztathatatlan. Itt játszanak szerepet a gazdasági élet alkalmazkodási folyamatai, illetve a válságban ezen alkalmazkodás hiánya. Hogy a gazdasági élet ezen átfordulását pangásnak vagy válságnak nevezzük-e, az csupán terminológiai kérdés. *Spiethoff* ismérvei: hitelösszeomlás és fizetési képtelenségek, a mondottakból kitetszőleg, minden fellendülés letörésének kísérői. Az bizonyos, hogy minden letörés egy viharosabb lefolyású esemény által indul meg, mely rendszerint a hitelszervezettel kapcsolatos, minthogy ezáltal válik általános hatásúvá. Általában a tudomány és közfelfogás hajlamos arra, hogy a hitelnehézségekkel járó helyzetet nevezze válságnak, mert nyilvánvalóan ez a legszembeötlőbb.

A gazdasági fejlődésnek tragikuma, hogy lavinaszerűen omlik össze és egy végzetes körforgás folytán a letörés következményei ismét mint okok kapcsolódnak be a lerombolás folyamatába. E mellett a gazdasági élet bizonyos tehetetlenségi nyomatékkal bír, mely a gazdasági életet mind mélyebb és mélyebb pontra nyomja.

Mihelyt a fellendülés a fentebb kifejtett okok és körülmények összejárására folytán megtört és a gazdasági fejlődés lejtőre jutott, az összeomlás gyorsuló mozgással történik. A fellendülés összeomlását hiteldefláció követi, mert a bankok likviditásuk feljavítása érdekében csökkentik kihitelezéseiket.

A defláció a termelés összeszorításánál fogva a munkanélküliek számát hatványozottan emeli és ezzel a helyzetet még súlyosbítja, mert az amúgyis csekély vásárlóképesseget még csak csökkenti, további üzemleállításhoz és így újabb munkanélküliséghez vezet.

Kapcsolatos az egész folyamat az árlemorzsolódással, amely — mint láttuk, — csak következmény volt, de később bekapcsolódik az okfolyamatba, a termelés veszteségeit növeli és ezzel is a termelés újabb összeszűkítéséhez, fizetési képtelenségekhez vezet és a hitelrendszer egészséges alapjait még csak jobban szétrombolja.

A deflációs folyamatnak ezt a mondhatnók „normális” lefolyását különböző helyhez kötött adottságok enyhíthetik, illetve súlyosbíthatják. A számos figyelembeveendő szempont közül utalhatunk elsősorban a bankrendszer helyzetére. Kérdéses mennyiben van likviditás szempontjából a jegybankra utalva, igénybe veszi-e az állam hiteleit, milyen kapcsolatok fűzik az iparhoz finanszírozás szempontjából. Szerepet játszik a termelő költségek (bérek, szociális terhek, adók stb.) merevsége ill. rugalmassága; különböző lelki mozzanatok, amelyek megint a töke-menekülést és pénzlelőjtést (thezauráció) befolyásolják. Általában annál súlyosabb a helyzet, minél erősebbek azok a szálak, amelyek az illető nemzetgazdaságot — a hitelszervezet nemzetköziségénél és külkereskedelmi kapcsolatainál fogva, — a

világgazdasághoz kötik. Azokhoz az államokhoz, amelyek egymással a hitelszervezet útján kapcsolatban vannak, feltétlenül eljut a pangási hullám, ami a helyzetet még csak súlyosbítja, mert köröskörül mélyponton álló közgazdaságokkal állván szemben, a külkereskedelem — mint esetleges egyetlen szelep — sem képes az általános pénzhiány és a devizanehezőségek következtében működni.

11. Az egész pangási folyamat jellegét ismét egy a tőkeoldalon megnyilvánuló jelenség, a tőkeelfogyasztás tüneténye adja meg. Ez a tőkeelfogyasztás eleinte csupán értékcsökkenésben, a termelőtelepek ki nem használásában mutatkozik. Az értékbeli csökkenést, magángazdaságilag nézve, a leértékelést azonban nyomon követi a fizikai tőkeelfogyasztás, tehát tőkepusztulás is. Az elmondottak után felesleges fejtegetni, hogy ez a tőkepusztulás mennyire káros jelenség a gazdasági élet szempontjából. Figyelembe kell vennünk azonban azt, hogy ez a tőkeelfogyasztás utólag esetleg mégsem lesz annak minősíthető, mert a már leállított üzemek a termelésbe ismét bekapcsolódnak. De arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a tőkeelfogyasztás a pangás során két igen nagy jelentőségű feladatot lát el: a tőkefogyasztás, vagyis a fix tőkének újból jövedelemmé való válása és ezzel a vásárlóerőnek a termelésből folyó jövedelem fölé való emelkedése teszi lehetővé, hogy a válságból kiinduló végnélküli összezsugorodás egyáltalán feltartóztathatóvá váljék. Másfelől ez a tőkefogyasztás van hivatva megszüntetni azt az aránytalanságot, amely a termelőszeközök ipara és a fogyasztási javak ipara között még a fellendülés idejéből fennáll.

Az ismétlődés (periodicitás) magyarázata.

12. A konjunktúratünetény okmechanizmusa nagyon bonyolult szerkezet. A ható gazdasági és társadalmi erők mozgási iránya, erőssége, a gazdasági és társadalmi szerkezet folyton változik. Előidézi ezt az is, hogy minden konjunktúraciklus is hat a gazdasági és társadalmi szerkezetre és kölcsönhatásképpen módosítja a gazdasági és társadalmi erőket is. Ugyanaz a konjunktúraalakulás többé nem ismétlődik meg. Ilyen körülmények között a konjunktúra ritmusának szabályosságát igen csekélyre lehet becsülni. A konjunktúraszakaszok időtartamának pedig még csak megközelítő meghatározása is lehetetlen. *Kondratieff* az eltérést 57%-osnak tartja, az eddigi kutatások mutatják, hogy az eltérések még ennél is sokkal nagyobbak.⁹ Olyan meszsze azonban, hogy az ütemességet teljesen megtagadnók, amint

⁹ *Mills* szerint 10 év, *Jevons* 10.45 év, *Tugan* 7—11, *Bouniatian* 9—11, *Cassel* 4—11, *Lavington* 8, *Hull* 1—11, *Pigou* 8, *Moore* 8, *Kitchin* 40 hónap, *Mitchell* szerint Amerikában 4 év, Angliában 8 év a ciklus tartama.

ezt a válság hatása alapján egyes újabb irányok teszik, mégsem mennék el. Különben már Veblen is azt állította, hogy az 1816—1870 közötti válságokat majdnem minden esetben külső körülmények idézték elő és 1870 óta a fellendülés mindig különleges okokra vezetendő vissza, amelyek a tulajdonképeni gazdasági fejlődés körén kívül fekszenek.¹⁰ Érdekes e tekintetben a konjunktúraelmélet fejlődése. A klasszikusok tagadják, hogy válság létezik, amikor pedig ezt az empiria megcáfolja, az elmélet harmonizálja a válságot is, szervesen beleilleszti a gazdálkodás tüneményeinek magyarázatába. És most, hogy a gazdasági élet alakulása ettől az elméleti képtől eltérő alakulást mutat, megtagadják a ciklus létjogosultságát is. Az elméleti részben bizonyítást nyert, hogy egyik szélsőséges felfogásnak sem volt igaza. A fejlett forgalmi gazdálkodás élete mindenesetre ütemesen folyik le, fellendülés és pangás váltják fel egymást. A konjunktúrafeletyás belső magva mindig a gazdasági erők játéka, a gazdasági konjunktúra, amit külső erők hol gyengítenek, hol erősítenek. A döntő szempont a termelési eszközök iparának, a beruházásoknak ingadozásában rejlik. Ez az ingadozás pedig a kapitalisztikus termelés felépítéséből és hitelszervezetéből szervesen folyik. A múltban a gazdasági élet még inkább bírt belső rugalmassággal és automatizmusával kiegyensúlyozta a kívülről ható erők működését. Az újabb fejlődés azt mutatja, hogy a külső behatások most már ezt a rugalmas szerkezetet is kikezdték, az automatizmus alig működik, a tisztán gazdasági okok által előidézett konjunktúrát számos kívülről jövő körülmény is befolyásolja.

A gazdasági élet fel- és lehullámzása még a jelenlegi megbenított automatizmus mellett is tovább tart. A hullámváltozás egyik fele t. i. a ritmusos letörés, még mindig a régi belső gazdasági okokból következik be. A gazdálkodást még mindig a nyereség motorja hajtja, a gazdasági élet még mindig hajlamos a túltökésítésre. A fellendülés időtartama tehát alapján véve még mindig a termelési folyamatok hosszától függ, amit természetesen külső körülmények megrövidíthetnek.

A hullámváltozás másik része, t. i. a pangásból való kiemelkedés ma már kétséges, hogy végbemegy-e kizárólag a gazdasági élet automatizmusa által. A tőkeoldalról jövő előfeltételek ugyan itt is szükségképen előbb vagy utóbb előállnak, csak az kétséges, hogy mikor akad merész vállalkozó, aki a lehetőségek kihasználását nyereséget hozónak ítéli meg. Ezen segít gyakorlatilag a gazdasági élet menetébe való mesterséges beavatkozás, ami a pangásból való mielőbbi kiemelkedést célozza. *A konjunktúrapolitikai beavatkozásnak csak a pangás oly szá-*

¹⁰ Veblen: Theory of Business Enterprise. (New York, 1904. 249—255. lapok.)

kaszában van helye, amikor a lefelé irányuló irányzat már nem áll fenn. Ezzel a konjunktúrapolitika jelentősége az egész konjunktúrátan szempontjából a válság esetén is kellően kidomborodik.

Így az elmélet során is eljutottunk oda, ahova már a konjunktúrátan módszertani problémáinak tárgyalásánál eljutottunk, hogy t. i. mi a konjunktúrátan végső célja és betetőzése, a konjunktúrájós-lás-e, avagy a konjunktúrapolitika?

Ha a konjunktúraalakulás ismétlődéséről alig beszélhetünk, sőt ritmusát mesterséges erők is befolyásolják, nyilvánvaló, hogy a konjunktúrájós-lás lehetősége nemcsak korlátozott, hanem úgyszólván teljesen ki van zárva. A konjunktúrájós-lás lehetősége csupán teljesen tervszerű gazdálkodás mellett van megadva, ekkor pedig semmi szükség sincs rá.

A konjunktúrátan tehát gyakorlativá nem kétes értékű jóslások, hanem a konjunktúrapolitika tudományos megalapozása által válik. A konjunktúraelmélet kutatja a gazdasági erők belső természetét, ez mutatja meg, hogy ezek maguktól hogyan működnek és ez egyben útmutatást ad arra nézve is, hogy esetleges külső beavatkozás milyen irányban történjék és milyen határok között mozogjon. Ez a konjunktúraelmélet endogén gazdasági magyarázatának értelme és feladata.

Irodalom. A konjunktúraalakulás magyarázatának monetárius vonatkozásaihoz: A kamatláb szerepéről lásd Marshall, Wicksell, Fisher, Mises, Cassel, Pigou, Keynes és Hayek idézett munkáin kívül a következőket: *G. Cassel: Die Zukunft des Zinsfusses.* (Skandinaviska Kreditaktiebolaget 1934. April. 23—26. ll.) *K. Diehl (Hgb.): Wirkungen und Ursachen des hohen Zinsfusses in Deutschland.* Jena, 1932. — *F. A. Fetter: Interest Theory and price movements.* (Am. Ec. Rev. Vol. 17. Suppl. 1927. 62—105. ll.) Ugyanott e kérdés feletti vita. — *K. Kock: A study of interest rates.* London, 1929. — *E. H. Meder: Beiträge zum Thema: Diskonttheorie und Konjunkturcyklus in geschichtlicher und theoretischer Betrachtung.* Hamburg, 1931. — *D. H. Robertson: Industrial fluctuations and the natural rate of interest.* (Ec. Journ. Vol. 44. 650—656. ll. 1934.) — *C. Snyder: Influence of interest rate on the business cycle.* (Am. Ec. Rev. Vol. 15. 684—699. ll.) — *K. Muhs: Kapitalzins und Konjunkturaufschwung* (Zschriff. f. d. gesamte Staatsw. Bd. 96. 650—694. ll. 1936.) — *P. N. Rosenstein Rodan: The Coordination of the General Theories of Money and Price.* (Economica Vol. III. 1936. 259—280. ll.) — *A meginduló fellendülés finanszírozásához: P. Christodulopoulos: Die Finanzierung des beginnenden Aufschwunges.* (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 78. 213—224. ll. 1930.) — *L. Lande: Kapital und Kredit im Konjunkturcyklus.* (Archiv Bd. 68. 420—449. ll. 1933.) — *P. Schulz-Kiesow: Die Finanzierung des Aufschwunges durch Mobilisierung alter und neuer Warenvorräte vermittlels der regulären Geldschöpfung.* Rostock, 1933. Különösen az első

két munka figyelemreméltó. — A pénz forgási sebessége, illetve a pénztárhéztartás kérdéséhez: *L. D. Edie and D. Weaver*: Velocity of bank deposits in England. (J. P. E. Vol. 38. 373—403. II. 1930.) — *A. W. Marget*: Zur Dogmengeschichte des Begriffes einer „Umlaufgeschwindigkeit der Güter“ und seines Verhältnisses zur Umlaufgeschwindigkeit des Geldes. (Ztsch. f. Nö. Bd. IV. 188—219. II. 1933.) — *J. Marschak und W. Lederer*. Grössenordnungen des deutschen Geldsystems. (Archiv Bd. 67. 385—402. II. 1932.) — *H. Neisser*: Der Kreislauf des Geldes. (Weltw. Arch. Bd. 33. 365—408. II. 1931.) — *A. Sokoloff*: Zwei Beiträge zur Theorie der Umlaufgeschwindigkeit des Geldes. I—II. (Archiv Bd. 57. 143—166 és 627—656. II. 1927.) — *E. v. Mickwitz*: Kassenhaltung und Preisniveau. (Archiv Bd. 62. 555—588. II. 1929.) — *J. Marschak*: Volksvermögen und Kassenbedarf. (Archiv Bd. 68. 385—419. II. 1933.) — *H. Neisser*: Volksvermögen und Kassenbedarf. (Archiv Bd. 69. 484—491. II. 1933.) — *P. Schulz-Kiesow*: Die Kassenhaltung. Jena, 1925. — *D. H. Robertson*: Saving and hoarding. (Ec. Journ. Vol. 43. 399—413. II. 1933.) — *J. M. Keynes, R. G. Hawtrey and D. H. Robertson*: Saving and hoarding. (Ec. Journ. Vol. 43. 698—712. 1933.) — *M. W. Holtrop*: Die Umlaufgeschwindigkeit des Geldes. (Beiträge zur Geldtheorie. Hgb. v. Hayek. Wien, 1933.) Konjunkturaelméleti szempontból a felsoroltak közül különösen a három utóbbi érdemel figyelmet. (Részletesen tárgyalja a kérdést Keynes is.) Egyes részletkérdésekhez v. ö. *R. G. Hawtrey*: Monetary analysis and the investment market. (Ec. Journ. Vol. 44. 631—649. II. 1934.) — *G. Kokotkiewicz*: Akzeptkredit und Konjunktur. Berlin, 1925. — *F. Machlup*: The liquidity of short-term capital. (Economica Nr. 37. 271—284. II.) — *K. Englis*: Geldaufwertung als Krisenursache. (D. int. Kapitalismus u. d. Krise. Festschr. f. J. Wolf Stuttgart, 13—23. II. 1932.)

A konjunktúraalakulás magyarázatának inkább termeléstani vonatkozásaihoz: A termelési folyamat hosszúságával foglalkoznak: *H. S. Ellis*: Die Bedeutung der Produktionsperiode für die Krisentheorie. (Ztsch. f. Nö. Bd. 6. 145—169. II. 1935.) — *C. H. P. Gifford*: The Concept of the length of the period of production. (Ec. Journ. Vol. 43. 611—618. II. 1933.) — *F. H. Knight*: Capitalistic production, time and the rate of return. (Ec. Ess. in honour of Cassel. London, 1933. 327—342. II.) — *J. Marschak*: A note on the period of production. (Ec. Journ. Vol. 44. 146—151. II. 1934.) — *M. Hill*: The period of production and industrial fluctuations. (Ec. Journ. Vol. 43. 599—610. II. 1933.) — *Fr. Machlup*: Professor Knight and the „period of production“. (J. P. E. Vol. 43. 577—624. II. 1935.) — *F. H. Knight*: Comment. (u. o. 625—627. II.) — *O. Morgenstern*: Zur Theorie der Produktionsperiode. (Ztsch. f. Nö. Bd. 6. 196—208. II. 1935.) — *R. v. Strigl*: Zeit und Produktion. (Ztsch. f. Nö. Bd. 6. 209—229. II. 1935.) — A termelésfelépítés problémáival foglalkoznak: *J. M. Clark*: Business Acceleration and the Law of Demand. (J. P. E. Vol. 25. 217—235. II. 1916.); Economics of Overhead Costs. Chicago, 1923. (Különösen 389—94. II.); Strategic factors in business cycles. New York, 1934. (Különösen 33—35 és 41—44. II.) — *R. Frisch*: The interrelation between capital production and consumer taking. (J. P. E. Vol. 39. 646—

654. ll. 1931.) Reflexió az előbbi munkához. — *J. M. Clark*: Capital production and consumer taking. A reply to Frisch. Többszöri vizsonválasszal. (J. P. E. Vol. 39. 814—16. ll. 1931. és Vol. 40. 253—255 és 691—94. ll. 1932.) — *S. Kuznets*: Relation between capital goods and finished products in the business cycle. (Economic essays in honor of Mitchell. New York, 1935. 209—267. ll.) Szorosan Clark és Frisch vitájához kapcsolódik. — *W. Egle*: Money and production. (J. P. E. Vol. 43. 306—330. ll. 1935.) — *F. A. Hayek*: Preise und Produktion. Wien, 1931. — *H. Neisser*: Monetary expansion and the structure of production. (Social Research. Vol. 1. 434—457. ll. 1934.) — *E. Schneider*: Über die Nachfrage nach Produktionsmitteln und ihre Elastizität. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 82. 801—814. ll.) — *R. Wagenführ*: Geht die Produktionsgütererzeugung der Verbrauchsgüterproduktion voran. (V. z. K. Bd. 10. T. A. 41—46. ll.) — *W. L. Thorp*: The Problem of overcapacity. (Ec. Ess. in. h. of Mitchell 477—495. ll.)

A technikai fejlődés és konjunktúraalakulás összefüggéséhez: *R. A. Brady*: Meaning of rationalization. An analysis of the literature. (Q. J. E. Vol. 46. 526—540. ll. 1932/33.) — *M. Bouniatian*: Les progrès techniques et le chômage. (Rev. Int. du Trav. 27. köt. 344—368. ll. 1933.) — *A. H. Hansen*: Institutional frictions and technological unemployment. (Q. J. E. Vol. 45. 684—697. ll. 1931/32.) Ehhez *G. Haberler* megjegyzései. (Q. J. E. Vol. 46. 558—562. ll. 1932/33.) — *T. E. Gregory*: Rationalisation and technological unemployment. (Ec. Journ. Vol. 40. 551—567. ll. 1930.) — *A. Kähler*: Die Theorie der Arbeiterfreisetzung durch die Maschine. Leipzig, 1933. — *E. Lederer*: Technischer Fortschritt und Arbeitslosigkeit. Tübingen, 1931. — *D. H. Macgregor, I. Ryan and others*: Problems of rationalisation. A discussion. (Ec. Journ. Vol. 40. 351—368. ll. 1930.) — *R. K. Merton*: Fluctuations in the rate of industrial invention. (Q. J. E. Vol. 49. 454—474. ll. 1935.) Ugyanehhez a kérdéshez *A. Plant*: The economic theory concerning patents for inventions. (Economica Febr. 1934. 30—51. ll.) — *H. Moeller*: Rationalisierung und Arbeitslosigkeit. (Weltw. Arch. Bd. 34. 387—422. ll. 1931.) — *W. Simon*: Rationalisierungskrisen. (Schm. Jb. Jg. 55. 641. és köv. ll. 1931.) — *A. Salz*: Die Kontrolle des technischen Fortschritts. Die Problematik des t. F. Die Sprunghaftigkeit des t. F. (D. dt. Volksw. Bd. 6. 1607—9. 1668—1670 és 1700—3. ll. 1932.) — Session on technological change as a factor in unemployment. *A. H. Hansen, H. Jerome és S. H. Slichter* értékezései. (Am. Ec. Rev. Vol. 22. Suppl. 25—62. ll. 1932.)

A munkanélküliség, munkabér és vásárlóerő kérdéséhez: A munkanélküliség kérdését az előbbi bekezdésben említett valamennyi munka tárgyalja. V. ö. még *W. H. Beveridge*: Unemployment a problem of industry. (1909 and 1930.) London, 1930. A kérdés régebbi standard munkája. Kritizálja *Robertson*. (Ec. Journ. Vol. 41. 74. és köv. ll. 1931.) — *A. C. Pigou*: The theory of unemployment. London, 1933. A probléma újabb, mélyenjáró elemzése. V. ö. *S. E. Harris*: Professor Pigou's theory of unemployment. (Q. J. E. Vol. 49. 286—324. ll. 1935.) — Business cycles and unemployment. Report and recommendations of a committee of the Presidents conference in unemployment New York, 1933. — *O. Conrad*: Absatzmangel und

Arbeitslosigkeit als Dauerzustand. Wien, 1926. — *F. D. Graham*: Economic theory and unemployment. (Economic Essays in h. of Cassel London, 1933. 221—233. ll.) és The abolition of unemployment. Princetown, 1932. — *A. Hahn*: Ist die Arbeitslosigkeit unvermeidlich? Berlin, 1930. — *E. A. Johnson*: Unemployment and consumption: the mercantil view. (Q. J. E. Vol. 46. 698—719. ll. 1932.) — *E. Lederer*: Monopole und Konjunktur. (V. z. K. Bd. 2. Erg. h. 2. 13—32. ll. 1927.) — *M. Mitnitzky*: Kapitalbildung und Arbeitslosigkeit. (Archiv. Bd. 66. 62—91. ll. 1931.) — *F. Naphtali*: Wirtschaftskrise und Arbeitslosigkeit. Berlin, 1930. — *J. Southworth*: A possible cause of cyclical unemployment. (Ec. Journ. Vol. 36. 298—302. ll. 1926.) — *M. Saitzew*: Eine lange Welle der Arbeitslosigkeit. (Schriften des V. f. S. Bd. 185. I. München, 1932.) A sorozat többi köteteiben „Die Arbeitslosigkeit der Gegenwart” címen a munkanélküliség részletes empirikus elemzése számos német iparágban. — *P. Schröder*: Konjunkturtheorie, Arbeitslosigkeit und wirtschaftliche Entwicklung. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 79. 347—374. ll. 1931.) — *A. Schüttler*: Woher kommt die „strukturelle” Arbeitslosigkeit? (Wirtschaftskurve 10. Jg. 260—268. ll. 1931.) — *W. Simon*: Arbeitsmarkt und Konjunktur. Brünn, 1932. — *W. Woytinsky*: Arbeitslosigkeit und Kurzarbeit. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 79. 13. és köv. ll. 1931.) — *W. Woytinsky*: Trois causes du chômage. Genf, 1935. (Publ. du Bureau Int. du Travail.) — *O. v. Zwiedineck-Südenhorst*: Beiträge zur Erklärung der strukturellen Arbeitslosigkeit (V. z. K. Bd. 1. Erg. 1. 15—77. ll. 1927.) és Die Arbeitslosigkeit und das Gesetz der zeitlichen Einkommenfolge. (Weltw. Arch. Bd. 34. 361—386. ll. 1931.) — Unemployment as a world problem. (Harris Foundation Lectures. Chicago, 1931.) Keynes, K. Pribram és E. J. Phelan tanulmányaival. — *R. S. Merian*: Unemployment: its literature and its problems. (Q. J. E. Vol. 46. 158—186. ll. 1932.) — *A. Mahr*: Neues Schriftum zum Problem der Arbeitslosigkeit. (Weltw. Arch. Bd. 34. 149—167. ll. Literatur. 1931.) — *G. Halm*: Schriften über Arbeitslosigkeit. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 76. 123—132. ll. 1929.) — A bér és vásárlóerőproblémához: *J. Marschak*: Die Lohndiskussion. Tübingen, 1930. Kitűnő összefoglalás. — *A. Achinstein*: Buying power of labor and post-war cycles. New York, 1927. — *W. A. Berridge*: Labor and the business cycles: some industrial aspects. (Rev. of Econ. Stat. Vol. 8. 120—133. ll.) — *A. H. Hansen*: The maintenance of purchasing power. (Ec. Ess. in h. of Cassel London, 1933. 247—256. ll.) — *J. R. Hicks*: The theory of wages. London, 1932. — *J. Kuczynsky*: Löhne und Konjunktur in Amerika. Berlin, 1928. — *M. Mitnitzky*: Lohn und Konjunktur vor dem Kriege. (Archiv Bd. 68. 318—350. ll. 1932.) — V. ö. még a bérpolitikai és munkaszervezési irodalommal a konjunktúrapolitikai fejezetben.

Az építkezések konjunktúraelméleti jelentőségéhez: *K. Hunscha*: Die Dynamik des Baumarckts. (V. z. K. Sonderheft 17. Berlin, 1930.) — *W. H. Newman*: The building industry and business cycles. Chicago, 1935. — *E. Wagemann*: Die volks- und weltwirtschaftliche Bedeutung des Baugewerbes. (6. Deutsche Bauwoche in Berlin 1931. Sammlung der Vorträge 14—36. ll.) — Zur konjunkturpolitischen Bedeutung des Baugewerbes. (Gewerkschafts-Archiv Bd.

15. 166—178. ll. 1931.) — *A. F. Burns*: Long cycles in residential construction. (Economic Essays in honour of Mitchell. New York, 1935. 63—104. ll.) — *W. C. Clark*: Some considerations affecting the long-run trend of the building industry. (The Rev. of Ec. Stat. Vol. 8. 41—52. ll.) — *W. D. Conklin*: Building costs in the business cycle: with particular reference to building sponsored by Governments in the United States. (J. P. E. Vol. 43. 365—393. ll. 1935.) — *W. F. Maxwell*: The american building industry since the war. (The Rev. of Ec. Stat. Vol. 13. 68—75. ll.) — *Csizik B.*: Házadómentesség és lakásgazdálkodás. (Előadomány a M. Közg. Társ. tanácskozási anyagán. Éber A. stb. felszólalásaival. Budapest, 1934.) — Rokon kérdéscsoporthoz v. ö. *K. Pribram*: Die städtische Grundrente in Konjunkturverlauf. Bonn, 1930. (Veröff. d. Frankfurter G. f. Konjunkturforschung. Heft 6.) — A legújabb építkezésekhez: *K. und F. Fuerth*: Der Wohnungsbau nach der Krise. (Die Wirtschaftskurve. 14. Jg. 19—30. ll. 1935.) — The Housing Boom. I—II. (Economist 26. Oct. 1935 és 2. Nov. 1935.) és Housing in Great Britain. Background in the Building Boom. (The Index. Published by the New York Trust Company. February, 1936.) — *B. Nyström*: Bautätigkeit und Konjunktoren. (Skandinaviska Kreditaktiebolaget 1936. Nr. 1. 16—23. ll.) — *M. M(itnitsky)*: Baukonjunktur. (Pester Lloyd. 23. Nov. 1935.) és *G. Kemény*: Die Baukonjunktur in Ungarn. (Pester Lloyd. 1936. szept. 13. Wochenschau.) — Konjunkturreserve. Der Wohnungsbau im Hintergrund. (Frankfurter Zeitung 28. Jan. 1936.) — Zehn Jahre Bautätigkeit. (Neue Züricher Zeitung 26. März 1936.) — Housing in America. (Economist 1936. szept. 5.)

A raktártartás kérdéséhez: P. Berkenkopf: Zum Problem der Lagerhaltung. (Wirtschaftsdienst. Bd. 15. 705—710. ll.) — *H. B. A. Makower*: Warenlagerpolitik und rationalisiertes Angebot. (Archiv Bd. 68. 676—701. ll. 1933.) — *M. Pályi*: Zur Frage der Lagerhaltung. Eine Enquete der Deutschen Bank. (Deutsche Bank Wirtschaftliche Mitteilungen 6. Beil. 1—4. ll. 1929. június.) Ennek megbeszélése a Magazin der Wirtschaftban. (Bd. 5. 1073—1075. ll.)

Jövedelemalakulási problémák: E. Bandmann: Die Einkommen in der Krise. Ein internationaler Vergleichsversuch. (Bankarchiv. Jg. 33. 441—446. ll. 1933/1934.) — *V. Bloch*: Krise und Einkommen. Wien, 1932. — *K. Diehl*: Unternehmergewinn und Konjunktureröngewinn. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 79. 498—512. ll. 1931.) — *H. Knolle*: Konjunktureröngewinn im Verhältnis zum Unternehmergewinn. Jena, 1931.

A tőzsde és konjunktúraalakulás kapcsolataihoz: A tőzsdei árfolyamok kialakító tényezőinek elemzéséhez: O. Donner: Die Kursbildung am Aktienmarkt. Grundlagen zur Konjunkturbeobachtung an den Effektenbörsen. (V. z. K. Sonderheft 36. Hamburg, 1934.) Gazdag statisztikai és bibliográfiai anyaggal felszerelve. Minden irányú jó tájékozódást nyújt. — *E. L. Ayres*: Key to stock price movements; logic of stock market trends. New York, 1934. — *F. B. Ashby*: Individual cycles in stock prices. (J. P. E. Vol. 35. 835—851. ll. 1927.) — *P. Christodulopoulos*: Die Konjunkturschwankungen der Aktienkurse. (Allg. Stat. Arch. Bd. 20. 1930. 225—254. ll.) — *H. Richter-Altschaeffer*: Some theoretical aspects of stock market speculation. (J. P. E. Vol. 39. 229—238. ll. 1931.) — *R. N. Owens and Ch. O.*

Hardy: Interest rates and stock speculation. A study of the influence of the money market on the stock market. New York, 1925. II. kiadás, Washington, 1930. — **W. M. Persons:** Money rates, bond yields and security prices. (The Rev. of Ec. Stat. Vol. 9. 93—102. II.) — **S. V. v. Szeliski:** The business cycle a damped oscillation; its relation to stock prices. (Journ. of the Am. Stat. Ass. N. S. 165. A. Suppl. 149—151. II. 1929.) — **O. Donner:** Unternehmungsertrag und Zins als Faktoren des Aktienmarkts. (Weltw. Arch. Bd. 40. 116—156. II. 1934.) — **W. I. Eiteman:** The economic significance of brokers' loans. (J. P. E. Vol. 40 677—690. II. 1932.) — **I. Fisher:** The stock market crash and after. New York, 1930. — **W. F. Hickernell:** Stock market prices. New York, 1932. — **E. Horwitz:** Die Kursbildung am Aktienmarkt seit der Stabilisierung. Berlin, 1929. — **E. Kretschmer:** Der Einfluß der Spekulation auf den konjunkturellen Aufschwung. (Bankwissenschaft Bd. 3. 762—768. II.) — **R. A. Gordon:** Stockholding of officers and directors in american industrial corporations. (Q. J. E. Vol. 50. 622—657. II. 1936.) *A tőzsdei ármozgalmak konjunkturális szerepéhez:* **E. W. Axe and R. Houghton:** The stock market as a general business forecaster: 1. a critical examination of the period 1884—1926. 2. Stock prices and business activity 1884 — 1926. (Annalist Vol. 28. Nr. 708. és 709.) Commercial paper as a stock market barometer: a statistical survey of the entire period 1884—1926. (Ugyanott Vol. 28. 714. sz.) és The bond market as a stock market forecaster. (Ugyanott Vol. 30. Nr. 760. és 761. 1927.) — **V. Bloch:** Die zeitliche Determinierung des Konjunkturbruches. (Ztsch. f. Nö. Bd. 5. 197—215. II. 1934.) — **J. Dessirier:** Oscillations boursières, oscillations économiques. (Rev. d'écon. polit. 43. k. 1465—1491. II. 1929.) — **F. W. Hirst:** Wall Street and Lombard Street; the stock exchange slump of 1929 and the trade depression of 1930. New York, 1931. — **A. Liechti:** Betrachtungen über den Einfluß der Effektenbörse und Banken auf die Konjunktur. (Ztsch. f. schweiz. Stat. u. Volksw. Bd. 68. 559—599. II.) — **H. Richter-Altschaeffer:** Börsenbewegung und Volkswirtschaft. (D. dt. Volksw. Bd. 4. 664—668. II. 1930.) — **Mauksch Gy.:** Konjunktúra és tőzsde. (Cobden. 1936. március.) — **L. Grebler:** Die veränderte Bedeutung der Börse. (Index. 1936. Apr.) — Funktionswandel der Börse. (Neue Züricher Zeitung 13. Jan. 1936.) — *A tőzsdei prognózishoz:* **A. Cowles:** Can stock market forecasters forecast? (Econometrica Vol. 1. 309—324. II. 1933.) — **W. I. King:** Technical methods of forecasting stock prices. (Journ. of the Am. Stat. Ass. Nr. 187. 323—325. II. 1934.) — **H. J. Schneider:** Die Voraussage der Effektenkurse in der Vor- und Nachkriegszeit. (Bankwissenschaft Bd. 5. 209—234. II.) — **L. A. Hahn:** Ueber mittelfristige Börsenkursschwankungen. (Neue Züricher Zeitung 21 Aug. 1936.) — Aus der Lehrschule der Spekulation. Die Dow Theorie der Börsenkurse. (Pierson Bericht 4. und 7. Sept. 1936. — V. ö. még **B. Graham and D. Le Fevre Dodd:** Security analysis. (Investmen theories in the light of 1927—1933 experiences. (New York, 1934.) — **R. Shroeter:** Emission und Konjunktur. Berlin, 1931. Diss. — *A tőzsdei hitelek kérdéséhez, amely különösen 1927—1929-ben váltott ki igen éles vitát:* **F. Machlup:** Börsenkredit, Industriekredit und Kapitalbildung. Wien, 1931. — Azt az álláspontot, hogy az értéktőzsdei spekuláció nem

vesz tőkét igénybe, Cassel képviseli a legélesebben következő munkáiban: *Cassel*: Nimmt die Börse Kapital in Anspruch? (Frankfurter Zeitung 8. Mai 1927.) és Nimmt die Fondsbörse Kapital in Anspruch? (Skandinaviska Kreditaktiebolaget 1929. April.) Rajta kívül Hahn, Spiethoff, Lansburgh, A. Weber. — Ellene foglalnak állást: *R. Reisch*: Über das Wesen und die Wirkungen der Börsenkredite. (Bankarchiv Jg. 28. 154—162. ll. 1928/1929.) és Rückwirkungen der Börsenspekulation auf den Kreditmarkt. (Ztsch. f. Nö. Bd. I. 205—221. ll. 1929.) — *Th. Balogh*: Latente Inflation; Währungssystem, Notenbankpolitik und Börsenhausse. (Schm. Jb. Jg. 53. 581—616. ll. 1929.) V. ö. még *H. S. Ellis*: German monetary theory 1905—1933. Cambridge, Mass., 1934. (31. fejezet) és *Judik I.*: Az amerikai tőzsdei spekuláció tanulságai. (Közg. Szemle. 1930. 453—471. ll.)

XIV. FEJEZET.

A konjunktúrapolitika célja.

1. A konjunktúrapolitika fogalma. — 2. A konjunktúraciklus jelentősége a gazdasági fejlődés szempontjából. — 3. A konjunktúraciklus előnyei és hátrányai. — 4. A konjunktúraciklus nélküli gazdasági élet korlátolt lehetőségei. — 5. A tervgazdaság mint a konjunktúrapolitika célja. — 6. Az árszínvonalmegrögzítés mint a konjunktúrapolitika célja. — 7. Az árszínvonalmegrögzítés helyességének és lehetőségének bírálat. — 8. A semleges pénz mint a konjunktúrapolitika célja. — 9. A konjunktúrapolitika helyes célja.

1. A konjunktúrapolitika tágan értelmezve azonos a gazdaságpolitikával. Minden gazdaságpolitikai intézkedés ugyanis eredjen ez akár az államtól, akár más hatalmi tényezőtől, hatással van a tényleges gazdasági helyzet kialakulására és így a konjunktúraciklus szemszögéből is jelentőséggel bír. A konjunktúrapolitika szűkebb értelemben véve azoknak az eszközöknek összességét jelenti, amelyek alkalmasak a konjunktúra termékeny hatásának érintetlenül hagyásával, a konjunktúrahullámzások szélsőségeinek letompítására, vagyis a válság enyhítésére és a fellendülés túlajtásának megakadályozására.

Módszertani fejtegetéseink során már tisztáztuk a konjunktúrapolitikai kutatások természetét, a konjunktúrakutatáshoz való viszonyát, és ahhoz a következtetéshez jutottunk, hogy a konjunktúratannak gyakorlati feladata a konjunktúrapolitika célkitűzéseinek lehetővé tétele és eszközeinek megjelölése. Sem a konjunktúraelmélet, sem a konjunktúrakutatás nem tekinthető végső célnak, hanem a konjunktúrapolitika. Az elmélet szolgáltatja a vezérlőszempontokat, amelyeket a konjunktúrakutatás hasznosít. E kettőnek közös és kölcsönös munkája pedig egybeolvad a konjunktúrapolitika célkitűzéseinek és eszközeinek keresésében. Fenti következtetésünk már megjelöli a konjunktúrapolitika két főproblémáját is: mi legyen a konjunktú-

túrapolitika célja, és melyek a helyesnek elismert célnak megfelelő eszközei?. Nyilvánvaló, hogy a helyes célok megjelölése megelőzi az eszközök felsorolását.

A konjunktúrapolitika céljának keresésében két szélsőséges álláspont áll szemben. Az egyik egyáltalában kétségbevonja a konjunktúrapolitika szükségességét, a másik a konjunktúra-nélküli gazdasági életről, mint elérendő ideális állapotról, álmodozik és ennek elérését a stabilizáció valamely formájával (a teljes tervgazdálkodás, az árszínvonalstabilizáció, kamatstabilizáció) hozza kapcsolatba.

E két szélsőséges állásfoglalás között csak akkor tudunk igazságot tenni, ha mérlegeltük azokat az előnyös és hátrányos hatásokat, amelyeket a konjunktúrahullámzások gazdasági és szociális téren előidéznek.

2. Azok, akik a konjunktúrapolitika szükségtelensége mellett foglalnak állást, nyilván azokra a hatásokra gondolnak, amelyeket a gazdasági fejlődés szempontjából a konjunktúrahullámzások jelentenek. Ezek a pozitív hatások nyilvánvalóan a fellendülés szakaszához fűződnek, bár nem lehet megtagadni bizonyos szerepet a válságtól és a pangástól sem. A kapitalisztikus pénzgazdálkodás jellegzetes formájának, a konjunktúrahullámzásnak köszönhető a gazdasági élet gyorsütemű fejlődése. A termelő berendezkedésnek mind technikai, mind szervezeti szempontból való mind tökéletesebb kiépítése, a társadalmi termelés gyorsabb, bővebb és tökéletesebb ellátása és ezzel kapcsolatban az életszínvonal emelése, tehát a fogyasztásnak a termeléssel együttjáró fejlődése, mind a konjunkturális fejlődés érdeme. A gazdasági haladás nagy vívmányai, a technikai újítások végtelen sora csak a konjunktúrahullámzások mellett volt ilyen ütemben megvalósítható. A fellendülés a gazdasági életnek az a szakasza, amikor minden gazdasági erőtenyező, a gazdasági életnek minden erőforrása mozgósítva lesz a nagy cél, a gazdasági fejlődés érdekében. Igazi technikai és szervezeti fejlődés, a vállalkozói képességek kifejtése, a gazdasági élet teljes finánciális felkészültségének harcbevitele, csak a gazdasági helyzetváltozások mellett lehetséges. Nem dönthető el határozottan, meddig jutott volna el a gazdasági élet a konjunktúraciklus nélkül, hogy valóban csodaszámba menne-e manapság a vasút, tényleg nélkülöznünk kellene-e az élet ezer kényelmét, a technika számos vívmányát, a telefont, rádiót, villanylámpát stb. Csak annyi bizonyos, hogy a korai kapitalizmus fejlődésének üteme — amely korai kapitalizmus a konjunktúraciklus formájában való fejlődést nem ismerte, — sokkal lassúbb volt, mint a kapitalizmus fénykoráé. És azt is tudjuk, hogy a kapitalisztikus termelés és fogyasztás minden újítását a kapitalizmus fénykorának a konjunktúraciklus formájában végbemenő fejlődése valósította meg.

A fellendülés fenti szerepe olyan teljesítmény az emberiség haladása szempontjából, hogy azt még a konjunktúranélküli gazdasági élet apostolai is kénytelenek elismerni. Támadásaikat inkább a válság ellen irányítják. De a fellendülés fenti jótékony hatása esetén, a válság és a pangás számára is adódik megoldandó feladat. Még mikor a konjunktúraciklus ismeretlen volt és csupán exogén válságok szakították meg a korai kapitalizmus lassan emelkedő fejlődési vonalát, a válságot sokan a jótékony viharnek tekintették, amely végigsöpör a gazdasági életen, a gyenge, csenevész, gyökeret verni nem tudó hajtásokat kitepi helyükből, és ezáltal lehetővé teszi az egészségesek sokkal nagyobbarányú fejlődését. A válság ezáltal a gazdasági élet automatikus ellenőre, mely bekopog minden vállalkozó ablakán és számonkéri gazdasági életképességét. Fel szokták hozni a konjunktúraciklus ellen azt, hogy amit nyerünk a réven, elvesztjük a vámon, minthogy a válságban a gazdasági élet ismét oly mélyre esik vissza, mint a fellendülés előtt volt. Az utolsó száz év emelkedő fejlődési irányzata ennek az érvelésnek hatásos cáfolata. De még ha a most következő fejlődésre ez a tétel igaz is volna és a gazdasági élet „irányvonala” egyenes lenne, ami nem valószínű, a ciklus jelentősége még így is megmagyarázható. A válság után a status quo nem áll helyre, mindig mások és mások azok, akik az aktív szerepet viszik, akik kísérletet tesznek arra, hogy kiaknázzák az emberiség jóléte számára azokat a lehetőségeket, amelyeket a gazdasági élet adhat.

A tisztítást jelöltük meg az imént a válság jótékony hatásaként. Fokozott mértékben szerepe van ebben az első vihar után a pangásnak. Ez a korszak a lassú alkalmazkodás és a liquidáció korszaka, sőt *Schumpeter* szerint a pangás teljesíti végső sorban mindazt, amit a fellendülés ígér. De az alkalmazkodáson és liquidáción túlmenőleg a pangás az erőgyűjtés kora. Azok az erőforrások, amelyeket a fellendülés idején harcbavisz a gazdasági élet, nagyrészt a pangás idején gyűjtődnek. Az elméleti részben kifejtettek után felesleges itt ismételnünk, mit jelent mint hajtóerő a fellendülés szempontjából a pangás, miként folyik főleg a takarékoskodás a pangás alatt és miként finanszírozza a kezdődő fellendülést éppen a pangás alatt összegyűlemlt tőke. Kifejezöbben nem határozható meg a konjunktúraciklus pozitív jelentősége, mint éppen *Spiethoff* szavaival: „Was ist der Wechsel von Aufschwung und Stockung für das Wirtschaftsleben? Er bildet das stärkste Mittel das hätte erdacht werden können, aus dem Menschen an wirtschaftlichem Kraftwillen herauszupressen was er herzugeben vermag. Im Aufschwung das Zuckerbrot des Gewinnes, in der Stockung die Peitsche der Not. Was ist wirkungsvolleres erfindbar.” (165. old.)

3. A konjunktúranélküli gazdasági élet híveinek a konjunktúraciklus elleni támadása három irányban mozog. Érvelnek

1. a fellendülés ellen,
2. a válság ellen,
3. a ciklus ellen.

A fellendülés elleni érvek a legkevésbé mélyrehatóak. Azt szokták felhozni, hogy a fellendülés igazságtalan a járadékosokkal szemben és ezzel kedvezőtlenül hat a takarékosagra. Már pedig a járadékosok szempontja nem lehet döntő a termelő osztályokkal szemben, az világos. Ami pedig a takarékosági hajlamot illeti, ezt az áremelkedés, — mert hiszen erre céloz ez a felfogás, — alig érinti. A fellendülés emelkedő árait a nagyközönség drágulásnak és nem pénzértékváltozásnak érzi és a takarékoságtól már csak azért sem riasztja vissza, mert minden percben az áralakulás irányának megváltozását várja. Súlyosabbak azok az érvek, amelyek a válság ellen irányulnak. A szocializmusnak ez már régi támadási felülete. A kapitalisztikus gazdasági rendszernek keresve sem találhatták súlyosabb hibáját, mint éppen azt az ellentmondást, hogy periódikusan beköszönt az az időszak, amikor a nem foglalkoztatott munkásokkal, amelyek dolgozni akarnak, tömött, elfogyasztásra váró raktárak állanak szemben. Annyi bizonyos, hogy a konjunktúraciklus pozitív eredményeiért meg kell fizetni és még hozzá súlyos áron. A fellendülést oly magától értetődőleg kell, hogy kövesse a válság és pangás, mint a napot az éjjel. Már pedig a válság és a pangás ideje, előnyös hatásai mellett is, a gazdasági tevékenység összezsugorodásának, a gazdasági értékek megsemmisülésének a gazdasági jólét csökkenésének és egészen széles rétegek elnyomorodásának korszaka. A világválság mutatta meg legszemléltetőbben, milyen formákat ölthet ez az összezsugorodás, milyen mélypontra sülyedhet a gazdasági jólét.

A legfájdalmasabb, mert a legszélesebb népréteget érinti, a munkanélküliek óriási száma. Ha meggondoljuk, hogy a válság hosszú évein át és még ma is a munkanélküliek családtagjaival együtt a keresőknek mily magas százaléka van munka nélkül, a szociális nyomorúságnak ijesztő képe tárul elénk. És nemcsak az ipari munkásságról van szó. Itt vannak a mezőgazdasági munkások is, az elbocsátott alkalmazottak, az iskolák és egyetemek kapuin kibocsátott fiatalság. Micsoda szociális igazságtalanság, hogy mindezek nem juthatnak munkához és egyben óriási veszteség erkölcsi szempontból is, hogy csak évek sora múlva, amikor az ifjú, vagy a szakember is elfelejtette, amit tanult és lelkiileg is megtört, kapcsolódhatik ismét bele a gazdasági életbe. Mindez erősen a munka minőségének a rovására megy. De gondoljunk azokra a további káros szociális hatásokra, amelyeket a válság előidéz; az elszegénye-

dés növekedésére, a házasságkötések, a születések számának a csökkenésére, az öngyilkosságok és kriminalitás növekedésére, a szociális és ezzel a politikai feszültség hihetetlen erősödésére.¹ Megéri a fellendülés, hogy a szociális kérdés így élére állítódjék, kérdezheti a konjunktúranélküli gazdasági élet híve, és talán nem is gondol arra, hogy mindez a szociális baj nem írható csak a konjunktúrahullámmzás rovására.

De a szociális igazságtalanságok mellett nemkevésbé súlyosak a válság által okozott gazdasági érték- és állagvesztések. A gazdasági élet összezsugorodása egészséges vállalatok létét is megingathatja. A liquidálás oly vállalatokra is kiterjed, amelyek különben életképesek, és erről hosszú évtizedeken át tettek tanúbizonyságot. A munkáselbocsátásokat nyomon követi a gépek leállítása. Az üres és elhagyott gyárak mind tényleges pusztulást jelentenek. A válság során a tőke káros fogyasztása megy végbe, a nemzeti jövedelem csökken, az általános életszínvonal leszáll és ez a színvonal, — szerencsétlen körülmények összejátszása esetén, — alacsonyabb lehet, mint a fellendülés kezdete előtt volt.

A válság pénzügyi téren tapasztalható hatásai különösen kedvezőtlenül érvényesülnek abban az esetben, ha az állam és a gazdasági élet közötti kapcsolatok oly szorosak, mint a jelen helyzetben. A gazdasági élet válsága az államháztartás válságát is jelenti. Minél nagyobb az az összeg, amit az állam a nemzeti jövedelemből igénybe vett, annál súlyosabban érezhető válság idején az államháztartás konjunktúraérzékenysége. Minél nagyobb mértékben avatkozik be az állam a gazdasági élet menetébe, minél több és több feladatot vállal magára, — amint a fellendülés bővebben folyó jövedelmi forrásai ezt lehetővé teszik, — annál súlyosabban érzi a válság hatásait az államháztartás. Ezt pedig ismét csak a gazdasági élet sínyle meg. Az állam a magára vállalt feladatokat, a válság során, csak nehezen és csak áldozatok árán csökkentheti. Sőt a mai államra a válság során különleges és nagy anyagi erőket igénylő új feladatok is hárulnak, mint a munkanélküliek istápolójára, ahol munkanélküli segély van, nemkülönben a beteg vállalatok és bankok megtámasztójára, a még nagyobb veszteségek elkerülése céljából. Minthogy az államháztartás egyensúlyának fenntartása a valuta értékállandóságával, a politikai és társadalmi béke és nyugalom fenntartásával van összekötve, ez az egyensúly feltétlenül elérendő és fenntartandó, vagyis elkerülhetetlenné válik két fájdalmas intézkedés, egyfelől az állami kiadások, főleg személyi kiadások csökkentése, másfelől az adóterhek növelése, két olyan mozzanat, amelyek a válságot még súlyosbítják.

¹ E kérdéssel *Soudek, Thomas* stb. foglalkoznak. Lásd a tantörténeti „Szociális tényezőkkel magyarázó konjunktúraelméletek” fejezetét.

A konjunktúraciklus, de főleg a válság káros hatásai között kell megemlítenünk azt is, hogy minden válság bizonyos fokig szerkezeti eltolódásokhoz vezet és ezek a szerkezeti eltolódások éppúgy jók, mint rosszak is lehetnek. Ha el is tekintünk itt a szociális és politikai élet szerkezetének, a válságok által kiváltott vagy csupán előmozdított változásaitól, aggasztóak a gazdasági szerkezet eltolódásai, amelyek például a világválság során az állami beavatkozás mind nagyobb mérvű előrenyomulásában, sok helyen a bankrendszernek az államosítás irányában történő átszervezésében, a protekcionizmus, az autark gazdasági törekvések előtérbenyomulásában mutatkoztak.

Legvégül kell megemlítenünk a konjunktúraciklus hullámozásának betudható azon káros hatásokat, amelyek a pénz vásárlóerejének változásával állnak elő. A konjunktúrahullámozások és árhullámozások párhuzamosságára — eltekintve a tisztán racionalizálási konjunktúráról, — már történt utalás. Nyilvánvaló tehát, hogy fellendülés idején a pénz vásárlóereje nagymértékben csökken, míg a válság idején ugyanilyen vagy még nagyobb mértékben emelkedik. Ez a körülmény igen fájdalmasan érezteti hatását az üzleti számítások tekintetében is, de különösen az adóssági viszonyokra vonatkozólag és mezőgazdasági vonatkozásban hosszú évekre megdermesztheti az egész hitelszervezet működését.

4. Felmerül azonban a kérdés, a konjunktúra nélküli gazdasági élet mentes-e mindezekről a hátrányoktól? De mi is alapján véve a konjunktúranélküli gazdasági élet? Talán az a helyzet, amelyben a munkanélküliség a lehető legteljesebb mértékig kiküszöbölődik, avagy az, amely a termelőberendezés mindig teljes és állandó kihasználásával kecsegtet? Van olyan felfogás is, amely szerint a konjunktúranélküli gazdasági életben ismeretlen a pénz vásárlóerejének minden ingadozása, sőt ismét mások szerint minden súrlódás lehetősége is ki van zárva. A legmesszebb persze az a felfogás megy, amely konjunktúranélküli gazdasági élet esetén mindezen ábrándok együttes elérését helyezi kilátásba. Ha ezeket a célokat és eszményeket a gyakorlati megvalósíthatóság és elérhetőség szempontjából mérlegeljük, mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a felsorolt káros hatások nem írhatók egytől-egyig a konjunktúrahullámok rovására. A munkanélküliség teljes megszüntetése még a konjunktúranélküli gazdasági élet elérése esetén is lehetetlen. Egy állandó, „normális” munkanélküliséggel („irreducible minimum of unemployment” — *Beveridge* szerint) számolnunk kell. Ez a két legnagyobb ipari államban (Angliában és Németországban) az összes foglalkoztatottak kb. 2%-át ölelte fel. E mellett a mai gazdasági helyzetben szerkezeti munkanélküliség is forog fenn. Legjobb példa erre az, hogy például Angliában a válság előtti konjunktúra tetőpontján, idényszerűen kedvező hó-

napban, a munkanélküliség elleni biztosítottak 8.7%-a, ugyanakkor Németországban 4.6%-a volt munka nélkül. Ma már nem gondolnak rá az emberek, hogy a munkanélküliség nem egyidős a konjunktúraciklussal, nem azóta van csak, amióta konjunktúraciklus, hanem sokkal régebben. A munkanélküliség oly régi, mint maga az ipar. *Lipson* pl. már a XVI. század munkanélkülieiről számol be. Legfeljebb ebben a korban nem hívták még őket munkanélkülieknek és nem munkanélküli segélyből éltek, hanem éhínség áldozataul estek.

Amint a munkanélküliség teljes kiküszöbölése nem lehetséges, éppúgy a súrlódások egy bizonyos minimuma az elképzelt konjunktúranélküli ideális gazdasági állapotban is megmarad. A gazdasági élet fejlődése itt is szükségképpen kisebb-nagyobb ingadozásokat kell, hogy mutasson, amelyek alkalmazkodási folyamatokat, ezek pedig súrlódásokat tesznek szükségessé. A munkanélküliség megszűnésének és a gazdasági élet súrlódásmentes lefolyásának óhaja még konjunktúranélküli gazdasági élet elképzelésével sem teljesülhet be. De mereven ellentmond az élet tapasztalatainak az olyan gazdasági élet is, amelyben a termelési berendezkedés teljesítőképességének kihasználása megszakítás nélkül biztosítva van és ezzel legalább a konjunktúrális munkanélküliség kiküszöbölődik (tehát a normális, idényszerű és szerkezeti munkanélküliségtől eltekintve) és ez a termelőberendezés állandóan és egyenletesen fejlődik. Ez a harmadik követelmény tehát szintén nem várható konjunktúranélküli gazdasági élettől. Konjunktúraelméletünk igazolása volt annak a tételnek, hogy a konjunktúraciklus elválaszthatatlanul a pénzgazdálkodással élő és piaci szervezeten alapuló kapitalisztikus gazdálkodás tünete. Ez a kötöttség azonban kétoldalú. A konjunktúraciklus éppen olyan elválaszthatatlanul van ehhez a gazdasági formához kötve, mint ahogy e gazdasági rendszernek szükségszerű fejlődési módja a fellendülés, pangás és válság váltakozása. Elméletünk értelmében elképzelhetetlen a takarékosági hányad és a beruházási hányad ingadozásainak és ezzel a konjunktúraciklusnak kiküszöbölése. Ami talán elérhető volna, az legfeljebb annyi, hogy a beruházási hányad ingadozásait a kevésbé hullámzó takarékosági hányad csökkenéseinek színvonaláig süllyesszük. Ezzel azonban a gazdasági életet a fejlődés legfontosabb rúgójától, a vállalkozót kezdeményezésének jutalmától, a gazdasági életet a jövő leszámítolásának hatalmas lehetőségétől fosztanók meg.

5. A konjunktúranélküli gazdasági élet megvalósíthatatlan ideál a tervgazdálkodás szemszögéből nézve is.

Figyelembeveendő, hogy a tervgazdálkodás ma már távolról sem az egyértelmű — a szocializmus oldaláról kezdeményezett — kíváncsalom, ami valaha volt. A tervgazdálkodásnak ma három irányú megnyilvánulásával is találkozunk. Beszélnek

egyfelől kapitalisztikus, magántulajdoni jogi renden alapuló tervgazdálkodásról, a szocializmus ideális tervgazdálkodásáról, és e kettővel szemben, amelyek mindegyike csak kíváncsi, a megvalósult kommunisztikus tervgazdálkodásról Szovjet-Oroszországban. A tervgazdálkodásnak nem szocialista ideálja újabb eredetű, a gazdasági válság gyümölcse. Ez is egyike azoknak a jelszavaknak, amelyeknek a nagy tömeg felé nagy vonzóerejük van, a nélkül, hogy a jelszó mögött álló program komolyan átgondoltatott volna. Ha a tervgazdálkodás polgári, tehát nem szocialista irodalmát közelebbről megnézzük, azt látjuk, hogy a nagy ígérek mellett, amelyek között első helyen a válság teljes kiküszöbölése és a gazdasági élet nyugodt ütemű fejlődésének biztosítása szerepel, a megvalósítást biztosító program gyakran egészen távolesik a tervgazdálkodástól, bár ennek jellegéje alatt jelentkezik. Ez áll főleg a tervgazdálkodás amerikai híveire. A kapitalisztikus tervgazdálkodás hívei e mellett nem veszik észre, hogy terveikkel veszedelmesen közeledtek a szocializmus tervgazdaságához. Az egész amerikai tervgazdasági irodalomnak erősen technikai „szervezeti” jellege van, ami részben abból a körülményből is adódik, hogy az európai értelemben vett szocializmus Amerikában ismeretlen. Az amerikai irodalomnak ez az iránya erősen hangsúlyozza a racionalizálás és szervezés mind nagyobb arányú kiépítésének szükségességét. Egy másik ugyancsak ártalmatlan irány a szociálreformer eszméket helyezi előtérbe és tervgazdálkodása a társadalmi ellenőrzést („social control”) jelenti. A harmadik amerikai irányt *Foster* e szavai jellemzik: „Szabad államban a tervgazdálkodás kezelt valutát és szabad gazdálkodást jelent.” („Planning in a free country: managed money and unmanaged man.”) Itt tehát a tervgazdálkodás az árszínvonalstabilizáció problémájába torkollik. Az egyetlen *Hansen* érzi pontosan, mi a valódi értelme a tervgazdálkodásnak és milyen hátrányokat jelentene a szabadság és fejlődés feláldozása által a tervgazdálkodás valójában, bár ennek megvalósítását ő az amerikai trösztök mintájára, lehetségesnek tartaná kapitalisztikus és magántulajdoni jogirendi gazdálkodás mellett is egy teljesen központosított gazdasági „autokrácia” formájában.

Az európai irodalom azon megnyilatkozásai, amelyek a válság leküzdésére a tervgazdálkodás bevezetését ajánlják, a szabad versenyt, magántulajdont és szabad vállalkozást fenn akarják tartani, de ezt megtoldják a szabályozott piaccal, szabályozott értékálló valutával, fix kiskereskedelmi árakkal, fix bérekkel és kamattal, kényszerbevásárló és kényszerelárusító szövetkezetekkel, nemkülönben állami hitelmonopóliummal, e mellett a tőkepiac mellőzését kívánják és helyébe központi tőkeirányítást akarnak helyezni; mindez oly önellent-

mondások láncolata, ami nem is érdemel mélyebb elemzést. A magántulajdon és a tervgazdálkodás fenti eszközei közötti kiáltó ellentét a tervek komolyságát kellően leértékeli.

Kiindulási problémánk szempontjából — vagyis lehetséges-e a tervgazdálkodás által a konjunktúranélküli gazdasági élet ideálját megvalósítani, — a szocializmus tervgazdálkodása érdemel figyelmet, ezáltal egyben alkalmunk nyílik a már megvalósult gyakorlati példa eredményeire is hivatkozni. Az a távolság ugyanis, ami a szocialista terveket az oroszországi eseményektől elválasztja, igen csekély. A szocializmus számára a válság már eleve egyike volt azon pontoknak, amelyen a kapitalisztikus rendszert a leghatékonyabban támadhatta. Az ő számára a monopolizmus mellett elsősorban a konjunktúraciklus az, ami a kapitalisztikus forgalmi gazdálkodás legkárosabb jelenségei közé tartozik. A tervgazdálkodástól tehát a konjunkturális kiegyenlítődést, és ami a számára legfontosabb, a munkanélküliség megszüntetését várja. A modern szocialista irodalom már nem érvel azzal a primitív tétellel, hogy a kapitalizmus tervtelenül, a fogyasztásra való tekintet nélkül gazdálkodik. Az a konjunktúramagyarázat, amit *Landauer*, a szocialista tervgazdálkodásnak legmélyebben járó védelmezője ad,² alig esik távol a neowickselli irány konjunktúramagyarázatától, csupán a technikai fejlődés hangsúlyoztatik valamivel erősebben. Szerinte a kapitalizmus nem rendelkezik megfelelő eszközökkel a technikai fejlődés szabályozására, ezáltal túlságosan igénybe vannak véve a gazdasági élet erői és válság áll elő (i. m. 48. old.). A tervgazdálkodás szerinte ezt a hátrányt kiküszöböli. „Itt is előfordulhatnak túlzott beruházások, amelyek okai a központok hibás számításában és az üzemi vezetők tévedéseiben rejlik. Megtörténhetik, hogy az egyes üzemek a rendelkezésreálló takaréktőke alapján beruházásokat eszközölnek, amelyek számára ez a takaréktőke később kevésnek bizonyul. A szocialista állam ilyenkor könnyen segít magán. A közgazdaság fogyasztási alapjából elvesz jövedelmeket és a termelés céljaira használja.” A szocialista állam feladata a válság veszélyének előrelátása és annak megelőzése, oly módon, hogy mihelyt a veszély mutatkozik, a rendkívüli nyereségrészesedések megrövidítésén túlmenőleg, az alapterhek csökkentésével vagy fogyasztási adókkal a fogyasztói jövedelmet csökkenti és ezen jövedelemrészeket, amelyeket magához vonzott, a vállalatoknak beruházási hitelként rendelkezésére bocsátja. A konjunktúraszabályozás ezen erőszakos eszközét annál kevésbé kell használni, minél megbízhatóbb mérlegelést nyert a gazdasági erők aktivitásának mértéke, amelyek az ellátás szempontjából rendelkezésre állnak. „A fogyasztás utólagos korláto-

² C. Landauer: Planwirtschaft und Verkehrswirtschaft. München, 1931

zásának csak az lehet a feladata, hogy a lelkiismeretesen kiszámított beruházási programok elkerülhetetlen hézagait kitöltse. Nem szabad összetévesztenünk ezt a normális kényszer-takarékossággal. Az a körülmény, hogy a gazdasági élet összessége azon beruházásokat, amelyek önkéntes takarékoság útján jönnének létre, elégtelennek találja és ezért a fogyasztás erősebb korlátozásának tervszerű folytatására kényszerül, amit a vállalatok jövedelmének csak részbeni szétosztása által visz végbe, szocialista államokban évtizedeken át megtörténhetik. Kivételes kell azonban, hogy maradjon a fogyasztás kényszerű korlátozása olyan esetekben, amikor a beruházások folytatása céljából utólag mutatkozik ennek szükségessége." (Planwirtschaft. 124. l.)

A szocializmusnak ez a tervgazdálkodási eszménye két ponton támadható meg. A *Landauer*-féle érvelést az az alapvető feltevés támasztja alá, hogy a szocialista államban, mely a termelést uralja, naturálgazdasági ellenőrzési számadás előzetes felállítása lehetséges. Ez teszi lehetővé a termelőeszközök és erők átvezetését a fogyasztási javak termeléséből a termelőeszközök termelésébe és innen ismét vissza, sokkal kisebb veszteségekkel, mint a kapitalisztikus gazdálkodásban. Ez a tétel teljesen hamis. *Mises* okfejtései éppen *Landauer*-ral szemben ezt igen meggyőzően bizonyították be.^{2a}

De még ha ez az átvezetés igen könnyen és súrlódásmentesen bonyolítható is le, ily termelőerők átvezetése csak addig lehetséges, amíg ilyen termelőerők vannak. Egy bizonyos ponton túl a fogyasztás színvonala már jobban le nem szorítható, amint ezt az orosz példán látjuk. A tőke használata oly nagyszámú népesség megszületését tette lehetővé, amely ma a tőke használata nélkül — és ez a dolognak másik oldala, — megélni nem tud. A tőke használata technikai értelemben kapitalisztikus gazdálkodást jelent, amivel a kommunista Oroszország is él. Ez a tőkefelhasználás pedig a termelés kerülőútjainak beiktatásával történik. A beruházások lökésszerű megvalósítása, tehát a beruházások ingadozása, ami a konjunktúraciklust adja, nem a jogi rendhez, hanem ehhez a tőkefelhasználáshoz van kötve. Az ötéves terv nem más, mint a beruházásoknak egy időszakra való tömörítése — szabad gazdálkodás mellett az ú. n. fellendülési szakasz, — amit belső szükségyszerűséggel kell követni a pangásnak, az erőgyűjtés korának, amikor a gazdasági élet új takarékeszközöket halmoz fel, hogy újabb beruházási programot hajthasson végre. Hiába van a hitelszervezet teljesen az állam kezében, hiába szabályozza az állam, mint minden üzem tulajdonosa a vállalati tőkeképződést, ha a takarékoság szabad, ez kihat a beruházások méretezésére is. De

^{2a} L. Mises: Die Gemeinwirtschaft. II. Aufl. Jena, 1932.

ha az állam még a szabad takarékoskodást sem engedi meg, vagy ha oly alacsonyan tartja a fogyasztást, hogy takarékoságra sor sem kerülhet, még akkor is érvényesül a ciklus ütemessége, mert ez a termelés berendezkedéséhez van kötve. A semmiből nem lehet beruházásokat eszközölni. Hiába szorítják le a fogyasztást akármilyen mélyre, a beruházások egy bizonyos ponton mégis feleslegessé válnak. Hogy pontosan mi történik Oroszországban, nem tudjuk. De az ottjártak legnagyobb-része és az elfogulatlan irodalom gyönyörűen felépített, de üresen kongó gyárápuletekről számol be.

Arról lehetne vitatkozni, képes-e a tervgazdaság a ciklus hátrányait gyöngíteni. Mi azt állítjuk, — éppen az elméleti részben kifejtettek alapján, — hogy az előnyök egyidejű megnyírása nélkül aligha. A fellendülésért kell a pangással megfizetni. Minél nagyobb a fellendülés, annál mélyebb a válság. És ahogy a gyakorlati példa, a szovjet tervgazdálkodása a szocializmus tervgazdasága által is elismert végső gazdasági célt „a fogyasztás kívánalmainak lehető legjobb biztosítását” szolgálja (*Landauer*, i. m. 7. old.), meggyőzhet bennünket arról, hogy a szocialista tervgazdaság megvalósítása esetén milyen távol esik az elképzelt eszménytől.

6. A konjunktúranélküli gazdasági élet ideáljának elérését egy másik igen jelentős irányzat az árszínvonalmegrögzítés útján akarja elérni. Ez az a pont, ahol a jelenleg szembenálló két nagy elméleti irány: a vásárlóerőelméleti és tőkeelméleti konjunktúramagyarázat elválik.

Amikor a különböző árstabilizációs tervekről szólunk, már a pénzszerű konjunktúrapolitika eszmevilágába kerülünk. Az árstabilizáció gondolata, mely az Északamerikai Egyesült Államok legújabb valutapolitikája által különös jelentőséget nyert, nem új keletű. Még 1797-ben, amikor Anglia kényszerült letérni az aranyalapról, *James Stuart* ajánlotta és a rendszer ellen már 1816-ban *Ricardo* súlyos érveket hozott fel. E gondolatot támasztotta fel már a „The purchasing power of money” c. munkájának első 1911. évi kiadásában *Irving Fisher*, sőt egy évvel később publikált cikkében (A compensated dollar. *Quarterly Journ. of. Economics*. Vol. 27.) már technikai módozatait is kidolgozta. Az akkor még különcségnak látszó gondolat híveinek száma ma nagyon megnövekedett. Amerikában a Stable Money Association-ba tömörültek a gondolat hívei. Maga *Fisher* számol be „A Pénz Illúziója” c. munkájának utószavában arról, hogy feltett kérdésére 281 nemzetgazda közül 252 az árszínvonalstabilizáció mellett foglalt állást. De még ennél is nagyobb jelentőségű oly kiváló képességű közgazdák, mint *Cassel*, *Keynes*, *Hawtrey*, *Mac Kenna*, stb. állásfoglalása a stabilizáció mellett. Amerikában a kongresszus 1927-ben bizottságot küldött ki, amelynek feladata lett volna a Federal Reserve Act oly módosítása, hogy új eszközeinél fogva az árszínvonal stabilizálását előmozdithassa.

Az árszínvonal stabilizáció programját *Bellerby* szavai pregnánsan a következőképen foglalják egybe: „Semmiféle országban, semmilyen időben nem volt még ismeretes olyan pangás, amely nem járt együtt az árak esésével. De fellendülés sem ismeretes az árak gyors emelkedése nélkül. E két tényből az elmélet csupán azt a nyilvánvaló következtetést vonhatja le, hogy az állandó árszínvonal a gazdasági élet maximális hosszú időn át tartó foglalkoztatottságához fog vezetni.” (*Bellerby Monetary Stability*, 1925. 22. old.) Vagyis az árszínvonalstabilizáció hívei nemcsak azt hiszik, hogy a pénzérték változásaival járó hátrányokat küszöbölhetik ki, hanem — mivel szerintük a konjunktúra végső oka az árszínvonal változása, — a konjunktúrahullámokat is. Ha tehát az árszínvonalat, vagyis az áruk meghatározott csoportjának árát változatlan szinten tartjuk, a konjunktúrahullámzások kiküszöbölhetővé válnak. További magátólértendő alapelvei ennek az iránynak, hogy az árszínvonal mérése indexszámok segítségével történik, az árszínvonal stabilitása pedig a pénzmenyiség változásával érhető el. Az egy-egyes alapelv ellenére, az irány híveinek már szerteágaznak a nézetei abban a tekintetben, hogy a) ez a mérés melyik index-szel történjék: nagykereskedelmi index-szel, kiskereskedelmi index-szel, létfenntartási index-szel, stb., b) a stabilitás biztosítását szolgáló pénzmenyiségváltozás mely eszközökkel vitessék keresztül: diszkontpolitikával, nyílt piaci műveletekkel, avagy az aranyparitás folytonos változtatásával. Ide kapcsolódik az a kérdés is, hogy az árszínvonalstabilizáció az aranyvaluta egyidejű fenntartása mellett, vagy a nélkül nyerjen megvalósítást. *Hawtrey* és *Cassel* szerint az aranyvaluta fenntartandó, *Keynes* és *Mac Kenna* szerint elejtendő, *Fisher* „pszeudo-aranyvalutát” ajánl, t. i. az arany és a pénzegység közötti fix viszony folytonos változtatását.

7. Az árszínvonalmegrögzítés szerteágazó problémáinál fogva, számos ponton nyújt lehetőséget kritikai észrevételekre. Azt a felfogást (*Mises*, *Pierson*, *Budge*), amely a pénzérték mérésének lehetőségét egyáltalán kétségbevonja, sőt a közgazdasági pénzérték létezését is tagadja, ezúttal figyelmen kívül hagyjuk. *Haberler* helyesen jegyzi meg, hogy a gyakorlati életben mégis használjuk e fogalmakat, tehát szükség van rájuk. Vitatható³ azonban

1. elsősorban az, hogyha az árszínvonalmegrögzítés tényleg megvalósítható is volna, elérné-e a kívánt célt;
2. vitatható általában az árszínvonal felvételének jogosultsága és ezzel együtt az indexszámítás értéke és jelentősége,
3. az indexszámok megválasztása,

³ Az indexvaluta kitünő kritikáját adja egy rövid cikk keretében *Machlup*: Die Indexwährung. Der österreichische Volkswirt. 1933.

4. az árváltozások és a pénzmennyiségváltozás közötti összefüggés,

5. a pénzmennyiségváltoztatás technikai módozatának helyessége,

6. az árszínvonalmegrögzítés intervalutáris következménye, mert világos, hogy vagy a váltóárfolyamok, vagy az árszínvonal stabilizálhatók, de a kettő együtt nem,

7. végül vitatható, mely időpont árszínvonala stabilizálható, tehát van-e normális ár.

A gazdasági elmélet leg súlyosabb érveit az indexvaluta célkitűzéseinek helyessége ellen irányíthatja. Az indexvalutával ugyanis két célt is kívánnak elérni:

a) a pénz vásárlóerejének ingadozásaival járó igazságtalanságok kiküszöbölését, tehát mintegy a szociális igazság megvalósítását,

b) ezen túlmenőleg a konjunktúrahullámok teljes kiküszöbölését.

Ez utóbbi tétel helytelensége kézenfekvő. Már bevezető fejtegetéseinkben rámutattunk arra a veszélyre, amelyet a konjunktúrahullámok és árváltozások azonosítása, nemkülönben a pénzszerű elméletek zömének az a felfogása jelent, hogy a konjunktúraalakulás okait az árszínvonal változásaiban látja. Ezeknek az elméleteknek leglogikusabb konjunktúrapolitikai programpontja természetesen konjunktúrastabilizáció. Ezzel szemben ismételten utalnunk kell arra, hogy a konjunktúrahullámok nem azonosak az árhullámokkal. Az egyidejű mennyiségi változások éppúgy tükrözői a konjunktúraváltozásoknak, mint az egyidejű árváltozások. A konjunktúrastabilizáció nem azonos az árszínvonalstabilizációval, mert a pénzérték változtatása, a pénzmennyiségnek növelése vagy csökkentése nemcsak az általános árszínvonalra van hatással, nemcsak az abszolút árak változnak, hanem a relatív árak is és ezáltal változások következnek be az árfelepítésben, valamint igen jelentős eltolódások a termelés felépítésében. De meghamisítja a pénzmennyiség-szaporítás a kamatlábat is, mert nem számol a takarékoság és beruházás viszonyával, e mellett megakadályozná a fellendülést és meghagyná a válságot éppen a kellő alkalmazkodás gátolásával. Általában a pénzmennyiségváltozásnak következményei a konjunktúranélküli gazdasági élet szemszögéből nézve kettősek: a) Tegyük fel, hogy jó termés következtében például a búza ára és ezzel az általános árszínvonal csökken. Ha ezt a pénzmennyiség emelkedésével akarjuk kiküszöbölni, nagyon is kérdéses, hogy a régi árszínvonal éppen a búza árának ugyanolyan mértékű emelkedése folytán fog-e előállni és nem emelkedik-e a búza csökkent árának érintetlenülhagyásával mondjuk a vas és réz ára. A búzatermelőnek a búza vásárlóereje a fontos és ez az általános árszínvonal stabilitása mellett is el-

tolódhatnak. Sőt, ha valamely gazdasági ok által előidézett eltolódást pénzszerű eszközökkel akarunk kiegyenlíteni, ez csak újabb zavarokhoz vezethet, amint ezt a racionalizálás által okozott áresések is bizonyítják. Tegyük fel ugyanis, hogy x cikk előállítási költsége a termelési technika tökéletesedése folytán csökken, így ezen cikk ára is csökkenni fog. Ennek pénzszerű úton való visszacsinálása nyilvánvalóan csak a zavar fokozásához vezetne.

b) A másik konjunktúrapolitikai szempontból igen nagy jelentőségű szempont az, hogy a pénzmennyiség okozta áreltolódás a termelési és fogyasztási javak árainak eltolódásához és ezzel a termelés lépcsőzetes felépítésének megváltozásához vezet. Az általános árszínvonalstabilizáció által a termelés, különösen pedig a tőkejavak termeléseinek ingadozásai ki nem küszöbölhetők.

Már fenti példáink is bizonyítják, hogy az árszínvonalmegrögzítés kitűzött céljának elérésére döntő fontossággal bír az árucikkek csoportja, amelyeknek árait változatlanul kívánjuk tartani. Vannak hívei annak a felfogásnak, amely a társadalmi igazság elvét akkor látja megvalósítottnak, ha a névleges jövedelem mindig fedi a reáljövedelmet. Egy másik felfogás a pénztartozások valóságos tartalmának állandóságát tarja szem előtt és ehhez járul a harmadik cél, amely a konjunktúranélküli gazdasági élet elérését tartja szem előtt. E célok mindegyike más és más index-szel érhető el és oly index megtalálása, amellyel az összes célok megvalósítása elérhető volna, nem található, ha nincs is kizárva oly megoldás, mely legalább megközelítőleg minden célnak megfelelően, eleget tesz a *Mitchell*-féle minden célt szolgáló általános indexszám („general purpose indexnumber”) követelményének. Ez a magyarázata, hogy oly sok számú és különböző indexet ajánlottak, mint az árszínvonal mérésének legmegfelelőbb eszközét. Az a felfogás, amely csupán a reáljövedelem stabilitásának oldaláról nézi a kérdést, nyilvánvalóan a közvetlen fogyasztási javak árainak stabilitását kívánja. Vagyis az árszínvonal változásait a létfenntartási költségek változásaival mérné. Az ő követelményeinek az ú. n. jövedelmi index felelne meg. A másik felfogás, mely az adóságek értékstabilitását tartja szem előtt (Standard of deferred payment), a) részben a „commodity standard”, „tabular standard”, vagy ahogyan *Edgeworth* nevezi „consumption standard” mellett, b) részben a „labour” vagy „earning standard” mellett, c) részben a „real cost standard” mellett tör lándzsát.

A commodity standard főleg fogyasztási javakat ölelne fel, mert hiszen a cél a pénzadósságok vásárlóerejének biztosítása a fogyasztási javakkal szemben. A labour standard a munka, mint termelőtényező vásárlóerejét kívánja biztosítani, beleértve a vállalkozói munkát is, míg a real cost standard azt kívánja,

hogy ugyanaz a pénzösszeg ugyanazt a reális költséget jelentse.⁴

Nyilvánvaló, hogy olyan index találása, mely minden kívánalomnak megfelel, még elméletileg sem lehetséges, nem is szólva a gyakorlati nehézségekről. A létfenntartási index számítása pl. olyan ki nem küszöbölhető hiányokat mutat (fogyasztási osztályonként, helyenként és időnként más és más fogyasztási cikkek játszanak szerepet stb.), hogy gyakorlati szempontból kell elejteni. Ezért kell beérnie aztán a legtöbb stabilizációs tervnek, a legmélyrehatóbb elméleti megfontolások után, a nagykereskedelmi index-szel. Az indexszámításra, az index megválasztásra és annak hibáira a matematikai rész bőven rámutat. Itt csupán még az indexmegválasztás egy újabb irányáról (*Hawtrey és Robertson*) kell említést tennünk, amely nem a nagykereskedelmi árakat általában, csupán a termelőeszközök árait kívánja stabilizálni. Ez volna az egyetlen index, ami az ároldalról jövő árváltozásokkal is számol és így fejlődő gazdasági élet mellett csökkent készáruárakat jelentene.

Az árszínvonal mérésének nehézségei ezzel még nincsenek áthidalva. Ha az indexben szereplő javak kiválasztása megtörtént, újabb probléma az indexszámítás technikai megoldása. Az árszínvonalváltozás az árak átlagainak változása. Mely ár-átlagot vegyük: az egyszerű matematikai, a geometriai, a harmonikus átlagot, a mediant vagy talán a modust? Mérlegelt vagy mérlegeletlen átlagokkal dolgozzunk-e és ez a mérlegelés mely szempontok szerint történjék? Hogy e problémák nem csupán technikai jelentőségűek, arra jellemző pl. *Marsh* és *Flux* felfogása, akik az indexszámítás dualizmusa mellett foglalnak állást oly értelemben, hogy a szétválasztást nemcsak a megválasztott árucikkekre, hanem az átlagkiválasztás és mérlegelés módjára is vonatkoztatni kell. Így pl. *Marsh* szerint a pénzürtékindeks a nagykereskedelmi árak mérlegeletlen geometriai átlagával számítandó, míg a létfenntartási index kiskereskedelmi árak mérlegelt számtani átlagával. Van persze ellenkező felfogás is, pl. *Bortkiewicz*-é, aki a szétválasztásban csak a cikkekig megy el. További technikai kérdés, hogy az árviszonylatok átlagát vagy az árátlagok viszonyát vegyük-e figyelembe, mely problémának *Fisher* tulajdonít nagy jelentőséget, mindenkor az árviszonyok átlagát véve figyelembe. Mindezekre a technikai kérdésekre e helyen kitérni nem akarok, különben is a technikai kérdésekre áll talán legjobban az indexvaluta híveinek az a minden ellenvetésre felhozott érve, hogy t. i. az indexszámítás különböző módszerei oly csekély eltéréseket mutató eredményekhez vezetnek, hogy a legtöbb gyakorlati

⁴ A kérdésről részletesen tájékoztat *Haberler*: *Der Sinn der Indexzahlen* c. könyve és *Kaufkraft des Geldes und die Stabilisierung der Wirtschaft*. (Schm. Jhrb. Bd. 55. 993. és köv. lapok.)

cél szempontjából mindegy, melyiket választjuk. (V. ö. *Foster* előszavával *Fisher: The making of index numbers* c. munkájában.)

Fel kell még említenünk, hogy az indexszámítás módszerének százfélesége nemcsak gazdaságelméleti megfontolásokat kelt életre, hanem hatalmi természetűeket is. Az indexszámítás maga is könnyen eszközzé lehet az intervencionizmus vagy esetleg politikai érdekek kezében.

Tegyük azonban fel, hogy mind az indexmegválasztás, mind az indexkészítés problémája tökéletesen megoldható. Ebben az esetben is igen nagy jelentőségű közgazdasági probléma, mely eszközökkel biztosítható az árszínvonal stabilitása. Abban az indexvaluta minden híve egyetért, hogy ez a cél a pénz mennyiségének változtatásával érhető el. De miképpen változtatandó a pénzmennyiség? Ki kapja, vagy kitől vonassék el a pénz és milyen célra? El lehet-e érni ezzel, hogy éppen azon árváltozás állítódjék vissza, mely az árszínvonal eltolódásának okozója, vagy éppen az a cél talán, hogy más árucikkek ára emeltessék. De meg lehet-e egyáltalán előre határozni a pénzmennyiségváltozás hatásait az árakra. És meg lehet-e találni a pénzmennyiségváltozásnak azt a mértékét, mely egy kívánt árváltozáshoz vezet?

Támadható az a tétel, hogy a pénzmennyiségváltozás és árváltozás közötti összefüggések egészen közvetlenek volnának. A jegybankpolitikának, mert hiszen az árszínvonalstabilizáció hívei szerint ennek hivatása a pénzérték-stabilitás biztosítása, az áru-árakra semmiféle közvetlen behatása nincs. A jegybankpolitika csupán a pénzpiacra hathat (a tőkepiacra is csak közvetve), ennek is csak a kínálati oldalára. A jegybankpolitikának ezenfelül a tőkeeszközöknek csak egy kis csoportja felett van korlátlan rendelkezési hatalma, a takarékoságból, vállalati nyereséggyűjtésből, stb. származó tőkeeszközökkel szemben tehetetlen. De meg ezenfelül is hitelkiterjesztésében számos tényező függvénye. Hitelpolitikája igen nagy mértékben függ a nemzetközi helyzettől, aranymozgalmaktól stb., függ pszichológiai mozzanatoktól. Kérdés, van-e bizalma a nagyközönségnek ahhoz, hogy pénzét a bankba vigye, van-e a banknak bizalma ahhoz, hogy kihitelezze és akad-e vállalkozó, aki a felajánlott hitelt igénybe veszi? Mindez azt bizonyítja, hogy a jegybank még a hitelkiterjesztésnek sem oly feltétlen ura, mint ezt hiszik. De még ha ez fenn is forogna, a pénzoldalról jövő hatás csak egy tényezője az árkialakításnak, még hozzá nem is a legjelentősebb és nem is a legközvetlenebbül ható.⁵

Vitás, mely módszerrel vihető keresztül a pénzmennyiség változása. A stabilizációs tervek özöne éppen erre vonatkozik.

⁵ V. ö. *Anderson: Notenbank und Warenpreise.* (Der deutsche Volkswirt. 1932. Nr. 38.) és *Keynes: Vom Gelde.* 151. lap.

A legismertebb terv *Fisher* „kompenzált” dollárja, melynek értelmében a dollár aranytartalmának változtatása által éretnék el a stabilizáció. Ez a terv az aranyvaluta fenntartásával is összeegyeztethető, vagyis továbbra is fennmaradna a jegybank aranybeváltási kötelezettsége. Ha az árak esnének, a dollár aranytartalma ennek megfelelően csökkentendő volna. Ha pl. a stabilitás az unciánkénti 20.67 dollár aranyár mellett áll fenn, az árak csökkenése esetén az aranyár növekedne, a jegybank magasabb árat adna az aranyért és így szivattyúzná be a gazdasági életbe ezt a szükséges pénzmennyiséget.

E stabilizációs tervek egész özönéről tájékoztat bennünket *Lawrence*,⁶ így *Strong*, a szövetségi tartalékbankok kormányzójának javaslatáról, mely a nyílt piaci műveletek és a kamatlábpolitika igénybevételét tartja a cél érdekében szükségesnek; *Hawtrey* tervéről, mely az arany iránti keresletet nemzetközi egyezményrel akarja szabályozni; a génuai konferencia és *Lehfeldt* tervéről, amelyek mindegyike nemzetközi együttműködést ajánl e célra. A génuai konferencia terve az aranykereslet szabályozását, az arany devízavaluta kiterjesztését javasolja, míg *Lehfeldt* az aranytermelés szabályozását. Ugyancsak *Lawrence* tájékoztat *Lewis* tervéről, mely a „tabular standard” újabb fogalmazása csupán, *Snyder* tervéről, mely a nyílt-piaci műveletek és a diszkontpolitika mechanikus alkalmazása mellett tör lándzsát és végül *Keynes* tervéről, mely ugyancsak a kamatláb változását tartja a legmegfelelőbbnek a stabilizáció érdekében. *Keynes* a „*Treatise on money*”-ban kifejti, hogyha az árak esnek, a kamatláb mérséklendő, ezzel emelhető a hiteligenybevétel, nő a jövedelmezőség és ismét elérhető az árak emelkedése. A kamatlábpolitikát azonban *Keynes* szerint is jól egészítik ki a nyíltpiaci műveletek. Azt *Keynes* is kiemeli, hogy a kamatláb nem tagja a mennyiségi egyenletnek, csak közvetve befolyásolja az árszínvonalat, azáltal, hogy egyik vagy másik tényezőre hat; meg kell tehát jelölni azt az utat, ahogyan ez a hatás végbemegy.

Legvégül hivatkozhatunk a stabilizáció eddigi gyakorlati kísérleteire is. Az a politika, amit a Federal Reserve System a válságot megelőző években követett, az ú. n. olcsó pénz politikája („easy money policy”), azt célozta, hogy a vásárlóerő fenntartása biztosíttassék. Ennek a politikának elhibázott voltát a súlyos válság bebizonyította. Az elgondolás az volt, hogy a hitelkiterjesztéssel kiegyenlítik az áruoldáról bekövetkező áresést és ezzel magasan tartják az árakat; csak hogy ezáltal a termelésfelépítés kedvezőtlen eltolódásai és a válság következtek be. De nem igazolják az utolsó évek svédországi tapasztalatai sem az árstabilizáció álmait, bár ott a helyzet egészen más, mert hiszen a stabilizáció a pangás kellő közepén, 1931-ben vette kezdetét. Az a következtetés azonban ebből a kísérletből is levonható, hogy a stabilizáció, vagyis a gazdasági élet zavartalan fejlődése az általános árszínvonal szabályozásán kívül még

⁶ *Lawrence*: The Stabilisation of prices. 1928.

egyéb tényezőkhöz is van kötve, amint ezt Bertil Ohlin meggyőzően kifejti.⁷

Az árak stabilitása nem lehet tehát a konjunktúrapolitika célja, mert az árstabilitás által a gazdasági élet zavarai ki nem küszöbölhetők, különben is megközelítőleg tökéletes eszközzel sem rendelkezünk e változások mérésére és a stabilitás biztosításának eszközei is vitathatók.

8. Az árszínvonal stabilitásának ideálját újabban egy más követelmény, a semleges pénz eszménye váltotta fel. Ez a *Wicksell*-re visszanyúló fogalom lényegében a hitelmennyiség rugalmasságának megszüntetését, vagyis változatlan hiteleszközmennyiséget jelent.

Az árszínvonalrögzítés híveinek egyik indoka az, és idekapcsolódik be a semleges pénz gondolata is, hogy az általános árszínvonalban keresendő a pénznek a gazdasági életre gyakorolt automatikus behatásainak forrása. Ez az elgondolás abból indult ki, hogy a pénzinfláció nemcsak az abszolút árakat hajtja a magasba, hanem megváltoztatja az árfelépítést is. „A contrario” már most úgy érvelnek, hogyha a pénz az árak abszolút magasságát nem változtatja meg, akkor nincs semmi befolyása a relatív árakra sem. A semleges pénz híveinek is ez az ideálja. Oly pénz kívánatos, mely az árak árait egyáltalán nem befolyásolja, tehát az áruoldalról jövő változásokat nem egyenlíti ki. Ezzel elérhetnék azt, hogy az egyes javak pénzbeli ára mindaddig változatlan maradjon, míg egy racionális gazdasági ok nem forogna fenn, vagy a termelés vagy a fogyasztás kiterjesztésére, vagy összehúzására, illetve a termelési módszer megváltoztatására. Ez a kíváncsi pedig mindaddig biztosítva van, amíg a pénzmennyiség összesége nem változik. Vagyis a felfogás értelmében a pénzmennyiség a maga összeségében nem rugalmas. Ez tehát nem jelentené az egyes pénzfajok rugalmasságának megszüntetését, sőt egyik előfeltétele, hogy a gazdasági forgalomban levő különböző pénzfajok minden időben és minden mennyiségben sűrűlődések nélkül becseréltesse, tehát nemzetközi vonatkozásban ez a stabil intervalutáris árfolyamok kívánalmát jelenti. (*Koopmans*: Die Neutralität des Geldes. i. m. 360. old.) Minthogy az összpénzmennyiség változatlansága a cél, a pénz és hitelpolitika minden feladata abból állna, hogy a thezauráció által okozott deflációt új pénz kibocsátásával ellensúlyozza és az esetleges thezauráció megszüntetését az új pénz bevonásával egyenlítsé ki. Ehhez a sovány eredményhez jutott a kérdés alapos feldolgozója, *Koopmans*, mélyenjáró tanulmányában.

A semleges pénz ellen sorra felhozhatók mindazok az ér-

⁷ Bertil Ohlin: The inadequacy of price stabilization. Index. Vol. 8 (Dez. 1933.)

vek, amelyeket az árszínvonalstabilizáció ellen hoztunk fel. Így, hogy a) nem éri el a célt, nem oldja meg a kérdés érdemét, mert elképzelhetők olyan esetek, amikor éppen az áruoldalról jövő árváltozásokat helyes a pénzoldalról való behatással kiegyenlíteni. *Haberler* egy példát is említ erre: a termelés kerülőútjainak meghosszabbítása másképen hat egy integrált iparban és másképen ott, ahol az egyes termelési lépcsőfokokat nem egy vállalat fogja össze. Az integrált iparban ez a kiterjesztés nem jelent pénzszükségletet, mert a féggyártmányok megszerzése a könyvekben való leszámolás útján történik meg. A másik esetben a féggyártmányok megszerzése pénzt köt le. Az első esetben a termelőeszközök ára változatlan marad, a második esetben változatlan pénzmennyiség mellett, áruk esik. *Haberler* szerint a második esetben mégis szükség volna olymértékű pénzszaporításra, hogy az árak ne változzanak.

b) Felhozhatjuk a semleges pénz ellen azt is, hogy nincs alkalmas eszköz az esetleg helyes cél megoldására. A hitel-eszközök felépítése (készpénz, jegybankpénz, hitelbankpénz, nem bankszerű üzleti hitel) a jegybanknak a hitelmennyiség pontos szabályozását lehetetlenné teszi.

c) A leghatásosabb érvet a semleges pénz ellen maga *Koopmans* szolgáltatja; nincs ugyanis oly tünet, mely a pénz semlegességét érzékeltetné. Bármily számos érv hozható is fel az árindek ellen, mégis alkalmasak legalább egy bizonyos fokig az árszínvonalváltozás feltűntetésére. Ezzel szemben a semleges pénznél semmiféle ilyen kézzelfogható útmutató nincs.

9. A konjunktúrapolitika célja nem lehet tehát sem a konjunktúranélküli gazdasági élet megvalósítása, sem a tervgazdaság elérése, de az árszínvonalstabilizáció, vagy a semleges pénz sem képviselnek oly ideált, amely felé a konjunktúrapolitikának törekednie kell. A konjunktúrapolitika nem állhat azonban csupán magángazdasági célok szolgálatában sem. Nem elégedhet meg csupán azon eszközök megjelölésében, amelyekkel az egyes magángazdaságok a konjunktúra változásaihoz alkalmazkodnak.

Ha a konjunktúrahullám pozitív szerepét elismerjük, akkor a konjunktúrapolitika helyes célja csupán azon káros kinövések megszüntetése lehet, amelyek a ciklussal együttjárnak. Ha a konjunktúrahullámzás okait a takarékoság és beruházások eltolódásában, főleg pedig a beruházások erős hullámzásában látjuk, a konjunktúrapolitikának nem marad más feladata, mint éppen ezen beruházások túlhajtásának megakadályozása, vagyis az, hogy a beruházásoknak az a lökészerű véghezvitele, mely a konjunktúrának annyira sajátossága, a lehető legkisebb zökkenőkkel és minden túlzásbavitel nélkül vitesék keresztül.

Szinte arany szabálya, noha következetesen be nem tartott arany szabálya a konjunktúrapolitikának, hogy az egész ciklus irányításának, helyes irányba való terelésének csak a fellendülés idején van helye. A fellendülés kilengésének megakadályozása egyben a legbiztosabb megakadályozója a válság túlságos elmélyülésének. A konjunktúrapolitikai intézkedések zöme ezzel szemben sajnos mindig a válság és pangás idejére esik.

Irodalom: *Általános bevezetőül a konjunktúrapolitikához:* E. *Altschul*: Konjunkturpolitik. (Hwb. des Bankwesens Berlin, 1933. 310. és köv. ll.) — A. *Müller-Armack*: Konjunkturforschung und Konjunkturpolitik. (Hwb. d. Staatsw. IV. Aufl. Erg. Band. 645—677. ll.) — M. *Saitzew*: Konjunkturpolitik. (Ztsch. f. schweiz. Stat. u. Volksw. Bd. 64. 170—202. ll.) — J. M. *Clark*: Strategic factors in business cycles. New York, 1934. — V. ö. még P. H. *Douglas*: Controlling depressions. New York, 1935. — E. C. *Harwood*: Cause and control of the business cycle. Boston, 1932. — R. *Keller*: Die Kausalzusammenhänge in der Konjunkturbewegung. Eine Vorstudie zur Theorie der Konjunkturpolitik. Leipzig, 1934. — A. *Müller*: Ökonomische Theorie der Konjunkturpolitik. Leipzig, 1926. — W. *Röpke*: Konjunkturtheorie und Konjunkturpolitik. (Bankwissenschaft Bd. II. 407. és köv. ll.) — W. D. *Stahnsdorf*: Die Mittel einer Konjunkturpolitik. Greifswald, 1930. — L. *Weinrich*: Ist eine Konjunkturpolitik möglich? Dresden, 1929. — A gazdaságpolitikai beavatkozás határaihoz v. ö. O. *Morgenstern*: Die Grenzen der Wirtschaftspolitik. Wien, 1934.

A konjunktúranélküli gazdasági élet kérdéséhez: A. *Hahn*: Die konjunkturlose Wirtschaft. (Geld und Kredit. Gesammelte Aufsätze. Neue Folge. Tübingen, 1929. 71—80. ll.) — J. *Keményffy*: Über das Problem der Möglichkeit und der Zweckmäßigkeit einer „konjunkturlosen Wirtschaft“. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 77 38—65. ll. 1930.) A kérdés alapos elméleti elemzése.

A tervgazdaság irodalmához: B. M. *Anderson*: A planned economy and a planned price level. (Chase National Bank Bull. Vol. 13. Nr. 3. New York, 1933.) — Norman *Angell*: From Chaos to Control. London, 1932. — J. *Dobretsberger*: Freie oder gebundene Wirtschaft. Zusammenhänge zwischen Konjunkturverlauf und Wirtschaftsform. München, 1932. — Fr. v. *Gottl-Ottlilienfeld*: Der Mythos der Planwirtschaft. Vom Wahn im Wirtschaftsleben. Jena, 1932. — Fr. A. *Hayek* (ed.): Collectivist economic planning; critical studies on the possibilities of socialism. London, 1935. — E. F. *Hekcher*: Planned economy past and present. (Index. Nr. 101. May 1934. Stockholm.) Jó összefoglalás. — C. *Landauer*: Planwirtschaft und Verkehrswirtschaft. München, 1931. A szocialista tervgazdasági irodalom reprezentatív, komoly figyelmet érdemlő munkája. — E. *Lederer*: Planwirtschaft. Tübingen, 1932. — P. W. *Martin*: Some aspects of economic planning. (Ec. Ess. in honour of Mitchell. New York, 1935. 313—354. ll.) Jó általános tájékoztatást nyújt. — L'économie dirigée. Expériences et plans. Avantpropos par G. *Pirou*. Paris, 1935. — H. *Zassenhaus*: Über die ökonomische Theorie der Planwirtschaft. (Ztsch. f. Nö. Bd. V. 507—532. ll. 1934. és Neuere

Planwirtschaftsliteratur und die Idee der Planwirtschaft. (Ztsch. f. Nö. Bd. 7, 1936. 110—119. ll.) — *P. Schröder*: Die Überwindung der Wirtschaftskrise durch den Plankapitalismus. Jena, 1932. Az irreálisokba tévedő pozitív tervgazdasági irodalom egyik terméke. — További kritikával kísért irodalom található: *G. Meyer*: Neuere Literatur über Planwirtschaft. (Ztsch. f. Sozialforschung. Jg. 1. 379.—400. ll. 1932.) — *P. T. Homan*: Economic Planning: the proposals and the literature. (Q. J. E. Vol. 47. 102—122. ll. 1933.) — *A. Weber*: Planwirtschaft. (Weltw. Arch. Bd. 37. 1—14. ll. Literatur. 1933.) — V. ö. még *E. O. Brooks and L. M. Brooks*: A decade of „planning“ literature. (Social Forces. Baltimore, Vol. 12. 427—459. ll. 1934.) — *Az interventionizmushoz*: *M. St. Braun*: Theorie der staatlichen Wirtschaftspolitik. Leipzig, 1929. — *O. Conrad*: Der Interventionismus als Ursache der Wirtschaftskrise. Eine Auseinandersetzung mit Mises. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 82. 161—174. ll. 1932.) — *W. Eucken*: Staatliche Strukturwandlungen und die Krisis des Kapitalismus. (Weltw. Arch. Bd. 36. 297—321. ll. 1932.) — *C. Steuermann*: Weltkrise-Weltwende. Kurs auf Staatskapitalismus. Berlin, 1931. — *W. M. Persons*: Government experimentation in business. New York, 1934.

A konjunktúrastabilizáció és indexvaluta problémájához: *J. W. Angell*: Monetary control and general business stabilization. (Ec. Ess. in honour of Cassel. London, 1933. 53—68. ll.) — *J. R. Bellerby*: The control of credit as a remedy for unemployment. London, 1923 és Monetary Stability. London, 1925.; *J. R. Bellerby*: Controlling factor in trade cycles. (Ec. Journ. Vol. 32. 305—331. ll. 1932.) — *K. Bode and G. Haberler*: Monetary equilibrium and the price level in a progressive economy és *R. F. Harrod*: Rejoinder to Haberler and Bode. (Economica N. S. 5. 75—84. ll. 1933.) — *G. Cassel*: Das Stabilisierungsproblem. Leipzig, 1926. — *I. Fisher and H. R. L. Cohrssen*: Stable money, a history of the movement. New York, 1934. — *H. S. Jevons*: The causes of fluctuations of industrial activity and the price level. (Journ. of the Royal Stat. Soc. N. S. 96. 545—605. ll. 1933.) — *J. H. Jones*: Exchange stability versus international price stability. (Hawtrey, Basil Blackett, J. Stamp stb. hozzászólásával.) (Journ. of the R. Stat. Soc. London. N. S. 97. 2. 277—312. ll. 1934.) — *I. S. Lawrence*: Stabilization of prices. A critical study of the various plans proposed for stabilization. New York, 1928. A stabilizációs tervek alapos ismertetése és józan kritikája. — *G. Haberler*: Der Sinn der Indexzahlen. Eine Untersuchung über die Bedeutung und die Methoden der Berechnung des Preisniveaus. Tübingen. 1927. és Kaufkraft des Geldes und die Stabilisierung der Wirtschaft. (Schm. Jb. Jg. 55. 993. és köv. ll. 1934.) Az első munka az indexszámítással kapcsolatos matematikai-statisztikai és gazdaságelméleti problémák részletes elemzéséről; igen részletes irodalmi utalásokkal. — *A. W. Flux*: The measurement of price changes: retrospect and prospect. London, 1933. Rövidebb áttekintés. — *Fr. Machlup*: Indexwährung. (D. öst. Volksw. 25. Jg. 1933. Nr. 42.) Az indexvaluta problémáinak kitűnő összefoglalása. — *L. Mises*: Geldwertstabilisierung und Konjunkturpolitik. Wien, 1928. — *P. Th. Moon (Ed.)*: Stabilizing business. New York, 1927. (Proceedings of the Acad. of Polit. Science. 12., 3.) — *J. Pedersen*: Economic Stabilisation. (Ec. Ess.

in honour of Cassel. 491—505. ll.) — A. C. Pigou: Preis- und Produktionsstabilisierung in einzelnen Produktionszweigen. (Archiv Bd. 58. 225—237. ll. 1927.) és The economics of the stationary states. London, 1935. — W. Sombart: Die Stabilisierung der Konjunktur. (Magazin der Wirtschaft. Bd. 3. 436—440. ll.) — C. Snyder: The problem of monetary and economic stability. (Q. J. E. Vol. 49. 173—205. ll. 1935.) — Walder Gy.: Jegybankpolitika és árszínvonalstabilizálás. (Közg. Szemle, 1930. 787—809. ll.) — U. Grote-Mismahl. Indexwährung als Grundlage einer wirksamen Konjunkturpolitik. Berlin, 1935.

A semleges pénz kérdésehez: J. G. Koopmans: Zum Problem des „neutralen“ Geldes. (Beiträge zur Geldtheorie. Hgb. v. Hayek. Wien, 1933.) — G. Myrdal: Der Gleichgewichtsbegriff als Instrument der geldtheoretischen Analyse. (Ügyanott.) — H. Barger: Neutral money and the trade cycle. (Economica N. S. Vol. 2. 429—447. ll. 1935.) — A. Bilimovic: Zum Problem des neutralen Geldes. (Ztsch. f. Nö. Bd. 6. 53—84. ll. 1935.) — O. Donner: Neutrales Geld. Zum Streit über die Ziele der Geldwertpolitik. (Währung und Wirtschaft. 2. Jg. 193—197. ll. 1933.) — Fr. A. Hayek: Über neutrales Geld. (Ztsch. f. Nö. Bd. IV. 658—661. ll. 1933.) — G. Kroll: Neutrales Geld und Kapitalbildung. Berlin, 1935. — A. Mahr: Neutrales oder wertsstabiles Geld. (Weltw. Arch. Bd. 38. 16—56. ll. 1933.) — J. M. Verryn-Stuart: Das Reflationsproblem im Lichte der Theorie des „neutralen“ Geldes. (Ec. Ess. in honour of Cassel. 605—622. ll.) — W. Schmidt: Probleme monetärer Konjunkturpolitik. Berlin-Lichterfelde, 1935.

XV. FEJEZET.

A konjunktúrapolitika eszközei.

A) A hite ellenőrzés.

1. A konjunktúrapolitika eszközeiről általában. — 2. A diszkontpolitika kialakulása. — 3. A diszkontpolitika a konjunktúrapolitika szolgálatában. — 4. A diszkontpolitika határai. — 5. A jegybank szerepe a válságban. — 6. Devizapolitika. Minőségi hitelpolitika. — 7. Nyílt piaci hitelműveletek. — 8. Külföldi kölcsönpolitika.

B) A konjunktúrapolitika egyéb eszközei.

9. Az állam pénzügyi politikájának konjunktúrapolitikai jelentősége. — 10. Kartellpolitika. — 11. A konjunktúrapolitika magángazdasági eszközei (Budgeting). — 12. A konjunktúra-jóslás, mint a konjunktúrapolitika eszköze.

1. A konjunktúrapolitika fenti célkitűzése meghatározza a konjunktúrapolitika helyes eszközeit is. Bármiképen magyarázzuk is a konjunktúraciklus okát, — ami persze döntő jelentőségű a konjunktúrapolitika szempontjából, — minden konjunktúraelmélet egyetért abban, hogy a beruházások túlságbavitele pénzszerű eszközök nélkül lehetetlen. Elméletünk értelmében csupán a ciklus kezdetén vannak szabad megta-
karított tőkék, amelyek a fellendülést finanszírozzák, később ez járulékos hiteligenybevétel segítségével történik, sőt azt is megállapítottuk, hogy a jövőnek ez úton való leszámítolása adja meg a fellendülés igazi jellegét. A fellendülés túlajtásának megakadályozása, ennek megfelelően, a termelés rendelkezésére álló hitelmennyiség igénybevételének valamiféle szabályozásával történhetik. A szabályozás eszközeinek összesége a hite ellenőrzés neve alatt fogható össze és felöleli a kamatlábpolitika, nyíltpiaci műveletek és a hitelnyújtás minőségi szabályozásának eszközeit.

2. A diszkontpolitika ma mint a konjunktúrapolitika egyik leg-
hatásosabb és legjelentősebb eszköze tesz számot. Ez a szerepe azon-

ban újabb keletű, Maga a diszkontpolitika sem tekint régi multra vissza. A régi felfogás értelmében minden bank és így a jegybank kamattételeinek is a piac tételeihez kell igazodnia. Ezt az ú. n. „megállapító” jegybankpolitikát, mely még az 1860. évi francia bankankétnen is védelemre talált, Angliában váltja fel először az aktív jegybankpolitika, amelynek leghatásosabb eszköze a diszkontpolitika. Ez a diszkontpolitika az 1836/37. évi valutaválságot követő időkből a Peel Act-tal egyidejűleg született meg. 1837-ig a maximális kamatláb az uzsoratorvények által 5%-ban volt meghatározva. 76 éven át 1746-tól 1822-ig az angol bank kamatlába változatlanul 5%-on állott. De 1704 és 1839 között is csupán 4 és 5% között ingadozott. Amikor 1839. jún. 20-án a kamatlábat $5\frac{1}{2}\%$ -ra emelték fel, ez először lépte túl az 5%-ot és 1847-, illetve 1848-ban elérte a 8%-ot, amit egy parlamenti bizottság igen célravezető eszközként üdvözölt. Hogy ezzel az eszközzel a további évek folyamán milyen gyakran éltek, mi sem bizonyítja jobban, minthogy 1851 és 1857 között 34-szer, 1858 és 1865 között 81-szer és 1866 és 1873 között 84-szer változtatták meg az angol bank kamatlábát, mely ezekben az időszakokban kettő és hét százalék között változott.

Mi a magyarázata ezen új eszköz igénybevételének? A *Peel*-féle banktörvény a Bank of England jegy kibocsájtási jogának korlátot szabott, a bankjegyek ércre való beváltását biztosította, ezzel azonban a liquiditás biztosításának a jegybankra háruló feladatát még jobban kihangsúlyozta. A jegybank feladata gondoskodni arról, hogy elégséges bankjegy kerüljön forgalomba; ha tehát a bank igénybevétele emelkedett, vagy a fedezetet képező aranyat kellett szaporítania, vagy a bankjegymennyiséget csökkentenie. Mindkét célt jól szolgálta a diszkontpolitika, amely így keletkezésében valutapolitikai célok szolgálatában állott, amint hogy abban az időben még a konjunktúrapolitika is elsősorban valutapolitikai célokat szolgált.

Azok az elméleti megfontolások, amelyek a diszkontpolitika célkitűzéseit vizsgálják, ugyancsak a fenti gyakorlati eredményeket tartják szem előtt. A legrégibb felfogás, amelyet Lord *Overstone* képviselt igen pregnánsan, a diszkontpolitikában elsősorban a bankjegymennyiség szabályozásának, a leszámítolási hitel igénybevételének eszközét látja. Ez a felfogás Angliában és a kontinensen a század folyamán oly képviselőkre talált, mint *Marshall*, *Pigou*, vagy *Cassel*. Ez a felfogás felel meg a merev mennyiségi elméleti elgondolásnak is. Ezzel az elgondolással azonban már a diszkontpolitika igénybevételétől kezdve együttjárt az a másik elképzelés, mely a diszkontpolitika értelmét abban látta, hogy a jegybank a kamatlábat a többi nemzetközi pénzközpont kamatlába felé emelvén, ez a nemzetközi piac befolyásolása által külföldi tőkét vonz az országba és ezzel, valamint a rövidlejáratú külföldi követelések visszaszívásával a nemzetközi tartozások mérlegét kedvezően befolyásolja. Ehhez még az a további hatás járul, hogy a kamatlábemelés megtöri a hausszpekulációt, az értékpapír- és árukereskedelmet eladásra kényszeríti, ezzel áreséshez, a bevétel csökkentéséhez és a kivitel emelkedéséhez, a kereskedelmi mérleg javulásához és arany beáramlásához vezet. Amint *Bagehot* kifejti, az angol bank sikerrel is felelt meg a második feladatnak. Mindkét célnál a diszkontpolitika a jegybank helyzete szerint tájékozódott, a fedezetet nézte. Még a váltóárfolya-

mok fejlődése is ebből a szempontból érdekelte, bár éppen a váltóárfolyamok stabilitásának biztosítása volt a célja. Ezt a Bank of Englandra vonatkozólag *Palgrave* állapítja meg, a Reichsbankra vonatkozólag pedig a német jegybank 1876—1900 közötti működését ismertető emlékirat. A francia bank már ebben az időben is nagyobb gondot fordít az állandó kamatláb kívánalmának biztosítására és 1870-től erősen „megelőző” politikát folytat.

Ez a korszak a gazdasági liberalizmus kora, mely a teljes szabadság érvényesülését a gazdasági élet minden terén szükségesnek tartja. A diszkontpolitikát nem tekintik e korban, mint a gazdasági liberalizmus áttörését, bár ez és a jegybankszabadság a gazdasági liberalizmus egyetlen központosított intézménye. A diszkontpolitika mint a gazdasági automatizmus érvényesülésének megkönnyítője szerepel. Célja egyedül a valuta értékállandóságának, főleg a váltóárfolyamok állandóságának biztosítása.

A XIX. század eleji válságok, amelyek a tulajdonképeni diszkontpolitikához vezettek, Angliában már bizonyos bankgyakorlat kialakulását váltották ki. Tudták, hogy a diszkontemelés a fellendülést mérsékli, a pánik kitörését megakadályozza, és hogy a hitelkereslet konjunkturális süllyedése a diszkontláb leszállítását teszi lehetővé. A jegybankok ezek ellenére sem gondoltak arra, hogy a mai értelemben vett konjunktúrapolitikát folytassanak. Nyilvánvaló, hogy a fedezeti szempontból irányított diszkontpolitikának is volt konjunktúrapolitikai hatása. Ennek a politikának is bizonyos mélyebb megfontolások képezték alapját és már akkor sem volt kívánatos túlságos ki-növések, mérhetetlen spekulációk és mélyreható válságok elő-állása. Ebben a korban legalább könnyű volt a jegybanknak tájékozódni, e tekintetben ugyanis a fedezet irányította.

A diszkontpolitikának teljesen a fedezethez való alkalmazkodása azonban éppúgy csődöt mondott, mint a „megállapító” politika. A 70-es évektől kezdve kezdik belátni, hogy a diszkontpolitikának alkalmazkodnia kell az idényszerű és konjunkturális változásokhoz. De ez még mindig csak a megelőzés politikája, csupán annak belátása, hogy a diszkontpolitikának számolnia kell a konjunkturális és idényszerű változásokkal, de ez nem jelentett aktív, irányító konjunktúrapolitikát. A következő évtizedek során azonban mind a kontinentális jegybankok, mind az amerikai jegybankok gyakorlata, nemkülönben az elmélet a jegybankpolitika célkitűzéseit folyton tágitotta. Ezek a célok sokszor a leghatározottabb ellentmondásban vannak egymással. Így az eredetileg adott cél, a valuta értékállandóságának biztosítása, vagyis a váltóárfolyamok stabilizálása mellett — aranyvalutát tételezve fel, — mint új célok merültek fel: *a)* a pénzpiac idényhullámainak kiegyenlítése, *b)* a bankok befolyásolása a liquiditás szempontjából, *c)* a spekuláció lenyесése, *d)* nemzetközi tőke mozgalmak irányítása, *e)* a fizetőeszközök mennyi-

ségének stabilitása, illetve e stabilitás biztosítása, *f*) a kamatláb stabilitásának biztosítása, *g*) az árak stabilitásának biztosítása, *h*) a konjunktúra kinövéseinek lenyeseése.

E célok elérhetésének biztosítására a jegybankpolitika eszközeinek köre is nő. Ezek az új eszközök mintegy a diszkontpolitika köré csoportosulnak, annak kiegészítői. Ezek: *a*) devizapolitika, *b*) aranyprémiumpolitika, *c*) nyiltpiaci műveletek, *d*) pszichológiai eszközök, *e*) „távoltartó” eszközök, *f*) külföldi kölcsönpolitika.

A járulékos célok közül konjunktúrapolitikai szempontból az utolsó négy igen számottevő. A stabil ár, stabil pénzmennyiség problémájáról már volt szó: e helyütt még a stabil kamatlábról kell röviden említést tennünk. Alapgondolata ugyanis a legkifejezőbb fogalmazása a negatív konjunktúrapolitikának, vagyis egyenlő a konjunktúrahullámmzás menetébe való mindennemű beavatkozás kárhóztatásával.

A stabil kamatláb kívánalma közvetlenül az olcsó kamatláb ideálját váltotta fel. A közvélemény, különösen Angliában, a túlalacsony kamatban, a jegybank könnyűkezü politikájában látta a túlspekulációkkal súlyosbított válságok okait, viszont a túlságos kamatváltozásokat is hátrányosnak találta. A francia *Ansiaux* szerint a diszkontpolitikának az a helyes célja, hogy a kölcsönpénz áringadozásait szűk keretek között tartsa, ami által a mezőgazda, kézműves és üzletember nem kényszerül romlásbavivő kamatokat fizetni azért, mert az amerikai tőzsdésnek jól esik szédítő spekulációba bocsátkozni. A középosztály felé tájékozódó francia diszkontpolitika volt az, amely ezt a célt állandóan szem előtt tartotta és éppen a diszkontstabilizációra irányuló törekvés adott a francia jegybankpolitikának különös jelleget. *Palgrave* adatai szerint 1853-tól 1900-ig Angliában csak két éven át volt változatlan a jegybankkamatláb, Hollandiában 14, Németországban 9, Franciaországban 48 éven át. Nyilvánvaló, hogy ez a cél elérhetővé váljék, különböző egyéb eszközök jöttek figyelmebe, így az aranyprémium politika, az aranyexportörök morális elriasztása és nagy aranykészlet tartása. Mint a diszkontstabilizáció biztosítását szolgáló és a külföldi igényeknek eleget tevő eszközt, már az 1840. évi angol bankankét a devizapolitikát ajánlja, amely az 1860. évi francia ankéton is kedvező megítélésre talált, a nélkül, hogy a francia jegybankgyakorlat élt volna vele.¹

3. A konjunktúrapolitikai tájékozódású diszkontpolitika egészen újkeletű, alig tízéves. Kialakulásához végbe kellett mennie a gazdaságpolitika átalakulásának, a liberalizmus háttérbeszorulásának és az állami beavatkozás mind nagyobb-

¹ A kamatlábstabilizációra és a történeti részekre v. ö. *Somary*: Bankpolitik; *Pályi*: Notenbankpolitik. (Hwb. des Bankwesens.) és *Schmitt* A.: Kreditpolitik und Konjunkturpolitik. Jena, 1932.

mervü érvényesülésének. De végbe kellett menni az elmélet fejlődésének is. Csak miután az a tan kifejlődött, mely a kamatláb és beruházások közötti összefüggést felismerte, beszélhetünk a konjunktúrapolitikáról, mint diszkontpolitikai célkitűzésről. Ez a cél ugyanis nem más, mint a beruházások befolyásolása, főleg pedig a takarékoság és a beruházások közötti viszony szabályozása. A kamatlábemelés ugyanis csökkenti az árakat és ezzel a foglalkoztatottságot is. Az árak esését a termelőköltségek esése is követi. Ez a felfogás elméleti kifejtésre csak a század végén talál. Még *Marshall* — *Keynes* szerint — úgy képzei el, hogy az új pénzmenyiség, amelynek kibocsátását az alacsony kamatláb lehetővé teszi, elsősorban a spekulánsok kezébe jut. *Hawtrey* már felismeri, hogy a kamatláb a beruházásokat befolyásolja, ez azonban szerint csak a liquid javak beruházására vonatkozik, ami egyértelmű a kereskedők nagyobb raktártartásával. *Wicksell* volt az első, aki nagy nyomtatékkal mutatott rá a kamatláb és beruházások közötti összefüggésre, és arra, hogy a kamatláb az árszínvonalra csak a beruházásokon át hat. *Wicksell*, amint erre már utaltunk, azt is hangsúlyozta, hogy az a helyes kamat, amely mellett a pénzérték nem változik. Amikor a diszkontpolitika konjunktúrapolitikai tájékozódásáról beszélünk, a konjunktúrapolitikai célkitűzést a fenti elméleti megfontolások szerint képzeljük el. A konjunktúrahullámzás kinövéseinek letompítása ugyanis nem más, mint a beruházások korlátok közé való szorítása.

A diszkontpolitika számára ezáltal két feladat is adódik, amelyek mindegyike a diszkontpolitika teljes aktivitását kívánja meg. Az egyik a pénz értékállandóságának, a váltoárfolyamok stabilitásának biztosítása, a másik a konjunktúrahullám szélsőséges kinövéseinek megakadályozása. Mindez azonban csupán a fellendülés szakaszára vonatkozik. Válság és pangás esetén a valutapolitikai cél változatlan marad, de a konjunktúrapolitikai cél nagymértékben módosul. A kamatlábpolitika fenti két célja sem teljesen egy síkban fekszik. Elképzelhető, sőt gyakori is az olyan helyzet, amikor az egyik cél elérését célzó intézkedés, a másik célt egyenesen hátrányosan befolyásolja. Ez az összeütközés különös élességgel domborodik ki pangás és válság idején, amikor rendszerint választani kell a két cél között. Példája ennek *Roosevelt* valutapolitikája, aki a konjunktúrapolitikai cél szolgálatába állította teljes mértékben a valutapolitikat.

4. Bármelyik célját nézzük is azonban a kamatlábpolitikának, figyelemmel kell lennünk bizonyos korlátokra, amely korlátok hol egyik, hol másik, hol a célok mindegyikének elérését megnehezítik. Mindenekelőtt figyelembe kell vennünk azt a döntő jelentőségű tény, hogy a kamatlábpolitikát Angliában alkalmazták első ízben. Az akkori Angliában pedig ezen eszköz

automatikus érvényesülésének három olyan előfeltétele volt adva, amelyeknek hiánya esetén a kamatlábpolitika teljesen hatástalan, vagy érvényesülése csak korlátozott. E három előfeltétel az aranyvaluta, fejlett világkereskedelem és külföldön elhelyezett tőkéek. Nyilvánvaló, hogy a kamatlábpolitikának egész más hatása van papírvaluta mellett, adós és hitelező, fejlett külkereskedelemmel bíró, illetve azt nélkülöző államokban. Ha az angliai viszonyokkal összevetjük akár az osztrák-magyar monarchiának háború előtti, akár a dunai államoknak háború utáni helyzetét, az angoltól merőben eltérő képet kapunk. A devizapiac a jegybank kezében van, a bankok a visszszeszámtolás folytán a jegybanktól függnének, arany nincs forgalomban, az érckészletet a belső igényekkel és külföldi követelésekkel szemben kényszerárfolyamokkal védetik, a váltóárfolyamok rosszabbodását külföldi kölcsönökkel egyenlítik ki. Ha még figyelembe vesszük, hogy a jegybankhitelt részben a mezőgazdasági termelés, részben ipari termelés, de nem mint Angliában, árukereskedelem céljaira veszik igénybe, a pénzforgalom lassúbb szabályozásának magyarázatát nyertük. Nyilvánvaló, hogy ily körülmények között a diszkontpolitika sem a valuta stabilitásának, sem a konjunktúrapolitikának nem hatásos eszköze, de mégsem nélkülözhetetlen. A fizetési mérleg tartós passzivitását ezekben az államokban nem képes a diszkontpolitika kiegyenlíteni. Itt tudatos külföldi kölcsönpolitikára van szükség, mely a konjunktúrapolitika szemszögéből is igen nagy jelentőséggel bír. Minthogy azonban a külföldi kölcsönök felvétele sem folytatható vég nélkül, fenti államoknak fizetési mérlegük egyetlen aktív tételének fokozásához, a kereskedelmi mérleg javításához kell folyamodnia. És itt a kamatláb változása is szerepet játszik.

Nyilvánvaló, hogy a diszkontpolitika korlátai, amelyek Angliában is érvényesülnek, a mondottaknál fogva fokozott mértékben jutnak érvényre a kontinentális államokban. Mint nagyjelentőségű elvi korlátot kell kiemelnünk azt a körülményt, — amire már az árszínvonalstabilizációnál is történt utalás, — hogy a jegybank kamatlábmelése és az árszínvonal közötti összefüggés nem oly közvetlen, amint azt általában hiszik. A diszkontváltoztatás érvényesülésének korlátai közül a következő körülmények érdemelnek említést.

1. A kamatlábváltoztatás hatása függ a nemzetközi tőke-mozgalmaktól. Több jegybank egyidejű eljárása a hatást semlegesíti.

2. Függ a bizalmi mozzanattól. A kamatarbitrage nem használ, ha a gazdasági helyzet nem elég biztonságos és nincs remény a visszafizetésre. Rossz valuta és kedvezőtlen jogi szabályozás nem csábítja a tőkét.

3. A hatás függ attól, időben történik-e a beavatkozás.

Amíg a diszkontpolitikát csupán a valutapolitikai cél irányította, a fedezet megfelelő tünet volt a jegybank számára. De mi irányítsa konjunktúrapolitikailag? A konjunktúrakutató intézetek észleletei nem adtak megfelelő irányítást. Amint a Federal Reserve Board megjegyzi: „Egymagában semmiféle, még a leggondosabban szervezett statisztikai szolgálat sem alkalmas arra, hogy a jegybankok hitelpolitikájának megfelelő útmutatást adjon.”

4. A hatás függ attól, miként reagál a bankrendszer a kamatváltozásra. Ez persze összefügg a pénzpiac szerkezetével és a jegybank hatalmi helyzetével. E tekintetben a különbség az egyes országok között igen jelentős. Az angolszász államokban a magánbankok függetlensége nagyobb, mint a kontinentális államokban, ahol a jegybank kamatlába erősen irányító tényezőt képez.

5. A diszkontpolitika, mint céltudatos politika, nemcsak a spekulációra akar hatni, hanem a termelési és fizetési mérleg alkalmazkodását is elő akarja segíteni. Az első a konjunktúrapolitika, az utóbbi pedig a valutapolitika szempontjából döntő. Ennek pedig ellenáll a merev gazdasági szervezet a monopólok túltengése esetén, akár az állammonopóliumok túltengését tekintjük, akár a kartellek kihatásait az áru-, tőke- és munkapiacra.

6. Konjunktúrapolitikai szempontból leghatásosabb érv, hogy a konjunktúraciklus irányításába való beavatkozás a hitelbankok számára csak a jegybanktól és külföldi hitelektől függően, de a jegybankok számára is csak korlátozott mértékben történhetik. Sem a hitelmennyiség megszükitése, sem a hitelmennyiség tágítása nem oly egyszerű feladat a jegybank számára, mint általában hiszik. *Spiethoff* állapítja meg, hogy a fellendülés és pangás váltakozásával oly piaci helyzet adódhatik, amely vagy mesterséges ösztönzés számára nem hozzáférhető, vagy akadályozó mozzanatok iránt érzéketlen. A fellendülésben a kamatláb magassága nem fontos, csupán a nyereség és a kamatláb közötti különbség; ugyanez a helyzet alacsony kamatláb esetén a válságban. A jövedelmezőséget pedig a válságban nemcsak a kamatmagasság határozza meg, hanem számos más körülmény is.² Erre a szempontra már a Bul-

² Éles logikájú tanulmányban foglalkozik *Fellner V.* azzal a kérdéssel: elkerülhető-e konjunktúrapolitikai beavatkozással a válság, vagyis átvezethető-e a gazdasági élet a fellendülésből a „pénzülméleti egyensúly” állapotába, vagyis olyan helyzetbe, ahol a megtakarítások és beruházások egyensúlyban vannak. Ha ez lehetséges volna, akkor a fellendülés áldásait a pangás kárai nélkül élvezhetnők. *Fellner* szerint ennek előfeltételei: 1. a piaci kamatot még abban az időben kellene a természetes kamat szintjére emelni, amikor a bankok liquidálása nem túl alacsony, 2. oly módon kell felemelni a kamatlábat, hogy a már megkezdett beruházások befejezhetőek legyenek, 3. figyelemmel kell lenni bizonyos beruházások kiesésére és eze-

lion Committee is rámutatott. Az Angol Bank 1795-től 1810-ig folytatott politikája folytán ugyanis, a leszámított váltók összege háromról húsz millió fontra emelkedett, mert a bank csak a váltóleszámítolásra szorítkozva kielégítő korlátját látta a bankjegykibocsátásnak, holott — amint a Bullion-report leszögezte, — amíg az üzleti nyereség hányada nagyobb a kamatlábnál, a kamatlábemelésnek nincs hatása a hitelkeresletre. Ez már csak abból is következik, hogy a tőkeigénybevétel mértéke az egyes vállalkozási formáknál és gazdálkodási lehetőségeknél más és más. A kamatlábpolitika hatása tehát egyfelől attól fog függni, miképpen hat ez ki a különböző piacok kamattételeire, másfelől hogy milyen mértékben befolyásolja ez a tőkék igénybevételét. A kamatlábemelés elsősorban az értékpapírspekulációt és a kereskedelmet érinti, majd a raktárkészlet csökkentéséhez fog vezetni. Nem szabad megfeledkeznünk a kamatlábpolitikának arról a hatásáról sem, hogy a tőkeáramlás irányát megszabja és a határüzemek jövedelmezőségét mindig kijebbotolja, — két mozzanat, amire *Altschul* mutatott rá. E mellett a bankok a hitelnyújtást be is szüntethetik; a jegybankok ugyanis a hitelbankokat nagyobb liquiditásra kényszeríthetik, ami már önmagában elég a fellendülés összeomlásához.

5. E kérdés kapcsán kell szólnunk a jegybanknak válság idején való szerepéről, amelyet mind az elmélet, mind a gyakorlat egészen egyértelműen magyaráz. A jegybanktól ilyenkor „merész nagylelkűséget” („bold generosity”) kívánnak meg. A jegybank feladata a pánik megakadályozása, a run elhárítása, erre szolgáló főeszköze pedig a kamatláb ugrásszerű emelése. Csak ilyenkor látszik az a nagy különbség, ami végeredményben a jegybank és magánbankok között fennáll. A magánbankok saját liquiditása ilyen helyzetekben rendszerint nem elegendő és minden bank a jegybankra kénytelen visszanyúlni. A jegybank közbelépése annál könnyebben vihető keresztül és annál hatásosabb, minél inkább van megszokva a közönség a bankjegy használatához, és minél kisebb szerepet játszik a készpénznélküli fizetési forgalom.

6. Éppen, mert a kamatlábpolitika sokszor több cél elérését is célozza és hatékonyságát számos körülmény gátolja, a hitellellenőrzés már említett egyéb eszközeinek igénybevételére szokott sor kerülni. Ezen egyéb eszközök közül konjunktúrapolitikai szempontból csak közvetett jelentőségű, t. i. csak a valutapolitikán át bír jelentőséggel a devizapolitika, a tágabb értelemben vett kamatlábpolitika legrégibb eszköze. A devizapolitika idegen váltók vétele és eladása a belföldön, illetve bel-

ket pótolni kell. De még e gyakorlatilag nehezen teljesíthető előfeltételek fennforgása esetén is „a konjunktúrapolitika messzemenően ki van szolgáltatva a gazdálkodó egyedek anticipációinak”. (Adalékok a konjunkturális fejlődés dinamikájához. Közg. Szemle 1936. május—június 261—270. ll.)

földi váltóké a külföldön. Előnye, hogy az arany helyett kamatozó fedezetet nyújt és az aranyszállítás költségeit is megtakarítjuk. A devizapolitikát a két skóciai chartered bank már a XVIII. században üzte, az ír bankkét (1804) ajánlatára pedig a Bank of Irland is gyakorolta; lényegében az angol-indiai viszonylatban ugyanezt a szerepet töltik be az ú. n. council billek. Mint már említettük, az angol bankkét mint a stabil kamatláb eszközét ajánlotta. E célból vezette be a belga jegybank 1852-ben. Ugyancsak alkalmazásra talált a háború előtt, még hozzá nagy sikerrel, az Osztrák-Magyar Bank és az ő nyomán a Reichsbank és a svájci nemzeti bank részéről. A háború után az aranydevízavaluta bevezetésével jelentősége még csak emelkedett. Hátránya az esetleges devízaveszteségek veszélye. A közép-európai államokban, ahol kevés külföldi váltó van a piacon, a jegybank monopolizálja a devízapiacot. A devizapolitika jelentőségét nem szabad túlbecsülni; amint *Somary* is kiemeli, csupán kiegyenlítést van hivatva szolgálni a fizetési mérleg kedvező és kedvezőtlen időszakai között, míg abnormis időkben csődöt mond.

Konjunktúrapolitikai szempontból egészen kis jelentőségű az aranyprémium politika, célja az aranykivitel megakadályozása és az aranybehozatal előmozdítása. Különös sikerrel Franciaországban alkalmazták.

Hatásos kiegészítője a diszkontpolitikának a hitelmegszorítás és a hitelhányadok megállapítása (kontingentálás), különösen fontos ott, ahol a diszkontpolitika nehezen érvényesül és e mellett az ország tőkeszegény. *John Stuart Mill* szerint ilyenirányú beavatkozás a pánikot erősíti, ezek ellenére még a multszázad 60-as éveiben is alkalmazták, sőt a háború utáni években Németországban és nálunk is sor került rá. A mesterséges beavatkozásnak azonban oly erős eszköze, hogy a modern jegybankpolitika a lehetőségig elkerüli.

7. A devizapolitika, aranyprémiumpolitika, hitelmegszorítások gazdasági célszerűsége és jelentősége több-kevesebb elméletileg és gyakorlatilag eldöntött kérdés. Vita tárgya a jegybankok konjunktúrapolitikájának és valutapolitikájának egy új eszköze, a nyiltpiaci vásárlások politikája, vagyis az értékpapíroknak nyílt piacon való vétele és eladása. Vannak, akik a kamatlábpolitika egyszerű kiegészítőjének tekintik, azzal az eltéréssel, hogy a forgalomban levő pénz mennyiségét nem a kínálat, hanem a kereslet oldaláról szabályozza. (*Koopmans*, i. m. 280 old.) Mások a nyiltpiaci műveletektől a piacok feletti uralom biztosítását várják. E felfogás hívei főleg az árstabilizációt akarják ez úton elérni. *Keynes* felfogása a középúton marad. Szerinte a nyiltpiaci műveleteket mindig nyomon kell követnie a kamatláb megváltoztatásának.

A nyílt piaci műveletek eddig két országban találtak

alkalmazásra, Angliában és az Egyesült Államokban, amelyeknek különleges szerkezete ilyenirányú intézkedések megtételére alkalmasnak bizonyult. Angliában már évtizedek óta szokásos a consoloknak készpénzért való eladása és határidőre való azonnali visszavétele, amelynek az a célja, hogy a piacot a kamatlábváltozásokra előkészítse. E mellett igénybe vette ezt az eszközt a kincstár időleges nehézségeinek áthidalására. A jegybank consolállománya nagyjában változatlan volt. Ez az eljárás még nem is tekinthető tulajdonképeni értelemben vett nyiltpiaci műveletnek. A tulajdonképeni open market policy a háború utáni években veszi kezdetét, amikor a Bank of England rendszeresen vesz és elad értékpapírokat azzal a céllal, hogy a hitelbankok tartalékjait azon a színvonalon tartsa, amely számára kívánatos. Tudvalevő ugyanis, hogy az angol jegybankhoz a hitelbankok nem nyújthatják be közvetlenül váltóikat leszámítás végett és így a jegybank számára csak fenti út áll rendelkezésre, hogy a hitelbankok hitelkereteit megfelelő korlátok között tartsa.

Mint további hatás említhető fel, hogy míg a kamatlábemelés a rövidlejáratú kamattételeket érinti, ami a nemzetközi egyensúly szempontjából nagyjelentőségű, a nyílt piaci műveletek közvetve a hosszulejáratú kamatokra hatnak ki, ami a beruházások szempontjából nem lebecsülendő. A háború óta különben még Angliában is veszített rugalmasságából a kamatláb, mert tekintettel kellett lenni az állam emissziós és konverziós igényeire. Ezáltal lett Angliában a nyílt piaci művelet a konjunktúrapolitika egyik leghatásosabb eszközévé.³

A szövetségi tartalékbankok nyiltpiaci politikájukat 1922 tavasza óta, rendszeresen tulajdonképen csak 1923 óta folytatják. 1922-ben egyes tagbankok kizárólag abból a célból, hogy költségeiket megkeressék, — amire kevés közvetlen üzletfelük miatt volt szükség, — vesznek értékpapírokat („security policy”). 1923-tól 1930-ig főleg a new-yorki Federal Reserve Bank irányítja a nyílt piac politikáját és csak attól az időtől kezdve veszi át ezt a szerepet az Open Market Policy Conference. Amerikában az open market policy célja és indoka egészen más, mint az angol politikáé. A szövetségi tartalékbankrendszer értelmében ugyanis, a szövetségi tartalékbankok csak a rendszerhez tartozó bankok váltóit számítolhatják le, és a váltó kiválasztás („eligibility for rediscount”) még ezenfelül is számos egyéb feltételhez van kötve. Amikor a Federal Reserve Act az egyes bankoknak széleskörű nyiltpiaci műveletekhez biztosított jogot, csupán a diszkontpolitika egyik kiegészítésének szánta, ezzel a kamatláb érvényesülését akarta a piacon elősegíteni és nem gondolt arra, hogy ez a konjunktúrapoli-

³ V. ö. Keynes: Vom Gelde. 502. lap.

tikának a hitelkiterjesztés folytán oly hatalmas eszköze lesz, mint amivé éppen az utóbbi években kifejlődött. Azóta a Federal Reserve System kilenc akciót vezetett, különösen a nyolcadik és kilencedik konjunkturapolitikai jelentőségű, mert céljuk volt a spekuláció letörése és a „new-prosperity” korszakának biztosítása.⁴

Legújabban Németország is bevezette a nyiltpiaci műveleteket, feljogosítva a jegybankokat a fixkamatozású papírok vételére és ezeknek a jegybank bankszerű fedezetébe való beszámítására. A cél nyilvánvalóan az eltérő hitelszerkezetből következőleg más, mint az angolszász államokban. Németországban kifejezetten a tőkepiacra való beavatkozás volt a cél nyiltenítési szándékkal, míg az angolszász államokban a nyilt piac politikája a pénzpiac szabályozásának egyik eszközévé lett. Éppen a nyilt piaci műveletek politikáján át nyílik legjobb alkalma az államnak a hitelpolitikai beavatkozásra, a jegybankpolitika irányítására és egyben az állami adósságcsinálásra. Ennek megnyilvánulása az, hogy a jegybankok váltótárcájából a kincstárjegyek és állami járadékok kiszorítják a kereskedelmi váltókat. E tekintetben még a konzervatív Anglia sem kivétel; a pénzpolitika nagy kérdéseiben a Treasury dönt és a Bank of England csak végrehajt. — Itt jegyzem meg, hogy 1937 áprilisától kezdve, a Holland Jegybank privilégiumának meghosszabbításával egyidejűleg, Hollandia is bevezeti a nyilt piaci műveleteket, azzal a megszorítással, hogy a Bank kincstárjegyeket nem vehet közvetlenül az államtól, csak harmadik személytől. A nyiltpiaci műveletek igénybevétele adott gazdasági és hitelszerkezetet kíván meg, de még így is a jegybank számára súlyos terhet jelent és nagyon erősnek kell lenni annak a jegybanknak, amely mozgási szabadságát ezek ellenére is meg tudja őrizni.

8. A konjunkturapolitikának hathatós eszköze a külföldi kölcsönpolitika. Ebben a vonatkozásban kevésbé gondolok a tőkekivitel politikájára, bár maga a tőkekivitel problémája és jelentősége — amely könnyen érthető okokból főleg az angolszász irodalomban talált bővebb kifejtésre, — sem tisztázott.⁵ Ami bennünket jobban érdekel, az a tőkebehozatal. E kérdés a háború utáni megváltozott nemzetközi tőkepiaci szerkezettel függ össze, amelynek legfőbb eredménye, hogy

⁴ V. ö. S. E. Harris id. munkájával a 317. lapon.

⁵ Preiser különbséget tesz amplifikatív és sustentatív tőkeexport között. Az első esetben az indítók a külföld magasabb hozadéka, a második esetben pedig az, hogy a belföldön egyáltalán hiányzik a vállalkozói kedv. Ennek a megkülönböztetésnek gyakorlatilag csupán azért nincs különösebb jelentősége, mert tőkeerős országokban sokkal korábban vannak a fellendülés előfeltételei megadva, mint tőkeszegény országokban; jelentősége csak rendkívüli okok, pl. valutabizonytalanság esetén lehet. (V. ö. Preiser: Grundzüge der Konjunkturtheorie. Tübingen, 1933. 148. lap.)

Amerikából hitelezőállam, Németország és a volt monarchia államaiból adósállam lett. A tőkepiac legfőbb központjai ma New-York, London, Páris és mellettük Stockholm, Zürich és Amsterdam. Még jelentősebb a nemzetközi tőke mozgalmak irányának megváltozása, ami azt eredményezte, hogy a természetes kiviteli piacok nem esnek egybe a hitelpiacokkal, mint a háború előtt és így az adósságok megfizetése leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik.⁶ A külföldi kölcsönpolitikának éppen ez a kiviteli és behozatali viszonylatokkal való összefüggése került az érdeklődés homlokterébe közvetlenül a háború után. Azok, akik azt hangoztatták, hogy a tőkebehozatal lényegében áru-behozatalt jelent és ez a járulékos áru-behozatal a válság veszélyét hordja magában, csakhamar elhallgattak. A külföldi kölcsönök beáramlását mind Németországban, mind nálunk zengő hozsannákkal üdvözlötték. A német tudomány nem győzte hangsúlyozni, hogy a külföldi kölcsön rendszerint készárubevitelt, tehát nem beruházási, hanem fogyasztási konjunktúrát jelent. Vagyis a tőkebehozatalon alapuló konjunktúraciklus sokkal hosszabb ideig tarthat, mint a szabályos konjunkturális fellendülés, a nélkül, hogy a visszahatás erőssége nőne és még fokozódó tőkebehozatal sem jár összeomlás veszélyével.⁷ A következő évek eseményei bebizonyították, hogy ez a felfogás teljes tévedésen alapul. A tőkebehozatal semmivel sem jár enyhébb következményekkel, mint az a fellendülés, amely a belföldi takarékoszágon alapul. Sőt, hogyha a külföldi kölcsön csupán fogyasztási konjunktúrát idéz elő, ezek a hatások még sokkal szomorúbbak. Ebben az esetben nem történik más, minthogy a belföld egyszerűen elfogyasztja a külföldi tőkét. A külföldi kölcsönöknél még legelőnyösebb eset az, ha azok beruházások céljaira használatnak fel, vagyis úgynevezett termelőkeny célra, mert így a kamat és törlesztés céljaira szolgáló összegek előteremtése magától adódik. A káros hatások így a legkisebbek, viszont a konjunktúraciklus ritmusa ebben az esetben éppen úgy érvényesül, mint belföldi tőkefelhasználás esetén. Azok a káros következmények azonban, amelyeket a külföldi kölcsön már mérsékelt, különösen pedig túlzott igénybevétele a fizetési mérleg szempontjából jelent, teljesen elkerülhetetlenek. Az utolsó évek tapasztalatai bizonyítják, mi a hatása a tőkebehozatal túlzott igénybevételének, a főleg rövid lejáratú nemzetközi hitelek felszaporodásának, ez utóbbiak hosszú lejáratú felhasználásának. Bankzárlat, devizakényszergazdálkodás, hitelrögzítés, transzfermatorium a valuta értékállandóságának megingása és a legkülönbözőbb korlá-

⁶ E kérdést részletesen kifejtettem: Verschuldung der Donaustaaten c. cikkemben. (Wiener Wirtschaftswoche, II. Jahrg. Nr. 22.)

⁷ Röpke Auslandskredite und Konjunktur. (Schriften des V. f. S. Bd. 173. 241. lap.)

tozásoknak hosszú sora éppen ezzel a problémával függ össze.

Mindezek a fent csak érintett vonatkozások nyilvánvalóvá teszik, hogy a külföldi kölcsönök igénybevételének a fellendülés idején való erélyes, akár az állam, akár a jegybank részéről történő ellenőrző irányítása a tőkeimportáló országokban a konjunktúrapolitikának sokkal hatásosabb eszköze, mint a kamatlábpolitika.⁸

9. A hite ellenőrzés eszközei — amint erre rámutattunk — nem elég hatékonyak ahhoz, hogy a konjunktúrahullámzásokat kitűzött célunk érdekében befolyásolják. Még kevésbé áll ez egyéb, főleg a beruházásokat befolyásoló eszközökre, amelyeknek hatása már kevésbé egyetemes, mint a hite ellenőrzése, de céljuk még mindig az egész konjunktúraefolyás irányítása.

Különösen figyelembe jön az állam pénzügyi politikája. Általánosan elismert elv, hogy a konjunktúrapolitikának igen hasznos eszköze lenne, ha az állam kiadási és bevételi politikájában úgy járna el, hogy a fellendülés idején igyekezne nagy tartalékokat gyűjteni, mind bevételi tételeinek emelésével, mind kiadásainak csökkentésével, vagy legalább stabilon tartásával és a pangás idején a tartalékok felhasználásával hatna élénkítőleg a gazdasági életre. Kapcsolatos ezzel különösen az a gondolat, mely a közmunkák időbeli elosztásával akar kiegyenlítoleg hatni. Aranyigazság, hogy az a helyes, ha a fellendülés idején az állam a magánvállalkozást hagyja érvényesülni és a közmunkákat a pangás idején végezteti el. Hogy azonban ez a tétel mennyire nem talál követésre, azt éppen a legutóbbi évek eseményei mutatják. Ennek oka gyakran nem is az államok pénzügyi politikájában rejlik, mint inkább abban, hogy ennek az elméletnek betartása a gyakorlatban nem oly egyszerű. A technikai nehézségekről — miképpen őrizze meg az állam a tartalékok értékállandóságát, — nem is téve említést, az állami bevételi tételeknek igen nagyfokú konjunktúraérzékenysége az, ami erős meggondolásra késztet. Ezzel szemben a kiadási oldal sokkal merevebb, különösen ha nagyfokú személyi kiadásokra gondolunk. Fellendülés és áremelkedés idején elkerülhetetlen ezeknek emelése, míg válság idején éppen ez a tipikus rugalmatlan csoport, amikor is a fizetés csökkentése a válság kimélyítése irányában hat. Akadálya a fenti elv megvalósításának az is, hogy a tartalékoknak igen magas összegekre kellene rúgnia, a mellett a közvélemény és a politika nyomása a pénznek másirányú felhasználását sürgetné. Ez az eszköz tehát csak kisebb válságok esetén célravezető politika.^{9a} Persze helyes

⁸ Előbbire példa Németország, ahol a közületek által igénybevett külföldi hitelek estek erős ellenőrzés alá.

^{9a} Németországban a községi háztartásokat illetőleg rendeletileg szabályozták a kérdést és előírták három konjunktúrapolitikai szempontból is

financpolitika, amely az állami kiadásoknak bizonyos szabad teret enged, igen sokat segíthet; legalább is annyit, hogy a válság idején a helyzetet nem rontja. Fentiek értelmében bírálendő el az állam által a pangás idején végrehajtandó közmunkaprogramm is, amely rendszerint a hiteleszközök hiányán hiúsul meg, míg ha végrehajtják, ez vagy inflációs veszéllyel jár, vagy a magángazdasági tőkeképződés súlyos hátráltatásával.

10. Az elmúlt évek tapasztalatai azt mutatják, hogy a kartellpolitika sem az az eszköz, amely alkalmas volna a konjunktúrahullámzások kinövéseinek csökkentésére. Sőt e tekintetben a tapasztalatok igen kedvezőtlenek. A kartellek és az erős monopólszervezetek egyéb formái elég hatalmasaknak bizonyultak ahhoz, hogy a gazdasági élet rugalmasságát csökkentésék, a konjunktúrapolitika eszközeinek eredményességét meg hiúsítsák azáltal, hogy magukat annak hatásai alól kivonják. A kartellek az árupiacon főleg a hozadéki javak iparát tartják kezükben és árpolitikájuk természetesen a nagyobb nyereség elérésére irányul. A kartellek ár- és termelési politikája éppen ennél fogva meggyorsítja a tőkeképződést és ezzel szükségképpen megrövidíti a fellendülés folyamatát. A bekövetkező letörés a nagyvállalatokat sokkal érzékenyebben éri, mint a kisebbeket (és még súlyosabban a termelőeszközök iparát, bányászatot, vasutat, építési ipart, vagyis éppen azokat az ágakat, ahol kartellirozás van). A helyzetet súlyosítja, hogy a vállalatok iparilag, kereskedelmileg és pénzügyileg a legszorosabb kapcsolatban vannak egymással. Ezzel kedvezőtlen hatás áll be a termelés terén, de kedvezőtlen hatás áll be a jövedelemeloszlás és fogyasztás terén is, minthogy éppen a fenti iparokban van a legtöbb munkás foglalkoztatva. Harmadsorban súlyosítja a helyzetet a monopolalakulatok nyereséghajhászása, mely a pangást elmélyíti.

A fellendülés idején a kartell az, ami a legkevésbé szorul rá szabad tőkepiacra. Az ú. n. Selbstfinanzierung, vagyis a vállalatok nyereségének nem teljes kiosztása a részvényesek számára, úgyszólván csak azóta ismeretes, amióta monopólszervezetek vannak. Ezzel nyilvánvalóan együttjár a helytelen tőkebefektetések fokozódásának, tehát a fellendülés megrövidülésének veszélye is. De a kartellpolitika nem képez hatásos ütközőt válság és pangás idején sem. Arról itt nem is szólnunk, hogy a nagyobb gazdasági egyedeket a válság érzékenyebben sújtja, mint a kicsiket. Itt csupán a kartellek azon káros magatartására gondolunk, hogy az árak magasán tartásával megakadályozzák az alkalmazkodás folyamatát. A kartellek árstabi-

lizáló irányzata rendszerint nem a konjunkturális kiegyenlítés célját szolgálja, hanem a magas árak változatlanóságát kívánja biztosítani.

Magá a kartellprobléma természetesen sokkal bonyolultabb és sokkal döntőbb jelentőségű, semhogy a néhány megjegyzéssel a kartellek létjogosultsága és célszerűsége felett pálcát lehetne törni. Mindig erősen figyelembe kell venni a kérdés másik oldalát is, t. i. a konjunktúra egyes szakaszainak a kartellkialakulásra való hatásait, vagyis azt, hogy a kartellek a nehéz idők szüleményei, a kartellképződés a túltermelés, alacsony árak és a fix költség előtérbe nyomulásának következtében a pangás idején váltódik ki.

11. A konjunktúrátan első munkásai, *Röpke* és *Mombert*, a kezdetben erősen érvényesülő magángazdasági szemlélet hatása alatt, konjunktúrapolitika alatt, a konjunktúrajóslásból kiindulva, a konjunktúra jövőre lefolyásának mielőbbi felismerésének és az ehhez való alkalmazkodásnak lehetőségét értették. Magángazdasági szemüvegen át nézve, a konjunktúrapolitika feladatköre ezzel ki is merülne. A magángazdaságok fenti alkalmazkodása, a konjunktúrapolitika helyes értelmezése mellett, a konjunktúrapolitikának csak egy része. Igen nagy jelentőségű magángazdasági szempontból, de nem lebecsülendő közgazdasági szempontból sem. E politikának alapelve az, hogy az üzemeknek valami módon alkalmazkodnia kell a konjunktúra változásaihoz, hogy ezáltal elkerüljék a helytelen tökebefektetéseket. Eszköze az ú. n. „budgeting”, vagyis megfelelő ár-, eladási-, bevásárlási-, kihitelezési-, raktár-, reklám-, pénzügyi, mérleg- és osztalékpolitika. Nagy hibája, hogy jórészt inkább passzív magatartást kíván, mint aktív beavatkozást. E mellett a vállalkozó, a verseny folytán, tervén kénytelen változtatni. Ezért van nagyobb jelentősége az állam és a monopólszervezetek ily irányú politikájának.

Külön kell szólnunk az osztalékpolitikáról, bár ennek konjunktúrapolitikai jelentősége csekély. E tekintetben csupán közvetve mind a vállalkozói tökeképződéssel erősen összefüggő jelenség jön számba. Az osztalékpolitika tekintetében sem a nagy vállalatok, sem a bankok konjunktúrapolitikai célokat nem követnek. A régebbi elmélet szerint a vállalatok változatlan osztalékra törekedtek, ami konjunkturális szempontból nem volt áldásos, mert fellendülés idején nyereségfelhalmozást tett lehetővé, míg a pangásban tényleg nem létező nyereségek kiosztásával a tisztulási folyamatot gátolta. Ma azonban inkább a vállalati megtakarítások irányzata érvényesül az osztalékpolitikában is, ami magátólértetődőleg következik abból a hatalmi helyzetből, amit a vállalkozói részvényes csoport a kisérszvényesekkel szemben elfoglal. Egyébként az osztalékpolitika az adópolitikán át az állam által teljes mértékben irányítható.

Így az állam adópolitikájával megakadályozhatja a vállalati megtakarítást (ezt tették legújabban az Egyesült Államok a részvényesek között ki nem öntött jövedelem megadóztatásával), elősegítheti azt (pl. Hollandiában, ahol a tartalékolás adómentes és bizonyos fokig nálunk is, ahol az osztalék társulati adó és jövedelmi adó alá is esik) és végül erőszakosan bele is avatkozhatik az osztalék magasságába más célok (rendszerint a járadékpiac fellendítése) érdekében.^{8b} (V. ö. még a XII. Fejezet 5. p.)

12. Befejezésül néhány szót a konjunktúrajóslás kérdéséről, bár ebben a kérdésben az eddig kifejtettekben is többször állást foglaltunk. A konjunktúrajóslás két okból nem érdemel komoly figyelmet és nem méltó arra, hogy a konjunktúratan betetőzése legyen: *a)* mert komoly konjunktúrajóslás felállítása nem lehetséges, *b)* mert még ha lehetséges is volna, ez a gazdasági alany szempontjából hasznavehetetlen.⁹

Hogy nem lehet komoly konjunktúraprognózist csupán matematikai statisztikai úton, pl. a sequency elmélet alapján felállítani, amint ezt a *Harvard* tette, az nyilvánvaló. De a konjunktúrajóslás lehetősége még akkor sem volna megadva, ha a konjunktúraciklus megtámadhatatlan elméleti magyarázata rendelkezésünkre állna. A konjunktúraciklus ritmusa nagyon is szabad ahhoz, semhogy ebből bármiféle pontos prognosztikus következtetés volna levonható. A történések egymásutánjai (a lagok), távolról sem kötöttek. De a főérv az a körülmény, hogy a gazdasági helyzet kialakulása nemcsak a konjunktúraciklustól, hanem teljesen kiszámíthatatlan pszichológiai, természeti, szociális és politikai körülményektől függ. Hogy ez nem új igazság, azt *Pantaleoni* kitűnő tanulmánya bizonyítja, amelyben még a század elején, 1907-ben, az olasz állam és egy francia vasszerkezetet gyártó cég perében adott szakvéleményként, éppen fenti okok alapján veti el a konjunktúrajóslás lehetőségét.^{10—11}

^{8b} Jó példa erre a német kötvény-alap törvény (Anleihestockgesetz) 1934. decemberéből, amely az osztalékok magasságát korlátozta és előírta, hogy a 6%-nál magasabb osztalék nem osztható ki a részvényesek között, hanem 4 évre zárolt kötvényekbe fektetendő be. (Frankfurter Zeitung 1934. dec. 6.) Részben hasonló célból korlátozta Olaszország 1935 januárjában az osztalék magasságát 6%-ban.

⁹ V. ö. *Morgenstern*: Die Wirtschaftsprognose.

¹⁰ *Pantaleoni*: La crisi del 1905—07. Annali di Economia. I. kötet.

¹¹ Régebben különösen a tőzsdei árfolyamalakulásoknak tulajdonítottak erősen „prognosztikus” szerepet, azért, mert a tőzsde, ez a rendkívül érzékeny szerv a leghamarább érzi meg és számítja le árfolyamaiban a kedvező és kedvezőtlen várakozásokat. (A Harvard barométerében is a tőzsdei árfolyamalakulás alapján készült az „A” görbe.) Ez a tőke oldalról nézve azt jelenti, hogy a pangás végfelé a tőkések elrejtett pénzükből vagy betéteik egy részéből is értékpapírokat vesznek. Így indul meg

A másik súlyos érv a konjunktúrajóslás ellen az, hogy még ha komoly konjunktúrajóslás állna is rendelkezésünkre, ez nem szolgálná a gazdasági élet stabilitásának előmozdítását, a konjunktúraciklus kinövéseinek gyengítését, sőt esetleg még járulékos zavarokhoz is vezetne. A konjunktúra-prognózishoz való alkalmazkodás, — különösen azt az esetet véve fel, hogy ez a pangás bizonyos idő múlva való bekövetkezését jósolja, — a kedvezőtlen pszichológiai és így gazdasági hullámot sokkal hamarabb váltaná ki, mint ez önmagától bekövetkezne.

Végeredményben bizonyos fokig minden elmélet konjunktúrajóslás a jövőre nézve. Ennyiből a jövő fejlődés képe nagy vonásokban előre is látható. Amikor a konjunktúrafellendülést az arra illetékes szervek elméleti megfontolásokból kiindulva, konjunktúrapolitikai intézkedésekkel tompítják, az egyetlen lehetséges és célszerű konjunktúrajóslás szolgálataiban állnak.

Irodalom. A konjunktúraalakulás monetárius irányításához (diszkontpolitika és hite ellenőrzés): *M. Bouniatian*: La monnaie dirigée. (Rev. Econ. Int. Vol. 25, 257—272 ll.) — *R. G. Hawtrey*: The Art of central banking. London, 1932. — *A. Müller*: Kreditpolitik als Mittel des Konjunkturausgleiches. (Kölner Sozialpolit. Vierteljahrh. Bd. 4, 251—268. ll.) — *J. Schumpeter*: Kreditkontrolle. (Archiv Bd. 54, 289. és köv. ll. 1925.) — *F. Somary*: Bankpolitik. Tübingen, 1915. Utolsó kiadás 1934. Alapvető a bankpolitika elméletéhez. — *A. Schmitt*: Kreditpolitik und Konjunkturpolitik in Theorie und Praxis. Jena, 1932. — *G. Schmolders*: Interventionen am Geldmarkt als Mittel staatlicher Konjunkturpolitik. (Weltw. Arch. Bd. 39, 547—576. ll. 1934.) — *R. Stucken*: Konjunkturbeeinflussung durch die Notenbank. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 140, 35—53. ll. 1934.) — *I. Tinbergen*: Der Einfluß der Kaufkraftregulierung auf den Konjunkturverlauf. (Ztsch. f. Nö. Bd. V, 289—319. ll. 1934.) — A diszkontpolitika ellen, de a konjunktúraalakulás befolyásolása mellett ír *J. Dobretsberger*: Die monetären Konjunkturerklärungen und die Erfahrungen der letzten Krise. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 141, 385—403.

már a tulajdonképeni ipari fellendülés előtt a tőzsdei hausse. Viszont a fellendülés végén, mielőtt a „várakozások” kedvezőtlenek, azok, akik hitelbe vásároltak értékpapírokat, abban a reményben, hogy a hitelt nyereségükből visszafizethetik, azonnal eladnak és így a tőzsdei árfolyamzuhanással indítják meg a válságot. Újabb empirikus kutatások szerint (Donner) csupán a kötvényárfolyamok jelzik előre a fellendülést, míg a részvényárfolyamok inkább csak párhuzamosan alakulnak az általános konjunktúrális fejlődéssel. Ennek néhány okára nem nehéz rámutatni. Utalhatunk itt a vállalati megtakarításokból eszközölt beruházásokra, ahol a tőzsde mint befektetési piac ki van kapcsolva; az állami beavatkozására a tőkepiacon (kibocsátási tilalmak, konverziók, osztalékkorlátozások stb.); a spekuláció megrendszabályozására (különösen Amerikában); a nemzetközi tőkemozgalmak korlátozására és a valutáris bizonytalanságra (arbitrage nehézségek stb.); a nyílt piaci műveletekre.

ll. 1935.) — A diszkontpolitika korlátaihoz: *B. M. Anderson*: Notenbanken und Warenpreise. (D. deutsche Volksw. 17. Juni 1932. Nr. 38.) — *A. Tismer*: Grenzen der Diskontpolitik. München, 1932. — V. ö. még: *R. W. Babson*: Fighting business depressions, money making methods for these times. New York, 1932. — *R. Bachi*: La politica della congiunture. Prevenzione e attenuazione degli effetti delle crisi economiche. Roma, 1929. — *W. E. Dunkman*: Qualitative credit control. New York, 1933. — *R. W. Goldschmidt*: Kapitalpolitik. Berlin, 1933. — *Ch. O. Hardy*: Savings, investment and the control of business cycles. (J. P. E. Vol. 39. 390—400. ll. 1931.) (Főleg Keynes gyakorlati terveivel foglalkozik.) — *E. Hantos*: Die Kooperation der Notenbanken im Dienste der Konjunkturpolitik. (Bankarchiv Jg. 27. 4—6. ll. 1927/28.) és Die Kooperation der Notenbanken als Mittel zur Rationalisierung der Weltwirtschaft. Tübingen, 1931. — *P. Th. Moon (etc.)*: Can prices, production and employment be effectively regulated? New York, 1932. (Proceed. of the Ac. of pol. Scienc. Vol. 14. 4.) — *A. v. Mühlentels*: Die Diskontpolitik in der kapitalistischen Wirtschaftsverfassung. (Schm. Jb. Jg. 56. 1136—1153. ll. 1932.) — Egyes országok monetáris konjunktúrapolitikájához: *S. E. Harris*: Twenty Years of Federal Reserve Policy. Including an extended discussion of the monetary crisis 1927—1933. Vol. I—II. Cambridge, Mass., 1933. A kérdés alapvető feldolgozása. — *Fr. A. v. Hayek*: Die Währungspolitik der Vereinigten Staaten seit der Überwindung der Krise von 1920. (Ztsch. f. Volksw. u. Soz.-pol. N. F. Bd. V.) — *R. W. Goldschmidt*: Banken und Bankenpolitik in den Vereinigten Staaten in der Krise von 1929—1932. (Archiv Bd. 68. 129—164. ll. 1932.) — *Ch. E. Persons*: Credit expansion 1920 to 1929 and its lessons. (Q. J. E. Vol. 45. 94—130. ll. 1931.) — *G. Schmolders*: Die Konjunkturpolitik der Vereinigten Staaten. Erfahrungen und Lehren der amerikanischen Kredit- und Währungspolitik im Kampfe gegen Krise und Konjunktur. Leipzig, 1934. — *K. Waibl*: Die Wechsellagenpolitik der Federal Reserve Banken. (Schm. Jb. Jg. 57. 389—413. ll. 1933.) — *E. T. H. Kjellstrom*: Managed money: the experience of Sweden. New York, 1934. — *H. Neisser*: Die Reichsbank als konjunkturpolitischer Faktor. (Magazin d. Wirtschaft 1931. I. 587. és köv. ll.) — *W. Taucher*: Banknotenpolitik, Konjunktur und Krise. Grundsätzliche Erörterung und Darstellung des Konjunkturverlaufs in Österreich von 1923 bis 1926. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 71. 1—38. ll. 1927.)

Az aranyvaluta konjunktúrapolitikai jelentőségéhez is hozzászólnak: *T. E. Gregory*: The gold standard and its future. III. ed. London, 1934. — *P. Einzig*: The future of the gold. London, 1934. — *E. Fossati*: Der Automatismus der Goldwährung. (Weltw. Arch. Bd. 39. 316—346. ll. 1934.) — *Fr. Lutz*: Goldwährung und Wirtschaftsordnung. (Weltw. Arch. Bd. 41. 224—251. ll. 1935.) — *F. Mlynarsky*: The functioning of the gold standard. A memorandum submitted to the Gold Delegation of the Financial Committee. Geneva, 1931. — *J. Stamp*: Papers on gold and the price level. London, 1931. — *M. R. Weyermann*: Der Goldstandard in der Kreditkrise. Eine wirtschaftstheoretische Betrachtung. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 80. 801—830. ll. 1931.) — The international gold problem. Collected papers. A record of the discussions of a study group of

members of the Royal Institute of Int. Affairs. 1929—1931. London, 1931. — *I. M. Keynes*: The Supply of Gold. (Ec. Journ. Vol. 46. 1936, 412—418. ll.) — Az ezüstproblémához: *F. D. Graham*: The fall in the value of silver and its consequences. (J. P. E. Vol. 39. 425—470. ll. 1931.) — *T. R. Gregory*: The Silver situation. Problems and possibilities. London, 1932. — V. ö. még *G. Cassel*: The crisis in the world's monetary system. London, 1932.

Az infláció, defláció és refláció problémájához: *A. Amonn*: Zur gegenwärtigen Krisenlage und inflationistischen Krisenbekämpfungspolitik. (Ztsch. f. Nö. Bd. 5. 1—17. ll. 1934.) — *B. M. Anderson*: Equilibrium creates purchasing power. Economic equilibrium versus artificial purchasing power. (Chase National Bank Bull. New York, 1931.) — *M. J. Bonn*: Währungsprojekte — und warum? Berlin, 1932. — *J. M. Keynes*: Essays in persuasion. London, 1931. (Különösen az „Inflation and deflation” fejezet.) — *W. Röpke*: Die sekundäre Krise und ihre Überwindung. (Ec. Ess. in honour of Cassel. London, 1933. 553—569. ll.) — *A. C. Pigou*: Economics in practice. Six Lectures on Current Issues. London, 1935. (Különösen a IV. előadás „Inflation, deflation and reflation.”) — *Ch. Rist*: La deflation en pratique. Paris, 1934. — *J. Soudek*: Preissturz oder Deflation. (Der monetäre Faktor der Preisentwicklung. Kreditpolitik. Konsequenzen.) (Wirtschaftskurve Bd. 10. 382—393. ll. 1932.) — *J. M. Verryn-Stuart*: Das Reflationsproblem im Lichte der Theorie des neutralen Geldes. (Ec. Ess. in h. of Cassel. 605—623. ll.) — *H. P. Willis and J. M. Chapman*: The economics of inflation: The basis of contemporary American monetary policy. New York, 1935. — *J. Viner*: Balanced deflation, inflation or more depression. Minneapolis, 1933.

A nyiltpiaci hitelműveletekhez (open market policy): *J. C. Doley*: Open market buying as a stimulant for the bond market. (J. P. E. Vol. 41. 513—529. ll. 1933.) — *K. Kock*: A study of interest rates. London, 1929. — *J. Soudek*: Funktionswandel der Offen-Markt-Politik. (Wirtschaftskurve Bd. 13. 383—390. ll.) — *L. Oberascher*: Die Offenmarktpolitik der Reichsbank. (Wirtschaftsdienst 29. Sept. 1933.) — Fortschritt der Offen-Markt-Politik. (Németország.) (D. deutsche Volksw. 8. Jg. 1934. 581. és köv. ll.) — Veraenderungen im Unlaufsbankwesen. (Pierson Bericht 1936. aug. 28.)

A külföldi kölcsönpolitikához: *G. Cassel, T. E. Gregory, R. Kuczynski* etc.: Foreign investments. (Lectures on the Harris Foundation.) Chicago, 1928. — *Imrédy B.*: Produktivitas és fizetési mérleg. (Közh. Szemle 1928. 20—41. ll.) — *Judik J.*: A külföldi kölcsönök tekintetében követendő politika problémái. (Közh. Szemle 1931. 81—114. ll.) — *R. Liefmann*: Überwindung der Krise durch Kapitaleinfuhr. (Magazin d. Wirtschaft Bd. 7. 1931. 905—907. ll.) — *Óvári Papp Z.*: A külföldi kölcsönök hatása az adós ország gazdasági helyzetére. Budapest, 1934. — *W. Röpke*: Auslandskredite und Konjunktur. (Schriften des V. f. S. Bd. 173. 213—246. ll. München—Leipzig, 1928.) V. ö. még a V. f. S. zürichi gyűlésének felszólalásaival. (Schriften des V. f. S. Bd. 175. 1929.) — *Balogh T.*: Közép-Európa külföldi kölcsönei és a magyar bankrendszer reformja. (Közh. Szemle. 1932. 306—328. ll.) — A nemzetközi tőkeáramlások legújabb irodalmából v. ö. *C. Iversen*: Aspects of the theory of international

capital movements. London, 1935. — *R. Nurkse*: Internationale Kapitalbewegungen. Wien, 1935.

Az államháztartási politika konjunktúrapolitikai jelentőségéhez: *B. M. Anderson*: State and municipal borrowing in relating to the business cycle. (Chase Econ. Bull. New York. Vol. 5. 1—18. ll.) — *H. Fick*: Finanzwirtschaft und Konjunktur. Jena, 1932. Ugyanitt további irodalom. — *H. Fick*: Finanzpolitik als Mittel der Konjunkturpolitik. (Bankarchiv Jg. 33. 395—400. ll. 1933/1934.) — *R. G. Hawtrey*: Public expenditure and trade depression. (Jl. of the Royal Stat. Soc. N. S. 96. 3. 438—477. ll.) — A konjunktúraalakulásnak az államháztartásra gyakorolt hatásához: *Balás K.*: Pénzügytan I—II. Budapest. (II. köt. 1935.) (Különösen v. ö. 24. fejezettel.) — *E. Munzer*: Dynamischer Staatshaushalt. Der Einfluss der Wirtschaftskonjunkturen auf den öffentlichen Haushalt. Jena, 1931. — *O. Fr. Mering*: Neuere Untersuchungen über öffentliche Einnahmen und Konjunktur. (Finanzarchiv N. F. Bd. 1. 274—287. ll. 1932.) — *H. Ritschl*: Der Staatshaushalt in der Depression. (Archiv Bd. 69. 293—335. ll. 1933.) — Utóbbira válaszol *H. Fick*: Der öffentliche Haushalt in Krise, Depression und Aufschwung der Wirtschaft. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 84. 556—569. ll. 1933.) — *G. Colm* and *Fr. Lehmann*: Public spending and recovery in the United States. (Social Research Vol. III. 1936. 129—166. ll.) — A költségvetéselemzéshez *H. Bonus*: Konjunktur und Haushalt. Grenzen und Methoden konjunkturstatistischer Etatanalyse. (Finanzarchiv. N. F. Bd. 3. 166—178. ll. 1935.) — *H. Dalton (etc.)*: Unbalanced budgets: a study of the financial crisis in fifteen countries. London, 1934. — A magyar helyzethez *Zelovich L.*: Költségvetési helyzetünk alakulása az 1931. évi bankzárlat után. Budapest, 1936.

A közmunkák konjunktúrapolitikai jelentőségéhez: *G. Bielschowsky*: Business fluctuations and public works. (Q. J. E. Vol. 44. 286—319. ll. 1930.) Ugyanitt bő irodalmi utalások. — *A. L. Bowley*: and *F. D. Stuart*: Is unemployment inevitable. London, 1924. — *G. Cassel*: Wird die Arbeitslosigkeit durch Notstandsarbeiten verringert? (Lederer, Brentano, Tönnies és Wilbrandt hozzászólásaival a Soziale Praxis 25. és 26. kötetében.) — *W. D. Conklin*: Building costs in the business cycle: with particular reference to Building Sponsored by governments in the United States. (J. P. E. Vol. 43. 365—393. ll. 1935.) — *O. Conrad*: Die Möglichkeit einer Erweiterung des Arbeitsbedarfes. Eine Auseinandersetzung mit E. Lederer. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 83. 36—46. ll. 1933.) — *R. C. Davison*: The unemployed. Old policies and new. London, 1929. — *O. Deutsch* und *A. Vértes*: Aufbau nicht Abbau! Wien, 1932. — *J. Dobretsberger*: Bemerkungen zu den Arbeitsbeschaffungsplänen. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 82. 260—274. ll. 1932.) — *A. D. Gayer*: Public works in prosperity and depression. New York, 1935. — *J. M. Keynes*: The means to prosperity. London, 1933. — *R. F. Kahn*: The relation of home investment to unemployment. (Ec. Journ. Vol. 41. 173. és köv. ll. 1931.) és Public works and inflation. (Journ. of. the Am. Stat. Ass. 181. A. Suppl. 168—173. ll.) — *Keményfi J. és Mitnitzky M.*: Egy munkaszerzési akció előrelátható eredményei Magyarországon. Budapest, 1935. Különösen a munkaszerzés eredményességét gátló „kiesések” vizsgálata szem-

pontjából érdemel komoly figyelmet. — *P. W. Martin*: The problem of maintaining purchasing power. A study of industrial depression and recovery. London, 1931. és Comment remédier à la surproduction et à la sousconsommation? (Rev. Int. du Travail 14. k. 40—59. ll. 1926.) — *H. Neisser*: Öffentliche Kapitalanlagen in ihrer Wirkung auf den Beschäftigungsgrad. (Ec. Ess. i. honour of Cassel 459—471. ll.) — *P. Quante*: Arbeitsbeschaffung und Rentabilität. (Schm. Jb. Jg. 57. 41—68. ll. 1933.) — *J. Warming*: International difficulties arising out of the financing of public works during depression. (Ec. Journ. Vol. 42. 211—224. ll. 1932.) Kahn kritikája. — *E. Welter*: Öffentliche Aufträge als Instrument der Konjunkturpolitik. (Wirtschaftskurve Bd. 7. 279—286. ll.) — Arbeitsbeschaffung. (Eine Gemeinschaftsarbeit. Unter Mitwirkung zahlreicher Fachleute bearb. v. H. Dräger etc. Berlin, 1933.) — Die Gutachten der Braunskommission. Erstattet von der Gutachterkommission zur Arbeitslosenfrage. Teil I—III. (Sonderveröff. des Reichsarbeitsblattes. Berlin, 1931.) Ismerteti *W. Röpke*: Praktische Konjunkturpolitik. (Weltw. Arch. Bd. 34. 423—464. ll. 1931.) — *E. Bandmann*: Die Diskussion über Arbeitsbeschaffung in England. (Bankarchiv Jg. 32. 473—477. ll. 1932/1933.) — Une politique des travaux publics. Genf, 1935. (Publ. du Bureau Int. du Travail.) — *K. Heinig*: Travaux publics et budgets d'Etat. (Revue Int. du Travail. Vol. 34. 165—189. ll. 1936.)

A bérpolitikához: *A. Amonn*: Der Einfluss der Preis- und Lohnsenkung auf die Gestaltung der wirtschaftlichen Konjunktur. (Ztsch. f. Schweiz. Stat. u. Volksw. Bd. 69. 149—166. ll. 1933.) — *K. H. Jürgen-Seraphim*: Grundsätzliches zu den Möglichkeiten einer Preis- und Lohnpolitik. (Schm. Jb. Jg. 55. 1035—1064. ll. 1931. — *G. Halm*: Zum Problem der Lohnsenkung. (Schm. Jb. Jg. 55. 619—639. ll. 1931.) — *E. Lederer*: Wirkungen des Lohnabbaus. Tübingen, 1931. — *K. Massar*: Lohnpolitik und Wirtschaftstheorie. Tübingen, 1932. — *G. Mackenroth*: Theoretische Grundlagen der Preisbildungsforschung und Preispolitik. Berlin, 1933. — *M. Mitnitzky*: Lohnpolitik heute und morgen. (Int. Rdschau d. Arbeit Bd. 13. 926—950. ll.) — *H. Neisser*: Lohnhöhe und Beschäftigungsgrad im Marktgleichgewicht. (Weltw. Arch. Bd. 36. 415. és köv. ll. 1932.) — *B. Ohlin*: Wage policy and reflation. (Economist. Nr. 4694. 1933. 315—316. ll.) — *A. C. Pigou*: Wage policy and unemployment. (Ec. Journ. Vol. 37. 355. és köv. ll. 1927) — *R. Wedemeyer*: Konjunkturverschlechterung durch Lohnerhöhungen. Essen, 1928. és Mit Lohnsenkungen gegen die Arbeitslosigkeit? Berlin, 1930. L. még a XIII. fejezetben a munkabér irodalmát. — Egyes kapcsolatos részletkérdésekhez v. ö. *K. Jeserich*: Die allgemeine Arbeitsdienstpflicht. Idee, Entwicklung, gegenwärtiger Stand und Zukunft. (Archiv Bd. 68. 82—101. ll. 1932/33.) — *M. Mitnitzky*: Erhöht die Arbeitslosenversicherung die Erwerbslosigkeit? (Wirtschaftskurve 10. Jg. 162—167. ll. 1931.)

Az árpolitikához: *B. Josephy*: Der Sinn des Preisabbaus. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 79. 321—346. ll. 1931.) — *Fr. Zahn*: Die Lehre der deutschen Preissenkungsaktion. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 83. 1—18. ll. 1933.) — *G. Mackenroth*: Theoretische Grundlagen der Preisbildungsforschung und Preispolitik. Berlin, 1933. — V. ö. még Amonn

és Jürgen-Seraphimnak az előbbi bekezdésben említett munkáival.

A kartellpolitikához: W. Brauer: Kartell und Konjunktur; der Meinungsstreit in fünf Jahrzehnten. Berlin, 1934. — J. Dobretsberger: Kartelle unter dem Drucke der Krise. (Archiv Bd. 68. 38—60. ll. 1932/33. — H. Lieser: Kartelle und Konjunktur in ihrer wechselseitigen Beeinflussung. Wien und Leipzig, 1934. — A. Mahr: Monopolistische Preispolitik in der Depression. (Weltw. Arch. Bd. 35. 386—418. ll.) — K. Muhs: Kartelle und Konjunkturbewegung. Ein Beitrag zur Problematik der Wirtschaftskrisen. Jena, 1933. — K. Pribram: Cartel problems. An Analyse of Collective Monopolies in Europe with American Application. Washington, 1936. — H. Wagenführ: Kartellpreise und Tariflöhne im Konjunkturverlauf. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 83. 501—517. ll. 1933.) — H. Wagenführ: Konjunktur und Kartelle. Berlin, 1932. — A régebbi irodalomból: R. Liefmann: Krisen und Kartelle. (Jb. f. G. V. Bd. 26. 1902.) — R. E. May: Das Grundgesetz der Wirtschaftskrisen und ihr Vorbeugemittel im Zeitalter des Monopols. Berlin, 1902. — W. Neurath: Die Wirtschaftskrise und das Kartellwesen. Wien, 1897.

Az autarkia problémájához: E. Altschul: Krisenüberwindung und Weltwirtschaft. (Wirtschaftskurve Bd. 11. 201—204. ll. 1932.) — Gr. Bernstein: Abwandlungen des Autarkiegedankens. (Ugyanott 204—215. ll.) — K. Brandt (etc.): Autarkie. Fünf Vorträge. Berlin, 1932. — E. Lederer és C. v. Dietze: Die Autarkisierung. (Referatumsok a V. f. S. 1932. évi drezdai kongresszusán „Deutschland und die Weltkrise“. (Schriften d. V. f. S. Bd. 187. Leipzig, 1932.) — E. Döblin: Internationale Konjunkturabhängigkeit und Autarkie. (Archiv Bd. 67. 283—313. ll. 1932.) — F. Fried: Autarkie. Jena, 1932. A német politikai pamphletirodalom híres terméke az autarkia mellett. — K. Pribram: Controlled competition and the organization of the American industry. (Q. J. E. Vol. 49. 371—393. ll. 1935.) — Pályi M.: Nemzetközi hitel, autarkia és merkantilizmus. (Közg. Szemle. 1935. 420—27. ll.) — A világgazdasági kapcsolatok jelentőségéhez: E. Hantos: Die Rationalisierung der Weltwirtschaft. Tübingen, 1930. — W. Röpke: Weltwirtschaft, eine Notwendigkeit der deutschen Wirtschaft. Tübingen, 1932. — Újabb alapvető munkák a nemzetközi kereskedelem problémájához: G. Haberler: Der internationale Handel. Berlin, 1933. — R. F. Harrod: International Economics. With an introduction of I. M. Keynes. London-Cambridge, 1933. — B. Ohlin: Interregional and international trade. Cambridge, 1933.

Osztalékpolitikához és rokon kérdésekhez: W. L. Crum: The course of corporation profits. (U. S. A.) (The Rev. of Ec. Stat. Vol. 16. 61—64. ll. 1934.) — P. T. Ellsworth: The output of new corporation issues. (The Rev. of Ec. Stat. Vol. 14. 195—200. ll.) — R. C. Epstein: Industrial profits in the U. S. A. New York, 1934. — G. C. Means: Stock dividends, large scale business and corporate savings. A criticism. (Q. J. E. Vol. 45. 536—540. ll. 1931.) — J. Jewkes: Stock dividends in large and small companies. (Ugyanott 352—357. ll.) — L. R. Robinson: Corporate earnings on share and borrowed capital in ratios of gross income. (Journ. of Am. Stat. Ass. 185. 39—50. ll. 1934.) — G. Bernhard: Dividendenpolitik in der Depression. (Magazin der Wirtschaft 1930. 2343. és köv. ll.)

A konjunktúrajóslás problémájához. A konjunktúrajóslás lehetőségét elméleti szempontból vizsgálja: *J. Akerman*: Economic forecast and reality. Stockholm, 1933. — *E. Altschul*: Hat die Konjunkturforschung versagt? (Magazin der Wirtschaft Bd. 7. 902—905. ll. 1931.) — *L. Amoroso*: I barometri economici. (Economia 7. köt. 3—12. ll. 1929.) — *B. M. Anderson*: Static economics and business forecasting. (Ec. Ess. in honor of J. B. Clark. New York, 1927. 6—13. ll.) — *G. A. Delbanco*: Konjunktur, Konjunkturlosigkeit und Konjunkturprognose. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 63. 808—815. ll. 1926.) — *A. Gutfeld*: Konjunkturpolitik und Konjunkturprognose. Berlin, 1929. Diss. — *M. Horkheimer*: Zum Problem der Voraussage in den Socialwissenschaften. (Ztsch. f. Socialforschung Bd. 2. 407—412. ll. 1933.) — *O. Morgenstern*: Wirtschaftsprognose. Eine Untersuchung ihrer Voraussetzungen und Möglichkeiten. Wien, 1928. A konjunktúraprognózis lehetetlenségének éles logikájú bizonyítása. E munkához szólnak hozzá: *A. W. Marget*: Morgenstern on the methodology of economic forecasting. (J. P. E. Vol. 37. 312—339. ll. 1929.) és *E. M. Burns*: Statistics and economic forecasting. (Journ. of the Am. Stat. Assoc. New York, 166, 152—163. ll. 1929.) — *O. Morgenstern*: Wirtschaftsprognose und Stabilisierung. (Wirtschaftsdienst 23. Nov. 1928.) és Vollkommene Voraussicht und wirtschaftliches Gleichgewicht. (Ztsch. f. Nö. Bd. 6. 337—357. ll. 1935.) — *L. Pantaleoni*: La crisi del 1905—07. (Annali di Economia 1. köt. 301—542. ll.) P.-nek egy konkrét perben adott szakértői véleménye, amelyben nagy tudományos felkészültséggel bizonyítja be a konjunktúraprognózis lehetetlenségét. Részletesen ismerteti E. Quittner-Bertolasi. (Archiv Bd. 58. 423—427. ll. 1927.) — *A. Sommer*: Die Konjunkturprognose. Zur Möglichkeit der Wirtschaftsvoraussage. (Allg. Stat. Arch. Bd. 18. 1928.) és Die Bedeutung der Strukturwandlungen für die Methode der Konjunkturforschung. (Jb. f. Nö. u. Stat. Bd. 77. 801—831. ll. 1930.) — *C. v. Tyszka*: Konjunkturvoraussage. Ihre Möglichkeit und ihre Grenzen. (D. deutsche Oekonomist 1928. 1129—1132. ll.) — *E. H. Vogel*: Wirtschaftsbarometer und Konjunkturprognose. Die Wege ihrer Verwirklichung in Mitteleuropa. Teplitz-Schönau, 1927. — *O. Weinberger*: Einige Bemerkungen über das Für und Wider in der Problematik der Konjunkturbarometer. (Schm. Jb. 58. Jg. 5—11. ll. 1934.)

A konjunktúrajóslás (konjunktúrabarometer) konjunktúristatistikai és „gyakorlati” problémáihoz: *A. Aftalion*: Le problème des prévisions économiques aux Etats-Unis. (Rev. d'écon. politique, Paris, 41. köt. 833—859. ll.) — Les Barometres Économiques. Rapport présenté au Comité Économique de la Société des Nations. Genève, 1924. — *R. Bachi*: Sulla costruzione di barometri economici in Italia. (Annali di Economia 4. köt. 1928.) — *C. Bresciani-Turroni*: Considerazioni sui „barometri economici”. Citta di Castello, 1928. — *R. G. Glenday*: Business forecasting: a quantitative investigation of the influence of money on trade development. Hawtrey, Mainisky és Loveday hozzászólásával. (Journ. of the Royal Stat. Ass. London, 1932. Vol. 95. 1—44. ll.) — *L. W. Hall* and *R. L. Hall*: An approach to definite forecasting. Philadelphia, 1929. — *L. H. Haney*: Business Forecasting. Boston, 1931. — *Ch. O.*

Hardy and G. V. Cox: Forecasting business conditions. London—New York, 1927. — *W. F. Hickernell*: Financial and business forecasting. Vol. I—II. New York, 1928. — *D. F. Jordan*: Business forecasting. New York, 1925. és Practical business forecasting. New York, 1927. — *K. Karsten*: Scientific forecasting; its methods and application to practical business and to stock market operations. New York, 1931. — *É. Lacombe*: La prévision en matière des crises économiques. Paris, 1926. — *P. Lorenz*: Konjunktur, Statistik und Wirtschaftsvoraussage. (D. öst. Volksw. Bd. 18. 1170—73. ll.) — *W. M. Persons, W. T. Foster and A. I. Hettinger*: The problem of business forecasting. (Papers presented at the 85. annual meeting of the Am. Stat. Ass. Washington. Dez. 1929. Publ. of the Pollak Found. Nr. 6.) Boston, 1929. — *H. Peter*: Statistik und Theorie in den Wirtschaftswissenschaften. (2. umgearb. u. erw. Aufl. d. „Grenzen der Statistik in der Konjunkturforschung“.) Stuttgart, 1935. — *I. H. Richardson*: Business forecasting. London, 1931. — *I. H. Richardson*: Konjunkturvoraussage in den Vereinigten Staaten. Die neuesten Konjunkturforschungsverfahren einzelner Unternehmen. (Int. Rdschau d. Arbeit Bd. 7. 210—244. ll. 1929.) — *C. F. Roos*: Some problems of business forecasting. (Proceedings of the Nat. Ac. of Sciences. U. S. A. Vol. 15. 186—191. ll. 1929.) — *E. C. Snow*: Some observations on trade forecasting and prices. (Journ. of the Royal Stat. Ass. Vol. 89. 635—679. ll.) — *Ch. T. Terrel*: The changing value of business forecasting services. (Harvard Business Rev. Vol. 10. 348—356. ll. 1932.) — *R. Vance*: Business and investment forecasting. New York, 1925. — *W. Wallace*: Business forecasting and its practical applications. London, 1927.

A konjunktúrátan és így e munka keretein kívülesik a világ-gazdasági válság tüneteinek és okainak elemzése. Ugyanez áll a válságpolitika elméleti alapjainak és gyakorlati kísérleteinek kritikai tárgyalására is. Az u. n. „válságpolitika” ugyanis nemcsak a válság további elmélyülését megakadályozó legkülönbözőbb intézkedéseket öleli fel, hanem a válságból való kiemelkedés valamennyi gazdaságpolitikai eszközét és így messze túlnyúlik a konjunktúrátan keretein. Magától értetődik, hogy a konjunktúrapolitika fentebb tárgyalt eszközeinek egyikét-másikat „válságpolitikai” célból is igénybeveszik, míg a másik oldalon a válságpolitikai kísérletezések során kipróbált gazdaságpolitikai intézkedések némelyike bevonul a konjunktúrapolitikai eszközök sorába. A jelenlegi fejlődést tekintve, ez különösen a közmunkapolitikára áll, amelynek épen ezért bő irodalmát adtam.

A válságpolitika elméleti alapjait Fr. *Machlup*: Führer durch die Krisenpolitik. Berlin, 1934. c. munkája világítja meg. — A válságpolitikai kísérletek jó csoportosítását adja E. *Wagemann*: Zwischenbilanz der Krisenpolitik. Berlin, 1935. — Valamennyi a válsággal és válságpolitikával összefüggő kérdéscsoport kitűnő forrásmunkája a Népszövetség 1931 óta évről-évre megjelentő áttekintése: Revue de la situation économique mondiale.

TÁRGYMUTATÓ.

A számok az oldalakat jelzik. A dült számok az irodalmi rovatokra utalnak.

- Altalíon konjunktúraelmélete 98, 107.
 Agrármagyarázatok 165.
 matematikai-statisztikai 166, 182.
 agrárszocializmus konjunktúramagya-
 rázata 121, 128.
 agrárválság
 fogalma 170.
 és a konjunktúraciklus 170.
 és a hosszú hullámok 171.
 irodalma 183.
 alkalmazkodási folyamatok szerepe a
 pangásban 268.
 anticipáció szerepe 136.
 aranytermés
 és hosszú hullámok 218.
 irodalma 222.
 aranyvaluta szerepe 317.
 aránytalanság a konjunktúraalakulás
 során 264.
 a tőkejavak és a fogyasztási ja-
 vak között 264.
 a tőkejavak és takaréktőkekép-
 ződés között 264.
 az állótőke és forgótőke között
 264.
 a termelés és fogyasztás között
 264.
 asztromiai konjunktúramagaráza-
 tok 163, 181.
 autarkia szerepe 321.
 automobilipar jelentősége 257.
 államháztartási politika 312, 319.
 áralakulás és konjunktúraalakulás 13,
 201.
 árindexek az árszínvonalrögzítés
 szolgálatában 291.
 megválasztásuk 291.
 technikai megoldásuk 292.
 irodalom 298.
 árszínvonalrögzítés 288.
 célja 289.
 eszközei 293.
 eddiggi kísérletek 294.
 irodalma 298.
 Bankok szerepe 136.
 bankmérlegek tüneti jelentősége 201.
 bankszerűségi elmélet 142.
 bankárok elmélete 88.
 belső fogyasztás emelkedése (Binnen-
 marktpolitik) 256.
 beruházások szerepe 227.
 beruházásokat befolyásoló eszközök
 hitelevenőrzés 300.
 egyéb eszközök 312.
 bérek szerepe a fellendülésben 253.
 bérpolitika 320.
 bizalmi válság 267.
 bolsevizmus konjunktúramagarázata
 123, 124.
 Bouniatian konjunktúramagarázata
 98, 108.
 budgeting 314.
 Bullion Committee 141.
 Business Annals 30.
 Cambridgei iskola 136, 146, 153.
 Cassel konjunktúraelmélete 95, 107.
 ciklus fogalma 32.
 currency elmélet 141.
 Defláció szerepe a pangásban 268,
 318.
 depresszió magarázata 267.
 devizagazdálkodás 209, 311.
 devizapolitika 307.
 dinamikus konjunktúramagarázatok
 104, 109.
 dinamika és statika 20.

- diszkontpolitika 300, 316.
 a konjunktúrapolitika szolgálatában 303.
 korlátai 304.
- divat
 szerepe a konjunktúraalakulásban 267.
 mint konjunktúratünet 202.
- Egyensúly 23.
 egyokú konjunktúramagyarázat 226.
 elemi ciklus és konjunktúraciklus 170.
 empirikus kutatás és a konjunktúratan 39.
 endogén és exogén elméletek 63.
 exogén elméletek története 162.
 exogén tényezők és a piaci helyzet 206.
 építőipar szerepe a konjunktúraalakulásban 258.
- fegyverkezések és konjunktúra 17.
 fejlődés és dinamika 22.
 fejlődő gazdasági élet szakaszai 25.
 fellendülés
 magyarázata 247.
 melyik gazdasági rétegből indul ki 248.
 lelki tényezői 248.
 gazdasági tényezői 249.
 pozitív hatásai 279.
 káros hatásai 281.
 finanszírozása 249, 263, 271.
- Fisher konjunktúraelmélete 144, 151.
 fizetéseptelenség mint konjunktúratünet 202.
 fiziokrata konjunktúramagyarázat (Dietzel) 165.
 foglalkoztatottság mint tünet 186.
 fogyasztási javak 259, 262.
 fogyasztás és konjunktúraalakulás 113, 115, 130.
 fogyasztáshiányelméletek 111.
 bírálatuk 113.
 naiv 112, 116.
 előfutárai 116, 127.
 forgalmi iskola pénzelmélete 141.
 forgási sebesség 144.
 Foster és Catchings elmélete 126, 129.
- Gazdasági hullámmozgás elemzése 40.
 gazdasági imperializmus elmélete 122, 128.
 gazdasági szerkezet
 fogalma 30.
 és konjunktúra 31.
- jelentősége a konjunktúraalakulásban 220, 223.
 gazdaságstatisztika
 adatgyűjtés kezdetei 39.
 forrásai 199.
 girális pénz 237.
- Hahn konjunktúraelmélete 145, 152.
 harmóniatan Franciaországban 76.
 Harvard-intézet 195.
 elemzése 205.
 jóslása 49, 315.
 határhaszoniskola 84, 98.
 határvállalat 307.
 Hawtrey konjunktúraelmélete 145, 152.
 Hayek konjunktúraelmélete 150, 154.
 Heller konjunktúraelmélete 105.
 hibaelméletek 103, 109.
 hirdetés mint tünet 202.
 hitelevenőrzés 300, 316.
 hitelmegszorítás 308.
 hitelösszeomlás 268.
 homo-ökonómikus a konjunktúraalakulásban 207.
 hosszú hullámok
 és a konjunktúraciklus 217.
 és az aranytermelés 218.
 irodalma 221.
- Idényérzékeny iparok 216.
 idényhullámok
 és a konjunktúraciklus 211, 221.
 Magyarországon 212—215.
 eredete 211.
 idényszerű fellendülés és konjunktúrafellendülés 214.
 idő szerepe
 a konjunktúraalakulásban 122.
 a dinamikában 23.
 időközgazdaságtan 23.
 index
 általános konjunktúraindex 40.
 árindex 291.
 inflációs fellendülés 255, 266, 318.
 institucionalizmus 44.
 Institut f. Konjunkturforschung (Berlin) 197.
 intervencionizmus 209, 298.
 ipari termelés mint tünet 187.
 irányvonal
 fogalma 205.
 gazdasági problémái 219.
 és népességszaporulat 220.
 ismétlődés (periodicitás)
 fogalma 31.
 magyarázata 269.
- Járulékos hitelnyújtás

fogalma 237.
 lehetősége 238.
 hatása a javak világában 241.
 korlátai 244.
 szerepe a konjunktúraalakulás-
 ban 134, 145, 152, 260.
 jegybankpolitika 301.
 megállapító 301.
 aktív 301.
 fedezethez alkalmazkodó 302.
 célkitűzéseinek bővülése 302.
 szerepe a válságban 307.
 Jevons elmélete 164.
 jó konjunktúra 16.
 jövedelmi ágak különböző rugalmas-
 sága 265.
 jövedelemalakulás a konjunktúracik-
 lusban 275.
 jövedelemeloszlási konjunktúrama-
 gyarazatok 111.
 Juglarciklus 11.
 Kamatláb
 szerepe a fellendülésben 254, 274.
 és konjunktúraalakulás 133, 142.
 egyensúlyi 135, 143.
 természetes 135, 143.
 olcsó kamat Keynesnél 148.
 kamatlábpolitika
 stabil 303.
 olcsó 303.
 kameralisták válságfelfogása 76.
 kapitalizmus
 korai és a válságok 27.
 korai és a hosszú hullámok 28.
 és a konjunktúra 29.
 kartellpolitika 313, 321.
 kelendőségi válság 74.
 keresleti eltolódások fogyasztási és
 tőkejavak között 260.
 kereslet rugalmassága 173.
 keresletelemzés 42, 61.
 Keynes konjunktúraelmélete 147,
 153.
 kényszerített közbevételekből eredő
 tőkeképződés 235.
 társadalombiztosító intézeteknél
 236.
 tervgazdálkodás mellett 236.
 kényszerű takarékoság 241.
 készárutertermelés mint konjunktúra-
 tünet 201.
 készpénznélküli fizetési forgalom ki-
 fejlődése 134.
 kiegyenlítési (kompenzációs) elmélet
 266.
 kiszámíthatatlanság 18.
 kivitel szerepe 256.
 klasszikus iskola

válságelmélete 72.
 epigonjainak válságelmélete 76.
 epigonjainak pénzszerű elmélete
 142.
 klíma és konjunktúra 164.
 konjunktúra
 fogalma 7.
 szó nyelvtani eredete 7.
 a mindennapi szóhasználatban 8.
 és áralakulás 13.
 magángazdasági szemlélete 15.
 jó konjunktúra 16.
 általános- vagy részkonjunktúra
 16.
 világgazdasági 17.
 és kiszámíthatatlanság 18.
 és változékonyság 24.
 ismétlődése 31.
 fogalma a konjunktúrakutatásban
 33.
 helyes fogalma 32.
 konjunktúrabarometer 322.
 konjunktúraciklus
 kezdete 29.
 pozitív hatásai 279.
 tartama 201, 269.
 konjunktúraelmélet
 lehetséges-e 55.
 története 69.
 történetének rendszere 62.
 feladata 52.
 helyességének kritériumai 53.
 konjunktúrajóslás 54, 271, 315, 322.
 és meteorológia 53.
 konjunktúrakutatás
 kialakulása 37.
 és a matematikai közgazdaság-
 tan 41.
 és a valószínűségelmélet 41, 50.
 konjunktúrakutató intézetek 193.
 Magyarországon 193.
 Angliában 194.
 Ausztriában 194.
 Egyesült Államokban 195.
 Németországban 197.
 nemzetköziek 199.
 konjunktúranélküli gazdasági élet
 283, 297.
 konjunktúrapolitika
 fogalma 278.
 szükségessége 279.
 helyes célja 296.
 eszközei 300.
 hitelevenőrzés 300.
 egyéb eszközök 312.
 magángazdasági eszközök 314.
 konjunktúrastabilizáció 283.
 konjunktúrastatisztika forrásai 199.

- konjunktúrában
fogalma 37.
kifejlődésének története 36.
helye a közgazdaságtanban 54.
és a magángazdaságtan 58, 61.
- konjunktúrávázlat 189, 200.
Harvard-féle 190.
Spiethoff-féle 190.
berlini Institut féle 191.
Magyarországon 192.
- konstelláció 8.
- közgazdaságtan és konjunktúraelmélet 59.
- közmunkák
kikényszerített közbevételekből 236.
a konjunktúrapolitikában 312, 319.
- külföldi kölcsönpolitika 310, 318.
különleges ciklusok 56.
- Lag 49, 191.
- Lederer konjunktúraelmélete 124, 129.
leértékelés 257.
letétek 238.
letörés folyamata 265.
liquiditás a bankoknál 263.
liquiditási hajlam Keynesnél 148.
- Magángazdasági konjunktúrapolitika 314.
- Magyar Gazdaságkutató Intézet 193.
- Malthus válságelmélete 77.
- manchesterizmus válságelmélete 76.
- maradék (reziduális) változások 205, 210.
- Marx válságelmélete 117, 128.
- marxizmus válságelmélete 119, 128.
- matematikai módszerek a közgazdaságtanban 37.
- matematikai-statisztika fejlődése 38.
- másodlagos defláció 268.
- megújítás szerepe a fellendülésben 250.
- menyiségi elmélet 132.
naív 133.
fejlett 133.
- merkantil nézetek a válságról 71.
- meteorológiai konjunktúraelmélet 163.
- mezőgazdasági válság 170.
- mezőgazdaság helyzete
és a konjunktúraalakulás 172.
ipari országokban 175.
mezőgazdasági országokban 175.
Magyarországon 177.
- mezőgazdasági birtokmegoszlás 176.
- Mises konjunktúraelmélete 149, 154.
- Mitchell jelentősége 40.
- módszervita a konjunktúrában 43.
- monetárius konjunktúraelmélet 131.
- monopolkapitalizmus konjunktúraelmélete 209.
- Moore konjunktúraelmélete 165.
- munkabér 253.
- munkanélküliség 186, 255, 273, 281.
- Napfoltok 164.
- naturálgazdasági formák a mezőgazdaságtanban 176.
- nemzeti jövedelem és konjunktúraalakulás 187.
- neowickselli iskola konjunktúramagyarázata 136, 149, 154.
- népességszaporulat jelentősége a konjunktúraalakulásban 220, 223.
- nyiltpiaci hitelműveletek 308, 318.
- Open market policy 308, 318.
- organikus és anorganikus konjunktúramagyarázatok 64.
termelési ágak aránytalansága 167.
- osztalékpolitika 314, 321.
- Pangás
magyarázata 267.
pozitív szerepe 280.
- periodicitás értelme 31.
- pénz vásárlóerejének változása 233.
- pénzelméleti egyensúly 136, 306.
- pénzpolitikai töképeződés 237.
- pénzszérű konjunktúraelméletek fejlődéstörténete 131.
bírálat 138.
irodalma 150.
- pénzügyi politika (fináncpolitika) 312, 319.
- piacok elmélete 72.
elleni támadások 77.
- piaci helyzet kialakító tényezői 204.
- gazdasági tényezők 205.
természeti tényezők 206.
társadalmi és politikai tényezők 206.
lelki tényezők 207.
szabad és kötött gazdálkodás mellett 208.
- piackutatás 42.
- Pigou konjunktúraelmélete 153, 179.
- Pohle konjunktúraelmélete 94, 107.
- profitelméletek 106.
- pszichológiai konjunktúraelméletek 178, 184.
- Racionalizálás 266.
- raktárkészletek konjunkturális jelentősége 254, 275.
- reagrárizálódás 176.

- refláció 318.
rendkívüli nyereségek (windfall profits) 136.
ritmus 31.
Robertson konjunktúraelmélete 146, 153.
Rugalmas erők a konjunktúraalakulás szolgálatában 225.
rugalmasság a jövedelmi ágaknál 113, 124, 265.
run 307.
- Say válságelmélete 73.
Schumpeter konjunktúraelmélete 104, 109.
„Selbstfinanzierung” 234, 313.
semleges pénz 295, 299.
sequency elmélet 49.
Sombart konjunktúraelmélete 100, 108.
spannizmus konjunktúrafogalma 20.
konjunktúraelmélete 159.
Spiethoff konjunktúraelmélete 91, 106.
stacionär gazdasági helyzet 22.
statika és dinamika
a konjunktúraelméletben 20, 34.
Clarknál 20.
Schumpeternél 22.
szétválasztásának módszertani következményei 46.
stochasztikus összefüggés 50.
struktúra 31.
szerkezeti eltolódások a válság során 283.
szimptoma 185.
színtelen konjunktúramagyarázatok 157.
szocializmus konjunktúramagyarázata 111, 119.
szociális tényezőkkel magyarázó konjunktúraelméletek 181, 184.
- Takarékosság
fogalma 231.
jelentősége 231, 245.
és a konjunktúraciklus 232.
és a kamatláb 251.
pangásban 251.
túlzott 114.
tartós tökejavak 227, 259.
technikai fejlődés
és fellendülés 257, 273.
és pangás 266.
technikai tényezőkkel magyarázó elméletek 180, 184.
terméseredmények és konjunktúra 164.
továbbgyűrűzése 172.
termelés
technikai menete, felépítése 260, 272.
folyamatának hossza 272.
kerülőútjai 70.
természetes (normális) fogalma 10.
természeti tényezőkkel magyarázó elméletek 163.
bírálatuk 168.
tervgazdaság 284, 297.
szocializmusban 286.
Oroszországban 287.
tévedések a konjunktúraalakulás megítélésében 267.
thezaurálás 252.
tisztá elmélet és konjunktúraelmélet 47.
továbbgyűrűzés 233, 258.
tőke
üzemi 237.
törlesztés céljait szolgáló 237.
megújítási 249.
válságban feloldott fixtőke 249.
tőkeelfogyasztás 252, 269.
tőkeeszközök 229.
tőkeképződés 229, 245.
tőkekinálat a fellendülés elején 249.
tőkemenekülés 252.
tőzsde
és konjunktúraalakulás 275, 315.
ármozgalmainak konjunkturális szerepe 276.
hitelek 276.
trend 205, 219.
Tugan-Baranovsky konjunktúraelmélete 123, 129.
túltermelés
általános 78.
részleges 74, 83.
túltermelés elmélete
naív 77, 83.
általános 78, 82.
bírálata 79.
túltőkésítés 87.
túltőkésítés elmélete 84.
bírálata 89.
módszertani felépítése 86.
tünettani kutatások 185.
eddigyi eredményei 189.
tünettan
egyokú 186.
többokú 188.
Magyarországon 192.
tűzbiztosítás mint konjunktúratünet 202.
- Új kombinációk 104.
új piacok szerzése 256.

univerzalizmus konjunktúrafogalma
20.
konjunktúraelmélete 159.

Valószínűségelmélet és konjunktúra-
tan 41.

vastermelés mint konjunktúratűnet
201.

vasúti áruforgalom mint konjunktú-
ratűnet 201.

vasúti sínek tartóssága 167.

vállalati tőkeképződés 234, 313.

és osztalékpolitika 235.

hátrányai 235.

vállalkozói elszámítás a válságban
267.

vállalkozók szerepe a fellendülésben
104, 248.

válság

fogalma 190.

és gazdasági hullámmozgások 10.

praeekapitalisztikus 26.

korai kapitalizmusban 26, 71.

konjunktúraválságok 29.

pozitív szerepe 280.

káros hatásai 281.

válságelmélet

kifejlődésének gazdaságtörté-
neti előzményei 69.

kifejlődésének gazdaságelmé-
leti előzményei 71.

válságpolitika 323.

válságtörténet szakaszai 26, 33.

vásárlóerőhiány 111.

vásárlóerőszaporítás 252, 273.

világ gazdasági válság 115, 209, 323.

Wicksell konjunktúraelmélete 135,
143, 151.

NÉVMUTATÓ

A számok az oldalakat jelzik. A dült számok a jegyzetekre és az irodalmi rovatokra utalnak.

- | | |
|--|--|
| Abbati 130. | Ayres 275. |
| Abel 183. | Adám L. 194. |
| Achinstein 274. | Baade 198. |
| Adams A. B. 21, 42, 105, 106, 110, 129. | Baars 221. |
| Adams L. P. 183. | Babeuf 116. |
| Addams 184. | Babson 41, 201, 317. |
| Aeroboe 200. | Bachi 317, 322. |
| Aftalion 13, 39, 76, 84, 85, 89, 90, 98, 99, 106, 107, 125, 159, 167, 190, 217, 222, 322. | Bagehot 301. |
| Agger 238. | Bahr 128. |
| Akerman 6, 34, 154, 155, 206, 211, 211, 213, 216, 221, 246, 322. | Balás 319. |
| Alsberg 195. | Balogh 153, 277, 318. |
| Altschul 6, 34, 39, 40, 43, 50, 51, 52, 61, 68, 124, 182, 189, 197, 199, 200, 201, 221, 246, 297, 307, 321, 322. | Bandmann 275, 320. |
| Amonn 21, 22, 23, 47, 96, 105, 107, 110, 318, 320. | Baracs 156. |
| Amoroso 42, 322. | Barger 299. |
| Anderson B. M. 297, 317, 318, 319, 322. | Bastiat 76. |
| Anderson M. D. 182, 293. | Bauer 120, 123, 128. |
| Anderson O. 39, 50, 50, 51, 52, 61, 183, 188, 195. | Baur 53. |
| Andreich 6. | Bazard 116. |
| Angell I. W. 298. | Bayer 34. |
| Angell N. 156, 297. | Bäggli 183. |
| Ansiaux 106, 110, 130, 155, 303. | Beckerath 152, 184. |
| Archibald 11. | Beede 201. |
| Arkwright 29. | Bellerby 289, 298. |
| Ashby 275. | Belshaw 174, 182. |
| Atkinson 81. | Bene 200. |
| Axe 33, 276. | Benes 52. |
| Aynes 45. | Benina 161. |
| | Bennett 195. |
| | Benning 246. |
| | Bercaw 61. |
| | Bergmann 11, 11, 32, 38, 60, 66, 75, 76, 77, 83. |
| | Bergsträsser 183. |
| | Berkenkopf 275. |
| | Bernhardt 321. |
| | Bernoulli D. 38. |

- Bernoulli J. 38.
 Bernstein 114, 118, 119—120, 121, 128.
 Bernstein Gr. 321.
 Berridge 274.
 Beveridge 40, 124, 166, 166, 182, 273, 283.
 Bickerdicke 103, 109.
 Bielschowsky 319.
 Biermer 168.
 Bikkal D. 236.
 Bilgram 155.
 Bilimovic 153, 161, 299.
 Birck 67, 181, 184.
 Blanc 116.
 Blanford 11.
 Blind 246.
 Bloch 254, 275, 276.
 Beccardo 164, 164, 182.
 Bode 298.
 Bodin 133.
 Boér 34, 67, 153.
 Bokor 194.
 Bonar J. 83.
 Bonn 209, 318.
 Bonus 319.
 Bortkiewicz 38, 51, 51, 292.
 Boudin 123.
 Bouniatian 22, 27, 29, 30, 33, 39, 64, 65, 84, 85, 98—99, 106, 108, 152, 154, 167, 168, 180, 180, 190, 247, 269, 273, 316.
 Bowley 39, 194, 221, 319.
 Böhm-Bawerk 60, 60, 63, 85, 91, 92, 95, 97, 135, 226.
 Brady 273.
 Braeuer 321.
 Bramstaedt 182.
 Brandt 198, 321.
 Braun 298.
 Bravais 39.
 Brentano 124, 160.
 Bresciani-Turroni 322.
 Briauue 11.
 Bright 76.
 Brock 103, 109.
 Brookmire 41.
 Brooks 298.
 Bruins 222.
 Bry 116.
 Bryant 166, 182.
 Bucharin 120, 123.
 Budge 11, 76, 113, 131, 144, 152, 289.
 Bulgarov 124.
 Bullock 41, 52, 52, 195, 200.
 Burchardt 67, 132, 150, 168.
 Burgdörfer 220, 223.
 Burns 201, 275, 322.
 Burton 102, 108.
 Bücher 47.
 Cairnes 133.
 Calwer 34.
 Campbell 201.
 Cantillon 133, 133.
 Carell 34, 36, 47, 47, 48, 48, 49, 49, 161.
 Carey 76, 121, 128.
 Carrington 164.
 Cartright 29.
 Carver 102, 108.
 Cassel 38, 47, 56, 63, 65, 70, 83, 84, 85, 87, 88, 90, 95—98, 101, 107, 123, 135, 144, 167, 168, 170, 178, 181, 217, 218, 220, 229, 269, 271, 272, 274, 277, 288, 289, 298, 299, 301, 318, 319.
 Catchings 42, 67, 77, 111, 112, 116, 126—127, 129, 130, 154.
 Chalmers 81.
 Chapman 318.
 Charasow 124.
 Chechovicz 202.
 Chevalier 76.
 Christodulopulos 249, 271, 275, 279.
 Ciriacy-Wantrup 183.
 Clark G. 40.
 Clark H. 11.
 Clark J. M. 42, 45, 102, 103, 108, 109, 174, 181, 201, 246, 272, 273, 297.
 Clark J. B. 20, 21, 23, 24, 44, 46, 46, 47, 322.
 Clark W. C. 275.
 Clausing 34, 201.
 Cobbett 83.
 Cobden 76.
 Cohnsen 298.
 Cole 130.
 Colm 319.
 Commons 67.
 Conklin 275, 319.
 Conrad I. 246.
 Conrad O. 59, 154, 273, 298, 319.
 Considerant 116.
 Conzelmann 246.
 Cournot 38.
 Cowles 276.
 Cox 83, 202, 323.
 Crompton 29.
 Crum 52, 195, 200, 201, 202, 321.
 Csizik 275.
 Dalton 319.
 Damaschke 121, 128.
 Davanzati 133.
 Davenport 238, 240.

- Davis 195.
 D'Avis 160.
 Davison 319.
 Day 173.
 Däbritz 197, 202.
 Delbanco 322.
 Dennison 96, 108.
 Dent 203.
 Dessirier 276.
 Deutsch O. 319.
 Deutsch P. 59, 61.
 Dickinson 202.
 Diehl 11, 52, 56, 68, 74, 82, 83, 97,
 102, 107, 109, 151, 152, 158,
 158, 159, 161, 178, 271, 275.
 Dietze 171, 171, 172, 183, 218, 321.
 Dietzel 65, 162, 164, 165, 165, 167,
 182.
 Dobretsberger 297, 316, 319, 321.
 Dobrovits 202.
 Dodd 276.
 Dolley 318.
 Donner 275, 276, 299, 316.
 Doren 27.
 Douglas C. H. 116, 130.
 Douglas P. H. 130, 297.
 Döblin 321.
 Dräger 320.
 Drescher 183.
 Dunbar 238.
 Dunham 195.
 Dunkman 317.
 Dupriez 194, 203, 222.
 Dupuit 38.
 Durbin 129, 130.
 Dutens 77.
 Dühring 121, 128, 160.
 Eckler-Ross 201, 209.
 Edgeworth 38, 39, 40, 50, 291.
 Edie 272.
 Egle 273.
 Egner 246.
 Ehrenberg 27, 27.
 Eichner 161.
 Einaudi 109, 151.
 Einzig 222, 317.
 Eiteman 276.
 Eitner 182, 218.
 Ellis 68, 272, 277.
 Ellsworth 321.
 Enfield 171, 184.
 Engberg 171, 183.
 Engels 12, 29, 119, 128.
 England 105, 110.
 Engländer 14, 15, 225.
 Englis 272.
 Enström 164, 164, 182.
 Eppenstein 202.
 Epstein 321.
 Eppstein 202.
 Esslen 33, 168, 179, 184.
 Eucken 55, 155, 245, 298.
 Eulenburg 15, 160, 217.
 Euler 183.
 Evans 42.
 Ezekiel 42, 61, 184.
 Fanno 103, 109, 155, 232.
 Fechner 99.
 Feiler 33.
 Fellner Fr. 223.
 Fellner V. 82, 83, 306.
 Ferrier 77.
 Fetter 39, 271.
 Fick 319.
 Fischer 66.
 Fisher 38, 44, 64, 131, 138, 144,
 144, 151, 271, 276, 288, 289,
 292, 293, 294, 298.
 Flinn 34.
 Flux 292, 298.
 Flügge 45.
 Flürscheim 121, 128.
 Forbonnais 27.
 Fossati 67, 151, 317.
 Foster 42, 67, 77, 111, 112, 116, 126
 —127, 129, 130, 154, 285, 293,
 323.
 Fourier 116.
 Foville 40.
 Fowler 246.
 Foxwell 11 164, 164, 182.
 Frank L. K. 96, 102, 108.
 Frank W. 201.
 Fricke 125, 126, 129.
 Fried 321.
 Frisch 34, 103, 108, 109, 246, 272,
 273.
 Fuerth 275.
 Fullarton 142, 151.
 Gaitskell 130.
 Galton 39.
 Ganilh 77.
 Garcia-Mata 182.
 Gater 200.
 Gauss 38.
 Gay 30, 41.
 Gayer 319.
 Gelderen 217, 221.
 George H. 121, 128.
 Gibson 254.
 Giffen 143.
 Gifford 272.
 Gilbert 142.
 Gini 198.
 Gionorelli 155.
 Glaser 59.

- Glenday 322.
 Gloger 61.
 Godwin 116.
 Goldschmidt 317.
 Gordon 276.
 Gossen 38.
 Gothein 168.
 Gottschalk 18, 67, 130.
 Gottl-Ottlilienfeld 297.
 Graham B. 276.
 Graham F. D. 274, 318.
 Graue 183.
 Gray 116, 184.
 Gratz 194.
 Grebler 276.
 Gregory 73, 74, 222, 273, 317, 318.
 Griziotti-Kretschmann 222.
 Grote-Mismahl 299.
 Grossmann 120, 128.
 Gumperz 176, 183.
 Gutfeld 322.
 Guyot 164, 182.
 György E. 202, 235.
 Haberler 43, 68, 153, 155, 273, 292,
 289, 296, 298, 321.
 Hahn 13, 64, 101, 131, 134, 139, 145,
 152, 179, 201, 238, 274, 276,
 277, 289, 297.
 Hall 116, 155, 322.
 Halm 154, 229, 245, 274, 320.
 Hamlin 83.
 Hanau 42, 56, 56, 170, 170.
 Haney 322.
 Hansen 7, 42, 63, 67, 127, 129, 155,
 183, 246, 273, 274, 285.
 Hantos 317, 321.
 Hardy 89, 102, 108, 109, 153, 255,
 276, 317, 322.
 Hargreave 29.
 Harris 273, 317.
 Harms 18, 31.
 Harrod 156, 298, 321.
 Harwood 297.
 Hastings 127, 130.
 Hautchamps 27.
 Hawtrey 65, 110, 131, 132, 134, 137,
 145—146, 152, 153, 154, 238,
 272, 288, 289, 292, 294, 304,
 316, 319, 322.
 Hayek 14, 52, 103, 129, 131, 132, 132,
 134, 137, 138, 140, 142, 143,
 144, 149—150, 153, 154, 155,
 199, 229, 230, 238, 238, 240, 245,
 246, 261, 262, 271, 273, 288,
 289, 297, 299, 317.
 Heard 201.
 Hegedüs L. 223.
 Heilingenstadt 88.
 Heinig 320.
 Heinrich 67, 128, 158, 159—160.
 Hekscher 297.
 Heller 13, 14, 17, 21, 63, 67, 68, 80,
 105—106, 110, 115, 116, 130,
 152, 178, 181, 225.
 Herkner 16, 28, 64, 79, 119, 124,
 157, 160, 168, 179, 245.
 Hermann 11, 76.
 Hermberg 223.
 Herschel 164, 164, 181.
 Hertz 223.
 Hertzka 121, 128.
 Hesse 67.
 Hettinger 323.
 Hexter 49, 164, 166, 166, 169, 179,
 181, 184.
 Hickernell 276, 323.
 Hicks 103, 109, 154, 274.
 Hildebrand 142.
 Hilferding 124, 129.
 Hilgerdt 201.
 Hill 272.
 Hirsch J. 246.
 Hirsch M. 67, 180, 184.
 Hirst 276.
 Hitz 183.
 Hobson 67, 111, 112, 113, 115, 121,
 124, 126, 129, 130, 169.
 Hodgskin 116.
 Hollander 44, 73, 74.
 Holsinger 123, 128.
 Holtrop 245, 272.
 Homan 298.
 Honegger 22, 34.
 Hooker 40.
 Horkheimer 322.
 Horne 221.
 Horner 141.
 Horwitz 276.
 Houghton 276.
 Hubbard 195.
 Huber 195.
 Hufeland 76.
 Hull 101, 108, 201, 269.
 Hume 133, 150.
 Hunscha 274.
 Hunter 11, 164, 164, 182.
 Huntington 164, 166, 166, 169, 179,
 184.
 Huskisson 141, 150.
 Ignatieff 192, 202.
 Imrédy B. 318.
 Isaac 61.
 Iversen 318.
 Jakob 76.
 Jankovich 99.
 Jasny 183, 223.

- Jastrow 186.
 Jerome 223, 273.
 Jeserich 320.
 Jevons H. 27, 298.
 Jevons St. 11, 37, 38, 40, 162, 164—
 165, 168, 169, 182, 269.
 Jewkes 321.
 Johannsen 101, 108.
 John 222.
 Johnson 274.
 Jones 66, 298.
 Jordan D. F. 323.
 Jordán K. 38.
 Josephy 153, 320.
 Jöhr 155, 190.
 Judik 152, 155, 240, 277, 318.
 Juglar 11, 11, 12, 27, 55, 56, 62, 85,
 142, 151, 187, 190, 190, 225,
 258.
 Julin 40.
 Jürgen-Seraphim 320, 321.
 Kahn J. 217, 220, 223.
 Kahn R. F. 258, 319, 320.
 Kalecki 161.
 Kant 227.
 Karmin 160.
 Karsky 123.
 Karsten 323.
 Kautsky 114, 119—120, 121, 122,
 128.
 Kautz 133.
 Kähler 273.
 Kehren 67.
 Keiser 246.
 Keller R. 297.
 Kemény 194 201, 275.
 Keményffi 297, 319.
 Kerschagl 153.
 Kepper 151.
 Keynes 18, 32, 88, 103, 123, 131,
 132, 135, 136, 137, 137, 138, 143,
 144, 146, 147—149, 153, 154,
 155, 156, 186, 213 232, 238, 244,
 246, 250, 254, 258, 271, 272,
 274, 288, 289, 293, 294, 304,
 308, 309, 318, 319.
 King B. W. 40, 41.
 King Gr. 99.
 King W. I. 41, 161, 276.
 Kirchmann 117, 127.
 Kirk 182.
 Kitchin 33, 218, 222, 269.
 Kitzinger 156.
 Kjellstrom 317.
 Knight 34, 155, 246, 272.
 Knolle 275.
 Kock 271, 318.
 Kokotkiewicz 272.
 Kondratieff 28, 33, 34, 166, 167,
 172, 182, 183, 192 202, 217,
 218, 221, 222, 269.
 Konkoly-Thege Gy. 203.
 Koopmans 17, 149, 295, 296, 299,
 308.
 Kovalskaya 183.
 Kovrig B. 236.
 Kozak 127.
 Kuczynski I. 222, 274.
 Kuczynsky R. 318.
 Kuschman 201.
 Kuznets 34, 41, 67, 89, 96, 108, 201,
 217, 219, 221, 223, 273.
 Krämer 153, 200.
 Kretschmer 276.
 Kroll 299.
 Lacombe 323.
 Lagler 184.
 Laky 223.
 Landau 183.
 Landauer 155, 246, 286, 286, 287,
 288, 297.
 Lande 246, 249, 271.
 Lange 34, 161.
 Langton 11.
 Lansburgh 109, 201, 277.
 Laplace 38.
 Lassalle 7, 9, 9.
 Lauderdale 77, 83, 111, 126.
 Laur 184.
 Laveleye 142, 151.
 Lavington 179, 184, 269.
 Law 28.
 Lawrence 89, 240, 294, 294, 298.
 Lederer E. 25, 55, 56, 67, 81, 89,
 111, 113, 114, 115, 121, 124—
 126, 129, 130, 154, 181, 225,
 245, 247, 273, 274, 297, 319, 320,
 321.
 Lederer W. 272.
 Lehfelddt 294.
 Lehman 319.
 Leives 246.
 Lenin 120, 123.
 Lenoir 217.
 Lescure 28, 33, 39, 56, 67, 85, 98,
 106, 110, 190, 222, 246.
 Levy 155.
 Lewis 294.
 Lexis 38, 51, 79, 124, 142, 160.
 Liaschtschenko 183.
 Liechti 276.
 Liefmann 11, 103, 109, 158, 158,
 167, 167, 180, 245, 318, 321.
 Lieser 321.
 Linden 201.
 Lipinski 196, 203.

- Lipson 27, 27, 284.
 Lipták L. 128.
 Locke 133.
 Lockyer 11.
 Lorenz 41, 41, 42, 51, 323.
 Lotz 76, 245.
 Lovedey 199, 322.
 Loyd (Overstone) 32, 88, 141, 151, 190, 301.
 Lösch 223.
 Löwe 11, 21, 43, 52, 55, 58, 58, 63, 64, 65, 66, 94, 119, 122, 123, 128, 158, 158, 180, 185, 200.
 Luca 155.
 Lutz 34, 36, 55, 55, 56, 57, 63, 67, 317.
 Luxemburg 111, 112, 113, 117, 120, 121, 122, 123, 128, 255.
 Maccracken 67.
 Macculloch 76, 142, 151.
 Macfie 6, 68.
 Macgregor 61, 273.
 Machlup 154, 155, 229, 237, 244, 245, 245, 246, 272, 276, 289, 298, 323.
 Mackenna 238, 288, 289.
 Mackenroth 320.
 MacLaughlin 227.
 Macleod 142, 151, 152, 179, 242.
 Mahr A. 274, 299, 321.
 Mahr W. 202.
 Mainsky 322.
 Makai E. 154.
 Makower 275.
 Malthus 69, 72, 73, 73, 74, 76, 76, 77, 78, 78, 79, 81, 83, 84, 85, 111, 112, 116, 126, 134.
 Mannstaedt 181, 184.
 Marget 272, 322.
 Marschak 42, 56, 201, 272, 274.
 Marshall 9, 9, 38, 142, 143, 251, 271, 301, 304.
 Marsh 292.
 Martin J. 245.
 Martin P. W. 127, 130, 297, 320.
 Martin W. 156.
 Marx 56, 64, 79, 81, 89, 93, 101, 102, 111, 112, 113, 115, 117—119, 120, 121, 122, 123, 128, 142, 167, 227.
 Massar 320.
 Matolcsy 178.
 Mauksch 276.
 Maxwell 275.
 May 11 124, 160, 168, 321.
 Mayer 43, 59.
 Means 321.
 Meder 271.
 Menger 47, 229.
 Merian 274.
 Mering 319.
 Merton 273.
 Meyer 298.
 Michaelis 52, 142.
 Mickwitz 201, 272.
 Miksch 67, 82, 83.
 Miller 66.
 Mill James 69, 73, 73, 75, 75, 78, 79, 82.
 Mill J. St. 23, 24, 73, 73, 76, 76, 77, 81, 83, 88, 133, 208, 209, 225, 229, 308.
 Mills John 11, 32, 269.
 Mills F. C. 201, 223.
 Mises 65, 85, 131, 132, 143, 145, 149, 149, 154, 271, 287, 287, 289, 298.
 Mitchell W. C. 6, 7, 11, 12, 24, 25, 26, 28, 30 30, 32, 36, 37, 38, 39, 40, 40, 41, 44, 44, 45, 51, 61, 68, 106, 157, 158, 164, 186, 190, 190, 193, 195, 219, 222, 269, 275, 291.
 Mitchell H. 195.
 Mitchell T. 89, 96, 102, 108.
 Mitnitzky 194, 274, 275, 319, 320.
 Miynarski 222, 317.
 Moeller 273.
 Moisév 67.
 Molinari 76.
 Mombert 11, 16, 68, 74, 82, 161, 199, 220, 220, 223, 246, 314.
 Mommsen 26.
 Montanari 133.
 Moon 298, 317.
 Moor Gy. 119.
 Moore 40, 41, 42, 56, 56, 162, 164, 165—166, 168, 170, 182, 269.
 Morgenstern 18, 19, 49, 194, 201, 202, 206, 272, 297, 315, 322.
 Mori 161.
 Móricz M. 184.
 Mortara 40.
 Muhs 128, 156, 271, 321.
 Mukerjée 164, 164, 182.
 Munzer 319.
 Mühlenfeld 200.
 Mühlenfels 15, 18, 317.
 Müller 297, 316.
 Müller-Armack 297.
 Myrdal 136, 299.
 Naphtali 274.
 Nasse 142, 157, 160, 168.
 Navratil 18, 21, 69, 107, 152, 242, 245.
 Nawratzki 223.

- Neisser 58, 58, 82, 83 107, 115, 129,
 153, 154, 155, 238, 239, 245,
 272, 273, 317, 320.
 Neubauer 34, 152, 153.
 Neumann 40.
 Neurath 321.
 Newman 274.
 Newmarch 151.
 Niceforo 161.
 Nicholson 9, 9, 143.
 Nikolaj 123.
 Norman 88, 141, 150.
 Northon 40.
 Nurkse 319.
 Nyström 275.

 Oberascher 318.
 Ohlin 199, 295, 295, 320, 321.
 Oldenberg 76, 157, 160, 179.
 Oparin 34.
 Oppenheimer 64 121, 128, 178.
 Otto 202.
 Óvári-Papp 318.
 Overstone (Lloyd) 32, 88, 141, 151,
 190, 301.
 Owen 81, 116, 127.
 Owens 275.

 Paech 161.
 Palgrave 302, 303.
 Pantaleoni 315, 315, 322.
 Papi 103, 109, 155.
 Pareto 11, 21, 38, 79.
 Parvus 217.
 Passy 76.
 Patten 44.
 Paynes 116.
 Pályi 153, 275, 303, 321.
 Pearson C. 39, 50.
 Pearson F. A. 42, 61, 170, 182, 183,
 222.
 Pedersen 298.
 Peel 141, 151, 301.
 Perietereanu 198.
 Persons 41, 41, 52, 67, 154, 182, 195,
 220, 276, 298, 317, 323.
 Perwushin 14, 14, 162, 164, 166, 166,
 167, 168, 182.
 Peter 200, 323.
 Petrashinsky 124.
 Petty 11, 11, 38, 85.
 Phelan 274.
 Philippovich 12, 12, 160.
 Philipps 238, 240.
 Phiney 222.
 Pierson 289.
 Pigou 7, 17, 31, 89, 146, 152, 153,
 154, 164, 172, 172, 173, 179—
 180, 184, 186, 246, 269, 271,
 273, 299, 301, 318, 320.
 Pilsky 123.
 Pinkus 11, 66.
 Pio 124.
 Pirou 297.
 Pitt 76.
 Plant 273.
 Plate 184.
 Pohle 12, 12, 34, 39, 84, 85, 87, 88,
 90, 94—95, 96, 101, 107, 123,
 167, 181, 256.
 Pólya J. 34.
 Poisson 38.
 Pollak 127.
 Popitz 245.
 Poynting 11, 40.
 Preiser 114, 117, 118, 119, 130, 230,
 310.
 Presley 200.
 Pribram 11, 274, 275, 321.
 Prince-Smith 76.
 Prion 246.
 Proctor 11, 169.
 Proudhon 116.
 Pullerits 196.
 Putnam 89, 109.

 Quante 320.
 Quesnay 71.
 Quetelet 38.
 Quittner-Bertolasi 322.

 Rathenau 88, 160.
 Rau 76, 76, 82, 83.
 Redlich 202.
 Reisch 152, 277.
 Ricardo 69, 72, 73, 73, 75, 75, 76,
 78, 79, 81, 83, 93, 116, 118,
 118, 141, 150, 151, 208, 209,
 225, 288.
 Ricci 34, 155.
 Richardson 323.
 Richter-Altschäffer 275, 276.
 Rist 196, 203, 318.
 Ritschl 319.
 Ritter 184.
 Robbins 6, 35, 130.
 Roberts 222.
 Robertson 7, 8, 31, 87, 89, 93, 101,
 101, 103, 108, 129, 131, 132,
 135, 136, 146—147, 153, 167,
 229, 233, 246, 271, 272, 292.
 Robinson L. R. 321.
 Rodbertus 26, 81, 112, 113, 114, 117,
 119, 122, 127, 128, 255.
 Roos 42, 323.
 Roosevelt 304.
 Rorty 101, 108.

- Rosch 155.
 Roscher 160.
 Rosenstein-Rodan 35, 271.
 Rossi 76.
 Röpke 6, 11, 13, 30, 43, 64, 80, 103, 153, 154, 155, 161, 178, 181, 211, 230, 245, 251, 297, 311, 314, 318, 320, 321.
 Ryan 273.
 Saint-Chamans 77.
 Saint Simon 116.
 Saitzew 8, 29, 274, 297.
 Salz 273.
 Sartorius 76.
 Say 25, 69, 72—75, 76, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 93, 98, 99, 113, 116, 118, 122, 123, 157.
 Schaffner 182.
 Schams 35.
 Schäfer 197.
 Schäßfle 9, 124, 160.
 Schiff 155, 230, 231, 237, 246.
 Schimeyer 202.
 Schmalenbach 245.
 Schmidt C. T. 202.
 Schmidt Fr. 75, 89, 103, 109.
 Schmidt W. 299.
 Schmitt 303, 316.
 Schmoller 12, 12, 45, 47, 160.
 Schmolders 184, 316, 317.
 Schneider 154, 273, 276.
 Schoenwaldt 202.
 Schreiber 128.
 Schroeter 276.
 Schröder 274, 298.
 Schultz 42, 61.
 Schultz-Kiesow 271, 272.
 Schumpeter 11, 12, 21, 22, 22, 23, 29, 30, 56, 61, 63, 65, 86, 89, 90, 104—105, 107, 109, 122, 129, 131, 144, 152, 179, 186, 207, 224, 237, 244, 247, 280, 316.
 Schüttler 274.
 Schwoner 17, 152, 172, 172, 173, 222, 258.
 Scott 27, 27.
 Seager 238.
 Secrist 41.
 Seligman 44.
 Senior 76.
 Serbán J. 200.
 Sering 171, 171.
 Shackle 156.
 Sidgwick 143.
 Simiand 222.
 Simon 273, 274.
 Singer 191, 200.
 Sinz 190, 203.
 Sipos 193, 200, 203.
 Sismodi 81, 84, 89, 102, 112, 116, 117, 127.
 Slichter 273.
 Smith 77, 77, 221.
 Snow 323.
 Snyder 10, 43, 67, 83, 164, 182, 200, 271, 294, 299.
 Sokoloff 272.
 Somary 238, 239, 252, 303, 308, 316.
 Sombart 9, 11, 12, 12, 13, 26, 27, 27, 28, 29, 31, 42, 65, 84, 87, 90, 100—101, 108, 167, 168, 168, 178, 181, 208, 209, 217, 299.
 Sommarin 151.
 Sommer A. 35, 246, 322.
 Sommer L. 203.
 Soudek 181, 184, 222, 282, 318.
 Souter 35.
 Southworth 274.
 Spanjer 161.
 Spann 20, 22, 103, 109, 122, 129, 159, 159.
 Spence 75, 75, 77, 83.
 Spiethoff 12, 25, 26, 29, 30, 33, 39, 43, 56, 64, 65, 68, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91—93, 94, 95, 96, 101, 104, 106, 107, 123, 129, 139, 142, 160, 168, 170, 178, 181, 186, 186, 190, 190, 191, 200, 201, 217, 225, 234, 268, 277, 280, 306.
 Sprague 201.
 Staehle 61, 200.
 Stahnsdorf 297.
 Stamp 153, 154, 317.
 Stein 160.
 Stern 223.
 Sternberg 123, 128.
 Steuart 71.
 Steuermann 298.
 Stolzmann 184.
 Straffa 154, 246.
 Storch 77.
 Streller 15, 35, 53, 124.
 Strigl 103, 155, 246, 261, 272.
 Strong 294.
 Struve 124.
 Stuart James 288.
 Stuart 319.
 Stucken 16, 17, 35, 57, 67, 103, 161, 167, 181, 316.
 Surányi Unger 28, 28, 33, 44.
 Szeliski 276.
 Taucher 317.
 Taussig 225.
 Taylor 195.
 Terrel 323.
 Thaon di Revel 183.

- Theiss 42, 103, 109.
 Thomas 181, 184, 282.
 Thomson 183.
 Thompson 116.
 Thonton 133, 134, 141, 150.
 Thorp 30, 30, 33, 273.
 Tice 164, 182.
 Timoshenko 162, 166, 166, 167, 168, 182.
 Tinbergen 35, 56, 56, 161, 316.
 Tintner 201.
 Tismer 154, 317.
 Tooke 88, 142, 151.
 Torrens 76, 141, 151.
 Tout 155, 246.
 Tschuprow 51, 167.
 Tugan-Baranovsky 28, 30, 33, 39, 66, 76, 81, 86, 88, 89, 107, 111, 113, 114, 121, 123, 124, 126, 129, 185, 217, 224, 269.
 Tucker 223.
 Tyler 194.
 Tyszkla 322.
 Uhl 161.
 Valk v. 196.
 Valk W. L. 83, 161.
 Vance 323.
 Vanderblue 61, 201.
 Varga J. 115, 130, 178, 187, 188, 193, 203, 313.
 Vágó I. 194, 203.
 Veblen 44, 45, 106, 110, 126, 126, 270, 270.
 Vershofen 197.
 Verriijn Stuart 223, 299, 318.
 Vértés 319.
 Viner 318.
 Vinci 152.
 Vogel 11, 12, 21, 34, 47, 65, 66, 105, 106, 110, 157, 158, 160, 203, 219, 322.
 Wade 11, 12.
 Wagemann 6, 18, 29, 30, 32, 37, 40, 42, 43, 51, 61, 157, 190, 191, 197, 200, 201, 209, 210, 217, 219, 222, 274, 323.
 Wagenführ H. 35, 67, 222, 321.
 Wagenführ R. 123, 128, 199, 222, 272.
 Wagner 9, 9, 95, 107, 124, 127, 142, 157, 157, 160.
 Waibl 317.
 Wainstein 182, 201.
 Walder 299.
 Wallace 323.
 Wallich 254.
 Walras 38.
 Wardwell 222.
 Warming 320.
 Warren 42, 61, 170, 182, 183, 222.
 Watkins 195.
 Watt 29.
 Weaver 272.
 Weber Ad. 19, 67, 277, 298.
 Weber Alf 64.
 Weber M. 99, 99, 207.
 Wedemeyer 161, 320.
 Weinberger 21, 38, 41, 56, 322.
 Weinrich 297.
 Welter 229, 229, 245, 320.
 Wermette 155.
 Wescott 195.
 Westergaard 38.
 Weyermann 31, 103, 109, 317.
 Wicharz 107.
 Wicksell 107, 131, 132, 135, 135, 136, 143—144, 145, 149, 151, 160, 181, 271, 295, 304.
 Widai 116.
 Wiley 183.
 Wilken 161.
 Williams 153.
 Willis 318.
 Wilson 142, 151.
 Wirth 28, 28, 33, 127.
 Wisniewski 221.
 Withers 238.
 Wolff H. 31, 55.
 Wolff de 217, 221.
 Wolfe 45.
 Working 42, 52, 184, 195.
 Worosow 123.
 Woytinsky 130, 201, 209, 218, 222, 274.
 Wundt 179, 184.
 Young 45.
 Yule 39, 40, 51.
 Zahn 320.
 Zassenhaus 297.
 Zelovich 319.
 Zeuch 67.
 Zimmermann 67.
 Zwiedineck-Südenhorst 14, 67, 113, 122, 255, 266, 274.

